

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Β.
ΦΑΚΛΑΡΗΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 43

ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΝΟΥΡΙΑ

ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΑΘΗΝΑ 1990

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΝΟΥΡΙΑ

ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγ. Κυπραίου
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Ελένη Λίτινα
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Βάνα Μάρη
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: COMTEKO ΕΠΕ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

ISBN 960-214-105-0

**ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Β.
ΦΑΚΛΑΡΗΣ**

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 43**

ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΝΟΥΡΙΑ

**ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ**

ΑΘΗΝΑ 1990

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

*Στη μνήμη του Κυνούριου αρχαιολόγου
Κ.Α. Ρωμαίου*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	11-12
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	13-15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	17-30
Ορισμός της περιοχής	18-20
Φυσική Γεωγραφία	20-21
Παλαιογεωγραφία	21-22
Γεωμορφολογία	22-24
Έδαφος-Καλλιέργειες	24-25
Νερό	25-26
Κλίμα	26-27
Χλωρίδα	27-29
Πανίδα	29-30
ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ	31-32
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	33-39
ΟΙΚΙΣΜΟΙ	40-158
ΘΥΡΕΑΤΙΣ	40-129
Χερρονήσι	40-46
Ανθήνη (Νησί Αγίου Ανδρέα)	47-55
Άστρον (Νησί Παραλίου Άστρους)	56-78
Θυρέα (Ελληνικό Άστρον)	78-90
Τσιόροβος Δολιανών	90-94
Κουρμέκι Κάτω Δολιανών	94-96
Εύα (Λουκού)	96-104
Περιοχή Κάτω Μελιγούς (Καστράκι, Αγία Αναστασιά, Άγιος Γεώργιος)	104-107
Περιοχή Άστρους (Συκιά, Άγιος Στέφανος, Αλωνάκι της Γριάς, Μποστανοχώραφα)	107-109
Κάτω Βέρβενα	109-110
Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα, Ταρμίρη, Λεπίδα, Διάφορες άλλες θέσεις)	110-120
Κουτρί Άνω Μελιγούς	121
Διάφορες άλλες θέσεις της Θυρεάτιδος (Μαντικέικα, Σαραντόραχη, Λάκκες, Παλιόστολος, Πλατάνα, Άγιος Ασώματος, Μονή Αγ. Τριάδος, Σωτήρα Ζάβιτσας, Λεβέτι Προσηλίων, Μαρμαράλωνο Αγ. Πέτρου)	122-129
ΠΡΑΣΙΑΙ	129-158
Πρασιαί ή Βρασιαί (Παραλία Λεωνιδίου)	129-137
Ορειάται (Βασκίνα, Παλιόχωρα, Κάμπος Καρυάς)	138-140
Σοβάλα Πραστού	140-141
Πολίχνη (Πούλιθρα)	141-142

	Σελ.
Τύρος	142-145
Παλιοχώρι	145-153
Γλυππία	153-157
Διάφορες άλλες θέσεις των Πρασιών (Λίμνες Πραγματευτής, Τσέρφο Τυρού, Παλιορροπάτι Κοσμά, Πηγάδι Κοσμά)	157-158
ΣΠΗΛΑΙΑ	159-172
Σπήλαιο Σίντζας Λεωνιδίου	159-169
Σπήλαιο Άσουλα Χάραδρου	169-171
Σπήλαιο Προσηλίων	171
Σπήλαια Καρακοβουνίου	172
ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΙΕΡΑ	173-200
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα	173-178
Ιερό Μαλεάτα	178-183
Ιερό Παρπάρου	183-185
Ιερό Απόλλωνα (;)	185-192
Ιερό Πολεμοκράτη	192-193
Ερμαί	193-195
Ιερά και λατρείες γνωστά μόνο από την αρχαία παράδοση (Ιερό Ασκληπιού, Ιερό Αχιλλέα, Λατρεία Διονύσου, Λατρεία Ινούς, Λατρεία Διοσκούρων και Αθηνάς, Γενέθλιον Ποσειδώνος)	195-200
ΦΥΛΑΚΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΟΧΥΡΩΤΙΚΑ ΕΡΓΑ	201-208
Φυλακείο Ξεροπήγαδου	201-203
Φυλακείο Ξυλόπυργου	203-205
Φυλακείο Ανεμόμυλου	205
Φυλακείο Ελληνικού Χάραδρου	205-206
Φυλακείο Τσέρφου Τυρού	206
Φυλακείο Σπαθοκομμένου	206-207
Άλλες «οχυρώσεις» (Τοιχιάς Ελαιοχωρίου, Πάνιτσα)	207-208
ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ	209-216
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	217-220
ΕΠΙΜΕΤΡΟ	221
Στοιχεία για τη σημερινή Κυνουρία	221-229
ΑΓΓΛΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗ	230-239
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ	240-252
Ονόματα τόπων	240-244
Ονόματα και πράγματα	245-247
Ονόματα αρχαίων συγγραφέων	248
Ονόματα συγγραφέων ξενόγλωσσων μελετών	249-250
Κατάλογος ευρημάτων	251
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-106

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	Archäologischer Anzeiger
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE	Αρχαιολογική Εφημερίς
Agora	The Athenian Agora, Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
AntK	Antike Kunst
Αρκαδικά	Διμηνιαίο περιοδικό του «Κέντρου Αρκαδικών Μελετών», Αθήναι 1973-1980
Asine	Otto Frödin - Axel W. Persson, Asine, Results of the Swedish Excavations 1922-1930, Stockholm 1938
BAR	British Archaeological Reports
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BMC	Catalogue of the Greek Coins in the British Museum
Boblaye, Recherches	M.E.P. Boblaye, Recherches géographiques sur les ruines de la Morée, Paris 1835
BSA	The Annual of the British School at Athens
Bursian, Geogr.	C. Bursian, Geographie von Griechenland, I-II, Leipzig 1868-1872
BZ	Byzantinische Zeitschrift
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
CAH	Cambridge Ancient History
Corinth	Corinth, Results of the Excavations
CIPh	Classical Philology
Curtius, Pelop.	E. Curtius, Peloponnesos: Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel, I-II, Gotha 1851-1852
Deiras	Jean Deshayes, Argos. Les fouilles de la Deiras, Paris 1966
EM	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Eutresis	H. Goldman, Excavations at Eutresis in Boeotia (1931)
ΕΕΦΣ ΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ
Frazer	J.G. Frazer, Pausanias's Description of Greece, I-VI, London 1898
Guide-Joanne	Joanne, Collection des Guides "GRÈCE", II, Paris 1981
Zygouries	Carl W. Blegen, Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae, Cambridge, Mass. 1928
Hesperia	Hesperia, Journal of the American School of Classical Studies at Athens
Hitzig-Blümmer, Paus.	H. Hitzig - H. Blümmer, Des Pausanias Beschreibung von Griechenland, Leipzig 1869-1910
Θυρεάτις Γη	I. Κουσκουνάς - Κυρ. Χασαπογιάννης - I. Κακαβούλιας, Θυρεάτις Γη, Αθήναι 1981
IG	Inscriptiones Graecae, Editio minor
IGA	Imagines Inscriptionum Graecarum Antiquissimarum
JdI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JFieldA	Journal of Field Archaeology
JHS	Journal of Hellenic Studies
JNG	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte
Korakou	Carl W. Blegen, Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth, Boston-N. York 1921
Leake, Morea	W.M. Leake, Travels in the Morea, I-III, London 1830
Leake, Peloponnesiaca	W.M. Leake, Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Morea, London 1846
Malthi	N.M. Valmin, The Swedish Messenia Expedition, Lund 1938
MM	Μικρά Μελετήματα
MP	A. Furumark, The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification, Stockholm 1972
NC	Numismatic Chronicle
Orthia	R.M. Dawkins κ.ά., Artemis Orthia. The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, London 1929

ΠΑΑ	Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Περατή	Περατή, το νεκροταφείον. Α΄. Οι τάφοι, Αθήναι 1969. Β΄. Γενικαί παρατηρήσεις, Αθήναι 1970. Γ΄. Πίνακες, Αθήναι 1969
Perachora	H. Payne - T.J. Dunbabin κ.ά., Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia, I-II, Oxford 1940 και 1962
PIR ²	Prosopographia Imperii Romani (β΄ έκδ.)
Prosymna	Carl W. Blegen, Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum, Cambridge 1937
RE	Pauly - Wissowa, Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft
RhM	Rheinisches Museum für Philologie
RivFil	Rivista di filologia e di istruzione classica
Ρίζες	Περιοδική έκδοση της Παναρκαδικής Ομοσπονδίας Ελλάδος
RM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
Ross, Reisen	L. Ross, Reisen und Reiserouten durch Griechenland, I: Reisen in Peloponnes, Berlin 1841
Saliagos	J.D. Evans - C. Renfrew, Excavations at Saliagos near Antiparos, London 1968
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SIG ³	Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum (γ΄ έκδ.)
SNG Cop.	Sylloge Nummorum Graecorum, Copenhagen
Tiryns V-VII	Tiryns. Forschungen und Berichte, Bd. V-VII, Mainz 1971-1974
Tiryns IV	Kurt Müller, Die Urfirniskeramik, München 1938
Walker	Isr. Walker, Kynouria: Its History in the Light of Existing Remains, Penna 1936

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η αρχαία Κυνουρία δεν είχε αποτελέσει μέχρι τώρα αντικείμενο ειδικής συστηματικής μελέτης. Στην εργασία αυτή επιδιώκεται η ανίχνευση της ανθρώπινης παρουσίας στον παραπάνω γεωγραφικό χώρο με βάση τα κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας, ενώ παράλληλα εξετάζεται και το φυσικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε και έζησε ο άνθρωπος. Στα κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας που εξετάζονται εδώ, συμπεριλαμβάνεται ο,τιδήποτε δημιουργήθηκε από ανθρώπινο χέρι, οι παντός είδους κατασκευές, τα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, τα αντικείμενα που σχετιζόνταν με τη λατρεία, τα όπλα, τα κοσμήματα κι ο,τιδήποτε άφησε το πέρασμα του ανθρώπου, όπως τα υπολείμματα των τροφών (όστρεα).

Κρίθηκε σκόπιμο η εργασία να μην περιορισθεί μόνο σε μία χρονική περίοδο, αλλά να γίνει διαχρονικά αρχίζοντας από την πρώτη εμφάνιση του ανθρώπου στην Κυνουρία και καταλήγοντας στα ρωμαϊκά χρόνια. Αυτό βέβαια προϋπέθετε πολλές δυσκολίες στην επεξεργασία ενός τόσο μεγάλου σε όγκο και ανομοιογενούς υλικού, το οποίο κανονικά θα έπρεπε να αποτελέσει θέμα για ομάδα μελετητών. Η διαπραγμάτευση της εργασίας ήταν γενικά επίπονη, τόσο στις αυτοψίες, όσο και στον εντοπισμό και στο πλησίασμα του αρχαιολογικού υλικού που ήδη υπήρχε στις αποθήκες των διαφόρων Μουσείων. Το γεγονός ότι η περιοχή που μελετούσα ήταν και ο τόπος καταγωγής μου μου έδινε πολλά πλεονεκτήματα, γιατί πέρα από την προσωπική γνώση του χώρου και τη ζωννή επιθυμία να γνωρίσω το παλιότερο παρελθόν αυτού του τόπου, είχα την πρόθυμη και ειλικρινή βοήθεια των κατοίκων της Κυνουρίας. Η εργασία ήταν οικονομικά αρκετά δαπανηρή (πολλές μετακινήσεις και διανυκτερεύσεις μέσα και έξω από την Κυνουρία, φωτογραφικό υλικό κτλ.) και έγινε χωρίς καμία οικονομική επιχορήγηση από πουθενά.

Ένα μεγάλο μέρος του υλικού έπρεπε να το συγκεντρώσω με αυτοψίες που θα πραγματοποιούσα σε όλο το χώρο της Κυνουρίας ή ακόμη και με ανασκαφές. Αυτό ήταν αναγκαίο να γίνει γιατί, για παράδειγμα, το γνωστό υλικό που υπήρχε από τα προϊστορικά χρόνια ήταν πολύ λίγο· έλειπαν κυρίως τα λίθινα εργαλεία. Αναφέρω ενδεικτικά ότι με τις αυτοψίες που πραγματοποίησα από το 1968 μέχρι το 1984 συγκεντρώθηκαν με επιφανειακή έρευνα συνολικά είκοσι τέσσερις αξίνες, ακέραιες ή θραύσματα, επτά αιχμές βελών από οψιανό, ένας πεσσός σφενδόνης, δεκαπέντε πυριτόλιθοι και εξακόσιοι πενήντα οψιανοί, ακέραιοι, θραύσματα και απολείσματα. Παράλληλα με τη συγκέντρωση του αρχαιολογικού υλικού έγινε και καταγραφή των τοπωνυμίων της Κυνουρίας, σημειώθηκαν περίπου τρεις χιλιάδες τοπωνύμια, πράγμα που βοήθησε στην πληρέστερη γνώση της τοπογραφίας και στην παροχή ποικίλων χρήσιμων στοιχείων, τόσο για το φυσικό περιβάλλον, όσο και για την ανθρώπινη δραστηριότητα.

Σε όλο το αρχαιολογικό υλικό που συγκεντρώθηκε από τις αυτοψίες έγινε ο απαραίτητος καθαρισμός, μερικά θραύσματα αγγείων συγκολλήθηκαν, τα μετάλλια αντικείμενα συντηρήθηκαν, ενώ μερικά άλλα ευρήματα συμπληρώθηκαν στην αρχική τους μορφή. Στις εργασίες αυτές θετική ήταν η βοήθεια των συντηρητών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Βασ. Γαλάνη και Κ. Πανταζή. Έγινε καταγραφή όλων των ευρημάτων· σε όσα προέρχονταν

από περισυλλογή, κατά τις αυτοψίες μου, γράφτηκε πάνω σε κάθε ένα ο κωδικός αριθμός που δηλώνει τον τόπο προέλευσης και τον αύξοντα αριθμό του αντικειμένου (π.χ. Χ.140= Χερρονήσι, αριθ. ευρ. 140), και για τα σπουδαιότερα έγιναν ξεχωριστά δελτία. Όλο το αρχαιολογικό υλικό της Κυνουρίας που μπόρεσα να δω, περίπου το 90% του συνόλου, φωτογραφήθηκε και δημιουργήθηκε φωτογραφικό αρχείο με ασπρόμαυρες φωτογραφίες και έγχρωμες διαφάνειες. Ένα μέρος από τα ευρήματα κρίθηκε απαραίτητο να αποδοθεί και σχεδιαστικά. Σχεδιάστηκαν συνολικά τριακόσια πενήντα ευρήματα. Πρέπει να σημειωθεί ότι εκτός από τα Σχέδια 91 και 111, τα οποία βασίστηκαν σε φωτογραφίες, και το Σχέδιο 105, που βασίστηκε σε δικό μου απόγραφο, τα υπόλοιπα έγιναν κατευθείαν από τα ίδια τα αντικείμενα. Όλα τα σχέδια των ευρημάτων οφείλονται στη φιλοπονία της ζωγράφου Ασπ. Δριγκοπούλου - Φάκλαρη, της οποίας η πολύχρονη εμπειρία που αποκτήθηκε με το σχεδιασμό αρχαιολογικών ευρημάτων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και στη συνέχεια στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στάθηκε πολύτιμη για τη σωστή και πλήρη σχεδιαστική απόδοση των ποικίλων ευρημάτων της Κυνουρίας. Για το λόγο αυτό η προσφορά της στην εργασία αυτή είναι ανεκτίμητη. Στον έμπειρο αρχιτέκτονα Θόδωρο Γιαννακόπουλο οφείλεται η λεπτομερής αποτύπωση των φυλακείων στο Ξεροπήγαδο (Σ χ έ δ. 112) και του ναού στο Ελληνικό (Σ χ έ δ. 106). Οι φωτογραφίες που δημοσιεύονται εδώ, εκτός από εκείνες των Πινάκων 24 στ, ζ, 74γ, που οφείλονται στον καθηγητή Δ. Παντερμαλή, των Πινάκων 94α και 95γ, που οφείλονται στον Θ. Γιαννακόπουλο, των Πινάκων 14β, 93β, που είναι αντιγραφή από δημοσιεύσεις, των Πινάκων 29α, 30β, 31α, 97γ, που προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου και τον Πίνακα 1 της ΓΥΣ, οι υπόλοιπες είναι δικές μου.

Από τη θέση αυτή αισθάνομαι την υποχρέωση να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στους δασκάλους μου Γ. Μπακαλάκη και Μ. Ανδρόνικο, οι οποίοι μου έδειξαν το δρόμο της αρχαιολογικής έρευνας και με ενθάρρυναν κατά την εκπόνηση αυτής της μελέτης. Ευχαριστώ τους καθηγητές Γ. Δεσπίνη και Δ. Παντερμαλή, οι οποίοι από την πρώτη στιγμή είδαν με ενδιαφέρον το θέμα της εργασίας μου και με βοήθησαν. Ο Γ. Δεσπίνης παρακολούθησε ένα μέρος της εργασίας και μου έκανε χρήσιμες υποδείξεις, ενώ ο Δ. Παντερμαλής διάβασε το κείμενο στην τελική του μορφή κάνοντας χρήσιμες διορθώσεις και δέχθηκε να εισηγηθεί την έγκρισή του ως διδακτορικής διατριβής. Ευχαριστώ τον καθηγητή Γ. Χουρμουζιάδη, τον καθηγητή Μ. Τιβέριο και την επίκουρο καθηγήτρια Στ. Δρούγου, που διάβασαν το κείμενο και μου έκαναν πολύτιμες υποδείξεις.

Για την άδεια περισυλλογής επιφανειακού αρχαιολογικού υλικού και για τη διενέργεια ανασκαφών στην Κυνουρία ευχαριστώ τη Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού. Ευχαριστώ τον καθηγητή Χρ. Χρήστου, ο οποίος μου παραχώρησε τα δικαιώματα δημοσίευσης των ευρημάτων που προήλθαν από την ανασκαφή του στο λόφο του Προφήτη Ηλία Κοσμά, και τη Θ. Καράγιωργα, η οποία μου παραχώρησε τα δικαιώματα δημοσίευσης των ευρημάτων και αντίγραφο του ημερολογίου των ανασκαφών της στο Χερρονήσι και το Νησί του Αγίου Ανδρέα. Τον Γ. Σταϊνχάουερ για την παραχώρηση και την άδεια δημοσίευσης του σχεδίου της οχύρωσης του οικισμού στο Νησί του Αγίου Ανδρέα, των αδημοσίευτων ευρημάτων από την ανασκαφή της Λουκούς και του αρχαιολογικού υλικού της Κυνουρίας που βρισκόταν στο Μουσείο του Άστρους και της Σπάρτης. Επίσης τον Γ. Παπαθανασόπουλο, που μου παραχώρησε την άδεια δημοσίευσης της κεραμικής από το σπήλαιο της Σίντζας. Για τη διευκόλυνση και την άδεια δημοσίευσης ή μελέτης αρχαιολογικού υλικού ευχαριστώ τους αρχαιολόγους Θ. Σπυρόπουλο (Μουσείο Άστρους, Σπάρτης και Τεγέας), Ν. Γιαλούρη (Συλλογή Γλυπτών Εθν. Μουσείου), Ι. Σακελλαράκη (Προϊστορική Συλλογή Εθν. Μουσείου), Π. Καλλιγά και Α. Λεμπέση (Χαλκοθήκη Εθν. Μουσείου), Α. Δεληβορριά (Μουσείο Μπενάκη) και Η. Kyrieleis (Αρχαιολογική Συλλογή Γερμανικού Ινστιτούτου Αθηνών).

Τον συνάδελφο Κ. Κωτσάκη ευχαριστώ για τη συζήτηση προβλημάτων της εργασίας, τον Α. Κοντογιάννη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του σχετικά με τις επιγραφές, τον Μ. Βουτυρά για χρήσιμες υποδείξεις σε επιμέρους προβλήματα, τον Κλ. Μιχαηλίδη της Φυσικομαθηματικής Σχολής για τον προσδιορισμό της ορυκτής σύστασης μερικών λίθινων ευρημάτων και τη Λ. Καραλή-Γιαννακοπούλου για τις πληροφορίες που μου έδωσε σχετικά με τα όστρεα. Για την παροχή διευκολύνσεων και πληροφοριών ευχαριστώ τον Έφορο Αρχαιοτήτων Ι. Τουράτσογλου, την επίκουρο καθηγήτρια Στ. Δρούγου, τους έκτακτους Επιμελητές Αρχαιοτήτων Άστρους Π. Ν. Καμπύλη και Ηλ. Σακαλή, τον φύλακα αρχαιοτήτων Λεωνιδίου Τρ. Μιχαλιέρο, τους Μ. Βογιατζή, Ντ. Μπόμπολα, Χρ. Τσιαγκούλη, Α. Μαυροσκούφη, Ο. Δάσιου, Β. Καλλιώδη και τους Α. Μάντη και Χρ. Πλούσιο. Θα ήταν παράλειψη αν δεν ευχαριστούσα και από εδώ τουλάχιστον μερικούς από όσους με βοήθησαν ουσιαστικά στις αυτοψίες που πραγματοποίησα στην Κυνουρία και περπάτησαν μαζί μου αρκετά χιλιόμετρα, όπως τους Πέτρο Λιλή, Στέλιο Χαλούλο, Άλκη Βοζίκη, Νίκο Γκουβίση, Αργύρη Ν. Πήλιου-ρα, Κώστα Ποντίκη, Γιάννη Χατζηγιάννη, τον παπά-Μιχάλη Ε. Αλευρά, τον Βασίλη Λυμπέρη, τον Π. Ε. Καμπύλη, τον Ευστρ. Μπάρλα και τον Νικ. Γ. Κασκαμπά. Τέλος πρέπει να αναφέρω την πολύτιμη βοήθεια που είχα, στις πρώτες μου αναζητήσεις για την Κυνουρία, από τον αείμνηστο έκτακτο Επιμελητή Αρχαιοτήτων Κυρ. Χασαπογιάννη.

Την εργασία αυτή θεώρησα χρέος μου να αφιερώσω στη μνήμη του σοφού αρχαιολόγου Κ. Α. Ρωμαίου, ο οποίος σε όλη του τη ζωή ήταν στενά δεμένος, τόσο ψυχικά όσο και επιστημονικά, με την Κυνουρία.

Μια πρώτη έκδοση της εργασίας έγινε το 1985 από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Παράρτημα Επιστημονικής Επετηρίδας της Φιλοσοφικής Σχολής, αριθ. 54). Επειδή τα 300 αντίτυπα της πρώτης έκδοσης εξαντλήθηκαν πολύ γρήγορα, το Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων του Υπουργείου Πολιτισμού ανέλαβε την παρούσα έκδοση, στο αρχικό κείμενο της οποίας έχουν γίνει διάφορες προσθήκες και βελτιώσεις. Στο τέλος κρίθηκε χρήσιμο να προστεθούν ως επίμετρο τα σύγχρονα στοιχεία για τη σημερινή Κυνουρία.

Ευχαριστώ το Διοικητικό Συμβούλιο του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων, που περιέλαβε το βιβλίο αυτό στις εκδόσεις του, καθώς και το προσωπικό της Διεύθυνσης Δημοσιευμάτων για τη μέριμνα της εκτύπωσής του.

Σχέδ. 1. Χάρτης της σημερινής επαρχίας Κυνουρίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΧΑΡΩΝ. ἀλλὰ μεταξὺ λόγων, τίνες ἐκεῖνοί εἰσιν οἱ πολεμοῦντες ἢ ὑπὲρ τίνος ἀλλήλους φονεύουσιν;
ΕΡΜΗΣ. Ἀργείους ὄρῳ, ὦ Χάρων, καὶ Λακεδαιμονίους καὶ τὸν ἡμιθνήτα ἐκεῖνον Ὀθρυάδην στρατηγὸν τὸν ἐπιγράφοντα τὸ τρόπαιον τῷ αὐτοῦ αἵματι.
ΧΑΡΩΝ. Ὑπὲρ τίνος δ' αὐτοῖς, ὦ Ἑρμῇ, ὁ πόλεμος;
ΕΡΜΗΣ. Ὑπὲρ τοῦ πεδίου αὐτοῦ, ἐν ᾧ μάχονται.
ΧΑΡΩΝ. Ὡς τῆς ἀνοίας, οἳ γε οὐκ ἴσασιν ὅτι, κἂν ὅλην τὴν Πελοπόννησον ἕκαστος αὐτῶν κτήσωνται, μόγις ἂν ποδιαῖον λάβοιεν τόπον παρὰ τοῦ Αἰακοῦ· τὸ δὲ πεδῖον τοῦτο ἄλλοι γεωργήσουσι πολλάκις ἐκ βάθρων τὸ τρόπαιον ἀνασπᾶσαντες τῷ ἀρότρῳ.
(Λουκιανός, Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες, 24)

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η μελέτη μιας περιοχής που ορίζεται με φυσικό γεωγραφικό τρόπο, συγκεκριμένα της Κυνουρίας. Η εργασία επιδιώκει να τοποθετήσει την ανθρώπινη δραστηριότητα που εμφανίσθηκε στην περιοχή, από τα προϊστορικά μέχρι τα πρώτα ρωμαϊκά χρόνια, μέσα σε ένα φυσικό και ιστορικό πλαίσιο και να ανιχνεύσει την αλληλοεξάρτησή τους έτσι, όπως προκύπτει μέσα από τα αρχαιολογικά μνημεία και τα ευρήματα. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκαν ακόμη οι αρχαίες γραπτές πηγές και τα δεδομένα της μέχρι τώρα έρευνας (πληροφορίες περιηγητών, επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες, ανασκαφές). Επιπλέον πραγματοποιήθηκαν από τον γράφοντα πολλές αυτοψίες και περισυλλογή επιφανειακών ευρημάτων, καθώς και δύο μικρές ανασκαφές.

Η μέχρι τώρα έρευνα για την αρχαία Κυνουρία έχει ως εξής: οι ξένοι μελετητές του περασμένου αιώνα —στρατιωτικοί, περιηγητές, αρχαιολόγοι, διπλωμάτες κ.ά.— όπως οι W. Leake, M. Boblaye, L. Ross, E. Curtius, C. Bursian, A. Philippson κ.ά., οι οποίοι ασχολήθηκαν με την Πελοπόννησο, έδωσαν χρήσιμες πληροφορίες, αλλά και αντιφατικές ιστορικές ερμηνείες, με αποτέλεσμα να μεγαλώσει η σύγχυση σχετικά με την ιστορία και την τοπογραφία της Κυνουρίας. Ο Curtius (Pelop. II, σ. 375) τονίζει ότι η Κυνουρία, ιστορικά, είναι από τις πιο σκοτεινές περιοχές της Πελοποννήσου.

Οι έρευνες του Κ. Α. Ρωμαίου για την αρχαία Κυνουρία, από τις αρχές του αιώνα μας μέχρι τη δεκαετία του 1960, που συνοδεύονταν από αυτοψίες και διαφωτιστικές ανασκαφές —στους Φονεμένους (1905 και 1950), στο Μαρμαράλωνο Αγίου Πέτρου (1905 και 1950) και στον Προφήτη Ηλία Μελάνων (1911)— έλυσαν αρκετά προβλήματα και δημιούργησαν ευνοϊκές προϋποθέσεις για τη μελλοντική έρευνα.

Το 1926 ο W. Wrede πραγματοποίησε αυτοψίες σε αρχαίες θέσεις της βόρειας Κυνουρίας και συγκέντρωσε επιφανειακά ευρήματα. Το 1931 ο Isr. Walker επισκέφθηκε την Κυνουρία, όπου και παρέμεινε για πέντε εβδομάδες. Αποτέλεσμα της μελέτης του Isr. Walker ήταν μια εργασία του για την ιστορία της Κυνουρίας με βάση τα σωζόμενα αρχαία λείψανα. Αυτοψίες και συγκέντρωση προϊστορικού επιφανειακού υλικού πραγματοποίησαν σε αρκετές θέσεις της Κυνουρίας οι H. Waterhouse και R. H. Simpson στην περίοδο 1936-1939. Το 1976 η Ολλανδική Αρχαιολογική Σχολή Τοπογραφίσεων —επικεφαλής Y. Goester— άρχισε τη μελέτη και τη σχεδίαση του οχυρωτικού περιβάλλοντος του Ελληνικού Ἀστρους, πραγματοποιώ-

ντας παράλληλα αυτοψίες και συγκέντρωση επιφανειακού υλικού και σε άλλες θέσεις της βόρειας Κυνουρίας.

Το 1962 η Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε δοκιμαστικές ανασκαφές σε τρία σημεία της Κυνουρίας, στο λόφο του Προφήτη Ηλία Κοσμά, με τον τότε Έφορο Χρ. Χρήστου, και στον Άγιο Ανδρέα, στις θέσεις Νησί και Χερρονήσι, με την τότε Επιμελήτρια Θ. Καραγιώργα. Το 1977 ο προϊστάμενος της ίδιας Εφορείας Γ. Σταϊνχάουερ πραγματοποίησε δοκιμαστική ανασκαφή στη Λουκού. Αργότερα ο προϊστάμενος της Ε' Εφορείας Θ. Σπυρόπουλος πραγματοποίησε ανασκαφές στο Ελληνικό Άστρους (1979 και 1986), στο Κουρμέκι Κάτω Δολιανών (1981) και στη Λουκού (1981, 1984, 1987 και 1988). Το καλοκαίρι του 1981 πραγματοποίησα μια δοκιμαστική ανασκαφή στο Νησί Παραλίου Άστρους και μια άλλη στη θέση Λιλέικα του Ξεροπήγαδου.

Ορισμός της περιοχής

Ο χώρος που εξετάζεται συμπίπτει κατά το μεγαλύτερο μέρος του με τη σημερινή επαρχία Κυνουρίας, η οποία διοικητικά ανήκει στο Νομό Αρκαδίας (Σ χ έ δ. 1-2). Δε συμπεριλαμβάνονται οι περιοχές της Κοινότητας Μαριού στα νότια, του Ξεροπήγαδου (εκτός από ένα μικρό μέρος) στα βόρεια, ένα μέρος του Ελαιοχωρίου (Μάσκενας) στα ΒΔ., της Βέρβενας, των Βουρβούρων, των Άνω Δολιανών και του χωριού Πηγαδάκι στα δυτικά.

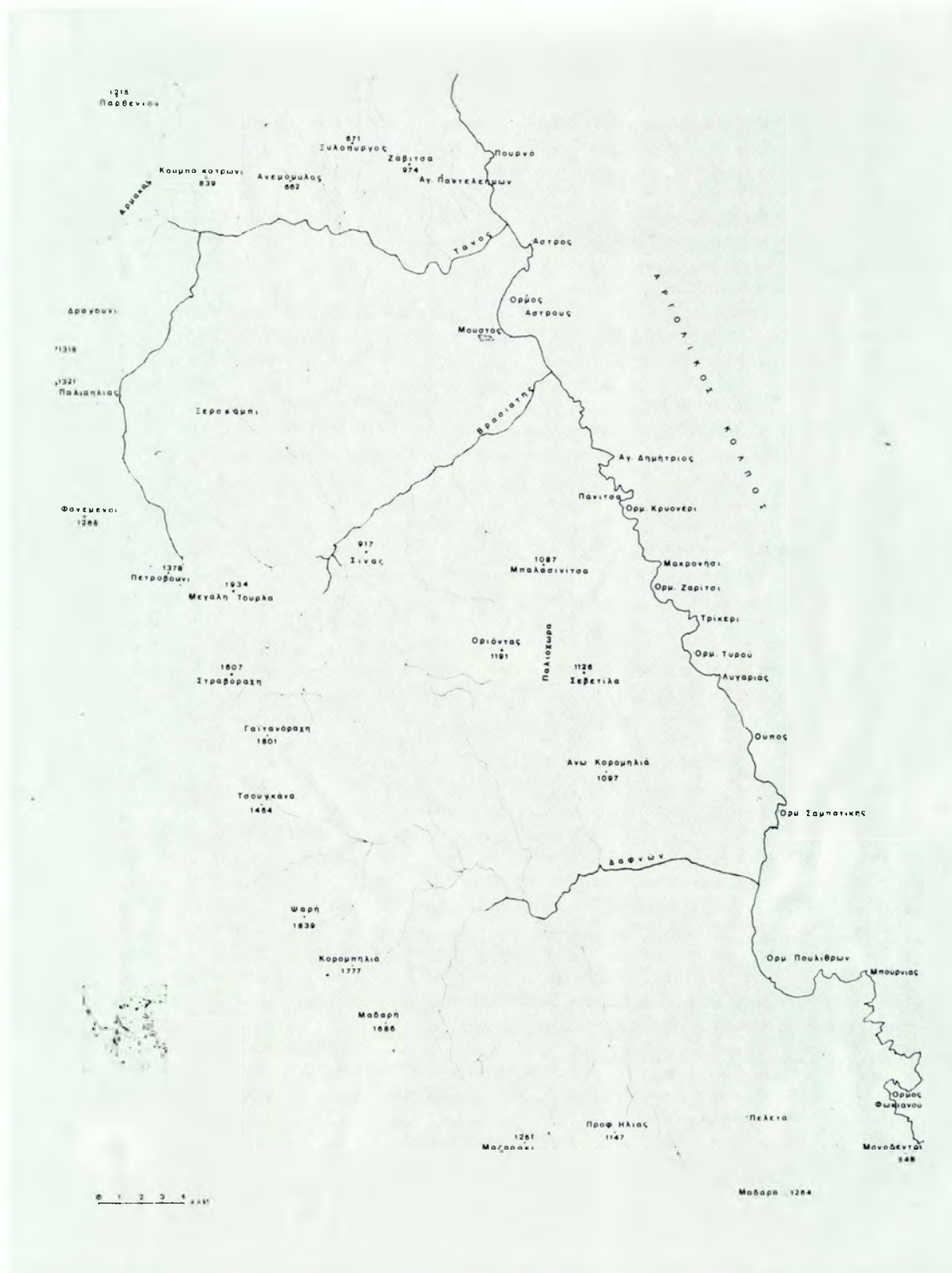
Για τον προσδιορισμό των ορίων ελήφθησαν υπόψη, εκτός από τις ιστορικές μαρτυρίες, τα φυσικά όρια. Για τον ακριβέστερο καθορισμό της οριοθετικής γραμμής δόθηκε μεγάλη σημασία στην κατεύθυνση των νερών της βροχής, δηλαδή στη γραμμή διαχωρισμού των νερών (υδροκριτική γραμμή).

Ακριβέστερα η περιοχή της Κυνουρίας των ιστορικών χρόνων ορίζεται, αρχίζοντας από τον Αργολικό στα βόρεια, από τα παρακάτω σημεία: Ακρωτήριο Πουρνό, Άγιος Παντελεήμων, Αγιο-Λιάς, Ξυλόπυργος, Λούτσα, Ανεμόμυλος, Κούμπα Κοτρώνι, Αρμακάς, Βίγλα Δραγουνιού, Παλιαηλιάς Καστριού, Φονεμένοι, Πετροβούνι, μεγάλη Τούρλα, Στραβόραχη, Γαϊτανόραχη, Τσουγκάνα, Λυκόραχα, Ψαρή, Κορομπηλιά, Μαδαρή, Μαζαράκι, Κουτσουβέρια, Μαυραγάνη, Προφήτης Ηλίας, Γρουσπάκια, Μαδάρα, Μονοδέντρι, όρμος Σούριζα (Σ χ έ δ. 2). Σε μερικά σημεία της οριοθετικής γραμμής υπάρχουν *φυλακεία* (στα Λιλέικα, στον Ξυλόπυργο και στον Ανεμόμυλο) και *όροι* (τρεις λιθοσωροί στους Φονεμένους).

Η γεωγραφική διαμόρφωση μας επιτρέπει να χωρίσουμε την Κυνουρία σε δύο μεγάλες ενότητες, τη βόρεια, με την περιοχή Άστρους (Π ί ν. 1), Αγίου Ανδρέα, Αγίου Πέτρου, Καστριού κτλ. και τη νότια, με την περιοχή της Τσακωνιάς, της Κουνουπιάς, του Κοσμά κτλ. Η φυσική διαχωριστική γραμμή των δύο αυτών ενοτήτων ξεκινά από την ψηλότερη κορυφή του Πάρωνα, τη μεγάλη Τούρλα, κατεβαίνει στο βουνό Σίνα και καταλήγει στην Πάνιτσα (Σ χ έ δ. 2).

Το βόρειο τμήμα στους αρχαίους χρόνους αντιστοιχούσε στη Θυρεάτιδα¹, με κύριο οικισμό τη Θυρέα και δευτερεύοντες την Ανθήνη, τη Νηρίδα, την Εύα και το Άστρον, ενώ το

1. Ο P. Cartledge (Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 B.C., London 1979, σ. 6) θεωρεί ως νότιο όριο της Θυρεάτιδος το ποτάμι του Αγίου Ανδρέα (δηλαδή το Βρασιάτη). Όμως έτσι θα έμενε έξω ο δεύτερος μεγάλος οικισμός της Θυρεάτιδος, που βρίσκεται στο νότιο άκρο της πεδιάδας, στην Παραλία του Αγίου Ανδρέα, κάτι που είναι αδύνατο να συνέβαινε. Η Θυρεάτις δηλώνεται από μερικούς αρχαίους συγγραφείς και ως Θυρέα. Μάλιστα μερικοί (Ηρόδοτος I. 82, Στράβων I.4.8, κ.ά.) χρησιμοποιούν πληθυντικό αριθμό (Θυραί). Για τις ονομασίες Θυρεάτις και Θυρέα, βλ. και παρακάτω, σ. 88.

Σχέδ. 2. Γεωφυσικός χάρτης της Κυνουρίας.

νότιο αντιστοιχούσε στη χώρα των Πρασιών ή Βρασιών, στην οποία υπήρχε ο κύριος οικισμός Πρασιαί ή Βρασιαί και οι δευτερεύοντες Πολίχνη, Τύρος και Γλυπία.

Φυσική γεωγραφία

Στην Κυνουρία κυριαρχεί η οροσειρά του Πάρνωνα², με κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. και με μέγιστο υψόμετρο 1.934 μ. (Πί ν. 19α). Σαν πελώριο τείχος κλείνει την Κυνουρία σε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς και με τα παρακλάδια του, που προχωρούν ανατολικά και βυθίζονται απότομα στον Αργολικό, κάνει πολύ δύσκολη την επικοινωνία από τόπο σε τόπο. Έτσι λειτουργούσε ανέκαθεν ως φυσικό εμπόδιο ανάμεσα στην περιοχή της Κυνουρίας και στις γειτονικές επικράτειες, της Σπάρτης και της Τεγέας.

Βόρεια απλώνονται οι παραφυάδες του Παρθενίου με κυρίαρχη τη Ζάβιτσα (υψ. 974 μ.) (Πί ν. 36β, 37γ). Τα βουνά αυτά όριζαν την περιοχή της Κυνουρίας σε σχέση με την επικράτεια του Άργους και της Τεγέας³.

Από τα παρακλάδια του Πάρνωνα σημειώνουμε τα βουνά Μπαλασινίτσα (υψ. 1.087 μ.) στην περιοχή του Ορεινού Καρακοβουνίου, τον Οριόντα (υψ. 1.194 μ.) και τη Σεβετίλα (υψ. 1.126 μ.) στην περιοχή Τυρού (Σχέδ. 2), και την Άνω Κορομηλιά (υψ. 1.098 μ.) στην περιοχή Λεωνιδίου.

Ολόκληρη η ανατολική πλευρά της Κυνουρίας βρέχεται από τον Αργολικό κόλπο. Στο μεγαλύτερο τμήμα της ακτής σχηματίζονται πολυάριθμοι βαθείς όρμοι και ακρωτήρια. Οι σπουδαιότεροι από τους όρμους, αρχίζοντας από τα νότια, είναι: Φωκιανού, Πουλίθρων, Φυλακής, Σαμπατικής, Λιβαδιού, Λυγαριάς, Τυρού, Ζαρίτσι, Κρουνέρι, Ορθολίθι και Άστρους. Οι πιο μεγάλοι είναι των Πουλίθρων, του Άστρους και του Τυρού. Ο όρμος του Άστρους ταυτίζεται με βεβαιότητα με το Θυρεάτη κόλπο της αρχαιότητας⁴. Από τα ακρωτήρια αναφέρουμε: Φωκιανού, Μπουρνιά, Σερεμπέκλι, Σαμπατικής, Λυγαριάς, Τρίκερι, Μακρονήσι, Άστρος, Πουρνό. Η ακτή στην περιοχή του Άστρους και σε μήκος περίπου 9,5 χλμ. είναι αμμουδερή⁵. Ομαλές ακτές με βότσαλα υπάρχουν στο Λεωνίδιο, στα Πούλιθρα, στον Τυρό και σε μερικούς μικρότερους όρμους.

Τρία ποτάμια - χειμάρροι ξεκινούν από τις ανατολικές πλαγιές της οροσειράς του Πάρνωνα και χύνονται στον Αργολικό. Είναι ο Τάνος στο βόρειο τμήμα, ο Βρασιάτης νοτιότερα και ο Δαφνών στο νότιο (Σχέδ. 2). Ο Τάνος⁶ αρχίζει από τη δυτική και τη βόρεια πλευρά της κορυφής μεγάλης Τούρλα και, ακόμη μακρύτερα, από το Πετροβούνι (υψ. 1.521 μ.) ΝΔ. της μεγάλης Τούρλας. Προχωρεί ΒΔ. στην περιοχή Αγίου Πέτρου και Καστριού, μετά κάμπτεται ΒΑ., περνά από την περιοχή της Κουμπίλας και από τα Κάτω Δολιανά, συνεχίζει ΝΔ. μέχρι την περιοχή του Άστρους και από εκεί με κατεύθυνση προς τα ανατολικά εκβάλλει 2 χλμ. βόρεια από το Παράλιο Άστρος (Πί ν. 1-2β). Το μήκος του φθάνει περίπου τα 40 χλμ. Παλιότερα λεγόταν Αγιοπετρίτικο ρέμα στην περιοχή Αγίου Πέτρου, Ραγκαβάς

2. Πausanias II.38.7: *ποταμός δὲ καλούμενος Τάνος —εἷς γὰρ δὴ οὗτος ἐκ τοῦ Πάρνωνος κάτεισι— ῥέων διὰ τῆς Ἀργείας ἐκδίδωσιν ἐς τὸν Θυρεάτην κόλπον.* Ο Πάρνωνας στα νεότερα χρόνια ήταν γνωστός, κυρίως, με το όνομα Μαλεβός.

3. Στράβων VIII.8.3: *Ὅρη δ' ἐπιφανῆ πρὸς τῇ Κυλλήνῃ Φολόη τε καὶ Λύκαιον καὶ Μαίναλος καὶ τὸ Παρθένιον καλούμενον, καθήκον ἐπὶ τὴν Ἀργεῖαν ἀπὸ τῆς Τεγεάτιδος.*

4. Πausanias II.38.7, ό.π., υποσημ. 2.

5. Η αμμουδερή και ρηγή παραλία της περιοχής του Άστρους ήταν πολύ κατάλληλη για να προσορμίζονται και να τραβιούνται έξω τα πλοία, ιδιαίτερα στη μυκηναϊκή εποχή, που τα σκάφη ήταν ελαφρά και με μικρό βύθισμα.

6. Πausanias II.38.7, ό.π., υποσημ. 2 και Ευριπίδης Ηλέκτρα, 410. Για τη γεωγραφία της Θυρεάτιδος, βλ. και R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon*, Paris 1980, σ. 77 κ.ε.

στην περιοχή Καστρίου και ποτάμι της Λουκούς στην περιοχή 'Αστρους⁷. Στον κάμπο του 'Αστρους ο Τάνος δεν έχει σταθερή κοίτη και είναι βεβαιωμένο ότι πριν το 1829 η εκβολή του ήταν ΝΔ. του Παραλίου 'Αστρους, στον όρμο του 'Αστρους⁸.

Ο Βρασιάτης⁹ αρχίζει από την ανατολική πλευρά της μεγάλης Τούρλας και από τη Γαϊτανόραχη, κατεβαίνει στα Τριπόταμα Σίτενας, όπου σμίγει με δύο άλλα παραπόταμα, κι από εκεί κατευθύνεται ανατολικά και εκβάλλει στην Παραλία Αγίου Ανδρέα κοντά στο Νησί. Το συνολικό του μήκος είναι περίπου 24 χλμ.

Ο Δαφνών αρχίζει από τις ανατολικές πλαγιές των κορυφών Ψαρή (υψ. 1.839 μ.) και Μαδαρή (υψ. 1.686 μ.), προχωρεί ανατολικά προς το Λεωνίδιο και εκβάλλει βόρεια από την Πλάκα Λεωνιδίου. Το μήκος του φθάνει περίπου τα 24 χλμ.

Παλαιογεωγραφία

Κατά τον παλαιοζωικό αιώνα (560-230 εκατομμύρια χρόνια από σήμερα), σχεδόν ολόκληρη η σημερινή Πελοπόννησος καλυπτόταν από τη θάλασσα. Ελάχιστα μέρη, όπως ένα τμήμα της Μονεμβασίας, ήταν ξηρά σ' αυτό τον αιώνα. Περίπου οι ίδιες συνθήκες επικρατούν και κατά τους πρώτους χρόνους του μεσοζωικού αιώνα (200 εκατομμύρια χρόνια). Την εποχή αυτή η θάλασσα στην κεντρική Πελοπόννησο είχε μικρό βάθος, ενώ στην ανατολική το βάθος της ήταν μεγάλο¹⁰. Πριν από το τέλος του μεσοζωικού αιώνα, δηλαδή στις αρχές του 'Ανω Κρητιδικού (140 εκατομμύρια χρόνια), η θάλασσα πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις και κάλυψε ολόκληρη την Πελοπόννησο.

Οι πρώτες γεωλογικές αναστατώσεις στην περιοχή της Πελοποννήσου άρχισαν στην Ιουρασική περίοδο (175-140 εκατομμύρια χρόνια) και περιορίστηκαν μόνο στην ανατολική Πελοπόννησο. Αργότερα έγιναν κι άλλες γεωλογικές αναστατώσεις στην περιοχή της Πελοποννήσου και μάλιστα πιο έντονες και σε μεγαλύτερη έκταση. Από τις ορογενετικές κινήσεις προκλήθηκαν οι ηπειρογενετικές, που συνοδεύονται από ανύψωση ή ταπείνωση της θάλασσας¹¹. Αποτέλεσμα αυτών των ηπειρογενετικών κινήσεων ήταν να αναδυθούν από τη θάλασσα η σημερινή ελληνική χερσόνησος μαζί με τη χώρα που ήταν στο Αιγαίο (καινοζωικός αιώνας, Μειόκαινος περίοδος, 25-10 εκατομμύρια χρόνια). Στην Πελοπόννησο η ανάδυση αυτή άρχισε από το ανατολικό τμήμα και προχώρησε προς το δυτικό. Όλα τα μεγάλα βουνά της Πελοποννήσου είχαν βγει στην περίοδο αυτή έξω από τη θάλασσα, αλλά δεν είχαν το ύψος που έχουν σήμερα. Το μεγάλο ύψος το απέκτησαν αργότερα, με την πάροδο του χρόνου, χάρη σε ηπειρογενετικές κινήσεις.

Η ορεινή περιοχή του Πάρωνα, όπως και της υπόλοιπης Πελοποννήσου, παρουσιάζει μια επιμήκυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. Αυτό δείχνει ότι ο χωρισμός της ορεινής μάζας της Πελοποννήσου έγινε στη γενική διεύθυνση πτωχώσεως του ορογενούς συστήματος της δυτικής

7. W. Leake, *Morea II*, σ. 486-487. Ο ίδιος αργότερα (*Peloponnesiaca*, σ. 302-303) ταυτίζει το ποτάμι της Λουκούς με τον Τάνο.

8. Όταν πέρασε ο Leake (άνοιξη 1806), ο Τάνος χυνόταν ΝΔ. του Παραλίου 'Αστρους (*Peloponnesiaca*, σ. 296). Το 1829 ο Boblaye (*Recherches*, σ. 68) είδε την εκβολή του Τάνου βόρεια του Παραλίου 'Αστρους, αλλά σημειώνει ότι φαινόταν ακόμη και η παλιότερη στα νότια.

9. Ο Leake (*Morea II*, σ. 489, 511) το σημερινό Βρασιάτι τον ονομάζει Κάνι και τον ταυτίζει με τον Τάνο. Κάνι τον ονομάζει και ο L. Ross (*Reisen*, σ. 158) κι αποδίδει την ονομασία σε μια κορυφή του Πάρωνα. Όμως η θέση Κάνι βρίσκεται ΒΔ. της μεγάλης Τούρλας και τα νερά από εδώ πηγαίνουν στον Τάνο κι όχι στο Βρασιάτι.

10. Δ. Κισκύρας, Γύρω από την Παλαιογεωγραφία της Πελοποννήσου, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 1959*, σ. 129-136.

11. Δ. Κισκύρας, ό.π., σ. 131.

Ελλάδας. Ο χωρισμός αυτός στην αρχή έγινε με επιμήκη ρήγματα και στη συνέχεια τα νερά της βροχής δημιούργησαν ποτάμια στα σημεία των ρηγμάτων και διέβρωσαν τα πετρώματα, με αποτέλεσμα το σχηματισμό των πεδιάδων και των κόλπων. Ο Αργολικός κόλπος δημιουργήθηκε στην Τεταρτογενή περίοδο (3 εκατομμύρια χρόνια από σήμερα). Στους πρόσφατους γεωλογικούς χρόνους έγιναν νέες γεωλογικές αναστατώσεις και δημιουργήθηκαν μεγάλα νέα ρήγματα, που διαμόρφωσαν τη σημερινή όψη της Πελοποννήσου.

Η στάθμη της θάλασσας, από την Παγετώδη περίοδο (περίπου 8.000 χρόνια από σήμερα) και μετά, άρχισε να ανεβαίνει. Από σχετική έρευνα που έγινε στον Αργολικό¹² φάνηκε ότι κατά την παραπάνω περίοδο η στάθμη του ήταν περίπου 15 μ. χαμηλότερη από τη σημερινή. Κατά τη διάρκεια της Ύστερης Νεολιθικής και στη συνέχεια στην εποχή του Χαλκού παρατηρείται μια έντονη ανύψωση της στάθμης. Στο 4000 π.Χ. βρισκόταν 12 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή, στο 3000 π.Χ. 9 μ. χαμηλότερα και στο 1000 π.Χ. 8 μ. χαμηλότερα. Η ανύψωση της στάθμης συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων. Έτσι στην αρχή των μεσαιωνικών χρόνων, κατά το 500 μ.Χ., βρισκόταν 5 μ. χαμηλότερα απ' ό,τι σήμερα.

Γεωμορφολογία

ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ

Σε πολλές θέσεις της Κυνουρίας διαπιστώνεται παχύ σύστημα δολομιτών. Στα κατώτερα μέλη των δολομιτών (μέσα στα φαράγγια, από την περιοχή Σίτενας - Καστάνιτσας προς τον Πλάτανο) παρατηρήθηκε ορίζοντας δολομιτών, οι οποίοι περιέχουν σε αφθονία λατύπες δολομιτών, που ανήκουν στους παλιότερους σχηματισμούς της σειράς Τριπόλεως¹³.

Στο δασικό δρόμο από Άγιο Πέτρο προς Κοσμά και σε απόσταση 1.500 μ. από τη γέφυρα του Τάνου παρατηρήθηκαν ανώτεροι ορίζοντες του Άνω Κρητιδικού, που επίκεινται τεκτονικώς των φυλλιτών. Αποτελούνται από ασβεστολίθους, δολομιτικούς ασβεστολίθους και δολομίτες. Ιδιαίτερα στους λεπτοπλακώδεις αφθονούν τα τρηματοφόρα *Rotalia* sp., *Rhapydionina* sp., *Miliolidae*, μικροσκοπικά τροχοσπειροειδή κ.ά. Επίσης απαντούν οστρακώδη, κοπρόλιθοι και στα κατώτερα μέλη ρουδιστάι και άλλα μαλάκια. Υπάρχουν επίσης αχινοί και κοράλλια.

Στην περιοχή του Αγίου Ανδρέα, καθώς και στο δρόμο προς τη Μονή Ορθοκωστάς και προς τη Φούσκα, αναπτύσσεται το Ηώκαινον με ιδιάζουσα φάση. Εδώ απαντούν λεπτοστρωματώδεις δολομιτικοί ασβεστόλιθοι ή δολομίτες με ενστρώσεις κερατολίθων μελανού χρώματος.

Στους ηωκαινικούς ορίζοντες προσδιορίστηκαν τα παρακάτω απολιθώματα: *Nummulites millecaput*, *Nummulites* sp., *Discocyclina* sp., *Actinocyclina* sp., *Alveolina* cf. *oblonga*, *Alveolina* cf. *elongata*¹⁴, *Alveolina* sp., *Orbitolites companatus*, *Schlosserina asterites*, *Miliolidae* κ.ά. Επίσης αχινοί, μαλάκια κτλ.

12. Andel - Jacobsen - Jolly - Lianos, The Quaternary History of the Coastal Zone near Franchthi Cave, Southern Argolid, Greece, JFieldA 7 (1980), σ. 390-402. Βλ. και J.L. Bintliff, Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece, BAR Suppl. Ser. 28 (1977), σ. 10-29.

13. Α. Τάταρης - Ν. Μαργκουδάκης, 'Επί της στρωματογραφίας τῶν ἀνωτέρων ὀριζόντων τῆς ζώνης Τριπόλεως. Τεκτονικά κτλ. παρατηρήσεις εἰς Κυνουρίαν - Λακωνίαν, Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Γεωλογικῆς Ἑταιρίας 6 (1965), σ. 365-379. Βλ. και Α. Philippson, Der Peloponnes. Versuch einer Landeskunde auf geologischer Grundlage Berlin, 1892, σ. 157-198. Επίσης, Α. Philippson, Die griechischen Landschaften III, I. Der Peloponnes, Frankfurt 1959, σ. 468-488.

14. Η πρώτη λέξη (π.χ. *Nummulites*) δηλώνει το γένος, ενώ η δεύτερη (π.χ. *millecaput*) το είδος. Το sp. (π.χ.

Το ημιμεταμορφωμένο υπόβαθρο της ζώνης Τριπόλεως αποτελείται από το φυλλιτικό σύστημα και από το σύστημα μαρμάρων. Στην περιοχή του Κοσμά, μέσα στους γραφιτικούς-αιματιτικούς κ.ά. φυλλίτες, απαντά ασημαντή εμφάνιση λιθανθράκων.

Το σύστημα μαρμάρων αποτελείται από μάρμαρα σκοτεινού τεφρομέλανου χρώματος (περιοχή Αγίου Πέτρου) και ποικίλλει κατά ορίζοντες μέχρι του ανοικτότεφρου, ακόμη και του λευκού. Ποικίλλει επίσης το πάχος των στρωμάτων. Γενικά τα ανώτερα στρώματα είναι παχύτερα. Συχνά γίνονται σακχαρώδη, δολομιτικά, με έντονη οσμή κατά τη θραύση. Περιέχουν βολβούς, κονδύλους και ενστρώσεις λευκών πυριτολίθων. Στους βαθύτερους ορίζοντες είναι λεπτοστρωματώδη ή πλακώδη, με πάχος των πυριτολίθων μέχρι 0,20 μ. Οι πυριτόλιθοι, σαθροί στις κορυφές του Πάρνωνα, πολλές φορές εναλλάσσονται με χαλαζίτες μικρού πάχους. Σε ορισμένες θέσεις, όπου οι ορίζοντες έχουν λεπτές ενστρώσεις φυλλιτών, τα μάρμαρα είναι ερυθροβυσσινόχρωα σε διάφορους τόνους. Γενικά στα νότια της κύριας κορυφής, στο σύστημα των φυλλιτών, απαντούν περισσότερες ενστρώσεις μαρμάρων.

Τα μάρμαρα του Πάρνωνα τις περισσότερες φορές είναι χονδρόκοκκα, λιγότερο ευγενή από τα νησιώτικα, κατάλληλα όμως για την αρχιτεκτονική¹⁵.

Οι σχηματισμοί της ζώνης Ωλονού αποτελούνται κυρίως από ανωκρητιδικούς ασβεστολίθους με πυριτολίθους κτλ., από *Globotruncana* κ.ά., και φλύσχη. Στο βόρειο τμήμα της Κυνουρίας, που είναι και το πιο πολύπλοκα διαμορφωμένο, κυριαρχεί ο ασβεστόλιθος Ωλονού, αλλά και ο σχιστόλιθος, και στα ανατολικά μια ζώνη με ασβεστόλιθο Τριπόλεως (Tripoliskalk). Ο φλύσχης και ο ασβεστόλιθος Ωλονού συναντιούνται στη βόρεια πλευρά του Πάρνωνα· στην ανατολική πλευρά φθάνουν μέχρι το Παλιοχώρι και στη δυτική πλευρά μέχρι το βουνό της Τσούκας, ΝΑ. της Βέρβενας. Στην κοιλάδα του Πλάτανου ο φλύσχης εμφανίζεται σε πάχος 200 μ.

Στην πεδιάδα του Άστρους - Αγίου Ανδρέα τα κροκαλοπαγή και οι χειμαρρώδεις αποθέσεις έχουν σημαντικό πάχος και μέγεθος κροκαλών, μερικές φορές μέχρι 0,2 μ.³. Έτσι, οι τεταρτογενείς αυτές αποθέσεις αποτελούν ευνοϊκό στοιχείο για το σχηματισμό υδροφόρων στρωμάτων.

ΟΡΥΚΤΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ

Ως προς τον ορυκτό πλούτο η Κυνουρία ανήκει στη ζώνη της ανατολικής Ελλάδας, η οποία χαρακτηρίζεται από μεταλλεύματα χρωμίου, νικελίου, τάλκη, αμιάντου και λευκολίθου, που συνδέονται γενετικά με την παρουσία υπερβασικών πετρωμάτων¹⁶. Στην ίδια ζώνη βρίσκονται μεταλλεύματα χαλκού και σιδηροπυρίτη, τα οποία συνδέονται με εκρηξιγενή πετρώματα.

Κοντά στον Τυρό συναντάται φλεβική εμφάνιση βαρύτη. Κατά το παρελθόν έγινε μικρή εξόρυξη και χρησιμοποίηση του υλικού στην κατασκευή του ελληνικού ατομικού αντιδραστήρα¹⁷. Στην ίδια περιοχή αναφέρεται μικρή εμφάνιση σιδηρομεταλλεύματος.

Nummilites sp.) δηλώνει ότι δεν μπορεί να προσδιορισθεί το είδος (εδώ του Νουμμουλίτη), ενώ το cf. (π.χ. *Alveolina* cf. *oblonga*) ότι το είδος προσδιορίζεται με πιθανότητα (εδώ, ίσως *oblonga*).

15. A. Philippson, *Der Peloponnes*, Berlin 1892, σ. 182. Το πιο γνωστό λατομείο μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκε κατά την αρχαιότητα στην αρχιτεκτονική (Τεγέα, Ολυμπία, Επίδαυρος κ.ά.) είναι των Άνω Δολιανών (Πί ν. 106β). Ένα άλλο αρχαίο λατομείο λευκού μαρμάρου υπήρχε νότια από τον Άγιο Πέτρο, εκεί όπου βρίσκεται σήμερα το νταμάρι του Παινέση, όπως με πληροφόρησαν εργάτες που δούλεψαν στο νταμάρι αυτό.

16. Δ. Κισκύρας, 'Ο ορυκτός πλούτος της Πελοποννήσου, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 1957, σ. 120-127.

17. Μεταλλογενετικός χάρτης της Ελλάδος Κλίμ. 1:100.000, 'Αθήναι 1965 (Ζάχου - Γ. Μαράτου). Επίσης, Μεταλλογένεια της Ελλάδος (επεξηγηματικών τεύχος του μεταλλογενετικού χάρτου) 'Αθήναι 1973, έκδ. Ι.Γ.Μ.Ε., σ. 137, 143, 265 κ.ά.

Στην περιοχή του Αγίου Πέτρου, μέσα στους σχιστολίθους και τους κερατολίθους της ζώνης Ωλονού - Πίνδου, εμφανίζονται μικρές κοίτες ιζηματογενούς μαγγανιομεταλλεύματος. Στη θέση Αναγανιές, μέσα σε σχιστοποιημένα και μεταμορφωμένα οφειολιθικά πετρώματα, συναντάται φλέβα περιορισμένων διαστάσεων από αμίαντο και τάλκη.

Στη θέση Τολομύτης, ΒΔ. της Βλησιδιάς, υπάρχει κοίτασμα από γαληνίτη, σιδηρίτη, αιματίτη και χαλκοπυρίτη, με συνοδά ορυκτά χαλαζία και αστρίους. Κοντά στα Πούλιθρα εμφανίζεται φλέβα μικρών διαστάσεων από γαληνίτη και χαλκοπυρίτη μέσα σε χαλαζία.

ΣΕΙΣΜΟΙ

Η Πελοπόννησος είναι από τις πιο σεισμόπληκτες περιοχές της χώρας μας με έντονη σεισμική δράση, τόσο κατά μήκος των ρηξιγενών ακτών της, όσο και στο εσωτερικό¹⁸. Από τα σεισμογόνα ρήγματα της Πελοποννήσου τα πιο αξιολόγα είναι αυτά που έχουν κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. έως Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ.

Το ρήγμα του Αργολικού κόλπου ακολουθεί στην αρχή Β.ΒΔ. κατεύθυνση από το ακρωτήριο Μαλέας μέχρι το Άργος. Από εδώ προχωρεί προς τη Νεμέα και την αρχαία Ελίκη, ανατολικά του Αιγίου. Το ρήγμα αυτό, εκτός από το νότιο τμήμα του παρά το Μαλέα, που αποτελεί εστία μεγάλων σεισμών ενδιάμεσου βάθους, και την περιοχή όπου διασταυρώνεται με την εγκάρσια ρηξιγενή ζώνη της Νεμέας, δεν έχει παρουσιάσει μέχρι σήμερα σημαντικούς σεισμούς.

Για την Κυνουρία και τη γύρω απ' αυτήν περιοχή είναι γνωστοί οι παρακάτω σεισμοί: Στις 30.8.1926 έγινε μεγάλος σεισμός στην προέκταση του Αργολικού κόλπου προς Ν. με σοβαρές ζημιές στη χερσόνησο του Μαλέα, στα Κύθηρα και την Ύδρα. Η εστία του σεισμού βρισκόταν σε βάθος 100 χλμ. Ένας άλλος σεισμός με εστία ενδιάμεσου βάθους γύρω στα 130 χλμ. έγινε στην περιοχή του Αργολικού στις 11.9.1948. Από τις 22.3.1950 αρχίζει μια σεισμική περίοδος στην αργολική πεδιάδα με σεισμούς αισθητούς στο Λεωνίδιο και το Άστρος. Στις 4.4.1951 γίνεται σεισμική δόνηση στο Λεωνίδιο και τη Μαγούλα, και την 1.5.1952 στο Άργος και το Ναύπλιο.

Έδαφος - Καλλιέργειες

Ορεινή στο σύνολό της η Κυνουρία έχει μόνο δύο μικρές πεδιάδες, του Άστρους - Αγίου Ανδρέα και του Λεωνιδίου. Οι πεδιάδες αυτές προέρχονται από χειμαρρώδεις αποθέσεις κροκαλών, άμμων, ερυθροχωμάτων, αργίλων κτλ. Η πεδιάδα του Άστρους - Αγίου Ανδρέα, της οποίας οι διαστάσεις δεν ξεπερνούν τα 9 × 4 χλμ., με την παρεμβολή του έλους Μουστου, χωρίζεται σε δύο ενότητες¹⁹ και ταυτίζεται με την πεδιάδα της Θυρεάτιδος. Στα ενδότερα αναφέρουμε τα υψίπεδα της Παλιόχωρας (υψ. 764 μ.), του Ξεροκαμπιού (υψ. 800-900 μ.) και των Πελετών (υψ. 662 μ.).

Η μεγάλη πολυμορφία του γεωργικού περιβάλλοντος (εδαφολογικές, κλιματολογικές,

18. Α. Γαλανόπουλος, Σεισμική γεωγραφία της Πελοποννήσου, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 1964, σ. 49-53. Δ. Κισκύρας, 'Η Πελοπόννησος από σεισμολογική άποψη, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 1958, σ. 103-115. Πρβλ. και Διόδωρος Σικελιώτης XV. 49.4: τοῦ δ' ἐκ Ποσειδῶνος γεγονέναι τὴν μὴνιν ταῖς πόλεσί φασιν ἐμφανεῖς ἀποδείξεις ὑπάρχειν διὰ τὸ τῶν σεισμῶν καὶ τῶν κατακλυσμῶν τοῦτον τὸν θεὸν ἔχειν διειληφθαι τὴν ἐξουσίαν, καὶ διὰ τὸ δοκεῖν τὸ παλαιὸν τὴν Πελοπόννησον οἰκητῆριον γεγονέναι Ποσειδῶνος, καὶ τὴν χώραν ταύτην ὥσπερ ἱερὰν τοῦ Ποσειδῶνος νομίζεσθαι, καὶ τὸ σύνολον πάσας τὰς ἐν Πελοποννήσῳ πόλεις μάλιστα τῶν ἀθανάτων τὸν θεὸν τιμᾶν τοῦτον.

19. Βλ. και Leake, Morea II, σ. 483-484. Philippson, Der Peloponnes, σ. 157.

υδρολογικές συνθήκες κτλ.) δίνει τη δυνατότητα για την ανάπτυξη ποικίλων καλλιεργειών. Τα πιο πλούσια εδάφη βρίσκονται στην πεδιάδα του Άστρους - Αγίου Ανδρέα και του Λεωνιδίου. Το ήπιο κλίμα και ο εμπλουτισμός των χωμάτων με νέο υλικό από τις υπερεκχειλίσεις των χειμάρρων Τάνου, Βρασιάτη και Δαφνώνα κάνουν το έδαφος πολύ γόνιμο²⁰.

Μπορούμε να διαιρέσουμε την περιοχή της Κυνουρίας σε δύο καλλιεργητικές ζώνες, την παραθαλάσσια και την ηπειρωτική ορεινή. Η παραθαλάσσια ζώνη είναι κατάλληλη για την καλλιέργεια της ελιάς και για αμπελοκαλλιέργειες. Ιδιαίτερα οι πεδιάδες προσφέρονται για καλλιέργεια εσπεριδοειδών και ποικίλων άλλων καρποφόρων δένδρων. Ο Πausanίας αναφέρει για την πεδιάδα της Θυρεάτιδος ότι ήταν κατάλληλη για την καλλιέργεια δένδρων, ιδιαίτερα της ελιάς²¹. Στις ξερικές περιοχές της ζώνης αυτής, εκτός από την ελιά, που ευδοκιμεί μέχρι το υψόμετρο των 600 μ., καλλιεργούνται οι αχλαδιές και οι χαρουπιές²². Σε ορισμένες από τις πεδινές περιοχές είναι πολύ ανεπτυγμένη η καλλιέργεια των κηπευτικών, από τα οποία το μεγαλύτερο μέρος εξάγεται σε άλλες περιοχές²³. Καλλιεργούνται επίσης και φυτά μεγάλης καλλιέργειας, ιδίως σιτηρά, όμως ο κύριος χαρακτήρας της παραλιακής ζώνης είναι δενδροκομικός.

Στην ηπειρωτική ορεινή ζώνη η καλλιέργεια των σιτηρών του χειμώνα, σε συνδυασμό με την ποιμενική κτηνοτροφία, αποτελεί τη βάση της γεωργικής εκμετάλλευσης. Η καλλιέργεια του αραβόσιτου, των οσπρίων και της πατάτας καταλαμβάνει σημαντική έκταση. Ως προς τις δενδροκαλλιέργειες υπάρχουν πολλές καστανιές, ιδιαίτερα στην Καστάνιτσα, λιγότερες αχλαδιές και καρυδιές και αρκετά αμπέλια. Στο υψίπεδο της Παλιόχωρας καλλιεργούνται σιτηρά και όσπρια, στο Ξεροκάμπι σιτηρά, ενώ στο μικρό υψίπεδο των Πελετών κυριαρχεί η αμπελοκαλλιέργεια.

Νερό

Οι τρεις μεγάλοι χείμαρροι που προαναφέρθηκαν δεν έχουν νερό τους πιο πολλούς μήνες του χρόνου, κατά διαστήματα όμως γίνονται ορμητικοί και πλημμυρίζουν τις αντίστοιχες πεδιάδες αποθέτοντας ένα στρώμα λάσπης, τη γλίνα, χρήσιμο για την αναζωογόνηση του εδάφους.

Στην παραθαλάσσια λωρίδα υπάρχουν πολύ λίγες πηγές, με σπουδαιότερη το κεφαλάρι της Λουκούζ²⁴, ενώ στα ορεινά υπάρχουν πολλές πηγές και τρεχούμενα νερά²⁵. Στις πεδινές παραθαλάσσιες περιοχές και στο υψίπεδο της Παλιόχωρας υπάρχουν πολλά πηγάδια, των οποίων το νερό χρησιμοποιείται για ύδρευση αλλά και για άρδευση.

Τα νερά που συγκεντρώνονται στα υψίπεδα της Παλιόχωρας και των Πελετών, που πολ-

20. Στην πεδιάδα του Άστρους, ακόμη κι όταν δεν ξεχειλίζει ο Τάνος, ένα μέρος από τα νερά του διοχετεύεται στα χωράφια με τεχνητά κανάλια, τις δέσεις. Κάθε χωράφι έχει γύρω όχθο για τη συγκράτηση του νερού. Άγνωστο είναι πότε έγινε αυτό το αρδευτικό έργο.

21. Πausanίας II.38.5: *Ἐντεῦθεν διελθοῦσιν Ἀνιγραῖα καλούμενα ὁδὸν στενὴν καὶ ἄλλως δύσβατον, ἔστιν ἐν ἄριστερᾷ μὲν καθήκουσα ἐπὶ θάλασσαν καὶ δένδρα —ἐλαίας μάλιστα— ἀγαθὴ τρέφειν γῆ..*

22. Οι χαρουπιές απαντούν κυρίως από την περιοχή Τυρού μέχρι τον όρμο Φωκιανού, συνεχίζονται όμως και νότια της Κυνουρίας μέχρι τη Μονεμβασιά.

23. Τα κηπευτικά του Λεωνιδίου εξαγονταν παλιότερα με τα καΐκια στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και την Αλεξάνδρεια. Βλ. και Κ. Καλλούτσης, Κυνουριακά, Ἀθήναι 1930, σ. 139.

24. Τα νερά αναβλύζουν σε περισσότερα από δύο σημεία και η πηγή είναι γνωστή με το όνομα Μάνα του νερού. Η παροχή της είναι 100 m³/h. Βλ. σχετικά, Στ. Δ. Σκαγιάς, Ἀπογραφή καρστικῶν πηγῶν Ἑλλάδος, I. Πελοπόννησος - Ζάκυνθος - Κεφαλληνία Ἀθήναι 1978, σ. 145 (εκδ. Ι.Γ.Μ.Ε. αριθ. 28).

25. Σημειώνουμε την πηγή Πλατάνου με παροχή 150 m³/h. Βλ. Σκαγιάς, ὁ.π., σ. 129.

λές φορές τα πλημμυρίζουν, διαφεύγουν μέσα από καταβόθρες στη θάλασσα²⁶. Κατά μήκος της ακτής και σε μικρή απόσταση απ' αυτήν μέσα στη θάλασσα υπάρχει πλήθος από καρστικές πηγές, οι λεγόμενοι ανάβολοι, με μεγαλύτερο από όλους αυτόν που υπάρχει στα Λιλέικα Ξεροπήγαδου και ονομάζεται Λιλέικο Μάτι²⁷, παλιότερα Ανάβολος Άστρους (Πί ν. 100).

Λίμνες υπάρχουν μόνο στην περιοχή Άστρους. Σπουδαιότερη είναι η λίμνη του Μουστου, που τροφοδοτείται από ένα κεφαλάρι με υφάλμυρο νερό στα ριζά του βουνού²⁸ και από πολλές άλλες πηγές μέσα ή και έξω από τη λίμνη, τα λεγόμενα μάτια. Δύο μικρές λίμνες με υφάλμυρο νερό (η λίμνη του Ζαχαριά και η λίμνη του Χασαπόγιαννη) βρίσκονται κοντά στην ακτή, βόρεια από τις εκβολές του Τάνου, στην περιοχή της Κάτω Βέρβενας, και τροφοδοτούνται από τα μάτια του βάλτου.

Κλίμα

Η Κυνουρία παρουσιάζει ποικιλία κλίματος εξαιτίας της φυσικογεωγραφικής της διαμόρφωσης. Η παράκτια περιοχή είναι ηλιόλουστη και άνομβρη, ενώ τα ορεινά στο εσωτερικό έχουν δριμύ κλίμα με χαμηλές θερμοκρασίες²⁹. Μπορούμε να μιλήσουμε για δύο τύπους κλίματος, το χερσαίο μεσογειακό, που επικρατεί στην παραλιακή ζώνη (Άστρος, Τυρός, Λεωνίδιο κ.α.), και το ορεινό μεσογειακό (Άγιος Πέτρος, Καστάνιτσα, Κοσμάς, Κουνουπιά κ.α.). Η παραθαλάσσια ζώνη δεν έχει τρεχούμενα νερά και δασική βλάστηση, ενώ η εσωτερική, κατά μήκος της οροσειράς του Πάρνωννα, έχει δασική βλάστηση και πολλές πηγές.

Το ετήσιο θερμομετρικό εύρος, δηλαδή η διαφορά θερμοκρασίας μεταξύ του θερμότερου και του ψυχρότερου μήνα του έτους, κυμαίνεται μεταξύ 16° και 18°C. Η μέση θερμοκρασία κυμαίνεται μεταξύ 18,5° και 19° C. Όσο προχωρούμε από τα παράλια προς το εσωτερικό, η θερμοκρασία ελαττώνεται. Κατά την ψυχρή περίοδο του έτους στις παραλιακές περιοχές επικρατεί ήπιο κλίμα και είναι πολύ κατάλληλες για χειμαδιά. Κατά τη θερμή περίοδο οι ορεινές περιοχές έχουν δροσερό θέρος και αποτελούν θαυμάσια θέρετρα.

Η μέση ετήσια νέφωση κυμαίνεται μεταξύ 3,5 και 4,0. Η Κυνουρία, όπως και η Αττική, ανήκει στη ζώνη με τη λιγότερη νέφωση της Ελλάδας. Η ηλιοφάνεια είναι μεγάλη ακόμη και στις ορεινές περιοχές.

Η μέση ετήσια υγρασία κυμαίνεται μεταξύ 65% και 67,5% βαθμίδων της υγρομετρικής κλίμακας.

Από το Νοέμβριο μέχρι το Μάρτιο επικρατεί ο βόρειος άνεμος, επίσης και κατά τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο (Ετησίαι), ενώ τους υπόλοιπους μήνες επικρατεί ο νότιος άνεμος. Εξαιτίας των ιδιαίτερων τοπογραφικών συνθηκών τα παράλια της Κυνουρίας, ιδίως κατά τη θερμή εποχή του έτους, προσβάλλονται από καθοδικούς ανέμους, μερικές φορές μεγάλης ισχύος. Επίσης, μερικές φορές πνέουν άνεμοι θερμοί και ξηροί, του τύπου FOEHN, οι λεγόμενοι λίβες, κυρίως νοτίων-δυτικών κατευθύνσεων, με δυσάρεστες επιπτώσεις στα φυτά και στους ανθρώπους.

26. Στην Παλιόχωρα υπάρχει καταβόθρα στη θέση Δέρσιο ή Δέρεσε στα τσακωνικά (πρβλ. τα ζέρεθρα στους Αρκάδες) και στα Πελετά στη θέση Τρύπα.

27. Το Λιλέικο Μάτι πρέπει να ταυτισθεί με τη Δίνη του Πausανία (VIII.7.2). Περισσότερα για τη Δίνη, βλ. στη σ. 197 κ.ε.

28. Η παροχή του είναι 288 m³/h. Βλ. Σκαγιάς, ό.π., σ. 128.

29. Ηλ. Μαριολόπουλος, Τό κλίμα της Πελοποννήσου, Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 1964, σ. 77-82. Του ίδιου, Σκιαγραφία του κλίματος της Άρκαδίας, Χρονικά των Άρκαδων 2 (1962), σ. 8-16.

Η βροχή παρουσιάζει μεγάλες μεταβολές, όσο προχωρούμε από τις παράκτιες περιοχές προς το εσωτερικό. Το μικρότερο ετήσιο ύψος βροχής, μεταξύ 400 και 600 χλστμ., παρατηρείται σε μια στενή παραλιακή λωρίδα, που κατεβαίνει από την πλευρά της Αργολίδας και φθάνει μέχρι την περιοχή Τυρού. Ακολουθεί μια δεύτερη λωρίδα, με κατεύθυνση πάντα Β.-Ν., με ποσοστό 600-800 χλστμ., και στη συνέχεια μια τρίτη, σύρριζα στην κορυφογραμμή του Πάρνωνα, με ποσοστό 800-1000 χλστμ. Γενικά, παρατηρούμε αύξηση της βροχής, όσο προχωρούμε από τις παράκτιες περιοχές προς τις ορεινές του εσωτερικού.

Η συχνότητα των χιονοπτώσεων είναι μικρή στα παράλια και μεγαλύτερη στα ορεινά. Τα τελευταία χιόνια στα παράλια παρατηρούνται κατά το πρώτο δεκαήμερο του Μαρτίου, ενώ στο εσωτερικό κατά το πρώτο δεκαήμερο του Απριλίου. Στις κορυφές του Πάρνωνα το χιόνι διατηρείται σε όλη την ψυχρή περίοδο μέχρι το Μάιο.

Το χαλάζι και οι καταιγίδες παρουσιάζουν πολύ μικρή συχνότητα στην παραλιακή λωρίδα και αυξάνονται όσο προχωρούμε προς το εσωτερικό.

Χλωρίδα

Ο Πάρνωνας έχει πλούσια χλωρίδα· μάλιστα έχει και σπάνια φαρμακευτικά φυτά. Η ανατολική πλευρά του, που μας ενδιαφέρει εδώ, δεν έχει βοτανολογηθεί συστηματικά. Μια ολιγοήμερη έρευνα έχει κάνει ο βοτανολόγος C. Fraas³⁰, στην περιοχή ανάμεσα στον Άγιο Πέτρο και την Καστάνισα, και ο γλωσσολόγος M. Deffner έγραψε για τη χλωρίδα της Τσακωνιάς³¹. Εδώ θα αναφερθούν τα σπουδαιότερα είδη από τα δένδρα, τους θάμνους και τα άγρια χόρτα της Κυνουρίας. Η απαρίθμηση αυτή βασίζεται στην προσωπική γνώση της χλωρίδας της παραπάνω περιοχής³². Για τα φαρμακευτικά φυτά βασίσθηκα κυρίως στην εργασία και τις προφορικές πληροφορίες του Αγιοπετρίτη φαρμακοποιού και μελετητή της ελληνικής χλωρίδας, Δημ. Πιτσινού³³.

ΔΑΣΙΚΑ ΦΥΤΑ

Το πιο χαρακτηριστικό είδος στην οροσειρά του Πάρνωνα είναι η *Abies cephalonica* (έλατο), και ακολουθούν η *Juniperus drupacea* (κέντρο) και η *Pinus halepensis* (πεύκο).

Άλλα δασικά φυτά είναι: *Quercus pubescens* (δέντρο), *Quercus robur*, *Q. pedunculata* (ρουπάκι), *Quercus coccifera* (πουρνάρι), *Quercus aegilops* (βελανιδιά), *Platanus orientalis* (πλάτανος), *Aesculus hippocastanum* (αγριοκαστανιά), τα είδη *Acer* (σφοντάμι), *Pyrus amygdaliformis* (γκορτσιά), *Olea europaea* (αγριλιά), *Pistacia terebinthus* (κοκκορέτσα), *Pistacia lentiscus* (σκίνο), *Phillyrea media* (γλαντινιά), *Ceratonia siliqua* (ξυλοκερατιά), *Tilia microphylla* (τίλιο), *Rhus cotinus* (σβεντζιά), *Populus alba* (λεύκο), *Cupressus sempervirens* (κυπαρίσσι), *Robinia pseudoacacia* (ακακία), *Arbutus unedo* (κουμαριά), *Amygdalus communis* (πικραμυδαλιά), διάφορα είδη *Salix* (ετιά), *Vitex agnus castus* (λυγιά ή καναπίτσα),

30. C. Fraas, Synopsis plantarum classicae, Berlin 1870².

31. Μ. Δέφνερ, 'Η χλωρίς της Τσακωνιάς, 'Αθήναι 1922. Βλ. και Θ. Κωστάκης, Προσθήκες και διορθώσεις στη «Χλωρίδα της Τσακωνιάς» του Μιχ. Δέφνερ, Mélanges Octave et Melpo Merlier, Athènes 1956, I, σ. 133-156.

32. Για την απόδοση των επιστημονικών ονομασιών χρησιμοποίησα το Λεξικόν των δημωδών ονομάτων των φυτών της Ελλάδος, των Θ. Χελντράιχ - Σπ. Μηλιαράκη, 'Αθήνα 1980 (έκδ. Τολίδη), και το βιβλίο των Δ. Βολιώτη - Ν. Αθανασιάδη, Δένδρα και θάμνοι, Θεσσαλονίκη 1971. Μέσα στην παρένθεση γράφονται οι ονομασίες όπως ακούγονται στην Κυνουρία και κυρίως στο βόρειο τμήμα της.

33. Δ. Πιτσινός, Φιλολογικά δημοσιεύματα ('Αθήνα 1976), σ. 63-122. Πρόκειται για αναδημοσίευση σειράς άρθρων από την «'Εφημερίδα των Φαρμακοποιών», αριθ. φύλλου 9, 15 Οκτωβρίου 1936 - αριθ. φύλλου 70, 1 Μαΐου 1939.

Prunus insititia (κορομηλιά), *Sambucus ebulus* (φοξυλιά), *Cercis siliquastrum* (μαμουκαλιά), *Fraxinus ornus* (μέλεο).

ΘΑΜΝΟΙ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΛΛΑ ΦΥΤΑ

Morus alba (μουριά), *Laurus nobilis* (βάγια), *Nerium oleander* (πικροδάφνη), *Myrtus communis* (μυρτιά), *Spartium junceum* (σπάρτο), *Erica arborea* (ρείκι), *Phlomis fruticosa* (ασφάκα), *Rosa canina* (αγριοτριαντάφυλλιά), *Rosmarinus officinalis* (δεντρολίβανο), *Anagyris foetida* (βρωμοκλάρι), *Calycotome villosa* (σφαλάχτρι), *Vitis vinifera* (αγριόκλημα), *Arundo donax* (καλάμι), διάφορα είδη *Rubus* (βάτα), *Crataegus oxyacantha* (μουρτζιά), *Salvia pomifera* (φασκομηλιά), *Butomus umbellatus* (βούτιμος ή ψάθα), *Holoschoenus vulgaris* (βούρλα), *Silybum marianum* (γαϊδουράγκαθο), *Hedera helix* (κισσός), *Thymra capitata* (θυμάρι), *Origanum heracleoticum* (ρίγανη), *Pteris aquilina* (πτέρη), *Genista acanthoclada* (αφάνα), *Centaurea solstitialis* (φαλαρίδα), διάφορα είδη *Verbascum* (φλόμος), *Capparis spinosa* (κάπαρη), *Althea rosea* (δενδρομολόχα), *Asphodelus microcarpus* (σφερδούκλια), *Asparagus acutifolius* (σπαραγγιά), *Jasminum grandiflorum* (γιασεμί), *Clematis vitalba* (κουρμπένι), *Mentha pulegium* (φουσκούνη), *Urginea maritima* (μποτσίκι), *Satureja thymra* (θρούμπη).

ΑΓΡΙΑ ΧΟΡΤΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΑ ΦΥΤΑ

Anemone coronaria (ανεμώνη), *Lilium candidum* (κρίνο), *Colchicum autumnale* (κατσίδες), *Cyclamen neapolitanum* (ντρίμερος ο βολβός και νυφίτσες τα άνθη), *Melilotus officinalis* (νυχάκι), *Viola thessala* (μανούσια), *Hyacinthus orientalis* (ζουμπούλια), *Pisum elatius* (αγριομπίζελο), *Scandix pecten veneris* (σκαντζίκια), *Cuscuta planiflora* (της κουρούνας το μετάξι), *Sorghum halepense* (καλαμάγρα), *Agrostemma githago* (γόγγολη), *Lolium temulentum* (ήρα), *Digitalis ferruginea* (λυσσόχορτο), *Medicago falcata* (μελλιγγάρι ή βοϊδοκράτης).

Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι υπάρχουν πολλές τουλίπες στο βόρειο τμήμα της Κυνουρίας, συγκεκριμένα στην περιοχή Άστρους - Άνω Μελιγούς και κυρίως στη θέση Σαββανάς³⁴. Από τη θέση αυτή φαίνεται ότι οι Παλαιολόγοι του Μυστρά τις μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη και αργότερα, το 1560, ο Ολλανδός πρεσβευτής που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη μετέφερε την καλλιέργειά της στο Ρότερνταμ της Ολλανδίας³⁵.

ΑΓΡΙΑ ΧΟΡΤΑ ΦΑΓΩΣΙΜΑ

Pimpinella saxifraga (καυκαλήθρα), *Scandix australis* (μερόνια), *Rumex graecus* (λάπατο), *Amarantus blitum* (βλίτο), *Sinapis alba* (βρούβα), *Silene venosa* (στρούθουλα), *Sonchus oleraceus* (ζοχί), *Papaver rhoeas* (παπαρούνα), *Scolymus hispanicus* (σκολιάμπρια), *Beta cicla* (σέσκλα), *Portulacca oleracea* (αντράκλα), *Lactuca scariola* (αγριομάρουλο), *Lactuca viminea* (γράντζα), *Lycopus europaeus* (μαυρολάχανο), διάφορα είδη ραδικιού *Circhorium* (φαρμακουλίδες, ματσουκάκια, λαγάνες, μαλλιαρήθρες ή προβατινίτσες), *Leopoldia comosa* (βρουβιά), *Apium graveolens* (σέλινο). Αναφέρω ακόμη, χωρίς τα επιστημονικά τους ονόματα, τα πουζουνέκια, λαγάνες, γαλαύτια, ψορίλια, χτενάκια, γλυκερήθρες, καούσες, πολυρίζια, κουφολάχανα, αγκινάρες, κοκκινόκωλα και μαυρομάχια.

34. Η περιοχή στον 14ο αι. πρέπει να ανήκε στο Μυστρά, σύμφωνα με μαρτυρία του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' του Παλαιολόγου σε χρυσόβουλλο (Φεβρουάριος 1320). Για το χρυσόβουλλο, βλ. Κ. Ζήσιος, Πελοποννήσου επιγραφαι χριστιανικών μνημείων, Σύμμικτα, Ἀθήνησιν 1892, σ. 57 κ.ε. Επίσης, G. Millet, Inscriptions Byzantines de Mistra, BCH 23 (1899), σ. 112 κ.ε.

35. Ι. Κακαβούλιας, Στό Ἀστρος καί τήν ἀρχαία Θυρεάτιδα, περιοδ. Ἑλλάδα, Φεβρουάριος 1964, σ. 21.

ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΑ ΦΥΤΑ

Ceterach officinarum (σκορπιδόχορτο), *Cistus incanus* (κουνούκλα), *Dipsacus fullonum* (νεράγκαθο), *Sideritis theezans* (τσάι), *Matricaria chamomilla* (χαμομήλι), *Vervena officinalis* (Βερβένα η φαρμακευτική), *Ballota nigra* (foedita) (σκυλόχορτο), *Valeriana dioscorides*, *Viscum album* (ιξός), *Hyoscyamus niger*, *Solanum dulcamara*, *Physalis alkekengi* (κερασούλι), *Teucrium polium* (ζουλόχορτο), *Euphorbia apios* (αχλαδάκι), *Erythraea centaureum* (θερμόχορτο), *Salvia sclarea* (φασκομηλιά), *Melissa officinalis* (μελισσόχορτο), ψαροθύμαρο, τουρέσι, καρταγκάσι, πικραγγουριά και μπενοκλάδι.

ΚΑΡΠΟΦΟΡΑ ΔΕΝΔΡΑ

Τα πιο συνηθισμένα καρποφόρα δένδρα σήμερα στην Κυνουρία είναι τα παρακάτω: ελιά, καστανιά, αχλαδιά, καρυδιά, συκιά, αμυγδαλιά, μηλιά, κυδωνιά, ροδιά, ροδακινιά, βερυκοκκιά, βυσσινιά, κερασιά, μουσμουλιά, λεμονιά, πορτοκαλιά, μανταρινιά, δαμασκηλιά.

ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ ΚΑΙ ΟΣΠΡΙΑ, ΚΗΠΕΥΤΙΚΑ κτλ.

Σιτάρι, κριθάρι, βρόμη, σικάλη, αραβόσιτος, ρεβίθια, φασόλια, μπιζέλια, φακή, κουκιά, σουσάμι, βαμβάκι, κρεμμύδια, σκόρδα, σέλινα, κοκκινογούλια, σπανάκια, αντίδια, μαρούλια, μελιτζάνα, πιπεριά, μπάμιες, λάχανο, κουνουπίδι, σπανάκια, αγγουριά, κολοκυθιά, καρπουζιά, πεπονιά.

Πανίδα

Τα σημερινά είδη της πανίδας, όπως και της χλωρίδας, μας δίνουν μια ιδέα για την αρχαία πανίδα, μια και οι γενικές κλιματολογικές συνθήκες είναι παραδεκτό ότι δεν άλλαξαν μέχρι σήμερα.

Η πανίδα γενικά είναι πλούσια. Τα αιγοπρόβατα ευνοούνται από τα ορεινά εδάφη και τα ζεστά χειμαδιά, γι' αυτό ανέκαθεν υπήρχαν πολυάριθμα κοπάδια σε ολόκληρη την περιοχή της Κυνουρίας³⁶. Παλιότερα υπήρχε ένας αριθμός από βοοειδή³⁷. Μέχρι σήμερα υπάρχει ένας αρκετά μεγάλος αριθμός από μουλάρια και γαϊδούρια, ενώ ο αριθμός των αλόγων είναι μικρός.

Σχετικά με την άγρια πανίδα, η παρουσία κάπρων και άρκτων κατά την αρχαιότητα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, αφού ζούσαν σε μεγάλο αριθμό στα γειτονικά βουνά της Αρκαδίας και της Λακωνίας και αναφέρονται από τη νεότερη παράδοση. Σε καταγραφικό κώδικα της Μονής Λουκούς διαβάζουμε: ...*ἀπό τόν γέροντά μας ἐμάθομεν, ὅτι ἦτο δάσος μέγα, εἰς τό ὅποῖον εὐρέθησαν εἰς τόν καιρόν τους ἐλάφια καί ζαρκάδια, ἀγριογούρουνα καί τοιαῦτα...*³⁸. Στην ανασκαφή του ιερού του Απόλλωνα Τυρίτα ο Ρωμαίος βρήκε τέσσερα δόντια από κάπρους (βλ. και σ. 177).

Βέβαιη είναι και η ύπαρξη ελαφιών και ζαρκαδιών κατά την αρχαιότητα. Εκτός από την παραπάνω παράδοση της Λουκούς, το 1974, σε μικρή σπηλιά του Κοσμά στη θέση Κούκου-

36. Το 1982, σύμφωνα με τα στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας, υπήρχαν 41.816 πρόβατα και 56.623 γίδια.

37. Στο Παλιοχώρι με πληροφόρησαν ότι παλιότερα υπήρχαν εκεί 700 κεφάλια βόδια. Ενδεικτικά είναι τα τοπωνύμια Οβορός, Βουκολόπυργος, Γελαδοκοπριά κτλ., τα οποία ακούγονται σε διάφορα σημεία της Κυνουρίας.

38. Τ. Γριτσόπουλος, 'Η κατά τήν Κυνουρίαν Μονή τῆς Λουκοῦς, Πελοποννησιακά 6 (1963-1968), σ. 173.

ρας, βρέθηκε κρανίο ελαφιού³⁹, και το 1977, στις ανασκαφές της Λουκούς βρέθηκε ένα κέρατο από ελάφι⁴⁰.

Λύκοι δεν υπάρχουν σήμερα, αλλά παλιότερα η παρουσία τους ήταν αισθητή⁴¹. Τσακάλια υπάρχουν ακόμη και καταφεύγουν, εκτός από τον Πάρωνα, στα έλη του Μουστου και της Κάτω Βέρβενας. Υπάρχουν αρκετές αλεπούδες, ασβοί, κουνάβια, λαγοί, νυφίτσες, χελώνες και σκαντζόχοιροι. Δε λείπει και ο ρήσος (λύγξ), ο οποίος εμφανίζεται κατά αραιά διαστήματα.

Πλούσια είναι και η ποικιλία των ερπετών. Από τα φίδια αναφέρουμε την ύπαρξη μέχρι τις μέρες μας ενός σπάνιου είδους, του σφιγκτήρα⁴². Τέτοιο φίδι πρέπει να ήταν εκείνο στον κάμπο του Λεωνιδίου, που σύμφωνα με την παράδοση το σκότωσαν με τρομπόνα τρεις Σπετσιώτες ναυτικοί⁴³. Ένα άλλο σπάνιο είδος φιδιού είναι ο Κοντοσέρκης ή Λιόκρινα, μικρού μήκους με κερατοειδή απόφυση στο κεφάλι.

Πλούσιος είναι και ο αριθμός των πουλιών, γιατί αντιπροσωπεύονται και αρκετά αποδημητικά που καταφεύγουν στα παράκτια έλη της περιοχής Άστρους. Υπάρχουν αετοί, γεράκια, κόρακες, κίσσες, καρακάζες, κουρούνες, κουκουβάγιες, μπούφοι, κούκοι, γκιώνηδες, πάπιες, χήνες, κύκνοι, χελιδόνια, πετροχελιδόνια, μεκάρτσες, πέρδικες, τρυγόνια, τσαλαπετεινοί, ορτύκια, τσίχλες, κοτσύφια, σπουργίτια, τρυποφράχτες, καρδερίνες, φλώροι, πετροκότσυφες, αηδόνια, αγριοπερίστερα, μελισσοουργοί, μυρμηγκοφάγοι, σουσουράδες, συκοφάγοι, φάσσες κ.ά.

Ένα πλήθος από τοπωνύμια δηλώνουν την ύπαρξη μελισσών στα παλιότερα, αλλά και στα νεότερα χρόνια. Η μεγάλη ποικιλία σε αγριολούλουδα και ιδιαίτερα το θυμάρι δίνει ένα ευχάριστο άρωμα στο μέλι της περιοχής. Μέσα στις σχισμές των βράχων ή στις κουφάλες των δένδρων παλιότερα ζούσαν σμήνη μελισσών για ολόκληρες δεκαετίες.

Ως προς την ιχθυοπανίδα, εκτός από τη μεγάλη ποικιλία ψαριών, χταποδιών και σουπιών υπάρχουν πολλά είδη στρειδιών και κοχυλιών, όπως: *Murex trunculus* L. (κριαράκι), *Murex brandaris* L. (τραγάκι), *Cardium edule* L. (αχιβάδα), *Spondylus gaederopus* L., *Glycimeris glycimeris* L. (σαλιγκάρι), *Arca noae* L. (σκαφιδάκι), *Cerithium vulgatum* Br.⁴⁴ (κυπαρισσάκι), *Patella vulgata* L. (πεταλίδα) κ.ά. Δε λείπουν και τα σφουγγάρια κατά μήκος της ακτής⁴⁵. Πλούσιες σε ψάρια και χέλια είναι και οι λίμνες που αναφέρθηκαν παραπάνω⁴⁶.

39. Ε. Τσίμπανης, Σπηλαιολογικά έρευναι εις Κυνουρίαν, εφημ. Κυνουρία, περίοδος Γ', αριθ. φ. 41, σ. 1, Σεπτέμβριος 1974. Το κρανίο βρέθηκε από τον Τσίμπανη και παραδόθηκε στο Παλαιοντολογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών.

40. Βρέθηκε σε μια μικρή δεξαμενή μαζί με διάφορα όστρακα και πολλά θραύσματα κεραμίδων. Βλ. Ημερολόγιο ανασκαφών Λουκούς, σ. 30, της Ε' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Π. Φάκλαρης).

41. Οι λύκοι εξολοθρεύθηκαν στην Κυνουρία αλλά και σε ολόκληρη την Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια της Εθνικής Αντίστασης, 1942-1944.

42. Στην περιοχή Τυρού, σύμφωνα με πληροφορίες του Ν. Γκουβίση, το 1918/20 ο βοσκός Ν. Ξυπόλητος σκότωσε με ντουφέκι στη θέση Σούδα ένα τεράστιο φίδι βάρους 35 οκάδων, γιατί του έτρωγε τα κατσίκια. Στη Βορεινή πλευρά Τυρού ο Γ. Γκουβούσης σκότωσε με ντουφέκι ένα άλλο μεγάλο φίδι βάρους 20 οκάδων.

43. Κ. Καλλούτσης, Κυνουριακά, 'Αθήναι 1930, σ. 247.

44. Br. = Bruguiere, ο επιστήμονας ο οποίος πρώτος μελέτησε και έδωσε το όνομα στο παραπάνω μαλάκιο. Επίσης, L. = Linnaeus. Βλ. σχετικά, G. D' Angelo - St. Gargiullo, Guida Alle Conchiglie Mediterranee, Milano 1981.

45. Κατά καιρούς έρχονται εδώ καλυμνιώτικα σφουγγαράδικα.

46. Ο F. Rouqueville (Ταξίδι στο Μοριά, Αθήνα 1980, σ. 404, έκδ. Τολίδη) συνάντησε στις βόρειες πλαγιές της Ζάβιτσας εμπόρους με μουλάρια, τα οποία ήταν φορτωμένα με ψάρια που τα έφερναν από μια λίμνη στα περίχωρα της αρχαίας Θυρέας (προφανώς από το Μουστό) και τα πήγαιναν, πιθανότατα, στην Αργολίδα.

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ

Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς πρωτοφάνηκαν και ποιοι ήταν οι πρώτοι κάτοικοι της Κυνουρίας. Πάντως, τουλάχιστον από τη Νεολιθική εποχή, και στη συνέχεια στην Πρωτοελλαδική, πρέπει να είχαν εγκατασταθεί εδώ προελληνικά φύλα. Σ' αυτό συνηγορούν τα τοπωνύμια *Ἀνθήνη* και *Γόνασος* στην περιοχή της Θυρεάτιδος, *Μισώναςος*, *Κοίλασος* και *Πρέγαςος* στην περιοχή των Πρασιών⁴⁷.

Ίσως κατά το τέλος της δεύτερης φάσης της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, γύρω στο 2100 π.Χ., σύμφωνα με τη μυθική παράδοση, ήρθαν από την πλευρά του Αιγαίου οι Δαναοί και εγκαταστάθηκαν στην Αργολίδα⁴⁸. Μια σειρά από παραδόσεις σχετικές με τον Δαναό και τις Δαναίδες μαρτυρούν την επικράτησή τους στο χώρο αυτό.

Η περιοχή της Θυρεάτιδος φαίνεται ότι σχετίζεται με τους Δαναούς. Το όνομα του ποταμού που τη διασχίζει, *Τάναος* ή *Τάνος*, προέρχεται από την ινδοευρωπαϊκή ρίζα *danu*, που σημαίνει υγρασία, νερό, ποταμός⁴⁹. Από την ίδια ρίζα προέρχεται και το όνομα των Δαναών και άλλα ονόματα ποταμών, όπως *Δάναστρις*, *Δάνουβις*, *Τάναϊς*, *Δάναπρις* κτλ. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Πausανία⁵⁰, ο Δαναός, προτού να πάει στο Ἄργος, αποβιβάσθηκε στους *Ἀπόβαθμους*. Ο Πλούταρχος⁵¹ μας πληροφορεί ότι ο Δαναός αποβιβάσθηκε στα *Πυράμια* της Θυρεάτιδος κι από εκεί πορεύθηκε στο Ἄργος. Φαίνεται λοιπόν πως ένα τμήμα από το πρωτοελληνικό φύλο των Δαναών κατοίκησε σε κάποιο παραλιακό σημείο της Θυρεάτιδος, προφανώς στους *Απόβαθμους* ή *Πυράμια*.

Κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο, από το 1900 π.Χ. κ.ε., στην Κυνουρία εγκαταστάθηκαν οι *Κυνούριοι*⁵². Ήταν πιθανότατα ένα ιωνικό έθνος που το συναντούμε σε ολόκληρη την πε-

47. Όπως είναι γνωστό, τα επιθήματα -σ(σ)-, -ανθ- κ.ά. αποδίδονται στο προελληνικό ινδοευρωπαϊκό υπόστρωμα. Βλ. σχετικά, J. Chadwick, *Prehistory of the Greek Language*, CAH² II, XXXIX και A. Beattie, *Aegean Languages of the Heroic Age, A companion to Homer*, London 1963, σ. 311 κ.ε. Για τα τοπωνύμια της Κυνουρίας βλ. Κ.Α. Ρωμαίος, *Ἀρχαία τοπωνύμια της Τσακωνιάς, Χρονικά των Τσακώνων* I(1956), σ. 7-9.

48. Οι Δαναοί συχνά ταυτίζονται με τους Denyen ή Danuna, για τους οποίους πιστεύουν ότι ήταν ένας από τους λαούς της θάλασσας. Σύμφωνα με μια άποψη, οι Δαναοί ήταν Μυκηναίοι ή συγγενικό τους φύλο, που ζούσε στην Κιλικία. Βλ. σχετικά E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age*, Chicago and London 1964, σ. 271 και σημ. 11, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για το πρόβλημα με τους Δαναούς.

49. Για τη ρίζα *dānu* και *dānos* για τους Δαναούς, βλ. και W.P. Schmid, *Griechenland und Alteuropa im Blickfeld des Sprachhistorikers*, ΕΕΦΣΑΠΘ 21 (1983), σ. 405, 408 κ.ε.

50. Πausανίας II. 38.4: *Τούτου δ' ἔχεται χωρίον ἄλλο Ἀπόβαθμοι· γῆς δὲ ἐνταῦθα πρῶτον τῆς Ἀργολίδος Δαναὸν σὺν ταῖς παισὶν ἀποβῆναι λέγουσιν.*

51. Πλούταρχος, Πύρρος XXXII. 5: *Δαναῶ γάρ, ὅτε πρῶτον ἐπέβη τῆς χώρας κατὰ τὰ Πυράμια τῆς Θυρεάτιδος, εἰς Ἄργος πορευομένῳ λύκον φανῆναι ταύρῳ μαχόμενον*

52. Ηρόδοτος VIII.73: *Οἰκέει δὲ τὴν Πελοπόννησον ἔθνεα ἑπτὰ. τούτων δὲ τὰ μὲν δύο αὐτόχθονα ἔοντα κατὰ χώραν ἱδρύται νῦν τῇ καὶ τὸ πάλαι οἶκεον, Ἀρκάδες τε καὶ Κυνούριοι· ...οἱ δὲ Κυνούριοι αὐτόχθονες ἔοντες δοκέουσι μούνοι εἶναι Ἴωνες, ἐκδεδωριεύνται δὲ ὑπὸ τε Ἀργείων ἀρχόμενοι καὶ τοῦ χρόνου, ἔοντες Ὀρνειῆται καὶ οἱ περίοικοι.*

ριοχή της οροσειράς του Πάρνωνα μέχρι το ακρωτήριο Μαλέα, στη νοτιοδυτική Αρκαδία (*Γόρτυς*, *Θεισόα* παρά το *Λυκαίο*, *Λυκόα*, *Ἀλίφηρα*)⁵³, στη Λακωνία (*Κυνοσουρεῖς* στη Σπάρτη) και στην Αργολίδα (*Ὀρνεαί*, *Ἀραιθυρέα*, *Ἐπίδαυρος*). Τους *Κυνουρεῖς* της Αρκαδίας τους συσχετίζουν στην αρχαιότητα με τους *Κυνους* της σημερινής *Κυνουρίας*⁵⁴. Οι Αρκάδες υποστήριζαν ότι η πόλη *Θυρέα* και ο *Θυρεάτης* κόλπος πήραν το όνομά τους από τον *Θυραίο*, το γιό του *Λυκάονα*⁵⁵. Μια αρκαδική παράδοση αναφέρει επίσης ότι, όταν ο Αρκάς μοίρασε τη χώρα του στους τρεις γιους του, ο Έλατος πήρε τον *Ορχομενό*, τη *Μαντίνεια* και την *Κυνουρία*⁵⁶. Οι παραπάνω παραδόσεις δείχνουν ότι υπήρχε την εποχή εκείνη κάποια σχέση ανάμεσα στην Αρκαδία και την *Κυνουρία*. Η σχέση αυτή θα εξασφάλιζε και την εύκολη διέξοδο των Αρκάδων στον Αργολικό.

Το έθνος των «αυτοχθόνων» *Κυνουρίων* διατήρησε το όνομά του μόνο σε ένα μικρό μέρος της χώρας του, *τὴν καλουμένην Κυνουρίαν γῆν* των ιστορικών χρόνων. Σύμφωνα με την παράδοση των Αργείων, γενάρχης και οικιστής της *Κυνουρίας* ήταν ο γιός του *Περσέα*, ο *Κύνουρος*⁵⁷. Μετά τη δωρική εισβολή συγχωνεύθηκαν με τους *Δωριείς* του Ἄργους και της *Λακεδαίμονος* και ζούσαν ως *περίοικοι*.

Οι τύποι *Κυνουρία*, *Κυνούριοι* πρέπει να είναι βραχύτεροι τύποι της *Κυνόσουρας* (*Κυνός ουρά* = ακρώρεια, παραλία, χέρσος τόπος, σκόπελοι). Ο *Κύων* αρχικά, σύμφωνα με την άποψη του Ρωμαίου, ήταν ο Ἄδης, ο Κέρβερος, ο θεός του θανάτου, που με τη λατρεία έγινε ευεργετικός και θεραπευτικός. Στην *Κυνουρία* με την αρχική πλατύτερή της έκταση, η θεότητα αυτή απολάμβανε πλήρη λατρεία. Στενή σχέση με τον *Κύνα* - Ἄδη έχουν οι *Κυνηγέτες*, *ιδεατές* θεραπευτικές οντότητες, ο *Μαλεάτας* και ο *Ασκληπιός*, με βεβαιωμένη τη λατρεία τους και στην *Κυνουρία* των ιστορικών χρόνων (*Λουκού*, *Κοσμάς*, *Λεωνίδιο*)⁵⁸.

53. Πausanias VIII.27.4: *Ἐκ δὲ Κυνουραίων τῶν ἐν Ἀρκαδίᾳ Γόρτυς καὶ Θεισόα ἢ πρὸς Λυκαίῳ καὶ Λυκαϊάται καὶ Ἀλίφηρα.*

54. K.A. Ρωμαίος, *Κυνουρία καὶ Κυνούριοι*, Πελοποννησιακά 1 (1956), σ. 5.

55. Πausanias VIII.3.3: *δόξη δὲ τῇ Ἀρκάδων καὶ ἡ Θυρέα ἐν τῇ Ἀργολίδι γῇ καὶ ὁ Θυρεάτης καλούμενος κόλπος ἀπὸ τοῦ Θυρέου τούτου τὰ ὀνόματα ἐσχέκασιν.*

56. Σχόλια εἰς Διονύσιον τὸν Περιηγητὴν (C. Müller, Geogr. Graeci Minores, II, 447): *Ἐλατος μὲν ἔλαχε μοῖραν Ὀρχομενόν, Μαντίνειαν καὶ τὴν Κυνουριακὴν, ἣτις Θυρέα καὶ Ἀνθήνη καὶ τὰ περὶ τούτους καλουμένους Πραιίους· Το Πραιίους πρέπει να προέρχεται ἀπὸ το Πρασίους, τῆς περιοχῆς τῶν Πρασιῶν, ἔχει προταθεῖ ὅμως καὶ ἡ προέλευση ἀπὸ το (Ἄν)ιγραιούς που μπορεῖ να σχετισθεῖ με τὰ Ἀνιγραῖα (βλ. υπόμνημα Müller, ὁ.π.).*

57. Πausanias III.2.2: *λέγονται δὲ οἱ Κυνουρεῖς Ἀργεῖοι τὸ ἀνέκαθεν εἶναι, καὶ οἰκιστὴν φασιν αὐτῶν Κύνουρον γενέσθαι τὸν Περσέως.* Οι W.W. How - J. Wells (*A commentary on Herodotus*, Oxford 1975⁹, II, σ. 260) υποστηρίζουν ὅτι εἶναι πιθανὸ οἱ Κυνούριοι να ἀνήκαν στον αὐτόχθονα πληθυσμὸ κι ὅτι ὁ Ἡρόδοτος (VIII.73) θεώρησε ἐδῶ ὡς Ἴωνες ἕνα παρακλάδι τῶν Πελασγῶν.

58. K.A. Ρωμαίος, *Κυνουρία καὶ Κυνούριοι*, Πελοποννησιακά 1 (1956), σ. 16, 21.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ενώ στα πολύ παλιά χρόνια η Κυνουρία φαίνεται ότι σχετιζόταν με την επικράτεια της Αρκαδίας⁵⁹, κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο ίσως αποτελούσε τμήμα του κράτους των Μυκηνών. Στη Θυρεάτιδα ζούσε, σύμφωνα με πληροφορία του Ευριπίδη⁶⁰, ο τροφός του Αγαμέμνονα μετά τον εκτοπισμό του από τον Αίγισθο και την Κλυταιμνήστρα.

Στον 7ο αι. π.Χ. οι Δωριείς Αργείοι είχαν υπό τον έλεγχό τους ολόκληρη την Κυνουρία, καθώς και την υπόλοιπη περιοχή στα νότια της, μέχρι το Μαλέα και τα Κύθηρα⁶¹. Για τους κατοίκους θα ίσχυσε το καθεστώς που ίσχυε στις άλλες κατακτημένες μυκηναϊκές περιοχές· εντάχθηκαν δηλαδή στο νέο κράτος ως ελεύθεροι, αλλά χωρίς πολιτικά δικαιώματα.

Η Κυνουρία ήταν ανέκαθεν μεθόρια περιοχή ανάμεσα στα δύο ισχυρά κράτη, το Άργος και τη Σπάρτη, και κατάντησε το μήλο της έριδος περίπου για μια χιλιετία⁶². Η θέση της αυτή θα έχει τραγικές συνέπειες στο μέλλον και θα δεχθεί αλλεπάλληλες συμφορές κι από τους δύο κατακτητές. Ήδη από πολύ νωρίς, προς τα τέλη του 11ου αι. π.Χ., επί βασιλείας Εχεστράτου⁶³, οι Λακεδαιμόνιοι εισβάλλουν στην Κυνουρία, την κυριεύουν και διώχνουν τους ενήλικες άνδρες, με την πρόφαση ότι πειρατές χρησιμοποιούσαν ως ορμητήριο την Κυνουρία εναντίον της Αργολίδας κι ότι οι ίδιοι οι Κυνουρείς έκαναν επιδρομές εναντίον της Αργολίδας, της οποίας οι κάτοικοι ήταν συγγενείς των Λακεδαιμονίων⁶⁴.

59. Στη σκέψη αυτή μας οδηγούν οι αρκαδικές παραδόσεις (βλ. υποσημ. 55 και 56) και το ότι ο Ηρόδοτος (VIII.73) τους ξεχωρίζει μαζί με τους Αρκάδες ως «αυτόχθονες».

60. Ευριπίδης, Ηλέκτρα, 408-413: *ἐπεὶ νυν ἐξήμαρτες ἐν σμικροῖσιν ὦν, / ἔλθ' ὡς παλαιὸν τροφὸν ἐμοῦ φίλον πατρός, / ὅς ἀμφὶ ποταμὸν Τάναον Ἀργείας ὄρους / τέμνοντα γαίης Σπαρτιάτιδός τε γῆς / ποίμναις ὁμαρτεῖ πόλεος ἐκβεβλημένος*· και η παράδοση για τον οικιστή Κύνουρο (βλ. υποσημ. 57) πρέπει να απηχεί μυκηναϊκή εξάρτηση της περιοχής, αν, για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, δεν είναι μεταγενέστερο δημιούρημα.

61. Ηρόδοτος I. 82: *τὰς γὰρ Θυρέας ταύτας ἐούσας τῆς Ἀργολίδος μοίρης ἀποταμόμενοι ἔσχον οἱ Λακεδαιμόνιοι. ἦν δὲ καὶ ἡ μέχρι Μαλέων ἢ πρὸς ἐσπέρην Ἀργείων, ἥ τε ἐν τῇ ἡπείρῳ χώρα καὶ ἡ Κυθηρῇ νῆσος καὶ αἱ λοιπαὶ τῶν νήσων*. Βλ. και R.A. Tomlinson, *Argos and the Argolid from the end of the Bronze Age to the Roman occupation*, London 1972, σ. 76, 88. Επίσης, Arn. Toynbee, *Some Problems of Greek History*, London 1969, σ. 183 κ.ε. Ο Toynbee (ό.π., σ. 184) υποστηρίζει ότι ολόκληρη η περιοχή στα νότια των Πρασιῶν μέχρι τα Κύθηρα ανήκε στην Κυνουρία, ενώ ο Bölte (RE "Sparta", σ. 1304) πιστεύει ότι η Κυνουρία έφθανε μέχρι και το Ζάρακα. Παρόλο που δεν είναι σαφή τα νότια όρια της αρχαίας Κυνουρίας, φαίνεται ότι σταματούσαν στην περιοχή των Πρασιῶν, η οποία θα έφθανε μέχρι τον όρμο του Φωκιανού και το βουνό Μαδάρα, γιατί ξεχωρίζουν από τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους. Άλλωστε, σύμφωνα με τις λίγες αρχαίες μαρτυρίες οι οποίες σώθηκαν (Σχόλια εις Διονύσιον τον Περιηγητήν, βλ. υποσημ. 56, Θουκυδίδης V. 41.2, βλ. υποσημ. 88), οι Πρασιές πρέπει να αποτελούσαν το νότιο τμήμα της Κυνουρίας. Ενισχυτικό σ' αυτή την άποψη είναι το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης (IV.56.2) ξεχωρίζει την Επίδαυρο Λιμηρά από τη Θυρέα, για την οποία δηλώνει ότι ανήκε στην Κυνουρία.

62. Ο Th. Kelly (*A History of Argos to 500 B.C.*, Minneapolis 1976, σ. 49-50) υποστηρίζει ότι το ενδιαφέρον του Άργους και της Σπάρτης για την Κυνουρία οφειλόταν όχι στα οικονομικά οφέλη που θα είχαν από την περιοχή, αλλά κυρίως στη στρατηγική της θέση.

63. Για τον Εχεστράτο έχει προταθεί η περίοδος 1030/29-996/5 π.Χ. Βλ. P. Poralla, *Prosopographie der Lakedaimonier bis auf die Zeit Alexanders des Grossen*, Roma 1966², σ. 60.

64. Πανσανίας III.2.2: *Ἐπὶ δὲ Ἐχεστράτου τοῦ Ἀγίδος βασιλεύοντος ἐν Σπάρτῃ Κυνουρέας τοὺς ἐν ἡλικίᾳ*

Φαίνεται ότι οι Αργείοι δεν είχαν καταφέρει να υποτάξουν την Κυνουρία, ειδικά τους ορεινούς και δυσπρόσιτους οικισμούς, ενώ άλλοι κάτοικοι της παραλιακής Κυνουρίας και των απέναντι ακτών θα είχαν γίνει πειρατές, λησταί, και μαζί με τους ανυπότακτους ορεινούς κατοίκους θα παρενοχλούσαν τους Αργείους στην επικράτειά τους, με επιδρομές στο εσωτερικό και λεηλασίες στις παράκτιες περιοχές⁶⁵. Οι Σπαρτιάτες θεώρησαν το γεγονός αυτό κατάλληλη ευκαιρία για να πατήσουν πόδι στην περιοχή, όμως δεν κατάφεραν να την κρατήσουν. Έτσι αργότερα, επί βασιλείας Λαβώτα⁶⁶ και Πρυτάνιδος, άρχισε για πρώτη φορά η έχθρα και ο πόλεμος με τους Αργείους εξαιτίας της Κυνουρίας⁶⁷. Ο πόλεμος αυτός δεν είχε αξιολογικά αποτελέσματα για κανέναν από τους αντιπάλους. Οι Αργείοι πάντως διεκδικούσαν την Κυνουρία, βάζοντας έτσι φραγμό στην εξάπλωση των Σπαρτιατών προς τα ανατολικά.

Η κατάσταση αυτή εμπόδιζε τα επεκτατικά σχέδια της αναπτυσσόμενης Σπάρτης, γι' αυτό κατά τη διάρκεια του 9ου αι. π.Χ. ο Χάριλλος πραγματοποίησε εισβολή στην Αργολίδα και τη λεηλάτησε. Μια δεύτερη εισβολή και λεηλασία πραγματοποίησε ο βασιλιάς Νίκανδρος, ο οποίος βασιλεύσε μετά τον Χάριλλο (Παυσανίας III.7.4).

Στο α' μισό του 8ου αι. π.Χ., όταν βασιλιάς ήταν ο Τήλεκλος, κυριεύθηκαν από τους Σπαρτιάτες οι πόλεις των περιοίκων Αχαιών, Αμύκλαι, Φάρις και Γερώνθραι⁶⁸. Στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. οι Αργείοι είναι κύριοι της Κυνουρίας, των Κυθήρων και της χερσονήσου του Μαλέα, κι έχουν σε μεγάλη έκταση κοινά σύνορα με τους Σπαρτιάτες (βλ. υποσημ. 61).

Στο β' μισό του 8ου αι. π.Χ. (γύρω στα 746-726 π.Χ.) έγινε ο πρώτος Μεσσηνιακός πόλεμος, που είχε ως αποτέλεσμα την υποταγή των Μεσσηνίων στους Σπαρτιάτες. Μετά το τέλος αυτού του πολέμου οι επεκτατικές βλέψεις της Σπάρτης στρέφονται ανατολικά και γύρω στο 719/8 π.Χ.⁶⁹, όταν ήταν βασιλιάς ο Θεόπομπος του Νικάνδρου, γίνεται νέος πόλεμος μεταξύ Σπαρτιατών και Αργείων για το βόρειο τμήμα της Κυνουρίας, τη Θυρεάτιδα⁷⁰. Ο πόλεμος αυτός φαίνεται πως δεν έλυσε το πρόβλημα της αμφισβητούμενης περιοχής, η οποία εξακολούθησε να παραμένει ακόμη ανεξάρτητη αλλ' απειλούμενη. Η ήττα των Σπαρτιατών

Λακεδαιμόνιοι ποιούσιν ἀναστάτους, αἰτίαν ἐπενεγκόντες ὡς τὴν Ἀργολίδα συγγενῶν σφισιν ὄντων Ἀργείων λησταί τε ἐκ τῆς Κυνουριακῆς κακουργοῖεν καὶ αὐτοὶ καταδρομάς ἐκ τοῦ φανεροῦ ποιοῖντο ἐς τὴν γῆν.

65. Τα παράλια της Κυνουρίας με τους υπήνεμους, βαθείς και αθέατους όρμους, είναι ιδανικά για ορμητήρια πειρατών. Στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αι. είχαν εδώ τα ορμητήριά τους 40-50 πειρατές, με αρχηγούς τον Ανδρέα Τσακώνη και τον Πέτρο Κουνουπιώτη και με τις επιδρομές τους είχαν αναστατώσει τα νησιά του Αργοσαρωνικού και τα παράλια της Αργολίδος. Βλ. Θ. Βαγενάς, Ἀνδρέας Τσακώνης, ὁ περίφημος Τσάκωνας κουρσάρος, Χρονικά τῶν Τσακῶνων 1(1956), σ. 43-51. Του ίδιου, Ὁ Καπετάν - Πέτρος, ὁ Κουνουπιώτης κλεφτοπειρατής, Ἀρκαδικά 1976, τεύχ. 1, σ. 10-11.

66. Παυσανίας III.2.3: *Ἐτεσι δὲ ὕστερον οὐ πολλοῖς Λαβῶτας ὁ Ἐχεστράτου τὴν ἀρχὴν ἔσχεν ἐν Σπάρτῃ ... Λακεδαιμονίους δὲ πρῶτον τότε ἔδοξεν ἄρασθαι πρὸς Ἀργεῖους πόλεμον· ἐποιοῦντο δὲ ἐς αὐτοὺς ἐγκλήματα τὴν τε Κυνουριακὴν ἐλόντων αὐτῶν ἀποτέμεσθαι τοὺς Ἀργεῖους καὶ τοὺς περιοίκους σφῶν ὑπηκόους ὄντας ἀφιστάναι. τότε μὲν δὴ παρὰ οὐδετέρων πολεμῆσάντων ὁμῶς μνήμης ἄξιον πραχθῆναι φασιν οὐδέν·*

67. Παυσανίας III.7.2: *Ἐπὶ μὲν δὴ Πρυτάνιδος τοῦ Εὐρυπῶντος τὸ ἔχθος τε Λακεδαιμονίους ἤρξατο τὸ ἐς Ἀργεῖους καὶ ἔτι τοῦ ἐγκλήματος τούτου πρότερον Κυνουρεῦσιν ἐπολέμησαν·*

68. Παυσανίας III.2.6. Με την κατάληψη των Γερωνθρών, που βρίσκονταν στη δυτική πλευρά του Πάρνωνα, όπου το σημερινό Γεράκι, οι Σπαρτιάτες εξασφάλιζαν τα νώτα τους στις επιχειρήσεις που έκαναν εναντίον των Αργείων. Για περισσότερη ασφάλεια έδιωξαν τους κατοίκους της πόλης, που ήταν Αχαιοί, κι εγκατέστησαν Λακεδαιμονίους περιοίκους. Ο Arn.Toynebee (Some Problems of Greek History, London 1969, σ. 176) υποθέτει ότι οι κάτοικοι των Γερωνθρών μετακινήθηκαν στην ανατολική πλευρά του Πάρνωνα και βρήκαν εκεί καταφύγιο, κάτω από την προστασία των Αργείων.

69. Ευσέβιος, Χρονικοί Κανόνες: *Bellum quod in Thyrea inter Lacedaemonios et Argivos gestum est*. (I.K. Fotheringham, Evsebioi Pamphili Chronici Canones (Londinii, MCMXXIII), σ. 157). Ο Ευσέβιος τοποθετεί τον πόλεμο αυτό στη 15η Ολυμπιάδα. Βλ. και Tomlinson, ό.π., σ. 76, 80.

70. Παυσανίας III.7.5: *Θεοπόπου δὲ ἔχοντος τὴν ἀρχὴν ἐν Σπάρτῃ γίνεται καὶ ὁ περὶ τῆς Θυρεάτιδος καλουμένης χώρας Λακεδαιμονίους ἄγων πρὸς Ἀργεῖους, Θεόπομπος δὲ αὐτὸς οὐ μετέσχε τοῦ ἔργου γῆρα καὶ ὑπὸ λύπης τὸ πλέον.*

κοντά στις Υσιές της Αργολίδας (Παυσανίας II.24.7), που βρίσκονται αμέσως βόρεια της Θυρεάτιδος, το 669 π.Χ., άφησε την Κυνουρία στους Αργείους τουλάχιστον για έναν αιώνα.

Στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ. οι Σπαρτιάτες αποφάσισαν να λύσουν με δυναμικό τρόπο το πρόβλημα της αμφισβητούμενης Κυνουρίας. Έτσι απέσπασαν από τους Αργείους τα Κύθηρα και το νότιο τμήμα της Κυνουρίας⁷¹ και στη συνέχεια κατέλαβαν και το βόρειο τμήμα, τη Θυρεάτιδα. Η κατάληψη αυτών των εδαφών, ιδιαίτερα της Θυρεάτιδος, η οποία βρισκόταν πολύ κοντά στην κυρίως Αργολίδα, ανάγκασε τους Αργείους να καταφύγουν στα όπλα για την ανάκτησή τους. Έτσι φθάνουμε στη φονική μάχη των εξακοσίων επιλέκτων, με τριακοσίους άνδρες από κάθε παράταξη⁷² (546 π.Χ.). Η θρυλική αυτή μάχη, απ' την οποία σώθηκαν μόνο τρεις, δεν έδωσε λύση στο πρόβλημα των αντιμαχόμενων μερίδων, γι' αυτό την άλλη μέρα ακολούθησε δεύτερη πολύνεκρη μάχη, στην οποία νίκησαν κατά κράτος οι Σπαρτιάτες⁷³. Η θέση στην οποία έγινε η μάχη δεν είναι γνωστή. Έχουν προταθεί μέχρι τώρα η Ζάβιτσα⁷⁴, η πεδιάδα της Θυρεάτιδος⁷⁵ και η περιοχή του Κοσμά⁷⁶. Όμως πιο πιθανό είναι η περιφημη μάχη να έγινε στο Ξεροκάμπι και συγκεκριμένα στη θέση Λεπίδα. Σ'

71. Οι Πρασιές πρέπει να είχαν περάσει κάτω από τον έλεγχο των Σπαρτιατών πριν από τα μέσα του 6ου αι., γιατί σύμφωνα με μια μαρτυρία του Στράβωνα (VIII.6.14) οι Λακεδαιμόνιοι *συνετέλουν ὑπὲρ Πρασιέων* στην Αμφικτυονία της Καλαυρίας, όπως και οι Αργεῖοι για τους Ναυπλιείς. Οι Αργεῖοι έδωξαν τους Ναυπλιείς γύρω στα 600 π.Χ. Βλ. G.L. Huxley, *Early Sparta*, London 1962, σ. 72.

72. Ηρόδοτος I. 82: *...κατ' αὐτὸν τοῦτον τὸν χρόνον συνεπεπτώκεε ἔρις ἐοῦσα πρὸς Ἀργεῖους περὶ χώρου καλεομένου Θυρέης. τὰς γὰρ Θυρέας ταύτας ἐοῦσας τῆς Ἀργολίδος μοίρης ἀποταμόμενοι ἔσχον οἱ Λακεδαιμόνιοι. ἦν δὲ καὶ ἡ μέχρι Μαλέων ἢ πρὸς ἐσπέρην Ἀργείων, ἥ τε ἐν τῇ ἡπείρῳ χώρα καὶ ἡ Κυθηρὴ νῆσος καὶ αἱ λοιπαὶ τῶν νήσων. βοηθησάντων δὲ Ἀργείων τῇ σφετέρῃ ἀποταμνομένη, ἐνταῦθα συνέβησαν ἐς λόγους συνελθόντες, ὥστε τριηκοσίους ἐκατέρων μαχέσασθαι, ὁκότεροι δ' ἂν περιγέγονται, τούτων εἶναι τὸν χώρον· τὸ δὲ πλῆθος τοῦ στρατοῦ ἀπαλλάσσεσθαι ἑκάτερον ἐς τὴν ἑωυτοῦ μηδὲ παραμένειν ἀγωνιζομένων, τῶνδε εἵνεκεν ἵνα μὴ παρεόντων τῶν στρατοπέδων ὁράντες οἱ ἕτεροι ἐσσομένους τοὺς σφετέρους ἐπαμύνουσιν. συνθέμενοι ταῦτα ἀπαλλάσσοντο, λογάδες δὲ ἐκατέρων ὑπολειφθέντες συνέβαλον, μαχομένων δὲ σφειων καὶ γινομένων ἰσοπαλέων ὑπελείποντο ἐξ ἀνδρῶν ἐξακοσίων τρεῖς, Ἀργείων μὲν Ἀλκίγνωρ τε καὶ Χρόμιος, Λακεδαιμονίων δὲ Ὀθρυάδης· ὑπελείφθησαν δὲ οὗτοι νυκτὸς ἐπελθούσης. οἱ μὲν δύο τῶν Ἀργείων ὡς νενικηκότες ἔθειον ἐς τὸ Ἄργος, ὁ δὲ τῶν Λακεδαιμονίων Ὀθρυάδης σκυλεύσας τοὺς Ἀργείων νεκροὺς καὶ προσφορήσας τὰ ὅπλα πρὸς τὸ ἑωυτοῦ στρατόπεδον ἐν τῇ τάξει εἶχε ἑωυτόν. ἡμέρῃ δὲ δευτέρῃ παρήσαν πυνθανόμενοι ἀμφοτέροι. τέως μὲν δὴ αὐτοὶ ἑκάτεροι ἔφασαν νικᾶν, λέγοντες οἱ μὲν ὡς ἑωυτῶν πλεῖντες περιγεγόνασι, οἱ δὲ τοὺς μὲν ἀποφαίνοντες πεφευγότας, τὸν δὲ σφέτερον παραμείναντα καὶ σκυλεύσαντα τοὺς ἐκείνων νεκροὺς. τέλος δὲ ἐκ τῆς ἔριδος συμπεσόντες ἐμάχοντο· πεσόντων δὲ καὶ ἀμφοτέρων πολλῶν ἐνίκων Λακεδαιμόνιοι. Ἀργεῖοι μὲν νυν ἀπὸ τούτου τοῦ χρόνου κατακειράμενοι τὰς κεφαλὰς, πρότερον ἐπάναγκες κομῶντες, ἐποίησαντο νόμον τε καὶ κατάρην μὴ πρότερον θρέψειν κόμην Ἀργείων μηδένα μηδὲ τὰς γυναῖκάς σφι χρυσοφορήσειν, πρὶν Θυρέας ἀνασώσωνται. Λακεδαιμόνιοι δὲ τὰ ἐναντία τούτων ἔθεντο νόμον· οὐ γὰρ κομῶντες πρὸ τούτου ἀπὸ τούτου κομᾶν. τὸν δὲ ἕνα λέγουσι τὸν περιλειφθέντα τῶν τριηκοσίων, Ὀθρυάδην, αἰσχυρόμενον ἀπονοστέειν ἐς Σπάρτην τῶν οἱ συλλοχιτῶν διεφθαρμένων, αὐτοῦ μιν ἐν τῇσι Θυρέῃσι καταχρήσασθαι ἑωυτόν.*

73. Η μάχη, γνωστή ως μάχη της Θυρεάτιδος, ήταν ονομαστή στην αρχαιότητα και αναφέρεται από πολλούς αρχαίους συγγραφείς, όπως: Στράβων, Γεωγρ. VII.6.17.. Παυσανίας II.38.5. Πλούταρχος, Ηθικά 306B. Λουκιανός, Χάρων 24, και Ικαρομένιπος 18. Ισοκράτης, Αρχίδαμος 99. Στοβαίος, Ανθολογία VII.67 (τ. I, σ. 174, έκδ. Meineke). Εκ τῶν Θησεύς (FHG IV. 519.3). Παλατίνη Ανθολογία, VII.430, VII.244, VII.432, VII.526, VII.720, VII.721. Για τη θέση της μάχης, βλ. Χοιροβοσκός (Anecdota Graeca, σ. 1408. Bekker). Για τη μάχη βλ. L. Moretti, *Sparta alla meta del VI secolo*, II: La guerra contro Argo per la Tireatide, RivFil 26 (1948), σ. 204-213. Επίσης, P. Kohlmann, *Othryades, Eine historisch - kritische Untersuchung*, RhM 29 (1874), σ. 463-480. Για τη χρονολόγηση της μάχης δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των ιστορικών κι αυτό συμβαίνει γιατί γίνεται συσχετισμός με ένα άλλο ιστορικό γεγονός, την πτώση των Σάρδεων στον Κύρο, για το οποίο δίνονται περισσότερες από δύο διαφορετικές χρονολογήσεις. Βλ. W.W.How - J.Wells, *A Commentary on Herodotus*, Oxford 1975⁸ τ. I, σ. 96.

74. Κ. Καλίτσης, *Τὰ Ἀνιγραῖα τοῦ Παυσανίου καὶ ἡ θέσις τῶν Θυραϊτικῶν κωμῶν*, AE 1965, Χρονικά, σ. 14 κ.ε. W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography III (Roads)*, Univ. of California 1980, σ. 110 κ.ε.

75. I. Κακαβούλιας - I. Κουσκουνάς - Κ. Χασαπογιάννης, *Ἡ Θυρεάτις*, Ἀθῆναι 1934, σ. 11 κ.ε.

76. Κ. Καλλούτσης, *Κυνουριακά*, Ἀθῆναι 1930, σ. 5. Θ. Σπυρόπουλος, *Μνημεία της Κυνουρίας*, εφημ. Κυνουρία, αριθ. φύλλου 212, σ. 4, Δεκέμβριος 1988.

αυτό συνηγορούν η μορφή του εδάφους, η στρατηγική θέση της περιοχής, το αρχαίο οδικό δίκτυο και μια επιγραφική μαρτυρία από ένα χάλκινο αγαλμάτιο ταύρου που βρέθηκε στο Ξεροκάμπι⁷⁷ (για την επιγραφή βλ. παρακάτω, σ. 184 κ.ε.).

Μετά το γεγονός αυτό ολόκληρη η Κυνουρία θα παραμείνει στην επικράτεια της Σπάρτης μέχρι το 338 π.Χ. και οι κάτοικοι θα αποκτήσουν καθεστώς περιοίκων με ορισμένο βαθμό αυτονομίας⁷⁸. Οι οικισμοί της Κυνουρίας πρέπει να αποτέλεσαν δύο μεγάλες ομάδες που θα υπάγονταν σε δύο αντίστοιχα κέντρα-πόλεις, τα οποία θα έγιναν η πολιτική έδρα της κεντρικής διοίκησης. Οι πόλεις αυτές θα ήταν οι Πρασιές στο νότιο και η Θυρέα στο βόρειο τμήμα. Ο Τουντβίτ⁷⁹ υποθέτει ότι οι Σπαρτιάτες δεν εφάρμοσαν στη Θυρέα το καθεστώς των περιοίκων, πράγμα που συνέβη στους υπόλοιπους οικισμούς της Κυνουρίας, κι ότι η Θυρεάτις προστέθηκε στις σπαρτιατικές κτήσεις ως χώρα πολιτική.

Το 494 π.Χ. ο Κλεομένης Α΄ χρησιμοποίησε τη Θυρεάτιδα ως βάση για την αιφνιδιαστική του απόβαση στην Αργολίδα⁸⁰ και το 431 π.Χ. οι Σπαρτιάτες εγκατέστησαν εδώ τους Αιγινήτες, τους οποίους είχαν εκτοπίσει οι Αθηναίοι⁸¹. Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου η Κυνουρία δέχθηκε ισχυρά πλήγματα από τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους. Το 430 π.Χ. μοίρα του αθηναϊκού στόλου με 100 τριήρεις, 4.000 οπλίτες και 300 ιππείς, με επικεφαλής τον Περικλή, φθάνει στις Πρασιές, ερημώνει τη γη κόβοντας τα δένδρα και στη συνέχεια κυριεύει και λεηλατεί την πόλη⁸². Στην επιχείρηση αυτή συμμετείχαν οι σύμμαχοι των Αθηναίων Χίοι και Λέσβιοι με 50 πλοία. Αξίζει να σημειωθεί ότι τότε για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκαν πλοία για τη μεταφορά ιππικού, *ίππαγωγά*, τα οποία ήταν παλιές τριήρεις κατάλληλα διασκευασμένες.

Το καλοκαίρι του 424 π.Χ. ο αθηναϊκός στόλος, με επικεφαλής τον Νικία, εμφανίζεται στα παράλια της Θυρεάτιδος⁸³. Την ώρα που πλησίαζε ο στόλος, οι Αιγινήτες μαζί με τους άνδρες της φρουράς των Λακεδαιμονίων τείχιζαν μια θέση κοντά στη θάλασσα. Μόλις αντιλήφθηκαν τον εχθρό, εγκατέλειψαν το μισοτελειωμένο τείχος και κατέφυγαν στην οχυρωμένη πόλη Θυρέα, στην οποία κατοικούσαν⁸⁴. Η φρουρά των Λακεδαιμονίων, επειδή θεώρησε

77. Για περισσότερες πληροφορίες για τη μάχη, βλ. Π. Β. Φάκλαρης, Η μάχη της Θυρέας (546 π.Χ.). Το πρόβλημα του προσδιορισμού του πεδίου της μάχης, *ΗΟΡΟΣ* 5 (1987), σ. 101-118.

78. Βλ. και G. L. Huxley, *Early Sparta*, London 1962, σ. 72.

79. Τουντβίτ, ό.π., υποσημ. 3 της σ. 183 και υποσημ. 10 της σ. 207.

80. Ηρόδοτος VI.76: *μετά δέ (ταῦτα) ἐξαναχωρήσας τὴν στρατὴν κατήγαγε ἐς Θυρέην, σφαγιασάμενος δὲ τῇ θαλάσῃ ταύρων πλοίοισι σφεας ἤγαγε ἐς τε τὴν Τυρυνθίην χώρην καὶ Ναυπλίν.*

81. Θουκυδίδης II.27.2: *Ἐκπεσοῦσι δὲ τοῖς Αἰγινήταις οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔδωσαν Θυρέαν οἰκεῖν καὶ τὴν γῆν νέμεσθαι, κατὰ τε τὸ Ἀθηναίων διάφορον καὶ ὅτι σφῶν εὐεργέται ἦσαν ὑπὸ τὸν σεισμὸν καὶ τῶν Εἰλώτων τὴν ἐπανάστασιν. ἡ δὲ Θυρεάτις γῆ μεθορία τῆς Ἀργείας καὶ Λακωνικῆς ἐστίν, ἐπὶ θάλασσαν καθήκουσα. Θουκυδίδης IV.56.2: *ἐκ δὲ αὐτῶν περιέπλευσαν ἐς Ἐπίδαυρον τὴν Λιμηράν, καὶ δηώσαντες μέρος τι τῆς γῆς ἀφικνοῦνται ἐπὶ Θυρέαν, ἥ ἐστι μὲν τῆς Κυνουρίας γῆς καλουμένης, μεθορία δὲ τῆς Ἀργείας καὶ Λακωνικῆς· νεμόμενοι δὲ αὐτὴν ἔδωσαν Λακεδαιμόνιοι Αἰγινήταις ἐκπεσοῦσιν ἐνοικεῖν διὰ τε τὰς ὑπὸ τὸν σεισμὸν σφίσι γενομένας καὶ τῶν Εἰλώτων τὴν ἐπανάστασιν εὐεργεσίας καὶ ὅτι Ἀθηναίων ὑπακούοντες ὁμῶς πρὸς τὴν ἐκείνων γνώμην αἰεὶ ἔστασαν. Πausanias II.38.5: ... τὴν χώραν δὲ οἱ Λακεδαιμόνιοι γενομένου πανδημεί σφισιν ἀγῶνος πρὸς Ἀργείους κρατήσαντες βεβαίως αὐτοὶ τε παραυτίκα ἐκαρποῦντο καὶ ὕστερον Αἰγινήταις ἔδωσαν ἐκπεσοῦσιν ὑπὸ Ἀθηναίων ἐκ τῆς νήσου.**

82. Θουκυδίδης II.56.5-6: *ἀναγαγόμενοι δὲ ἐκ τῆς Ἐπιδάυρου ἔτεμον τὴν τε Τροιζηνίδα γῆν καὶ Ἀλιάδα καὶ Ἑρμιονίδα· ἐστὶ δὲ ταῦτα πάντα ἐπιθαλάσσια τῆς Πελοποννήσου. ἀραντες δὲ ἀπ' αὐτῶν ἀφίκοντο ἐς Πρασιάς τῆς Λακωνικῆς πόλισμα ἐπιθαλάσσιον, καὶ τῆς τε γῆς ἔτεμον καὶ αὐτὸ τὸ πόλισμα εἶλον καὶ ἐπόρθησαν. ταῦτα δὲ ποιήσαντες ἐπ' οἴκου ἀνεχώρησαν. Αριστοφάνης, Εἰρήνη, 242-245. Πόλεμος: (πράσα ἐμβάλλων) ἰὼ Πρασαι τρισάθλια καὶ πεντάκις καὶ πολλοδεκάκις, ὥς ἀπολείσθη τήμερον. Τρυγαῖος: τουτί μὲν, ἄνδρες, οὐδὲν ἡμῖν πρᾶγμα πω· τὸ γὰρ κακὸν τοῦτ' ἐστὶ τῆς Λακωνικῆς.*

83. Θουκυδίδης IV. 56.2. Βλ. υποσημ. 81. Το εκστρατευτικό σώμα, με αρχηγούς τους στρατηγούς Νικία, Νικό-στρατο και Αυτοκλή, είχε 60 πλοία, 2.000 οπλίτες, λίγο ιππικό και συμμαχική δύναμη από Μιλήσιους κ.ά.

84. Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει το όνομα της πόλης, αλλά γράφει ότι ... *ἀπεχώρησαν ἐς τὴν ἄνω πόλιν ἐν ἧ*

μάταιη κάθε αντίσταση, δε δέχθηκε να παραμείνει και να υπερασπισθεί την πόλη, αλλά κατέφυγε στα ψηλώματα. Έμεινε μόνον ο Τάνταλος, ο οποίος ήταν διοικητής της πόλης⁸⁵. Οι Αθηναίοι, μετά την αποβίβασή τους, προχώρησαν με όλες τους τις δυνάμεις στο εσωτερικό, κυρίευσαν την πόλη, τη λεηλάτησαν και στο τέλος την πυρπόλησαν. Όσοι από τους Αιγινήτες δε σκοτώθηκαν στις συγκρούσεις, αιχμαλωτίστηκαν και οδηγήθηκαν στην Αθήνα, όπου και εκτελέστηκαν. Ο Τάνταλος αιχμαλωτίστηκε τραυματισμένος και φυλακίστηκε στην Αθήνα μαζί με τους Σπαρτιάτες αιχμαλώτους της Σφακτηρίας⁸⁶.

Το 421 π.Χ. έληγαν οι Τριακοντούταις σπονδές των Αργείων με τους Σπαρτιάτες και για να γίνει η ανανέωσή τους, οι Αργείοι ζήτησαν να τους επιστρέψουν οι Σπαρτιάτες την Κυνουρία⁸⁷. Οι Σπαρτιάτες δε δέχθηκαν αυτό τον όρο και προτίμησαν να κάνουν ειρήνη με τους Αθηναίους (Νικίειος ειρήνη). Τότε το Άργος προσπάθησε να δημιουργήσει νέα Πελοποννησιακή συμμαχία, κρατώντας έξω τη Σπάρτη, ώστε το ίδιο να αναλάβει ηγετική θέση και να την εκβιάσει να δώσει πίσω τη Θυρεάτιδα.

Το 420 π.Χ. οι Αργείοι ζητούν από τους Σπαρτιάτες να ανανεώσουν τις Τριακοντούταις σπονδές, όμως πριν αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις, αξίωσαν να μπει σε διαιτησία το θέμα της διεκδικούμενης κι από τα δύο μέρη Κυνουρίας. Οι Σπαρτιάτες δε δέχθηκαν αυτό τον όρο και οι Αργείοι ζήτησαν, να έμενε τουλάχιστον το θέμα ανοιχτό και να λυνόταν με τα όπλα στο μέλλον, όποτε θα συμφωνούσαν και τα δύο μέρη⁸⁸. Οι Σπαρτιάτες, αν και θεώρησαν ανόητη την πρόταση, τη δέχθηκαν και προσυπόγραψαν σχέδιο συνθήκης για πενήντα χρόνια (Θουκυδίδης V.41.3). Η συνθήκη αυτή δεν προχώρησε στην τελική της φάση, γιατί οι Αργείοι προτίμησαν να συνάψουν συνθήκη φιλίας και συμμαχίας με τους Αθηναίους, τους Μαντινείς και τους Ηλείους (Θουκυδίδης V.47.1).

ῥκουν.... Σε άλλο σημείο όμως (II.27.2) αναφέρει ότι ...τοῖς Αἰγινήταις οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔδωσαν Θυρέαν οἰκεῖν καὶ τὴν γῆν νέμεσθαι.... Περισσότερα για το θέμα αυτό, βλ. στη σ. 88 κ.ε.

85. Ο Κ. Krüger (Θουκυδίδου Ευγενική, Berlin 1860, σ. 148, σημ. 3) συμπεραίνει ότι ο Τάνταλος πρέπει να ήταν Αρμοστής των Λακεδαιμονίων.

86. Θουκυδίδης IV.57.1-3: Προσπλέοντων οὖν ἔτι τῶν Ἀθηναίων οἱ Αἰγινήται τὸ μὲν ἐπὶ τῇ θαλάσῃ ὃ ἔτυχον οἰκοδομοῦντες τείχος ἐκλείπουσιν, ἐς δὲ τὴν ἄνω πόλιν, ἐν ἣ ῥκουν, ἀπεχώρησαν, ἀπέχουσιν σταδίους μάλιστα δέκα τῆς θαλάσσης, καὶ αὐτοῖς τῶν Λακεδαιμονίων φρουρὰ μία τῶν περὶ τὴν χώραν, ἥπερ καὶ ξυνετείχιζε, ξενεσελεῖν μὲν ἐς τὸ τείχος οὐκ ἠθέλησαν δεομένων τῶν Αἰγινήτων, ἀλλ' αὐτοῖς κίνδυνος ἐφαίνετο ἐς τὸ τείχος κατακλήεσθαι· ἀναχωρήσαντες δὲ ἐπὶ τὰ μετέωρα, ὡς οὐκ ἐνόμιζον ἀξιόμαχοι εἶναι, ἡσύχαζον. ἐν τούτῳ δὲ οἱ Ἀθηναῖοι κατασχόντες καὶ χωρήσαντες εὐθὺς πᾶσιν τῇ στρατιᾷ αἰρούσι τὴν Θυρέαν. καὶ τὴν τε πόλιν κατέκαυσαν καὶ τὰ ἐνόντα ἐξεπόρθησαν, τοὺς τε Αἰγινήτας, ὅσοι μὴ ἐν χερσὶ διεφθάρησαν, ἄγοντες ἀφίκοντο ἐς τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν ἄρχοντα, ὃς παρ' αὐτοῖς ἦν τῶν Λακεδαιμονίων, Τάνταλον τὸν Περικλέους· ἐζωγρήθη γὰρ τετρωμένος. Πλούταρχος, Νικίας, VI.6: Πορθήσας δὲ τὴν παραλίαν τῆς Λακωνικῆς καὶ τοὺς ἀντιστάνας Λακεδαιμονίων τρεψάμενος, εἴλε Θυρέαν Αἰγινήτων ἐχόντων καὶ τοὺς αἰρεθέντας ἀπήγαγε ζῶντας εἰς Ἀθήνας. Διόδωρος Σικελιώτης XII.65.8-9: ἐν δὲ τῇ νήσῳ καταλιπὼν φρουρὰν ἐξέπλευσεν εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν παραθαλάττιον χώραν ἐδήλωσε. καὶ Θυρέας μὲν κειμένας ἐν τοῖς μεθορίοις τῆς Λακωνικῆς καὶ τῆς Ἀργείας ἐκπολιορκήσας ἐξηνδραποδίσαστο καὶ κατέσκαψε, τοὺς δ' ἐν αὐτῇ κατοικοῦντας Αἰγινήτας καὶ τὸν φρούραρχον Τάνταλον Σπαρτιάτην ζωγρήσας ἀπήγαγε εἰς τὰς Ἀθήνας.

87. Θουκυδίδης V.14.4: Ξυνέβαινε δὲ καὶ πρὸς Ἀργείους αὐτοῖς τὰς τριακοντούταις σπονδὰς ἐπ' ἐξόδῳ εἶναι καὶ ἄλλας οὐκ ἠθελον σπένδεσθαι οἱ Ἀργεῖοι εἰ μὴ τις αὐτοῖς τὴν Κυνουρίαν γῆν ἀποδώσει, ὥστ' ἀδύνατα εἶναι ἐφαίνετο Ἀργείοις καὶ Ἀθηναίοις ἅμα πολεμεῖν.

88. Θουκυδίδης V.41.1-2: καὶ οἱ πρέσβεις ἀφικόμενοι αὐτῶν λόγους ἐποιοῦντο πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους ἐφ' ᾧ ἂν σφίσιν αἱ σπονδαὶ γίνοντο. καὶ τὸ μὲν πρῶτον οἱ Ἀργεῖοι ἠξίουσαν δίκης ἐπιτροπὴν σφίσι γενέσθαι ἢ ἐς πόλιν τινα ἢ ἰδιωτὴν περὶ τῆς Κυνουρίας γῆς, ἥς αἰεὶ περὶ διαφέρονται μεθορίας οὐσης (ἔχει δὲ ἐν αὐτῇ Θυρέαν καὶ Ἀνθήνην πόλιν, νέμονται δ' αὐτὴν Λακεδαιμόνιοι)· ἔπειτα δ' οὐκ ἔόντων Λακεδαιμονίων μεμνησθαι περὶ αὐτῆς, ἀλλ' εἰ βούλονται σπένδεσθαι ὥσπερ πρότερον, ἐτόιμοι εἶναι, οἱ Ἀργεῖοι πρέσβεις τάδε ὁμῶς ἐπηγάγοντο τοὺς Λακεδαιμονίους ζυγωρῆσαι, ἐν μὲν τῷ παρόντι σπονδὰς ποιήσασθαι ἔτη πενήντα, ἐξείναι δ' ὅποτεροι οὖν προκαλεσάμενοι, μήτε νόσου οὐσης μήτε πολέμου Λακεδαίμονι καὶ Ἀργεῖ, διαμάχεσθαι περὶ τῆς γῆς ταύτης, ὥσπερ καὶ πρότερόν ποτε, ὅτε αὐτοὶ ἐκάτεροι ἠξίωσαν νικᾶν, διώκειν δὲ μὴ ἐξείναι περαιτέρω τῶν πρὸς Ἀργος καὶ Λακεδαίμονα ὄρων.

Την άνοιξη του 414 π.Χ. οι Αργείοι έκαναν εισβολή στη Θυρεάτιδα και τη λεηλάτησαν. Η αξία της λείας, όταν πουλήθηκε, ξεπέρασε τα είκοσι πέντε τάλαντα⁸⁹. Το καλοκαίρι του ίδιου έτους οι Αθηναίοι και οι Αργείοι, με τριάντα πλοία και ορμητήριο το Άργος, λεηλάτησαν την περιοχή των Πρασιών⁹⁰.

Το 369 π.Χ. αποβιβάζονται στις Πρασιές οι σύμμαχοι των Σπαρτιατών, Επιδάυριοι, Κορίνθιοι, Φλειάσιοι, Πελληνείς κ.ά., συνολικά 4.000 άνδρες, και κατευθύνονται στη Σπάρτη⁹¹.

Μετά από τη μάχη της Χαιρώνειας, το 338 π.Χ., οι Αργείοι ζήτησαν τη μεσολάβηση του Φιλίππου Β΄ για την αμφισβητούμενη Κυνουρία. Ο Φίλιππος δέχθηκε το αίτημα, ανέλαβε ο ίδιος την υπόθεση και επεδίκασε την περιοχή στους Αργείους⁹². Τους έδωσε επιπλέον και τις περιοχές του Μαριού και του Ζάρακα, οι οποίες βρίσκονται νότια από την Κυνουρία και παλιότερα ανήκαν, μαζί με ολόκληρη τη χερσόνησο του Μαλέα, στους Αργείους⁹³. Οι Σπαρτιάτες δεν ήταν σε θέση να αντιδράσουν στη βίαιη επιβολή αυτής της απόφασης και υποχρεώθηκαν να δεχθούν τα τετελεσμένα γεγονότα.

Το 219 π.Χ. ο βασιλιάς της Σπάρτης Λυκούργος εισβάλλει αιφνιδιαστικά στη νότια Κυνουρία και κυριεύει τις Πρασιές και την Πολίχνη. Μετά απ' αυτό προσπάθησε να καταλάβει και τη Γλυπία, αλλά δεν τα κατάφερε⁹⁴.

Όταν τύραννος της Σπάρτης ήταν ο Νάβις (206-192 π.Χ.), η Κυνουρία πέρασε για λίγα χρόνια στην επικράτεια της Σπάρτης, μέχρι το 195 π.Χ., όταν δόθηκε ξανά από τον ύπατο Τίτο Φλαμινίο στους Αργείους. Τον ίδιο χρόνο οι Πρασιές φαίνεται ότι εντάσσονται, μαζί με άλλες είκοσι τρεις λακωνικές πόλεις των περιοίκων, στο *Κοινόν τῶν Λακεδαιμονίων*⁹⁵.

89. Θουκυδίδης VI.95.1: *Τοῦ δ' αὐτοῦ ἥρος καὶ ἐπ' Ἄργος στρατεύσαντες Λακεδαιμόνιοι μέχρι μὲν Κλεωνῶν ἦλθον, σεισμοῦ δὲ γενομένου ἀπεχώρησαν. καὶ Ἀργεῖοι μετὰ ταῦτα ἐσβαλόντες ἐς τὴν Θυρεάτιν ὁμορον οὖσαν λείαν τῶν Λακεδαιμονίων πολλὴν ἔλαβον, ἥ ἐπράθη τάλαντων οὐκ ἔλασσον πέντε καὶ εἴκοσι. Εἶναι πιθανὸν μετὰ τὴν δεκάτην αὐτῆς τῆς λείας νὰ κατασκευάσαν οἱ Αργεῖοι τὸ χάλκινον ἵππον ποῦ ἀφιέρωσαν τοῖς Δελφοῦς, καὶ ποῦ ἀποτελοῦσε ὁμοῖωμα τοῦ Δούρειου ἵππου (Παυσανίας X.9.12). Γιατὴν ἀποκατάστασιν τοῦ βάθρου αὐτοῦ τοῦ μνημείου καὶ γιὰ τὴν συζήτησιν ποῦ ἔχει γίνῃ γι' αὐτὸ τὸ ἀνάθημα, βλ. J. Pouilloux - G. Roux, *Enigmes à Delphes*, Paris 1963, σ. 60 κ.ε.*

90. Θουκυδίδης VI.105.2: *τότε δὲ Πυθοδώρου καὶ Λαισποδίου καὶ Δημαράτου ἀρχόντων ἀποβάντες ἐς Ἐπίδαυρον τὴν Λιμηρὰν καὶ Πρασιάς καὶ ὅσα ἄλλα ἐδήλωσαν τῆς γῆς, καὶ τοῖς Λακεδαιμονίοις ἥδη εὐπροφάσιστον μᾶλλον τὴν αἰτίαν ἐς τοὺς Ἀθηναίους τοῦ ἀμύνεσθαι ἐποίησαν. Θουκυδίδης VII.18.3: ἐπειδὴ δὲ οἱ Ἀθηναῖοι ταῖς τριάκοντα ναυσὶν ἐς Ἄργους ὁρμώμενοι Ἐπιδάυρου τέ τι καὶ Πρασιῶν καὶ ἄλλα ἐδήλωσαν...*

91. Ξενοφών, *Ελληνικά* VII.2.2.-3.

92. Παυσανίας VII.11.2: *πόλεσι γὰρ ἐς τοσοῦτο ἡκούσαις ἀξιωματος καὶ ὑπὲρ τῶν ὄρων τῆς χώρας τὰ μὲν παλαιότερα ἐς οὐκ ἀφανὴ πόλεμον καὶ ἔργα οὕτως ἀφειδῆ προαχθεῖσαι, κριθεῖσαι δὲ καὶ ὕστερον παρὰ δικαστὴ κοινῷ Φιλίππῳ τῷ Ἀμύντῳ... Πολύβιος IX.28.6-7. Ο Φίλιππος, γιὰ νὰ προλάβῃ τὴν ἀντίδρασιν τῶν Σπαρτιατῶν, πραγματοποιήσῃ εἰσβολὴν ἐν τῇ Λακωνικῇ. βλ. F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* Oxford, 1967 τ. II., σ. 172. Γιατὴν τὴν διαιτησίαν τοῦ Φιλίππου μετὰ τῶν Αργείων καὶ Λακεδαιμονίων, μετὰ τὴν μάχην τῆς Χαιρώνειας, βλ. C.A. Roebuck, *The Settlements of Philip II in 338 B.C.*, *CIPh* 43 (1948), σ. 73-92.*

93. Ο Φίλιππος δὲν ἀρκέσθηκε μόνον ἐν τῇ ἀπόδοσιν τῆς ἀμφισβητούμενης περιοχῆς, ἀλλὰ θεωρήσῃ σκόπιμον νὰ ξαναδώσῃ τοῖς Αργείοις ὅλες τὰς παλιὰς κτήσεις τοὺς, ὥστε νὰ ἀποκλεισθῇ καὶ νὰ ἀποδυναμωθῇ ἡ Σπάρτη. Παρόλο ποῦ δὲν ἔχομε πληροφoρίες γιὰ τὰ ἐδάφη τὰ ὁποῖα δόθηκαν ἀπὸ τὸν Φίλιππον τοῖς Αργείοις, πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι δόθηκε καὶ τὸ τμήμα νότια ἀπὸ τὴν Θυρεάτιδα μέχρι τὸ Ζάρακα, ἀφοῦ γιὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. (219 π.Χ.) ἔχομε σχετικὴ μαρτυρία ἀπὸ τὸν Πολύβιον (IV.36.3-6). Ο Βόλτε (RE, Sparta, σ. 1304) βασιζόμενος ἐν μίᾳ ἐπιγραφῇ τῶν Δελφῶν, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποῖαν οἱ οἰκισμοὶ τῆς Κυνουρίας Τύρος ἀνῆκεν ἐν τῇ Σπάρτῃ τὸ 275 π.Χ., υποστηρίζει ὅτι δόθηκε τοῖς Αργείοις μόνον τὸ βόρειον τμήμα τῆς Κυνουρίας, ἡ Θυρεάτις· τὸ ὑπόλοιπον τμήμα μέχρι τὸ Ζάρακα προστέθηκε, κατὰ τὸν Βόλτε, τὸ 262 π.Χ. μετὰ τὸν Χρεμωνίδειον πόλεμον. Ὅμως, ἡ ἐπιγραφὴ τῶν Δελφῶν δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἀναγράφει τὸν οἰκισμόν Τύρον (γιὰ τὴν ἐπιγραφὴν αὐτήν, βλ. καὶ ὑποσημ. 462).

94. Πολύβιος IV.36.3-6. βλ. καὶ ὑποσημ. 484.

95. P. Cartledge, *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 B.C.*, London 1976, σ. 99, 322. Ἐπίσης, Arn. Toynbee, *Some Problems of Greek History*, London 1967, ὁ.π. σ. 409.

Παρ' όλα αυτά η διαμάχη για την κατοχή της Κυνουρίας πρέπει να συνεχίστηκε. Οι Σπαρτιάτες ήταν αποφασισμένοι να διεκδικήσουν τα εδάφη που στερήθηκαν και κατέφυγαν στη ρωμαϊκή Σύγκλητο ζητώντας διαιτησία⁹⁶. Για το σκοπό αυτό στάλθηκε από τη Ρώμη ο συγκλητικός Γάιος Σουλπίκιος Γάλλος, ο οποίος, μόλις έφθασε κι ενημερώθηκε για το σχετικό πρόβλημα, απαξίωσε να το κρίνει ο ίδιος και το ανάθεσε στον Καλλικράτη, που ήταν πιστό όργανο των Ρωμαίων⁹⁷.

Πιθανώς στα χρόνια του Αυγούστου έγινε αναδιοργάνωση του Κοινοῦ τῶν Λακεδαιμονίων και ονομάστηκε Κοινὸν τῶν Ἐλευθερολακῶνων. Ὄταν πέρασε ο περιηγητής Πausanίας, λίγο μετά τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., το Κοινὸν τῶν Ἐλευθερολακῶνων είχε δεκαοκτώ πόλεις, με τελευταία προς τα βόρεια τις Πρασιές⁹⁸. Την ίδια εποχή η περιοχή της Θυρεάτιδος ανήκει στην επικράτεια των Αργείων⁹⁹.

96. Πausanίας VII.12.4: *Λακεδαιμόνιοι περὶ ἀμφισβητήσιμου χώρας καταφεύγουσιν ἐπὶ τὴν Ῥωμαίων βουλὴν.*

97. Πausanίας VII.11.1-2: *Ῥωμαῖοι δὲ αὐτὴν ἀνδρὰ ἐκ τῆς βουλῆς καταπέμπουσιν ἐς τὴν Ἑλλάδα· ὄνομα μὲν τῷ ἀνδρὶ ἦν Γάλλος, ἀπέσταλτο δὲ Λακεδαιμονίοις καὶ Ἀργείοις ὑπὲρ γῆς ἀμφισβητουμένης γενέσθαι δικαστῆς. Οὗτος ὁ Γάλλος ἐς τὸ Ἑλληνικὸν πολλὰ μὲν εἶπε, πολλὰ δὲ καὶ ἔπραξεν ὑπερήφανα, Λακεδαιμονίους δὲ καὶ Ἀργεῖους τὸ παράπαν ἔθετο ἐν χλευασίᾳ· πόλεσι γὰρ ἐς τοσοῦτο ἠκούσας ἀξιώματος καὶ ὑπὲρ τῶν ὄρων τῆς χώρας τὰ μὲν παλαιότερα ἐς οὐκ ἀφανὴ πόλεμον καὶ ἔργα οὕτως ἀφειδῇ προαχθείσας, κριθείσας δὲ καὶ ὕστερον παρὰ δικαστῆ κοινῷ Φιλίππῳ τῷ Ἀμύντου, αὐτὸς μὲν σφισιν ὁ Γάλλος ἀπηξίωσε δικαστῆς καταστῆναι, Καλλικράτει δὲ ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος ἀνδρὶ ἀλάστορι ἐπιτρέπει τὴν κρίσιν.* Ο Γάιος Σουλπίκιος Γάλλος πρέπει να στάλθηκε στην Ελλάδα το 164/3 π.Χ. Ο Πολύβιος (XXI.1.6-8) γράφει ότι ο Ρωμαῖος συγκλητικός στάλθηκε για την αμφισβητούμενη περιοχή, που τη διεκδικούσαν οι Λακεδαιμόνιοι και οι Μεγαλοπολίτες και δεν κάνει καθόλου λόγο για την Κυνουρία. Βλ. και F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius* III, σ. 464-465. Παρ' ὅλη τη σωπὴ του Πολύβιου δεν αποκλείεται ἡ Σπάρτη να εἶχε ζητήσει ἀπὸ τοὺς Ρωμαῖους διαιτησίαν καὶ γιὰ τὰ εἰρησυχίαν τῆς Κυνουρίας, γεγονός που συμπεραίνει κανεῖς καὶ ἀπὸ τὰ γραφόμενα τοῦ Πausanία. Βλ. καὶ Ι. Σ. Τουλουμάκος, Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων στὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, Ἀθήναι 1972, σ. 80 καὶ σημ. 1, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴ συζήτηση που ἔχει γίνεῖ σχετικὰ με τὸ πρόβλημα τῆς ἀξιοπιστίας τῆς πληροφορίας τοῦ Πausanία.

98. Πausanίας III.24.3: *Βρασιαὶ δὲ ἐσχάτη μὲν ταύτῃ τῶν Ἐλευθερολακῶνων πρὸς θαλάσση ἐστὶ... καὶ III.21.6-7.* Βλ. καὶ Toyhnee, ὁ.π., σ. 409 κ.ε. Γύρω στο 100 π.Χ. οἱ Πρασιεῖς ἀνήκαν στὴν Αργολίδα, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ ἀρχαία μαρτυρία (Στράβων VIII. 368), που σημαίνει ὅτι δὲν ἀνήκαν, τουλάχιστον αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, στο Κοινὸν τῶν Λακεδαιμονίων. Βλ. καὶ παρακάτω, σ. 137.

99. Πausanίας II.38.5: *τὰ δὲ ἐπ' ἐμοῦ τὴν Θυρεάτιν ἐνέμοντο Ἀργεῖοι· φασι δὲ ἀνασώσασθαι δίκῃ νικήσαντες.*

Στα κεφάλαια που θα ακολουθήσουν θα εξετασθούν τα αρχαιολογικά δεδομένα του χώρου της Κυνουρίας, πρώτα της Θυρεατίδος και στη συνέχεια των Πρασιών. Θα ακολουθηθεί η σειρά: οικισμοί και μεμονωμένα λείψανα εγκατοίκησης, σπήλαια, φυλακεία, ιερά και λατρείες, οδικό δίκτυο.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ

ΘΥΡΕΑΤΙΣ

Χερρονήσι

Σε απόσταση 4 χλμ. ΒΑ. του Αγίου Ανδρέα, στην άκρη της πεδιάδας και κατά το νότιο άκρο του Θυρεατικού κόλπου, βρίσκεται το Χερρονήσι (Σ χ έ δ. 3, 113· Π ί ν. 2α-β, 3γ-4). Πρόκειται για ένα μικρό βραχώδη λόφο, ύψους 23 μ., με θαμνώδη βλάστηση και με μικρή επίχωση εξαιτίας της μεγάλης διάβρωσης. Η δυτική πλευρά του και τμήμα της βόρειας βρίσκονται σ' επαφή με τα έλη του Μουστού, ενώ η ανατολική βρέχεται από τη θάλασσα. Τα αρχαιολογικά λείψανα που είναι διασκορπισμένα στο λόφο μαρτυρούν την ύπαρξη ενός μικρού αρχαίου οικισμού.

Για πρώτη φορά ο W. Wrede¹⁰⁰ το 1926 επεσήμανε την ύπαρξη οικισμού Πρωτοελλαδικής και Γεωμετρικής εποχής και βρήκε ΠΕ και γεωμετρικά όστρακα, ένα μυκηναϊκό, θραύσματα οψιανών και ένα τμήμα από όστρεο¹⁰¹. Το 1938 οι H. Waterhouse και R.H. Simpson¹⁰² βρήκαν κεραμική των ΜΕ και ΥΕ χρόνων και μία ποσότητα οψιανών. Αναφέρουν επίσης την ύπαρξη υπολειμμάτων από λεπτούς πρόχειρους τοίχους στις νότιες παρυφές του λόφου.

Το 1962 η Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, με την τότε Επιμελήτρια Θ. Καράγιωργα, πραγματοποίησε μικρή ανασκαφική έρευνα στη νότια πλαγιά του λόφου¹⁰³. Δύο δοκιμαστικές τομές, βάθους 0,30-0,40 μ., έδωσαν τμήματα από δύο συμπιεσμένους και θρυμματισμένους από την πίεση των βράχων πίθους των ΠΕ χρόνων. Φέρουν πλαστική διακόσμηση με παράλληλες ταινίες που στον έναν έχουν επάλληλες φολίδες¹⁰⁴, ενώ στον άλλο τεθλασμένες γραμμές. Μικρή σκαφή σε ρωγμή των βράχων της κορυφής του λόφου έδειξε ότι η ρωγμή οδηγεί σε μεγάλο φυσικό σπήλαιο¹⁰⁵. Επιφανειακά περισυνελέγησαν τρία λίθινα εργαλεία από πρασινωπή σκληρή πέτρα. Πρόκειται για δύο αξίνες κι έναν αμφίστομο πέλεκυ. Η μία σώζεται ακέραια με μικρές φθορές στη μία πλευρά (Π ί ν.

100. H. Möbius - W. Wrede, *Archäologische Funde in den Jahren 1926-1927*, AA 42(1927), σ. 365, όπου η θέση ονομάζεται Χερσονήσι. Όλα τα επιφανειακά ευρήματα που συγκέντρωσε ο Wrede βρίσκονται στη Συλλογή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών. Σύντομος κατάλογος των ευρημάτων δόθηκε από τον Brommer στο AM 90 (1975), σ. 179.

101. Fr. Brommer, *Antiken des Athenes Institut II*, AM 90 (1975), σ. 179.

102. H. Waterhouse - R. Hope Simpson, *Prehistoric Laconia: Part II*, BSA 56 (1961), σ. 131.

103. AA 18 (1963): Χρονικά, σ. 89-90.

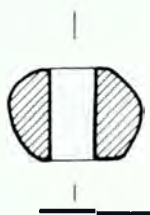
104. Πρβλ. ανάλογο διακοσμητικό μοτίβο σε ΠΕ αγγείο της Λέρνης, *Hesperia* 25 (1956), πίν. 46 f.

105. Βλ. Έμερολόγιο άνασκαφών 1962, Έγιος Ένδρέας Κυνουρίας, σ. 46 (Θ. Καράγιωργα).

σματα πίθων με πλαστική διακόσμηση ταινιών με επάλληλες φολίδες και τεθλασμένες γραμμές¹⁰⁷.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Αγίου Ανδρέα βρίσκονται μερικά επιφανειακά ευρήματα από το Χερρονήσι¹⁰⁸. Τα σημαντικότερα απ' αυτά είναι:

1. Μεγάλη λίθινη σφύρα από πρασινωπή σκληρή πέτρα, μήκ. 0,124 μ. Η πλατιά ακμή είναι σπασμένη και στη στενή ακμή είναι φανερά τα ίχνη από τη χρήση.
2. Ένας ύπερος, σχεδόν κυλινδρικός, από λευκό μάρμαρο¹⁰⁹.
3. Λίθινη χάνδρα από σκληρή βυssινόχροη πέτρα, ίσως από τάλκη (Σ χ έ δ. 4).

Σχέδ. 4. Χερρονήσι. Λίθινη χάνδρα.

4. Τμήμα από μικρό μαρμάρινο ανοικτό αγγείο. Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο, ίσως παριανό, με επιφάνεια λειασμένη¹¹⁰ (Π ί ν. 3γ). ΠΕ περίοδος.

Σε αυτοψίες που πραγματοποιήσα στο Χερρονήσι παρατήρησα σε δύο σημεία της νοτιο-δυτικής πλευράς του λόφου ζεύγος από στρογγυλές βαθύνσεις λαξευμένες στο βράχο. Στο ένα σημείο απέχουν μεταξύ τους 0,98 μ., έχουν διάμετρο 0,15 και 0,20 μ. και βάθος 0,10 και 0,15 μ., και στο άλλο απέχουν 0,35 μ., έχουν διάμετρο 0,12 μ. και βάθος 0,07 και 0,08 μ. Επιφανειακά, κυρίως στη νότια πλαγιά, βρέθηκαν τα παρακάτω αντικείμενα:

1. Περίπου εκατόν σαράντα οψιανοί, ακέραιοι ή θραύσματα (Σ χ έ δ. 5-6· Π ί ν. 5α-β, 6α-β). Αντιπροσωπεύονται διάφορα σχήματα, λεπίδες, φολίδες κτλ. Σε αρκετούς υπάρχουν ίχνη δευτερεύουσας επεξεργασίας (retouche) στις πλευρές τους και σε μερικούς παρατηρούμε ίχνη στίλβης (lustre) από τη χρήση. Βρέθηκαν τρεις πυρήνες (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 6α-β) και πολλά μικρότατα απολείσματα, τα οποία μαρτυρούν ότι έγινε επί τόπου η επεξεργασία της πρώτης ύλης¹¹¹.

2. Λίγοι πυριτόλιθοι με χρώμα σοκολατί. Ένας προέρχεται από υπόλοιπο πυρήνα και χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο, αφού πρώτα έγινε επεξεργασία (retouche) στη μία πλευρά του.

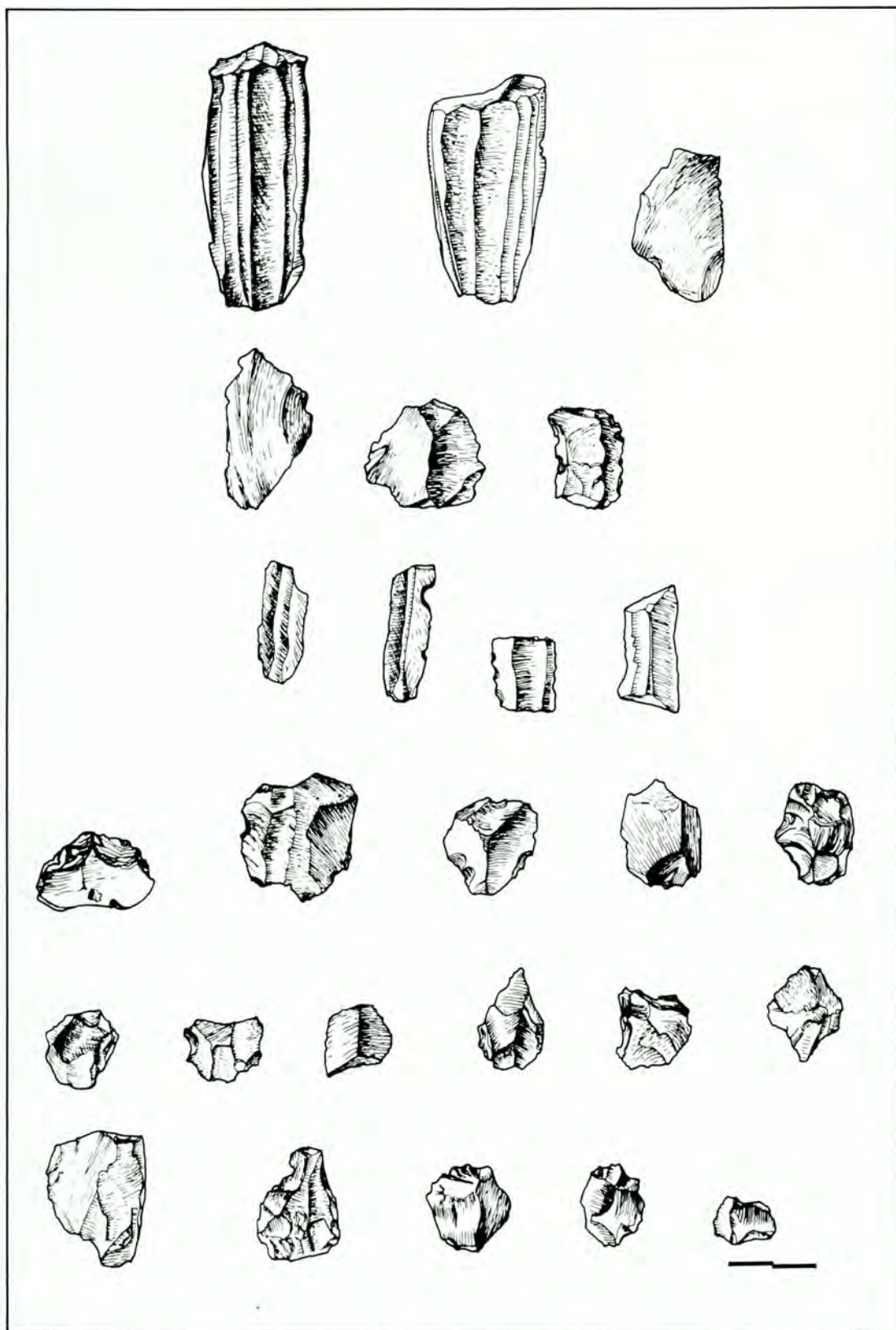
107. Βλ. Ημερολόγιο ανασκαφών ό.π., σ. 45-46. Τα ευρήματα παραδόθηκαν στην Κοινότητα Αγίου Ανδρέα, η οποία συγκρότησε μικρή Αρχαιολογική Συλλογή. Μερικά αντιπροσωπευτικά όστρακα μεταφέρθηκαν στο Μουσείο της Σπάρτης.

108. Τα πιο πολλά βρέθηκαν μετά το 1962 από τον τότε έκτακτο Επιμελητή Αρχαιοτήτων Άλκη Βοζίκη, που έχει και την επιμέλεια της Συλλογής μέχρι σήμερα.

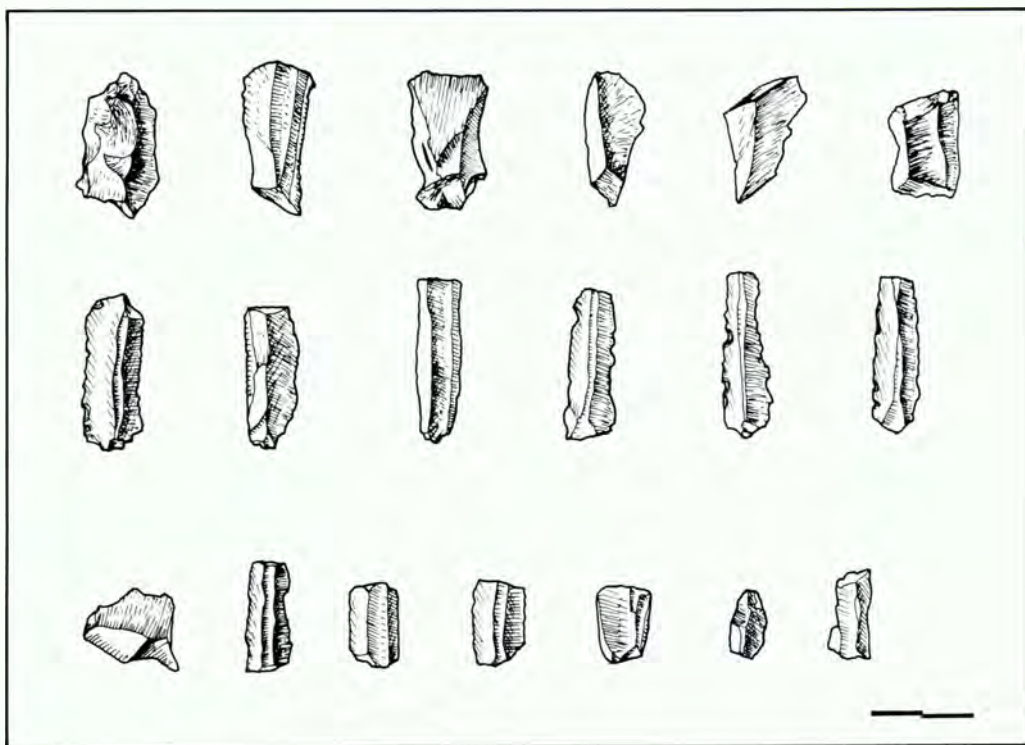
109. Πρβλ. ύπερους των ΠΕ χρόνων από τις Ζυγουριές και την Εύτρηση. Zygouries, 196, εικ. 186, πίν. XXII: 13-21. Eutresis, 201, εικ. 271:3.

110. Το μαρμάρινο αγγείο, όπως και ο μαρμάρινος ύπερος, πρέπει να προέρχονται από εργαστήρια των Κυκλάδων.

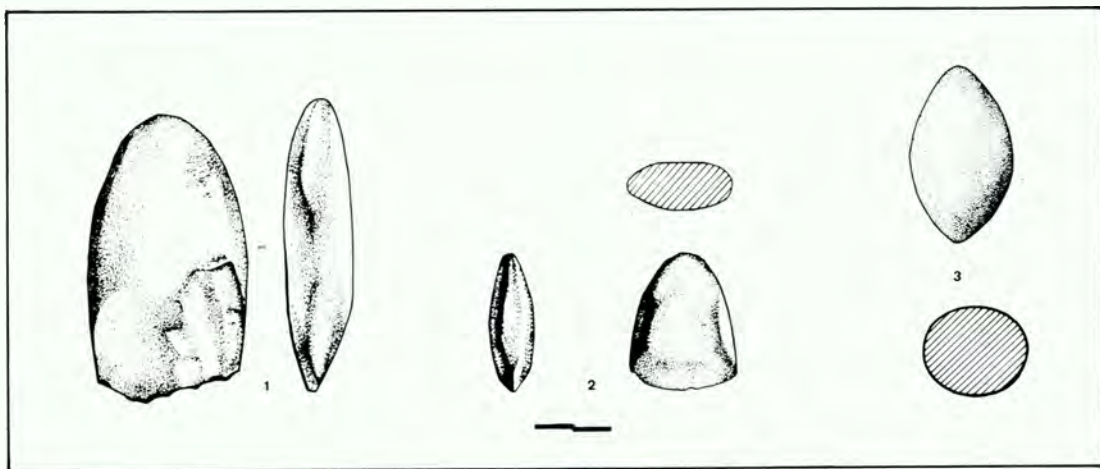
111. Σχετικά με τους οψιανούς της εποχής του Χαλκού που βρέθηκαν στην Αργολίδα, βλ. D. Van Horn, Bronze Age chipped stone tools from the Argolid of Greece and their relation to tools..., Michigan U.S.A.-London, 1976.

Σχέδ. 5. Χερρονήσι. Οψιανοί.

Σχέδ. 6. Χερρονήσι. Οψιανοί.

Σχέδ. 7. Χερρονήσι: 1-2. Λίθινες αξίνες, 3. Λίθινος πεσσός σφενδόνης.

3. Λίθινη αξίνα από πυριτικό σχιστόλιθο (Σ χ έ δ. 7,1' Π ί ν. 6στ₂). Οι πλάγιες πλευρές είναι επίπεδες και η επιφάνεια λειασμένη. Φθορές, που προέρχονται από τη χρήση, υπάρχουν στην ακμή.

4. Μικρή λίθινη αξίνα από πρασινωπή σκληρή πέτρα, με λειασμένη επιφάνεια (Σ χ έ δ. 7, 2· Π ί ν. 6γ).
5. Μεγάλη λίθινη σφύρα από πρασινωπή πέτρα (Π ί ν. 6στ₁). Επιφάνεια αδρά δουλεμένη.
6. Αμφικωνικός πεσσός σφενδόνης από λευκό μάρμαρο¹¹² (Σ χ έ δ. 7, 3· Π ί ν. 6δ).
7. Τμήμα λίθινου «κομβίου», από τάλκη, με λειασμένη επιφάνεια.
8. Θραύσμα ΠΕ II πίθου με πλαστική ταινία που διακοσμείται με τεθλασμένες γραμμές (Σ χ έ δ. 8· Π ί ν. 6ζ₃). Πηλός κεραμόχρους χονδρός¹¹³.

Σχέδ. 8. Χερρονήσι. Θραύσμα ΠΕ πίθου.

9. Θραύσμα ΠΕ αγγείου (Π ί ν. 6ζ₂). Ο ώμος τονίζεται με πλαστική ταινία διακοσμημένη με λοξές εντομές¹¹⁴.
 10. Θραύσμα ΠΕ πίθου με πλαστικές ταινίες που διακοσμούνται με εμπιέσεις κατά κανονικά διαστήματα¹¹⁵ (Π ί ν. 6ζ₁). Πηλός χονδρός.
 11. Βάση από αγγείο ΠΕ χρόνων (Σ χ έ δ. 9, 1· Π ί ν. 6ε). Στην εξωτερική επιφάνεια της βάσης διατηρούνται σε μορφή ομόκεντρων κύκλων αποτυπώματα από ψάθα, ίσως από καλαμιά βούρλου¹¹⁶.
 12. Τμήμα από σκύφο γεωμετρικών χρόνων (Σ χ έ δ. 9, 2). Στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους υπάρχει διακοσμητικό μοτίβο με τεθλασμένες γραμμές.
- Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι στο Χερρονήσι υπήρχε ένας μικρός ΠΕ οικισμός που έπεσε σε παρακμή στα ΜΕ χρόνια. Κατά τη Μυκηναϊκή και τη Γεωμετρική εποχή και μέχρι τον 6ο αι. π.Χ. θα υπήρχαν ακόμη λίγες κατοικίες, ενώ από τον 6ο αι. π.Χ. και μετά ο λόφος δεν ξανακατοικήθηκε. Η μεγάλη απόπλυση του λόφου παρέσυρε μαζί με την επιχω-

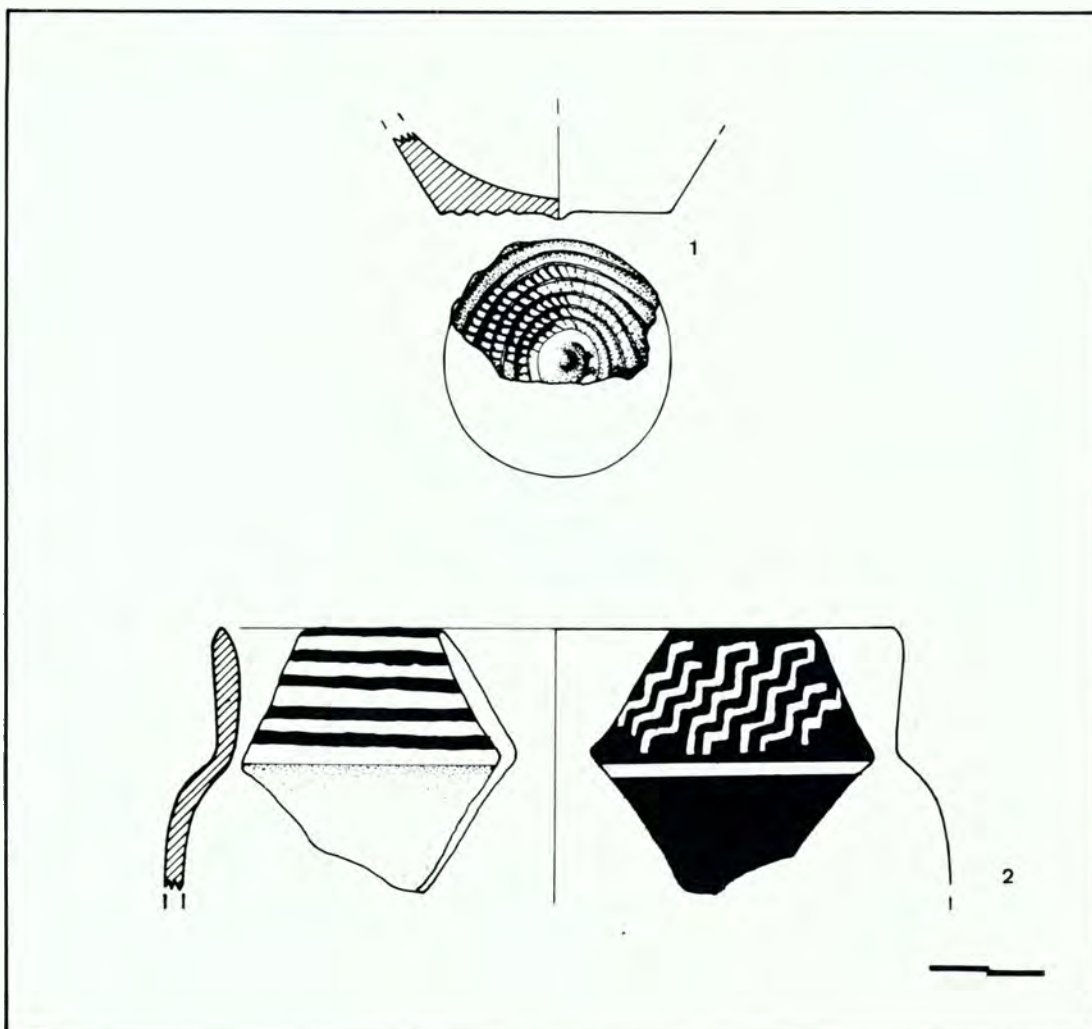
112. Για το πρόβλημα της χρήσης των λίθινων και των πήλινων πεσσών, βλ. Ν. Ευστρατίου, 'Αρχαιολογικά αντικείμενα: εκφράσεις μίας δυναμικής πολιτιστικής διαδικασίας, 'Ανθρωπολογικά 1982, τεύχος 3, σ. 82-84.

113. Πρβλ. Asine, εικ. 169:5. Tiryns IV, σ. 42, πίν. XVI: 1,10-11.

114. Πρβλ. Korakou, σ. 5 εικ. 3:7.

115. Πρβλ. Zygouries, σ. 98 εικ. 85. Korakou, εικ. 3:4.

116. Πρβλ. Zygouries, σ. 116-117 εικ. 109. Saliagos, πίν. LV:6. Tiryns IV, σ. 8, πίν. 11:3, BSA 67 (1972), σ. 213, εικ. 4:3, πίν. 41 b:1.

Σχέδ. 9. Χερρονήσι: 1. Βάση ΠΕ αγγείου με αποτύπωμα ψάθας, 2. Θραύσμα γεωμετρικού σκύφου.

μάτωση και τα περισσότερα από τα λείψανα του οικισμού στη θάλασσα και τα έλη, με αποτέλεσμα να εξαφανισθούν πολύτιμα στοιχεία, που θα βοηθούσαν σε μια πιο ολοκληρωμένη εκτίμηση των αρχαιολογικών δεδομένων. Σχετικά με την ταυτότητα του πρώιμου αυτού οικισμού, με μεγάλη πιθανότητα μπορούμε να τον αποδώσουμε στην Άνθηνη. Ενισχυτικό γι' αυτή την ταύτιση είναι το είδος του τοπωνυμίου και η παλαιότητα του οικισμού. Το τοπωνύμιο υποδηλώνει την ύπαρξη προελληνικού φύλου, του οποίου η παρουσία, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, δικαιολογείται στο Χερρονήσι. Η παλαιότητα του οικισμού δηλώνεται και από την αρκαδική παράδοση, σύμφωνα με την οποία η Ανθήνη ήταν ένας από τους παλαιότερους οικισμούς της Κυνουρίας που κληρονόμησε ο Έλατος από τον πατέρα του, τον μυθικό Αρκάδα¹¹⁷.

117. Σχόλια εις Διονύσιον τον Περιηγητήν (C. Müller, Geogr. Graeci Minores, II, σ. 447). Βλ. και υποσημ. 56. Περισσότερα για την Ανθήνη βλ. παρακάτω, σ. 47 κ.ε.

Ανθήνη (Νησί Αγίου Ανδρέα)

Σε απόσταση 3 χλμ. από τον Άγιο Ανδρέα και 1,5 χλμ. νότια από το Χερρονήσι, δίπλα στη θάλασσα και στο νότιο άκρο της πεδιάδας της Θυρεάτιδος, βρίσκεται το Νησί (Σ χ έ δ. 3, 113· Π ί ν. 2α-β, 7γ). Πρόκειται για ένα βραχώδη επιμήκη λόφο ύψους 48 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., που αποτελεί προέκταση του βουνού Λαγοβούνι. Η ανατολική του πλευρά βρέχεται από τη θάλασσα· η βόρεια και η δυτική υψώνονται πάνω από την πεδιάδα· η βόρεια ομαλά παρά τις εκβολές του Βρασιάτη και η δυτική απότομα, ενώ η νότια συνδέεται μέσω ενός αυχένα με το Λαγοβούνι. Στην κορυφή υπάρχει το εκκλησάκι του Αγίου Ανδρέα και σε ολόκληρο το λόφο υπάρχουν λείψανα από έναν αρχαίο οχυρωμένο οικισμό. Στα σημεία όπου υπάρχει επίχωση ο τόπος καλλιεργείται με δημητριακά και τα λιγοστά δένδρα που κυριαρχούν είναι οι ελιές και οι χαρουπιές.

Ο λοχαγός W. Leake¹¹⁸ επισκέφθηκε το Νησί (ο Leake το ονομάζει Παλαιόκαστρο) στις 20 Μαρτίου 1806. Αναφέρει τα λείψανα του τείχους και τη μικρή ακρόπολη στην κορυφή, περιμέτρου 100,5 μ. Το καλύτερο τμήμα του τείχους το είδε στον εξωτερικό περίβολο, στο βόρειο τμήμα του λόφου, κι αναφέρει ότι για να γυρίσει κανείς τα τείχη χρειάζεται χρόνος 20'. Πάνω στο λόφο σημειώνει την ύπαρξη πολλών θεμελίων με μεγάλες πέτρες και μερικές δεξαμενές. Μας πληροφορεί επίσης ότι οι Ενετοί, σύμφωνα με πληροφορίες, λεηλάτησαν τα ερείπια όταν έκτιζαν το Παλαμήδι. Το 1833 ο L. Ross¹¹⁹ αναφέρει την ύπαρξη πλουσίων ερειπίων από αρχαία πόλη, για την οποία πιστεύει ότι ανήκε στην επικράτεια της Θυρεάτιδος, αλλά θεωρεί ότι το όνομά της παραμένει άγνωστο, γιατί δε σώθηκε στις αρχαίες γραπτές πηγές. Ο M.E.P. Boblaye¹²⁰ δεν επισκέφθηκε ο ίδιος τη θέση, αλλά αναφέρει ότι η τοιχοδομία της οχύρωσης, σύμφωνα με τον Lagarde, θυμίζει αυτή της Μαντίνειας. Μας πληροφορεί ακόμη ότι ο Lagarde βρήκε εδώ νομίσματα των χρόνων του Ιουστινιανού. Τα ερείπια και την οχύρωση του οικισμού αναφέρουν επίσης οι Curtius¹²¹, Bursian¹²², Joanne¹²³, Baedeker¹²⁴, Frazer¹²⁵. Ο Frazer μας πληροφορεί ότι το πάχος του τείχους είναι 9 πόδια και το μήκος των τετράγωνων πύργων 14 πόδια. Γράφει ακόμη ότι είναι χτισμένο με το ισοδομικό και το πολυγωνικό σύστημα κι ότι η διάταξη των θεμελίων στο εσωτερικό του περιβόλου προϋποθέτει ευθείς δρόμους.

Το 1926 επισκέπτεται το χώρο ο Wrede¹²⁶, ο οποίος θεωρεί τα ερείπια ελληνιστικών χρόνων, και κάνει περισυλλογή κλασικών και ελληνιστικών οστράκων¹²⁷. Το 1931 ο Walker¹²⁸, που πραγματοποιεί αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή, δίνει την περίμετρο του τείχους (1156 μ.) και της ακρόπολης (95 μ.), ένα πρόχειρο σχέδιο της οχύρωσης και τρεις φωτογραφίες. Το τείχος το χρονολογεί στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. ή στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. και αναφέρει ίχνη λατομίας στους βράχους που βρίσκονται μέσα στον οχυρωτικό περίβολο. Βρήκε μελαμβαφή όστρακα και άλλα με ραβδωτή διακόσμηση, όχι σπουδαίας ποιότητας, από τραχύ πηλό, και τα χρονολογεί στην ίδια περίοδο με το τείχος. Οι ιδιοκτήτες των μαγαζιών που

118. Leake, *Morea II*, σ. 484-485, 497-498. Ο Leake ταύτισε τα ερείπια με τις Πρασιές.

119. Ross, *Reisen*, σ. 163, 167.

120. Boblaye, *Recherches*, σ. 68-69. Ο Boblaye τοποθετεί εδώ με πιθανότητα τη Θυρέα.

121. Curtius, *Pelop. II*, σ. 378. Ο Curtius τοποθετεί εδώ την πόλη Θυρέα.

122. Bursian, *Geogr. II*, σ. 70-71. Ο Bursian αποδίδει τα ερείπια στην Ανθήνη.

123. *Guide-Joanne II*, σ. 245.

124. Baedeker, σ. 273. Ο Baedeker τοποθετεί στο Νησί την Ανθήνη (Karl Baedeker, *Griechenland* (Leipzig, 1893).

125. Frazer III, σ. 307-309. Ο Frazer ταυτίζει τα ερείπια με την Ανθήνη. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Ν. Παπαχατζής, Πανσανίου Έλλάδος Περιήγησις, Κορινθακά και Λακωνικά, Αθήνα 1976, σημ.1 σ. 302-303, εικ. 337-338.

126. *AA* 42 (1927), σ. 365.

127. *AM* 90 (1975), σ. 179.

128. Walker, σ. 24-28, εικ. 6-8.

βρίσκονται στην παραλία του παρέδωσαν τρία χάλκινα νομίσματα, που τα είχαν βρει στο χώρο του κάστρου.

α) Μεσσήνης: Α. Κεφαλή Ήρας με στεφάνι από στάχυα.

Β. ΜΕ. 370-280 π.Χ.

β) Άργους: Α. Κεφαλή Ήρας με στεφάνη.

Β. Φαρέτρα, και στο πεδίο αριστερά κεφάλι λύκου, ενώ δεξιά το γράμμα

Β. 3ος αι. π.Χ. και μετά.

γ) Υστερορωμαϊκό Κωνσταντίου ΙΙ.

Το 1962 η Καράγιωργα¹²⁹ πραγματοποίησε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στη δυτική και τη βορειοδυτική πλευρά του λόφου. Και στα δύο σημεία η επίχωση, που έφθανε μέχρι 1,30-1,40 μ., ανήκε στα υστερορωμαϊκά χρόνια. Η κατώτερη συμπληρωματική οχύρωση του λιμανιού και η επισκευή των δύο πύργων της ακρόπολης πρέπει να ανήκουν, κατά την Καράγιωργα, στους βυζαντινούς χρόνους. Στη βορειοδυτική πλευρά, στο χώρο της κοινοτικής πλατείας, έγιναν δέκα μικρές τομές και διαπιστώθηκε ότι:

1. Τα λείψανα του οχυρωτικού περιβόλου στο σημείο αυτό εδράζονται πάνω σε στρώμα κεράμων (κεραμίδες, ελάχιστα μελαμβαφή όστρακα, θραύσματα από πλίνθους, από οξυπύθμενους αμφορείς και από μικρά άβαφα αγγεία).

2. Το στρώμα των κεράμων αποτελεί υλικό επιχωμάτωσης για την ισοπέδωση του χώρου.

3. Σε δύο τομές επισημάνθηκαν λείψανα τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ.

4. Αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός σε μήκος 2,60 μ. (πλάτος 0,20 και ύψος τοιχωμάτων 0,30 μ.) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.

Όλα τα λείψανα που επισημάνθηκαν στο χώρο αυτό ανήκουν στους βυζαντινούς χρόνους¹³⁰. Στο χώρο του σημερινού μικρού λιμανιού επισημάνθηκαν θεμέλια βυζαντινών κτισμάτων, διαβρωμένα από τη θάλασσα, τα οποία προχωρούν κάθετα και παράλληλα προς αυτή.

Στη δυτική πλευρά του λόφου, στο χωράφι του Χιώτη, έγιναν οκτώ τομές. Μέσα στην επίχωση, που έφθασε σε βάθος μέχρι 1,30 μ., βρέθηκε ένα θαλάσσιο όστρεο κι ένα νόμισμα του Μ. Κωνσταντίνου. Επιφανειακά βρέθηκαν πέντε τμήματα οψιανού, δύο μελαμβαφή όστρακα και ένα από στόμιο σκυφοειδούς λακωνικού αγγείου. Στο κτήμα των Αραχωβιταίων, η Καράγιωργα αναφέρει την ύπαρξη ζεύγους συλημένων κιβωτιόσχημων τάφων από πλάκες ντόπιου ασβεστόλιθου.

Πάνω από την παραλία, έξω από το βόρειο βραχίονα του εσωτερικού περιβόλου του τείχους, στο χωράφι του Δημητρίου, έγιναν πέντε τομές. Οι τρεις έγιναν παρά το τείχος και η τέταρτη στο δεύτερο πύργο, όπως ανεβαίνουμε από την παραλία. Η σκαφή βεβαίωσε την κατοίκηση του χώρου, από το λιμάνι μέχρι το χωράφι του Χιώτη, στο τέλος της Ρωμαϊκής εποχής και εξής, η δε τομή στον πύργο έδωσε ελάχιστα μελαμβαφή όστρακα.

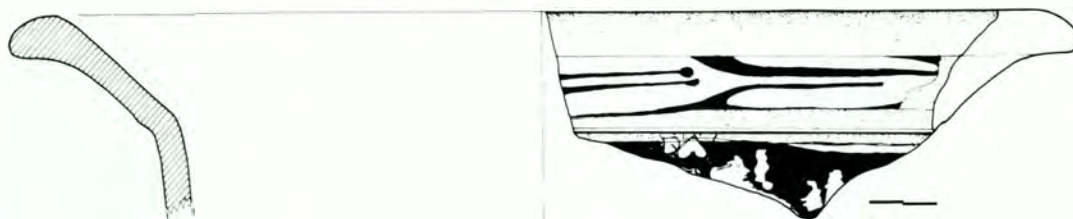
Από την ανασκαφέα σημειώθηκε μεγάλος αριθμός απροσδιόριστων ορθογωνίων κτισμάτων στη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου, δύο λαξευμένα στο βράχο «στεμφυλοπιεστήρια» ή ελαιοτριβεία, πλήθος δεξαμενών στην ανατολική και νότια πλευρά και ίχνη αμαξοτροχιών από αρχαίο δρόμο στο βράχο κατά τη δυτική πλευρά του λόφου.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή του Αγίου Ανδρέα σημείωσα τα παρακάτω επιφανειακά ευρήματα από το Νησί:

129. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 89.

130. Ημερολόγιο ανασκαφής (Θ. Καράγιωργα) σ. 38-44. Η σκαφή στο Νησί του Αγίου Ανδρέα έγινε από 29.6.62 έως 2.7.62, με δεκατέσσερις εργάτες και έναν επιστάτη, και αποσκοπούσε στη μελέτη της στρωματογραφίας του οχυρωμένου χώρου κοντά στη θάλασσα.

1. Τμήμα από το χείλος ερυθρόμορφου, κωδωνόσχημου ή καλυκωτού, αττικού κρατήρα (Σ χ έ δ. 10· Π ί ν. 7α). Ο λαιμός διακοσμείται με κλαδί δάφνης και στο σώμα, αμέσως κάτω από το χείλος, υπάρχει ομάδα από κισσόφυλλα που ίσως ανήκουν σε κορυφή θύρσου. Εσωτερικά η επιφάνεια καλύπτεται με καλό μαύρο γάνωμα. Τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.

Σχέδ. 10. Νησί Αγίου Ανδρέα. Θραύσμα ερυθρόμορφου κρατήρα.

2. Άωτο ακέραιο μελαμβαφές σκυφίδιο¹³¹ (Σ χ έ δ. 11, 1). Πηλός τεφρόφαιος. Η επιφάνεια του αγγείου είναι φθαρμένη, το ίδιο και η δισκόμορφη βάση, ενώ από το μαύρο γάνωμα διατηρούνται μόνο υπολείμματα. Μέσα του 4ου αι. π.Χ.

3. Τμήμα από μελαμβαφή πυξίδα με σταμπωτή διακόσμηση¹³² (Σ χ έ δ. 11, 2). Καλό μαύρο χρώμα εσωτερικά κι εξωτερικά. Στο εσωτερικό της κούπας, στο κέντρο και μέσα σε κύκλο, υπάρχει σταμπωτό ακτινωτό κόσμημα και γύρω από τον κύκλο αναπτύσσονται επτά ανθέμια. 4ος αι. π.Χ.

4. Μεγάλο άωτο οξυπύθμενο τεφροδόχο αγγείο ύψους 0,61 μ. Πηλός ερυθροκίτρινος. Ρωμαϊκά χρόνια¹³³.

5. Τμήμα από πήλινο γουδί. Πηλός ερυθροκίτρινος. Σώζεται το χείλος και μέρος από το σώμα. Στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια διατηρούνται υπολείμματα από μαύρο αραιό χρώμα. Στη στεφάνη του χείλους σώζεται η λαβή, που αποτελείται από τρεις μαστοειδείς αποφύσεις¹³⁴. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

6. Τμήμα από χέρι μικρού πήλινου ειδωλίου. Πηλός κιτρινωπός.

7. Επτά πήλινες κωνικές αγνύθες. Πηλός κιτρινωπός και ερυθροκίτρινος.

8. Χάλκινο νόμισμα Άργους. Διάμ. 0,016 μ. Α. Επιφάνεια φθαρμένη, Β. Φαρέτρα.

9. Χάλκινο νόμισμα Άργους. Διάμ. 0,02 μ. Α. Κεφαλή Ήρας με στεφάνη, Β. Στο μέσον φαρέτρα, δεξιά το γράμμα Ξ και αριστερά περικεφαλαία¹³⁵. 3ος αι. π.Χ. και μετά.

Στις αυτοψίες που πραγματοποίησα στο Νησί παρατήρησα μέσα στον οχυρωτικό περιβόλο και κατά την ανατολική πλαγιά την ύπαρξη αναλημματικών τοίχων με κατεύθυνση Β.-Ν.

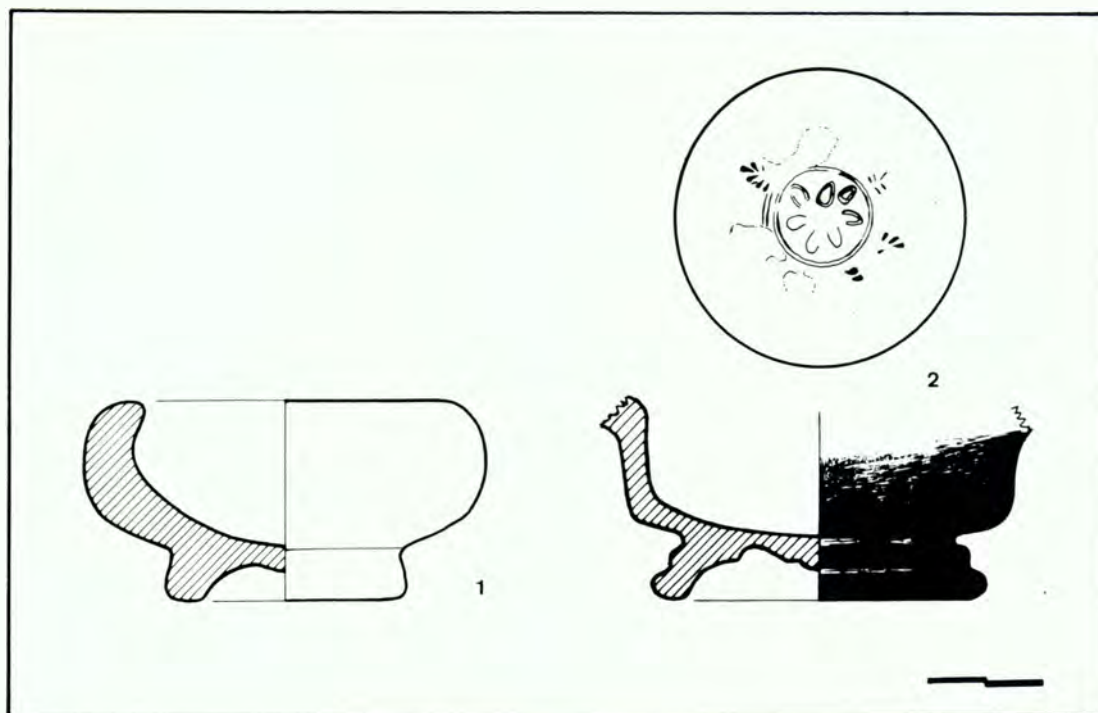
131. Μοιάζει αρκετά με ένα παρόμοιο που βρέθηκε στην Κόρινθο και χρονολογείται στο β' ή γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (Corinth VII, III, σ. 32 αριθ. 55, πίν. 2,44).

132. Πρβλ. πυξίδα από το Άργος. BCH 94 (1970), σ. 445, εικ. 14.

133. Βρέθηκε στο χωράφι του Μπουρνάκη και είχε μέσα τέφρα και λίγα οστά από τον καρπό του χεριού. Βλ. σχετικά και Η.Μ., 'Αρχαιολογικόν εύρημα εις "Άγιον Άνδρέαν, εφημ. Κυνουρία, αριθ. φύλλου 559, σ. 3, 1 Νοεμβρίου 1967.

134. Πρβλ. ανάλογα παραδείγματα από την αγροικία της Βάρης, BSA 68 (1973), σ. 387, εικ. 10.

135. Πρβλ. SNG Corp., αριθ. 82, πίν. 2.

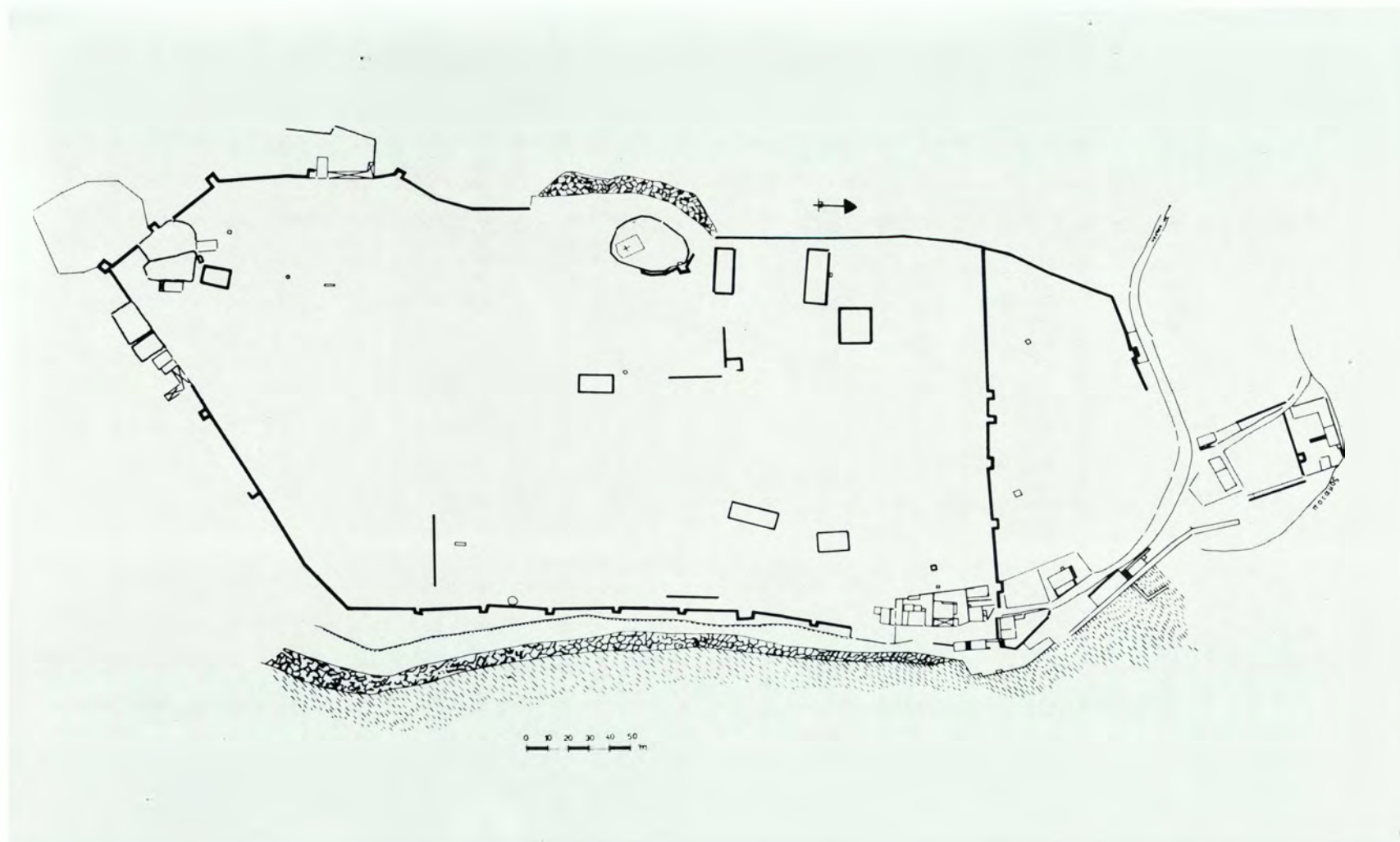
Σχέδ. 11. Νησί Αγίου Ανδρέα: 1. Άωτο σκυφίδιο, 2. Μελαμβαφής πυξίδα.

Ένας σώζεται σε μήκος 26 μ. και άλλος σε μήκος 24 μ., κι έχουν τοιχοδομία παρόμοια με εκείνη του τείχους. Με τη βοήθεια αυτών των αναλημμάτων σχηματίζονταν μεγάλα άνθη-ρα, απαραίτητα για την οικοδομική εκμετάλλευση του χώρου. Σώζονται θεμέλια από μεγάλα ορθογώνια κτίρια, περίπου δέκα, διαστάσεων από 9×16 μ. μέχρι 10×25 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. ή Α.-Δ.

Το τείχος ζώνει ολόκληρο το λόφο και έχει δύο περίβολους, εσωτερικό και εξωτερικό (Σ χ έ δ. 12)¹³⁶. Η βόρεια πλευρά του εσωτερικού αποτελεί τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο περιβόλων. Ο εξωτερικός εκτείνεται στη βόρεια πλαγιά μέχρι το δημόσιο δρόμο Αγίου Ανδρέα - Παραλίας. Στα βυζαντινά χρόνια ανήκει, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα της Καράγιωργα, η προέκταση του εξωτερικού περιβόλου προς τα βόρεια, στο χώρο της κοινοτικής πλατείας. Στην κορυφή του λόφου, όπου το εκκλησάκι του Αγίου Ανδρέα, σώζονται λείψανα της ακρόπολης.

Το μεγαλύτερο τμήμα των τειχών είναι ερειπωμένο και διατηρούνται μόνο τα θεμέλια, αλλά σε μερικά σημεία διατηρούνται στη θέση τους μέχρι πέντε στρώσεις από πέτρες, συνολικού ύψους εξωτερικά 2,70 μ. Κατά το νότιο άκρο της δυτικής πλευράς του εσωτερικού περιβόλου σημείωσα μία πέτρα μήκους 3 μ. και ύψους 1,06 μ. Τα σωζόμενα λείψανα μαρτυρούν ότι η οχύρωση έγινε με μεγάλη φροντίδα, πράγμα που προϋποθέτει μεταξύ άλλων και άνεση χρόνου. Τα τείχη κατά το μεγαλύτερο μέρος τους είναι κτισμένα κατά το πολυγωνικό

136. Το σχέδιο ανήκει στη Διεύθυνση Αναστήλωσης του ΥΠΠΟ, κι έγινε με μελέτη του Μ. Μαυραϊδή και σχεδίαση του Β. Ξαφίσα.

Σχέδ. 12. Νησί Αγίου Ανδρέα. Η οχύρωση του οικισμού (σχέδ. Β. Ξαφίτσα).

σύστημα, με αδρά δουλεμένη την επιφάνεια των λίθων (επιφάνεια λατομείου) και λαξευμένους τους αρμούς¹³⁷. Υπάρχουν δύο είδη πολυγωνικής τοιχοδομίας. Στο ένα, που μπορεί να χρονολογηθεί στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ., η επιφάνεια των λίθων είναι αδρά δουλεμένη (επιφάνεια λατομείου) (Πί ν. 7β), ενώ στο άλλο η ανώμαλη επιφάνεια των λίθων ποικίλλεται με κάθετες διακοσμητικές βελονιές και μερικοί από τους λίθους συμπλέκονται με οδοντώσεις (Πί ν. 8α). Το δεύτερο είδος μπορεί να χρονολογηθεί στον 4ο αι. π.Χ. Μερικά τμήματα με επιμελημένη πολυγωνική τοιχοδομία (Πί ν. 8β) ίσως ανήκουν στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Το ισοδομικό σύστημα αντιπροσωπεύεται σε μικρά τμήματα του περιβόλου. Χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι ορθογώνιοι λίθοι με σφυροκοπημένη την εξωτερική τους επιφάνεια και λαξευμένους τους αρμούς (Πί ν. 9β). Βασισμένοι στο είδος της τοιχοδομίας μπορούμε να χρονολογήσουμε τα τμήματα αυτά στον 4ο αι. π.Χ. Τα τείχη είναι κτισμένα από ντόπιο ασβεστόλιθο που τον προμηθεύονταν από το γύρω χώρο. Ίχνη λατομίας φαίνονται αμέσως έξω από το νότιο τμήμα του περιβόλου, αλλά και στο εσωτερικό του. Επίσης σε απόσταση 1.500 μ. περίπου δυτικά και πάνω από το δημόσιο δρόμο Παραλίας - Αγίου Ανδρέα, στη θέση Τσούχλου, υπάρχουν πολλά ίχνη λατομίας.

Σε μερικά τμήματα του εσωτερικού περιβόλου δε διατηρούνται ίχνη από το τείχος, είτε γιατί καταστράφηκε εντελώς, είτε γιατί δεν υπήρξε ποτέ, όπως στην κορυφή του λόφου, επειδή στο σημείο αυτό αναπληρώνεται από τα απότομα βράχια, ύψους 35 μ. Από τη βόρεια πλευρά του εξωτερικού περιβόλου σώζεται μόνο ένα τμήμα κατά το δυτικό άκρο, και από την ανατολική σώζεται επίσης ένα μικρό τμήμα μήκους 18,80 μ.¹³⁸

Η ακρόπολη, η οποία βρίσκεται κατά το μέσον της δυτικής πλευράς του περιβόλου και πάνω από τα απότομα βράχια, πρέπει να είχε ωοειδές σχήμα και πλάτος 35 μ. Διατηρείται μόνο ένας πύργος στο βορειοανατολικό τμήμα και λείψανα από δύο άλλους μεταγενέστερων χρόνων, για την κατασκευή των οποίων χρησιμοποιήθηκε υλικό από την κατεστραμμένη οχύρωση¹³⁹.

Σε όλο το μήκος των οχυρωτικών περιβόλων, σε ακανόνιστα διαστήματα και ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους, υπάρχουν τετράγωνοι ή ορθογώνιοι πύργοι, συνολικά είκοσι ένας. Αναλυτικότερα: έχουμε οκτώ στην ανατολική πλευρά¹⁴⁰, τρεις στη νότια, τέσσερις στη δυτική, πέντε στη βόρεια και έναν στη βόρεια πλευρά του εξωτερικού περιβόλου. Στη μεταγενέστερη προέκταση, έξω από το βόρειο περίβολο, διατηρείται ένας πύργος στη βόρεια πλευρά και τμήματα τείχους στη δυτική και στην ανατολική. Οι πιο πολλοί πύργοι βρίσκονται στην ανατολική και τη βόρεια πλευρά, που είναι και οι πιο ευπρόσβλητες, ενώ η δυτική, που είναι φύσει οχυρή, έχει τους λιγότερους. Οι διαστάσεις των πύργων ποικίλλουν, με μήκος μετώπου από 4,75 έως 5,70 μ. και βάθος 2,40 έως 2,55 μ. Σε μερικούς οι ακμές είναι λαξευμένες και δημιουργούνται έτσι κάθετες διακοσμητικές ταινίες πλάτους 0,04 μ.

137. Το τείχος αναφέρει ο Scranton, χωρίς να το χρονολογεί. Βλ. R.L.Scranton, *Greek Walls*, Cambridge Massachusetts 1941, σ. 162.

138. Στην ανατολική πλευρά είναι πολύ πιθανό να σώζεται κι άλλο τμήμα της οχύρωσης, αλλά θα είναι χωμένο. Το τμήμα που είναι ορατό σήμερα (Πί ν. 8α) σώζεται σε ύψος 2,10 μ. και αποκαλύφθηκε το 1970, όταν ο Τουριστικός Σύλλογος Αγίου Ανδρέα αποχωμάτωσε ένα τμήμα της ακτής.

139. Η Καραγιώργα πιστεύει ότι πρόκειται για επισκευή παλιότερων πύργων, όμως το πιο πιθανό είναι να κτίσθηκαν εξ αρχής, όπως και ο πύργος στη μεταγενέστερη προέκταση, γιατί το τείχος της ακρόπολης δε θα περιοριζόταν μόνο στο χώρο γύρω από το σημερινό εκκλησάκι, αλλά θα ενωνόταν με τη δυτική πλευρά του περιβόλου και η ακρόπολη θα έφθανε μέχρι τα απότομα βράχια.

140. Ίσως υπήρχε ακόμη ένας πύργος κατά το βόρειο άκρο του περιβόλου, αλλά δε φαίνεται σήμερα, γιατί έχουν κτισθεί τα σύγχρονα σπίτια. Στο Σ χ έ δ. 12 δε σημειώνεται ο πύργος της νοτιοανατολικής γωνίας, δηλαδή ο όγδοος της ανατολικής πλευράς. Στο σημείο αυτό έχει κτισθεί ασβεστοκάμινο και έχει καταστρέψει τον πύργο κατά το μεγαλύτερο μέρος.

Το πάχος του τείχους δεν είναι το ίδιο σε όλα τα σημεία. Στη βόρεια πλευρά είναι 2,80-2,90 μ., στη δυτική 2,30 μ. και στην προέκταση των βυζαντινών χρόνων 2 μ. Στην εξωτερική και την εσωτερική του επιφάνεια έχει μεγάλες αδρά δουλεμένες πέτρες, ενώ ο ενδιάμεσος χώρος είναι παραγεμισμένος με μικρότερες αδούλευτες πέτρες ή με λατύπη και χώμα. Όπου υπάρχουν βράχια, είναι κατάλληλα λαξευμένα, για να πατήσει η κατώτερη στρώση του τείχους.

Στο ανατολικό άκρο της βόρειας πλευράς του εσωτερικού περιβόλου πρέπει να υπήρχε μία πύλη που οδηγούσε στο λιμάνι και στην πεδιάδα, αλλά δεν είναι δυνατό χωρίς ανασκαφική έρευνα να προσδιορισθεί η ακριβής θέση της, γιατί το τείχος στο σημείο αυτό είναι αρκετά κατεστραμμένο και επιπλέον υπάρχουν νεότερα κτίσματα. Μία δεύτερη πύλη ανοίγματος 1,55 μ. υπάρχει στη νότια πλευρά κατά τη νοτιοδυτική γωνία, δίπλα στον πύργο της νοτιοδυτικής γωνίας¹⁴¹. Η πύλη αυτή οδηγούσε στον αυχένα που κατεβαίνει από το Λαγοβούνι. Στην ανατολική πλευρά, ανάμεσα στον τρίτο και τέταρτο σωζόμενο πύργο, προς το βόρειο τμήμα, υπάρχει άνοιγμα αποχετευτικού αγωγού, διαστ. 0,42 × 0,63 μ. Επίσης στην ανατολική πλευρά του εξωτερικού περιβόλου διατηρείται σε καλή κατάσταση πήλινος αποχετευτικός αγωγός ανοίγματος 0,17 × 0,25 μ., από κεραμίδες μήκους 0,76 μ. που λειτουργούν η μία ως στρωτήρας και η άλλη ως καλυπτήρας.

Ανάμεσα στην ακρόπολη και τη βόρεια πλευρά του εσωτερικού περιβόλου διατηρούνται ίχνη αμαξοτροχιών πάνω στο βράχο με κατεύθυνση προς τα δυτικά και στη συνέχεια προς τα νότια. Τα ίχνη φαίνονται σε μήκος 50 μ. περίπου και στο πιο ανηφορικό τμήμα του δρόμου υπάρχουν εγκάρσια λαξεύματα στο βράχο, για να αντιμετωπισθεί η ολισθηρότητα. Το άνοιγμα ανάμεσα στις αμαξοτροχιές είναι 1,40 μ. (Π ί ν. 106α).

Και στους δύο περιβόλους υπάρχουν δεξαμενές λαξευμένες στο βράχο, απιόσχημες ή ορθογώνιες, με τετράγωνο ή στρογγυλό κτιστό στόμιο, σε μία διαμ. 0,65-1 μ. και σε άλλη 2 μ. περίπου. Εσωτερικά είναι επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα. Μία, κατά τη βορειοανατολική γωνία του εσωτερικού περιβόλου, έχει βάθος 7 μ. και διάμ. 5 μ.¹⁴². Μία άλλη, κατά το νότιο τμήμα, διαστ. 0,95 × 5,20 μ. και βάθους πάνω από 1,05 μ., είναι λαξευμένη στο βράχο και βρίσκεται στο εσωτερικό κάποιου οικοδομήματος. Υπάρχουν και μερικές δεξαμενές που είναι εν μέρει λαξευμένες στο βράχο και εν μέρει κτισμένες. Σε ολόκληρη την έκταση του λόφου μπορεί να παρατηρήσει κανείς πολλά λαξεύματα στα βράχια, ορθογώνιες θήκες, τώμους και εξομάλυνση των βράχων για τη δημιουργία δαπέδων.

Από τα επιφανειακά ευρήματα που προήλθαν από τις αυτοψίες μου σημειώνω:

1. Θραύσμα από ερυθρόμορφο, ίσως κωδωνόσχημο, αττικό κρατήρα¹⁴³ (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 9α). Πηλός ερυθρός αττικός. Το θραύσμα ανήκει στο κάτω τμήμα της κοιλιάς του αγγείου. Σώζονται τα άκρα από τα γυμνά πόδια μιας γυναικείας μορφής. Στο έδαφος, που ορίζεται από πλατιά ταινία διακοσμημένη με μαϊάνδρο και αβακωτά τετράγωνα, πατούν μόνο τα δάκτυλα των πελμάτων. Η μορφή φορούσε ιμάτιο απ' το οποίο σώζεται η απόληξή του. Τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.

2. Θραύσμα από μεγάλο μελαμβαφή κρατήρα με ραβδωτή διακόσμηση. Πηλός ερυθρός καθαρός. Εσωτερικά το χρώμα είναι αραιό και θαμπό, ενώ εξωτερικά πυκνό και στιλπνό. 4ος αι. π.Χ.

3. Μικρό θραύσμα από μελαμβαφές ανοικτό αγγείο. Πηλός κοκκινωπός. Εξωτερικά διακοσμείται με ομάδες από κάθετες ραβδώσεις, ενώ ανάμεσά τους υπάρχει σε κάθετη διάταξη σειρά με ομόκεντρους εμπέστους κύκλους. 4ος αι. π.Χ.

141. Η πύλη δε σημειώνεται στο Σ χ έ δ. 12.

142. Σύμφωνα με μετρήσεις του Άλκη Βοζίκη.

143. Βρέθηκε 60 μ. περίπου ΒΑ. από την ακρόπολη, στο εσωτερικό ενός ορθογώνιου κτίσματος.

Σχέδ. 13. Νησί Αγίου Ανδρέα.
Θραύσμα ερυθρόμορφου κρα-
τήρα.

4. Τμήμα από όστρεο (*Spondylus gaederopus* L).
5. Λίθινος πεσσός (;) σφενδόνης από σχιστόλιθο (Σ χ έ δ. 14).
6. Μικρός αριθμός οψιανών.

Με τα όσα εκτέθηκαν παραπάνω συμπεραίνουμε ότι στο Νησί της Παραλίας του Αγίου Ανδρέα υπήρχε ένας σημαντικός οικισμός, τουλάχιστον από τον 5ο αι. π.Χ., που συνεχίστηκε μέχρι τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια. Στην υστερορωμαϊκή περίοδο παρατηρείται μετατόπιση της εγκατάστασης στα χαμηλότερα σημεία του λόφου, κοντά στο λιμάνι, με παράλληλη ανάπτυξη του οικισμού. Η θέση του οικισμού και η διαμόρφωση της οχύρωσης (πύλη κοντά στη θάλασσα, δημιουργία εξωτερικού περιβόλου προς την ομαλή χωρίς βράχια ακτή) μας οδηγούν στην ύπαρξη αρχαίου λιμανιού περίπου στη θέση του σημερινού, από το οποίο δε σώθηκαν λείψανα, γιατί η στάθμη της θάλασσας ανέβηκε σημαντικά από τότε κι επιπλέον στο σημείο αυτό εκβάλλει ο Βρασιιάτης¹⁴⁴.

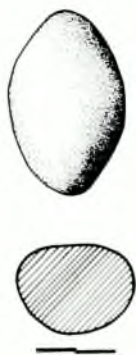
Από τους μελετητές, οι Bursian, Baedeker, Frazer, Παπαχατζής και Κακαβούλιας (Θυρεάτις Γη, σ. 119) τοποθετούν την Ανθήνη στο Νησί του Αγίου Ανδρέα, ενώ ο Leake (Morea II, σ. 494) και ο Boblaye (Recherches, σ. 69) την τοποθετούν στο Ελληνικό Άστρους, ο Ross (Reisen, σ. 164) στην Αγία Αναστασιά, στην πεδιάδα του Άστρους, ο Curtius (Pelop. II, σ. 382) κοντά στην Άνω Μελιγού, ενώ οι Καλίτσης (ΑΕ 1965, Χρονικά, σ. 16), Pritchett (III, σ. 116 κ.ε. και IV, σ. 75 κ.ε.), Christien και Spyropoulos¹⁴⁵, ορίζουν τη θέση της στον Τσιόροβο Δολιανών, στη Ζάβιτσα. Ο Kahrstedt πιστεύει ότι η Ανθήνη ήταν ο σπουδαιότερος οικισμός της περιοχής μετά την καταστροφή της Θυρέας το 424 π.Χ., και την τοποθετεί στο Ελληνικό Άστρους¹⁴⁶. Ο Ρωμαίος δεν ταύτιζε τα λείψανα στο Νησί του Αγίου Ανδρέα με κανέναν από τους γνωστούς αρχαίους οικισμούς της Θυρεάτιδος, όμως σε ένα χάρτη του της Κυνourίας (ΠΑΑ 30(1955), σ. 95) εδώ τοποθετεί την Ανθήνη.

Παρόλο που λείπουν οι επιγραφικές μαρτυρίες, η ταύτιση του αρχαίου οικισμού στο Νησί με την Ανθήνη των ιστορικών χρόνων πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Το τοπωνύμιο μετά την εγκατάλειψη του οικισμού στο Χερρονήσι παρέμεινε και διατηρήθηκε στο νέο οικισμό. Η

144. Εξαιτίας των προσχώσεων του Βρασιιάτη το μικρό σύγχρονο λιμάνι διατηρείται μόνο με έργα αποχωματώσεων κάθε τόσο.

145. J. Christien - Th. Spyropoulos, *Eua et la Thyreátide - Topographie et Histoire*, BCH 109 (1985), σ. 457 κ.ε. Οι ίδιοι θεωρούν ότι η Ανθήνη ιδρύθηκε από τους Αιγινήτες κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου.

146. U. Kahrstedt, *Zwei Geographica im Peloponnes. I. Die Ortschaften der Thyreatis*, RhM 93 (1950), σ. 231.

Σχέδ. 14. Νησί Αγίου Ανδρέα.
Λίθινος πεσσός (;) σφενδόνης.

ταύτιση ενισχύεται και από την πληροφορία του Σκύλακα, ύστερα από τη διόρθωση του κειμένου που έκανε ο Gail¹⁴⁷, ότι πρόκειται για πόλη με λιμάνι. Την Ανθήνη των ιστορικών χρόνων, γνωστή και ως Ἀνθάνα, αναφέρει ο Θουκυδίδης¹⁴⁸, ο Πausanias¹⁴⁹, ο Αρποκρατίων¹⁵⁰, ο Στέφανος Βυζάντιος¹⁵¹ και ο Πλίνιος¹⁵².

Η Ανθήνη ήταν μαζί με τη Θυρέα το σπουδαιότερο πόλισμα της Θυρεάτιδος, με μεγάλη διάρκεια ζωής. Ενώ η Θυρέα βρισκόταν σε μια δυσπρόσιτη θέση πάνω από την πεδιάδα της Θυρεάτιδος και έλεγχε τα περάσματα που οδηγούσαν στο εσωτερικό, η Ανθήνη βρισκόταν στο νότιο άκρο της πεδιάδας, έλεγχε το πέρασμα που οδηγούσε στην περιοχή των Πρασιών και διέθετε λιμάνι χρήσιμο, εκτός των άλλων, για τη διακίνηση των προϊόντων της περιοχής. Ο οικισμός εξασφαλιζόταν από τις εχθρικές επιθέσεις με την επιμελημένη οχύρωση.

147. Σκύλαξ, Περίπλους 46 (C. Müller, Geogr. Graeci Minores, I, 41): *Μετὰ δὲ ταύτην τὴν προειρημένην ἄκραν Μαλέαν Σίδη πόλις καὶ λιμὴν, Ἐπίδαυρος πόλις καὶ λιμὴν, Πρασία πόλις καὶ λιμὴν, Μέθανα πόλις καὶ λιμὴν.* Ο Gail διαβάζει: Ἀνθάνα πόλις καὶ λιμὴν. Η διόρθωση πρέπει να θεωρηθεί σωστή, γιατί αποκλείεται να έχει γίνει σύγχυση με τα Μέθανα της Αργολίδος, αφού στην παράγραφο αυτή ο Σκύλαξ κάνει λόγο μόνο για λακωνικές πόλεις. Ἀλλωστε τοπογραφικά ταιριάζει απόλυτα, αφού αναφέρεται μετὰ τις Πρασιές. Ο Böhle (RE "Sparta" σ. 1304) θεωρεί λανθασμένη τη διόρθωση του Gail και υποστηρίζει ότι η Ανθήνη δεν ήταν παραθαλάσσιος οικισμός, ενώ ο Frazer (ό.π. III, σ. 109) θεωρεί τη διόρθωση σωστή. Ο Kahrstedt (ό.π., σ. 229) υποστηρίζει ότι στον Ἅγιο Ανδρέα, μετὰ το 404 π.Χ., υπήρχαν τα Μέθανα του Σκύλακα. Με την άποψη του Kahrstedt συμφωνούν και οι Christien και Spygopoulos (ό.π., σ. 458), οι οποίοι προσθέτουν ότι οι Λακεδαιμόνιοι πιθανώς να εγκατέστησαν εδώ τους εξόριστους κατοίκους των Μεθάνων της Αργολίδος (ό.π., σ. 462).

148. Θουκυδίδης V.41.1-2: *καὶ τὸ μὲν πρῶτον οἱ Ἀργεῖοι ἡξίουσαν δίκης ἐπιτροπὴν σφίσι γενέσθαι ἢ ἐς πόλιν τινὰ ἢ ἰδιώτην περὶ τῆς Κυνουρίας γῆς, ἣς αἰεὶ περὶ διαφορῶνται μεθορίας οὐσης (ἔχει δὲ ἐν αὐτῇ Θυρέαν καὶ Ἀνθηνην πόλιν, νέμονται δ' αὐτὴν Λακεδαιμόνιοι).*

149. Πausanias II.38.6: *ἀπὸ δὲ τῶν πολυανδρίων ἴοντι Ἀνθήνη τέ ἐστιν, ἣν Αἰγινήται ποτε ᾤκησαν...* Ο Πausanias γράφει ότι οι Αιγινήτες κατοίκησαν την Ανθήνη. Σε άλλο σημείο όμως (II.29.5) γράφει ότι κατοίκησαν τη Θυρέα συμφωνώντας με τον Θουκυδίδη (II.27.2). Πρβλ. και Ν. Παπαχατζής, Κορινθιακά, σ. 303 (συνέχεια της σημ. 1 της σ. 302).

150. Αρποκρατίων, Περί τῶν λέξεων (J. Gronovii, σ. 17): *Ἀνθήνη· Λυσίας ἐν τῇ πρὸς τὴν Ἀριστοδήμου γραφῇ, εἰ γνήσιος· πόλις τῆς Λακωνικῆς.*

151. Στέφ. Βυζάντιος, Εθνικά: *Ἀνθάνα, πόλις Λακωνική, μία τῶν ἑκατόν. κέκληται δὲ ὁ Φιλοστέφανος, παρὰ Ἀνθην τὸν Ποσειδῶνος, ὃν Κλεομένης ὁ Λεωνίδου ἀδελφὸς ἀνελὼν καὶ ἐκδεῖρας ἔγραψεν ἐν τῷ δέρματι τοὺς χρησμούς ὥδε τηρεῖσθαι. Χάραξ Ἀνθηνην αὐτὴν φησιν. ὁ πολίτης Ἀνθανεύς.*

152. Plinius, N.H. IV.5.16: *Dehinc a Taenaro ager Laconicus liberae gentis ... oppida Taenarum, Amyclae, Pherae, Leuctra, et intus Sparta, Therapne, atque ubi fuere Cardamyle, Pitane, Anthea, locus Thyrea...*

΄Αστρον (Νησί Παραλίου ΄Αστρους)

Το Νησί του Παραλίου ΄Αστρους βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της πεδιάδας της Θυρεάτιδος και σε απόσταση 4 χλμ. ανατολικά του σημερινού ΄Αστρους. Πρόκειται για ένα βραχώδη επιμήκη λόφο από ασβεστόλιθο με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., στον οποίο, εκτός από τη δυτική κι ένα τμήμα της βόρειας πλευράς του, οι υπόλοιπες βρέχονται από τη θάλασσα, γι' αυτό λέγεται και Νησί (Σ χ έ δ. 3, 113· Π ί ν. 1-2α-β, 10α-β). Υπάρχουν δύο κορυφές, η ψηλότερη στα νότια, ύψους 80,40 μ., όπου το νεότερο κάστρο¹⁵³, και μία δεύτερη, ύψους 71,11 μ., στη θέση του ερειπωμένου ανεμόμυλου. Η επίχωση εξαιτίας των μεγάλων διαβρώσεων είναι γενικά πολύ μικρή, με αποτέλεσμα να μὴν υπάρχουν δένδρα ή θάμνοι. Εξαίρεση αποτελεί μία μικρή αναδασωμένη ζώνη στο βορειοανατολικό άκρο. Στη νότια πλαγιά του λόφου, κάτω από το νεότερο κάστρο και κατά μήκος της παραλίας, στα ΝΔ., είναι κτισμένο το Παράλιο ΄Αστρος (κάτοικοι 897, απογραφή 1981).

Ο Leake¹⁵⁴ επισκέφθηκε το Παράλιο ΄Αστρος και είδε, στη δυτική πλαγιά του λόφου, ένα τμήμα ελληνικού τείχους χωρίς πύργους, όχι πρώτης ποιότητας, αλλά αρκετό για να δικαιολογήσει την ύπαρξη κάποιου αρχαίου οικισμού ή ακρόπολης. Υποθέτει ακόμη ότι εδώ βρισκόταν το τείχος που έκτιζαν οι Αιγινήτες το 424 π.Χ. Ο Ross¹⁵⁵ αναφέρει το τείχος το οποίο του θυμίζει εκείνο της Τίρυνθος με διαφορά βέβαια στα μεγέθη. Δίνει τις διαστάσεις της μεγαλύτερης πέτρας του τείχους (μήκος 8 και ύψος 4 πόδια) και ένα σχέδιο (όψη του τείχους στο σημείο όπου η μεγαλύτερη πέτρα). Γράφει ότι σε ολόκληρο το λόφο δεν είδε θεμέλια ούτε δεξαμενές ούτε κανένα άλλο ίχνος αρχαίας εγκατάστασης. Υποθέτει ότι το ΄Αστρον που αναφέρει ο γεωγράφος Πτολεμαίος θα μπορούσε, όπως και το σημερινό Παράλιο ΄Αστρος, να ήταν μια εγκατάσταση στα νότια ριζά του λόφου με κάποιο λιμάνι. Ο Boblaye¹⁵⁶ κάνει λόγο για το τείχος, λέει ότι δε γνωρίζει αν υπάρχουν άλλα ερείπια στην επιφάνεια του λόφου και πιστεύει ότι στην αρχαιότητα θα υπήρχε εδώ μια πόλη με λιμάνι. Το αρχαίο τείχος αναφέρουν επίσης οι Curtius¹⁵⁷, Bursian¹⁵⁸, Joanne¹⁵⁹ και Frazer¹⁶⁰.

Το 1926 ο Wrede επισκέφθηκε το Παράλιο ΄Αστρος και βρήκε λείψανα της προϊστορικής και της κλασικής εποχής¹⁶¹. Στη νότια κορυφή βρήκε μυκηναϊκή κεραμική, ενώ στη δυτική πλαγιά αναφέρει την ύπαρξη νεκροταφείου της Μεσοελλαδικής και της Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Ο Brommer¹⁶² δίνει ένα σύντομο κατάλογο των ευρημάτων του Wrede και αναφέ-

153. Το μικρό αυτό κάστρο κτίσθηκε το 1824-1825 από τους εμπόρους Ζαφειρόπουλους, από τον ΄Αγιο Ιωάννη, οι οποίοι ήταν πρόκριτοι και οπλαρχηγοί της περιοχής στον Αγώνα του 21, πάνω στα ερείπια ενός παλιότερου κάστρου. Τα παλιά λείψανα του κάστρου είναι ευδιάκριτα και σήμερα, τα σημειώνει όμως και ο Leake (Morea II, σ. 484). Η θέση είναι περίοπτη κι από δω μπορεί να δει κανείς, εκτός από την πεδιάδα της Θυρεάτιδος, και ένα μεγάλο τμήμα της οροσειράς του Πάρνωνα, τον Αργολικό κόλπο με τις Σπέτσες και την απέναντι ακτή, τη Ναυπλία, την Τίρυνθα, τις Μυκήνες, τη Λέρνα και την πεδιάδα του ΄Αργους. Για το κάστρο βλ. και Δ. Φιλίπιδης, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Πελοπόννησος Α΄, τ.Δ΄, Αθήνα 1986, σ. 170-174.

154. Leake, Morea II, σ. 484-485. Peloponnesiaca, σ. 296.

155. Ross, Reisen, σ. 162-163. Ο Ross δέχεται ως πιθανή την υπόθεση του Leake, ότι το τείχος ανήκει στους Αιγινήτες. Ο Kahrstedt (ό.π., σ. 229 κ.ε.) συμφωνεί με τον Ross ως προς την ταύτιση του οικισμού με το ΄Αστρον και σημειώνει ότι στην εποχή των Αντωνίνων θα υπήρχε εδώ ένα λιμάνι για την εξαγωγή των προϊόντων της περιοχής.

156. Boblaye, Recherches, σ. 68.

157. Curtius, Pelop. II, σ. 377. Ο Curtius δε δέχεται ότι το ΄Αστρος διατήρησε το όνομά του από το ΄Αστρον που αναφέρει ο Πτολεμαίος.

158. Bursian, Geogr. II, σ. 69.

159. Guide-Joanne II, σ. 244.

160. Frazer III, σ. 307. Ο Frazer πιστεύει ότι το τείχος πρέπει να ανήκε στους Αιγινήτες.

161. AA 42(1927), σ. 365.

162. AM 90(1975), σ. 179.

ρει τέσσερα σημεία απ' όπου προέρχονται: α) Την κύρια κορυφή στα νότια με όστρακα ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ χρόνων και ένα πήλινο υφαντικό βάρος. β) Το πλάτωμα στη θέση Ανεμόμυλος με θραύσματα οψιανών. γ) Τη δυτική πλαγιά κάτω από το αρχαίο τείχος με όστρακα ΠΕ, ΜΕ, κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων και άλλα άβαφα. δ) Τη θέση πάνω από το νεότερο λατομείο όπου το νεκροταφείο, με ένα όστρακο ΜΕ χρόνων, τρία απροσδιόριστα και ένα χάλκινο έλασμα. Από την ίδια θέση προέρχεται ένα πρωτογεωμετρικό αγγείο που βρίσκεται στο Μουσείο Ναυπλίου¹⁶³.

Ο Walker¹⁶⁴ αναφέρει και περιγράφει μόνο το τείχος, μας δίνει το πάχος του, το ύψος για μερικές πέτρες και την πληροφορία ότι σε μερικά σημεία σώζονται πέντε ή έξι στρώσεις από πέτρες συνολικού ύψους 2-3 μ. Αναφέρει ακόμη ότι προς την πλευρά της θάλασσας δεν επισήμανε ίχνη από το τείχος.

Ο Παπαχατζής¹⁶⁵ αναφέρει ότι στο λόφο υπήρχε εγκατάσταση από την ΠΕ εποχή, το δε τείχος, που πιστεύει ότι κτίστηκε με αδούλευτους ογκόλιθους βιαστικά και ίσως έμεινε ημιτελές, το χρονολογεί στα κλασικά χρόνια και το αποδίδει στους Αιγινήτες. Κατά τον Παπαχατζή στο Παράλιο Άστρος θα υπήρχε ένας παραλιακός συνοικισμός γνωστός ως κάτω πόλη, που θα ανήκε στην πόλη Θυρέα. Η Ολλανδική Σχολή Τοπογραφήσεων (Υ.С. Goester κ.ά.) το 1978 έκανε περισυλλογή οστράκων ΠΕ, ΜΕ, ΥΕ και ελληνιστικών χρόνων. Αναφέρεται ακόμη ότι το μήκος του τείχους είναι 300 μ.¹⁶⁶.

Μια σαφέστερη γνώση για τα λείψανα της αρχαιότητας στη χερσόνησο του Παραλίου Άστρου αποκτήθηκε με μια σειρά αυτοψίες που πραγματοποιήσα κατά καιρούς¹⁶⁷ και με μια μικρή ανασκαφική έρευνα το 1981¹⁶⁸. Γύρω από την κύρια κορυφή της χερσονήσου βρίσκονται διάσπαρτα όστρακα ΠΕ, ΜΕ, ΥΕ, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, και θραύσματα λίθινων εργαλείων, ιδιαίτερα στη βόρεια και βορειοανατολική πλευρά. Η κορυφή έχει εξομαλυνθεί στα σημεία όπου υπήρχαν βράχια, άγνωστο σε ποιά εποχή. Θραύσματα οψιανών και λίγα χειροποίητα όστρακα παρατηρήθηκαν και γύρω από τη δεύτερη κορυφή, στον Ανεμόμυλο. Στη θέση Κότρωνας και στη δυτική του πλευρά, κάτω από τη βόρεια απόληξη του τείχους, υπάρχουν πολλά θραύσματα κεραμίδων, κεραμική ελληνιστικών χρόνων, λίγα όστρακα ρωμαϊκών χρόνων και άλλα μικρο-αντικείμενα. Η μεγάλη απόπλυση της χερσονήσου έχει παρασύρει τα αρχαία κινητά λείψανα στις πλαγιές μέχρι τη θάλασσα και τα έλη. Δεν υπάρχει καμία πηγή ή πηγάδι πάνω στη βραχώδη χερσόνησο. Η ύδρευση των κατοίκων θα γινόταν από πηγάδια της γύρω πεδινής περιοχής και από δεξαμενές βρόχινου νερού. Από

163. Στο ευρετήριο του Μουσείου Ναυπλίου το αγγείο έχει αύξ. αριθ. 2947 και αναφέρεται ότι είχε δύο λαβές, οι οποίες λείπουν, και δύο οπές στο στόμιο. Στην κοιλιά υπάρχουν «δικτυωτά κοσμήματα που πληρούνται με ρόμβους, με καστανό εξίτηλο (γενόμενο) χρώμα».

164. Walker, σ. 22-23, εικ. 4-5. Βλ. και H.R.Simpson - O.Dickinson, A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, I(1979), σ. 48.

165. Παπαχατζής, Κορινθιακά, σ. 301 (συνέχεια της υποσημ. 1 της σ. 300) και σ. 303-304 (συνέχεια της υποσημ. 1 της σ. 302), εικ. 332-334.

166. BCH 103 (1979), σ. 561. Βλ. και Pritchett (ό.π., IV, σ. 71 κ.ε., πίν. 49-51).

167. Π. Φάκλαρης, 'Η χερσόνησος του Παραλίου Άστρου κατά την αρχαιότητα, εφημ. Αρκαδικά, αριθ. φύλλου 167, Νοέμβριος 1969, σ. 3.

168. Η ανασκαφή έγινε με προσωπική πρωτοβουλία και δαπάνη, από 22-7-81 έως 13-8-81, με τη συνεργασία των αρχαιολόγων Ελένης Τσιβιλίκα, Θωμάς Σαββοπούλου, των φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης Άννας Σημίτη και Νικ. Πολυμενάκου, του φοιτητή Στέλιου Χαλούλου και της ζωγράφου του Αρχαιολ. Μουσείου Θεσσαλονίκης Ασπασίας Δριγκοπούλου - Φάκλαρη. Ανοίχτηκε μία τομή διαστ. 6 x 2 μ. στο πλάτωμα 150 μ. βόρεια του κάστρου, όπου και η πιο μεγάλη επίχωση, με μέγιστο βάθος σκαφής 1,20 μ., και κοντά σ' αυτήν έγινε μία δεύτερη μήκους 2 μ., πλ. 0,20-0,40 μ. και βάθους 1,70 μ., για τον έλεγχο της στρωματογραφίας. Βρέθηκε κεραμική ΠΕ, ΜΕ, ΥΕ, γεωμετρικών ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Καταγράφηκαν συνολικά 1324 όστρακα, 56 οψιανοί και πυριτόλιθοι, και αρκετά όστρεα. Βλ. και ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 131 κ.ε.

τα ευρήματα που συγκεντρώθηκαν επιφανειακά σε όλη την έκταση της χερσονήσου, εκτός από τη θέση του Κότρωνα, αναφέρουμε ενδεικτικά τα παρακάτω:

Λίθινα εργαλεία

1. Λίθινη αξίνα από καστανόμαυρη σκληρή πέτρα¹⁶⁹ (Σ χ έ δ. 15,1· Π ί ν. 11γ₁). Τομή ωοειδής, επιφάνεια όχι καλά λειασμένη. Έχει σπασίματα στην ακμή αλλά και στην πτέρνα από τη χρήση.

2. Λίθινη αξίνα ακέραιη από πρασινωπή σκληρή πέτρα (Σ χ έ δ. 15,3· Π ί ν. 11γ₄). Τομή ωοειδής, επιφάνεια λειασμένη.

3. Λίθινη αξίνα από πρασινωπή σκληρή πέτρα¹⁷⁰ (Σ χ έ δ. 15,2· Π ί ν. 11γ₂). Τομή ωοειδής, επιφάνεια λειασμένη. Στην ακμή έχει φθορές από τη χρήση. Η πτέρνα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως σφύρα, γιατί είναι φανερά τα ίχνη από τη χρήση στο σημείο αυτό.

4. Λίθινη αξίνα από ασπρογάλαζο ασβεστόλιθο (Σ χ έ δ. 15,6· Π ί ν. 11γ₃). Τομή ωοειδής, επιφάνεια αδρή.

5. Λίθινη αξίνα από πρασινωπή σκληρή πέτρα (Σ χ έ δ. 15,5· Π ί ν. 11γ₅). Στην ακμή έχει φθορές από τη χρήση. Τομή ωοειδής, επιφάνεια λειασμένη.

6. Μικρή λίθινη αξίνα ακέραιη από σκούρα πράσινη σκληρή πέτρα¹⁷¹ (Σ χ έ δ. 15,4· Π ί ν. 11γ₆). Επιφάνεια λειασμένη.

7. Δύο θραύσματα από λίθινες διάτρητες αξίνες.

8. Λίθινοι τριπτήρες, ακέραιοι ή θραύσματα, και θραύσματα αξινών. Βρέθηκαν επίσης αρκετές κροκάλες από σκληρή πρασινωπή πέτρα που χρησιμοποιήθηκαν ως τριπτήρες ή ως σφύρες, με φανερά στις ακμές τους τα ίχνη από τη χρήση.

9. Θραύσμα σφονδυλιού από τάλκη.

10. Εργαλεία από πυριτόλιθο:

α) Τετράπλευρο εργαλείο από καφεκίτρινο ημιδιαφανή πυριτόλιθο (Σ χ έ δ. 16,1· Π ί ν. 11α). Όλες οι πλευρές του είναι επεξεργασμένες με επιμέλεια και σε όλες τις ακμές των πλευρών έχει γίνει δευτερεύουσα επεξεργασία (*retouche*). Ο τρόπος κατασκευής και ο τύπος του εργαλείου (*pierre*) ανήκουν στην παλαιολιθική τεχνολογία.

β) Εργαλείο από καστανό πυριτόλιθο (Σ χ έ δ. 16,2· Π ί ν. 11β₁). Είναι επεξεργασμένες οι δύο απ' τις πλευρές του. Και στις δύο επιφάνειές του διατηρείται τμήμα από το φλοιό του πετρώματος (*cortex*).

γ) Εργαλείο από σοκολατί πυριτόλιθο που προήλθε από υπόλειμμα πυρήνα (Σ χ έ δ. 16,3· Π ί ν. 11β₂). Ίχνη δευτερεύουσας επεξεργασίας υπάρχουν στη μία πλευρά του.

11. Οψιανοί.

Βρέθηκαν πάνω από 150 οψιανοί (Σ χ έ δ. 17-21· Π ί ν. 12α-γ, 13γ). Αντιπροσωπεύονται διάφοροι τύποι εργαλείων, λεπίδες, φολίδες κτλ. Βρέθηκαν δύο μικρά θραύσματα από πυρήνες και αρκετά μικρότατα απολεπίσματα. Μερικοί οψιανοί έχουν ίχνη δευτερεύουσας επεξεργασίας στη μία ή και στις δύο πλευρές τους. Σε μερικούς φαίνονται ίχνη στίλβης (*lustre*) από τη χρήση, και σε άλλους είναι φανερή η φθορά της ακμής από τη χρήση.

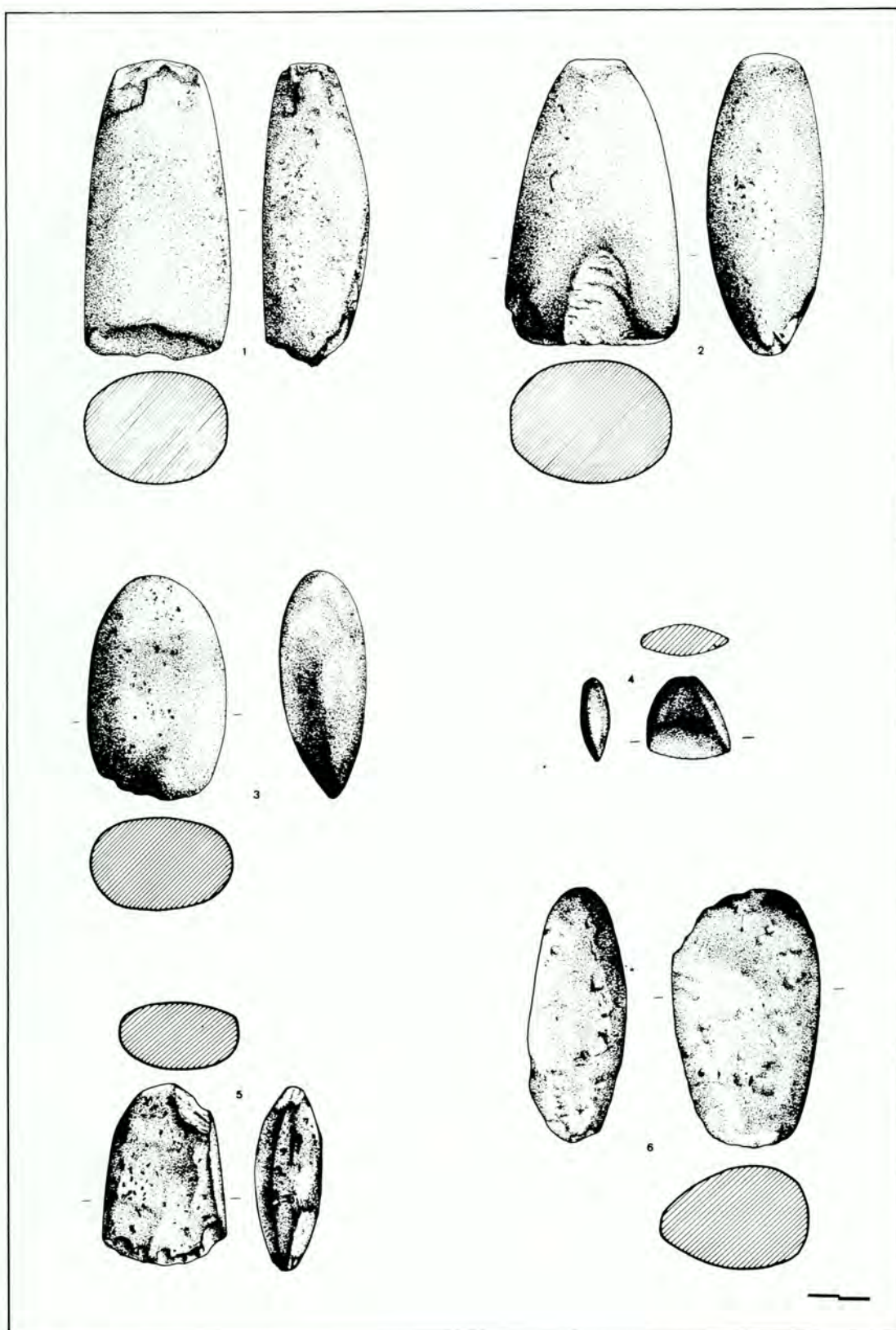
12. Αιχμές βελών.

Βρέθηκαν πέντε αιχμές βελών από οψιανό, οι δύο ακέραιες που ανήκουν στον τύπο με εντομή στην πτέρνα (*Barbed type*) (Σ χ έ δ. 22,3-4), η τρίτη (Σ χ έ δ. 22,1) του τύπου με

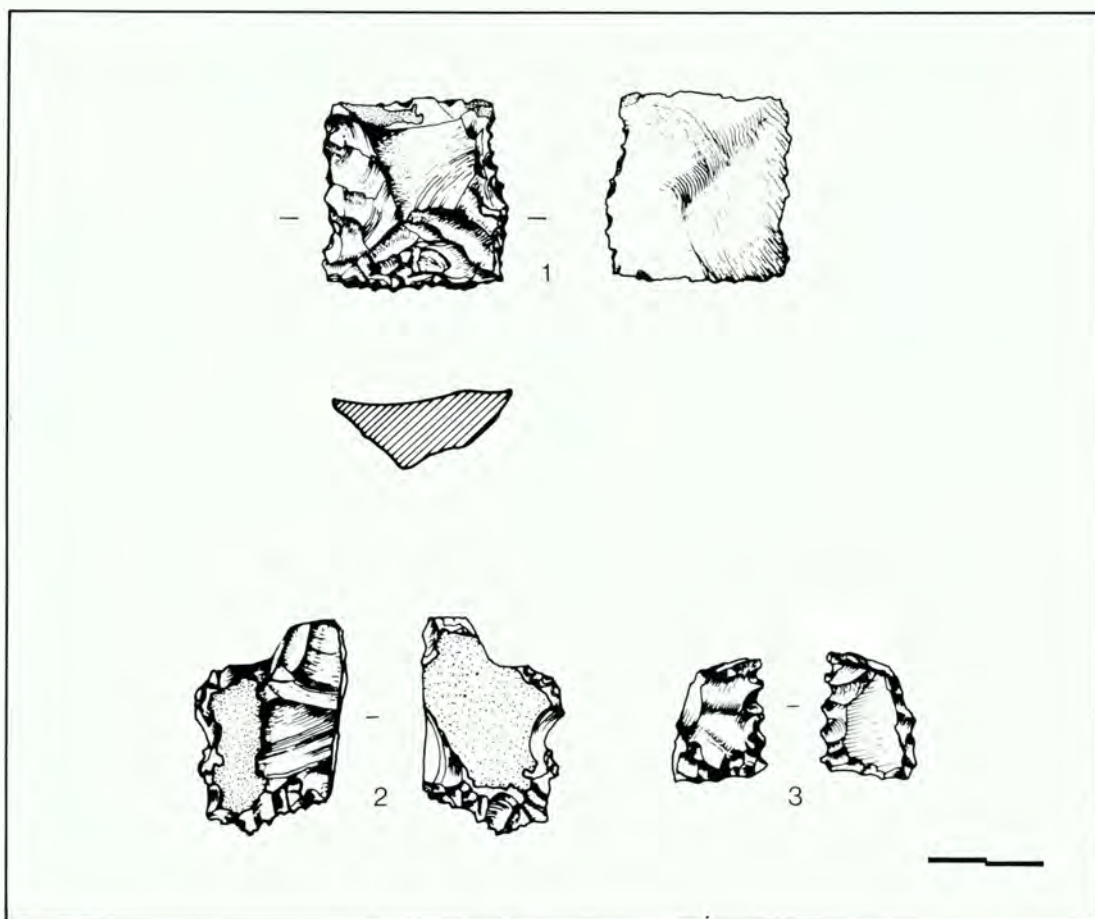
169. Η πρωτογενής ορυκτή σύνθεση της πέτρας είναι αυγίτης και άστριος, και η δευτερογενής τιτανίτης, μαγνητίτης, χρώμιο και χαλκός (σε μορφή χαλκοπυρίτη).

170. Πρβλ. Λέρνης, *Hesperia* 26 (1957), πίν. 49e (η τελευταία κάτω δεξιά).

171. Πρβλ. *Saliagos*, εικ. 79:15.

Σχέδ. 15. Νησί Παραλίου Άστρους: 1-6. Λίθινες αξίνες.

Σχέδ. 16. Νησί Παραλίου Άστρους: 1-3. Εργαλεία από πυριτόλιθο.

μίσχο (tanged point), ενώ η τέταρτη και η πέμπτη (Σ χ έ δ. 22,2,5) φαίνονται μισοδουλεμένες.

Κ ε ρ α μ ι κ ή

1. Πρωτοελλαδική περίοδος.

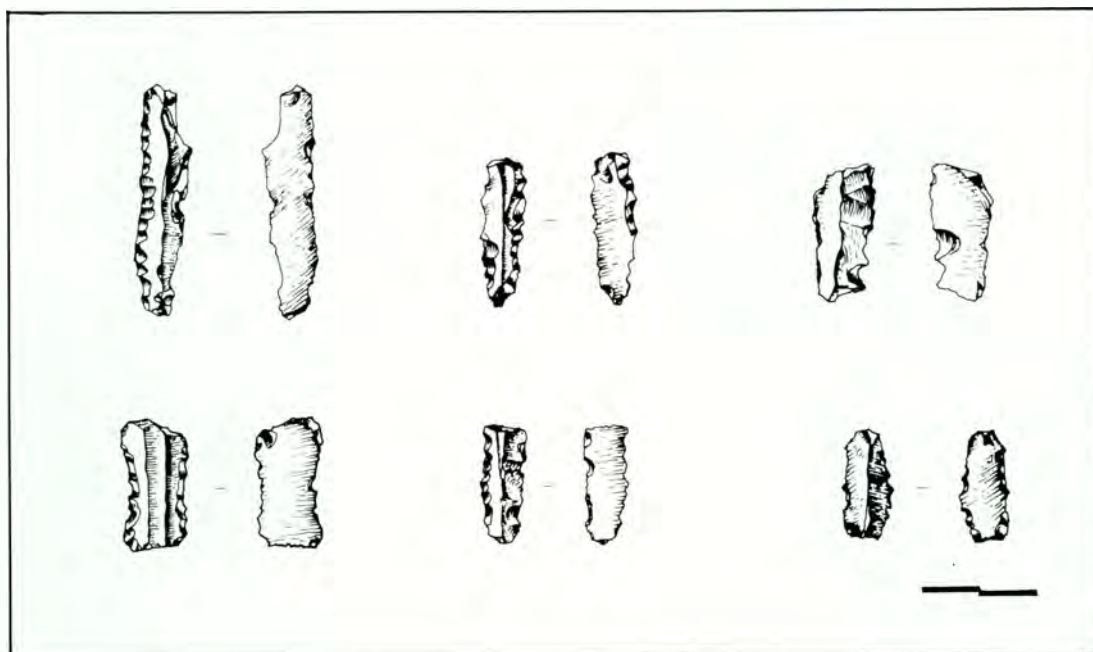
Η ΠΕ περίοδος αντιπροσωπεύεται από αρκετά όστρακα που ανήκουν σε διάφορους τύπους αγγείων:

- α) Θραύσμα πίθου με διακοσμητική πλαστική ταινία που φέρει εμπιέσεις¹⁷².
- β) Θραύσμα από χείλος αγγείου με ονυχωτή διακόσμηση¹⁷³.
- γ) Συμπαγής διάτρητη λαβή¹⁷⁴.

172. Πρβλ. Prosymna I, σ. 372 και II εικ. 626.

173. Πρβλ. Tiryns V, σ. 82 πίν. 41,1:4.

174. Πρβλ. Malthi, πίν. XVI: 84. Saliagos, εικ. 46: 10-11, πίν. XXX A: 1,3.

Σχέδ. 17. Νησί Παραλίου Άστρους. Οψιανοί.

δ) Λαβή αγγείου με τρία στρογγυλά εξάρματα στο σημείο που ενωνόταν με το λαιμό. Τα εξάρματα μιμούνται εφηλίδες μεταλλικών αγγείων¹⁷⁵.

ε) Θραύσμα από μεγάλο αγγείο με οριζόντιες διακοσμητικές ζώνες, ανάμεσα στις οποίες υπήρχε λεπτή εμπιέστη τεθλασμένη γραμμή (Σ χ έ δ. 24,1).

Το διακοσμητικό μοτίβο έγινε με τη βοήθεια λεπτού σπάγγου και το αγγείο ανήκει στην κατηγορία των Schnürkeramik¹⁷⁶.

στ) Θραύσμα από τον ώμο και την κοιλιά γραπτού αγγείου της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου, με μελανωπή διακόσμηση σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια (patterned ware). Διακοσμείται με διαγραμμισμένο μοτίβο (Σ χ έ δ. 24,2· Π ί ν. 14α₁).

2. Μεσοελλαδική περίοδος.

Αντιπροσωπεύεται από όστρακα αμαυρόχρωμων, εγχάρακτων, μινύειων και μονόχρωμων αγγείων:

α) Ταινιωτή λαβή από τεφρό μινύειο κύπελλο (Σ χ έ δ. 25,1· Π ί ν. 14α₆). Πηλός τεφρός, λεπτός.

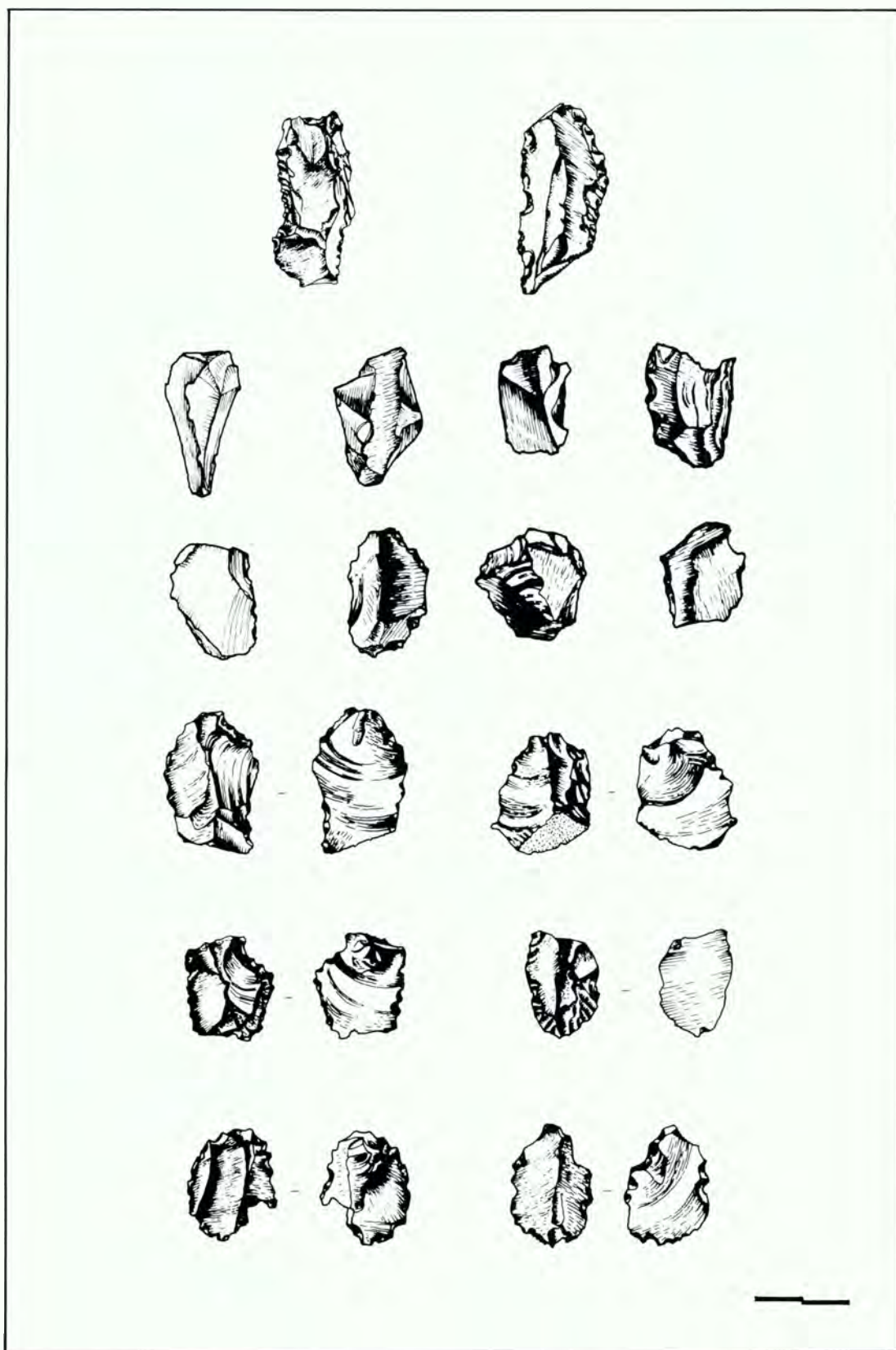
β) Θραύσμα από αργείο μινύειο αγγείο¹⁷⁷ (Σ χ έ δ. 25,2· Π ί ν. 14α₃). Πηλός κεραμόχρους με μικρά χαλίκια. Η επιφάνεια είναι πτυχωτή και στην κοιλιά του αγγείου σώζεται διακόσμηση με χαρακτή γραμμή. Καστανόμαυρο χρώμα εσωτερικά και εξωτερικά.

γ) Λαβή από αμαυρόχρωμο αγγείο.

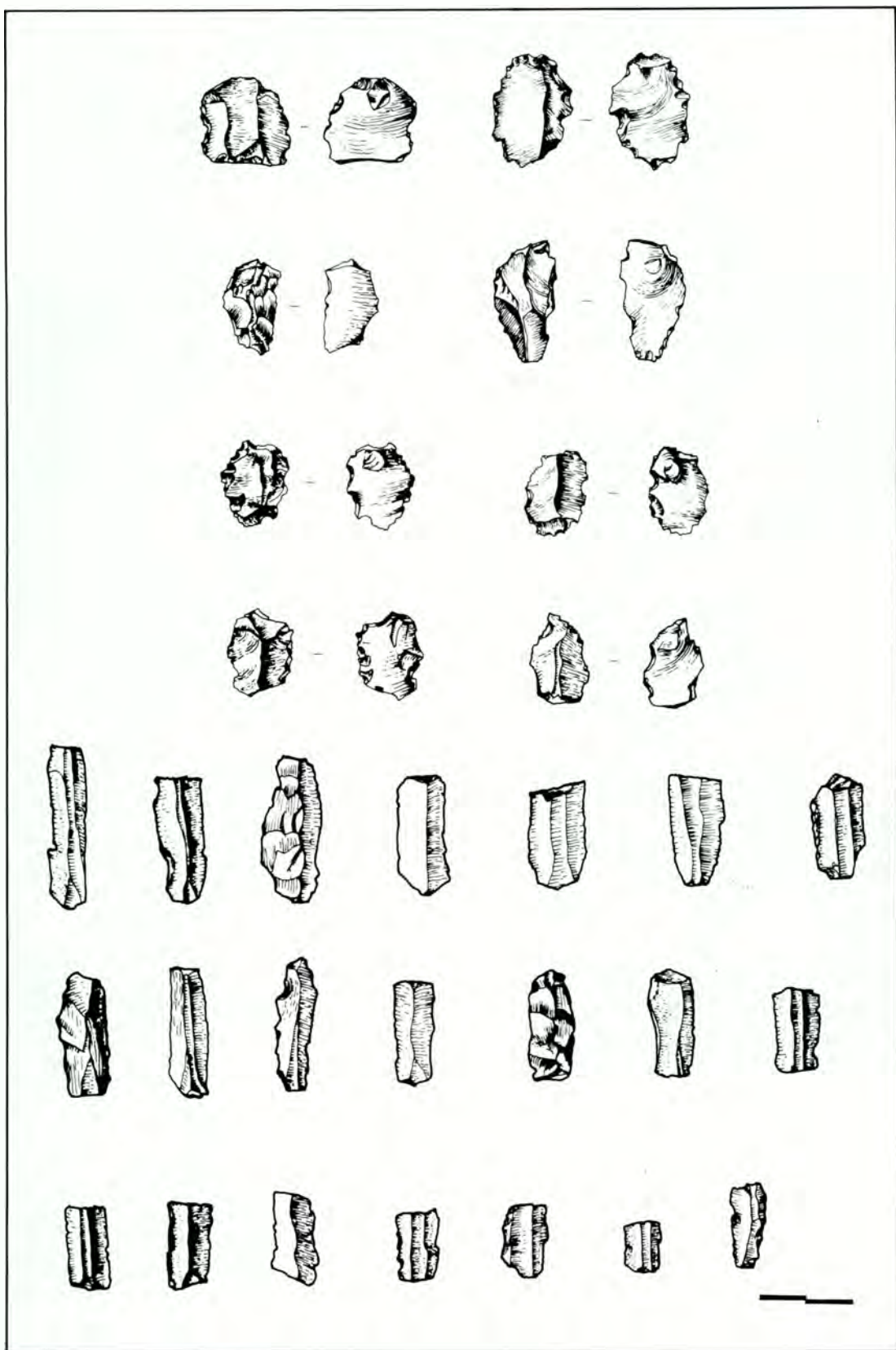
175. Πρβλ. Zygouries, εικ. 100:1. Tiryns IV, σ. 48 πίν. XX: 5-9 και 12-13.

176. Πρβλ. Eutresis, σ. 123, εικ. 169:1-4.

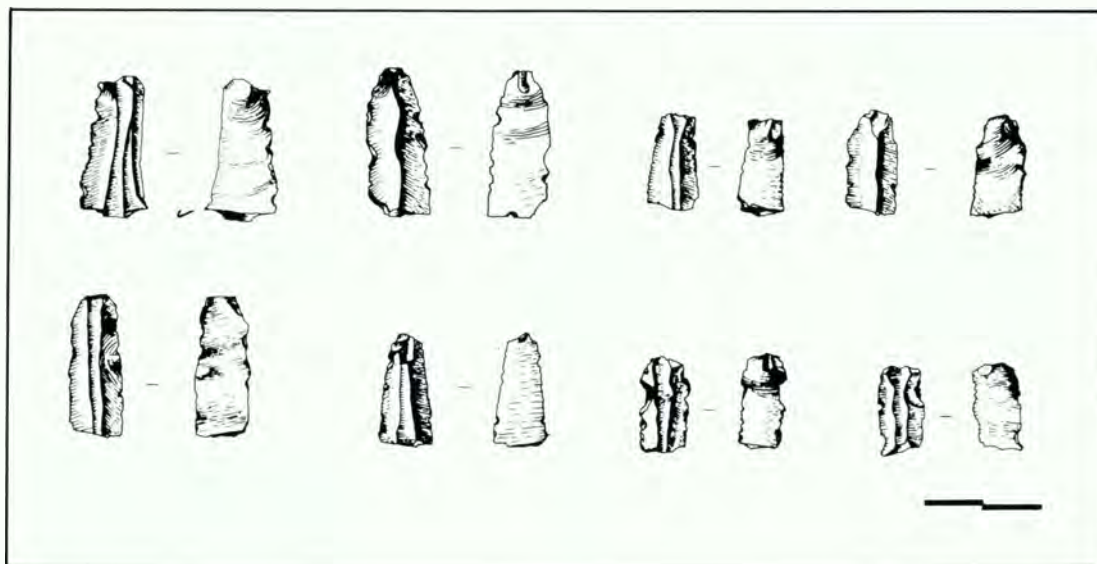
177. Πρβλ. Korakou, σ. 17, εικ. 23:1,4.

Σχέδ. 18. Νησί Παραλίου Άστρους. Οψιανοί.

Σχέδ. 19. Νησί Παραλίου Άστρους. Οψιανοί.

Σχέδ. 20. Νησί Παραλίου Άστρους. Οψιανοί.

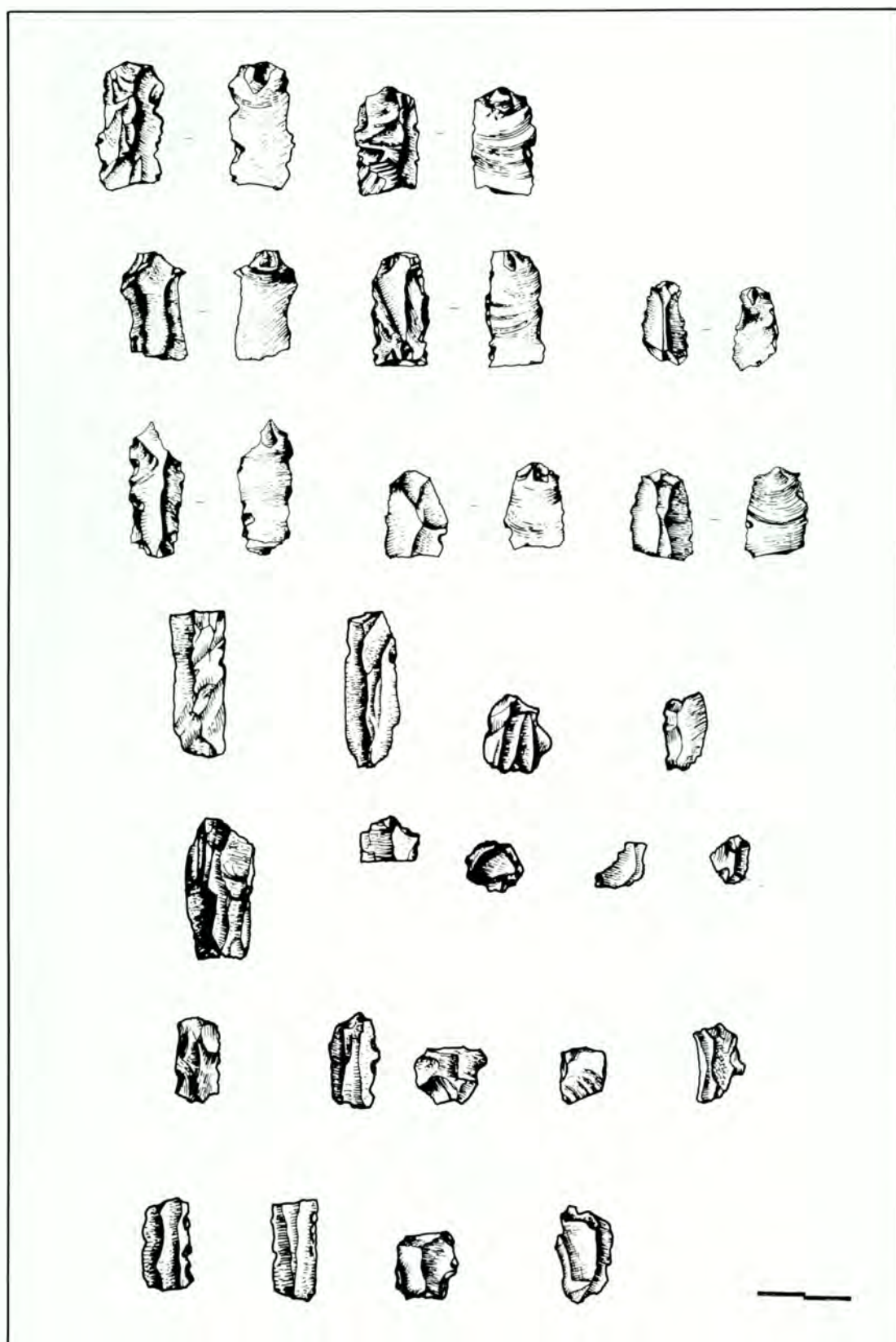
- δ) Θραύσμα αμαυρόχρωμου αγγείου (Σ χ έ δ. 23,1).
 ε) Ταινιωτή λαβή με διακόσμηση από χαρακτές γραμμές (Σ χ έ δ. 23,2· Π ί ν. 14α).
 Πηλός τεφροκίτρινος, λεπτός.
 στ) Θραύσμα αγγείου από χονδρό πηλό, με εγχάρακτη διακόσμηση¹⁷⁸.
3. Υστεροελλαδική περίοδος.
 Βρέθηκαν πολλά όστρακα μυκηναϊκών χρόνων γραπτά και άβαφα:
 α) Θραύσμα αγγείου που διακοσμείται με φυτικό κόσμημα¹⁷⁹ (κρίνος) (Σ χ έ δ. 26,1).
 Πηλός λευκοκίτρινος. ΥΕ ΙΙΑ.
 β) Θραύσμα από λαιμό αγγείου (Σ χ έ δ. 26,3). Εξωτερικά δύο ζεύγη από καφετιές ταινίες ορίζουν τον ώμο και το χείλος, το οποίο εσωτερικά τονίζεται με κυματιστή γραμμή¹⁸⁰.
 ΥΕ ΙΙΒ.
 γ) Θραύσμα σκύφου (Σ χ έ δ. 26,2). Διακοσμείται με δύο ημικύκλια σε σχήμα ημιασπίδας¹⁸¹ (μετοπικός ρυθμός). ΥΕ ΙΙΙΒ.
 Βρέθηκαν ακόμη αρκετά θραύσματα από άβαφες κύλικες, μερικά από υψίποδες, και θραύσματα από διάφορα άλλα αγγεία.
4. Γεωμετρική περίοδος.
 Βρέθηκαν λίγα θραύσματα γεωμετρικών αγγείων, απ' τα οποία αναφέρουμε:
 α) Θραύσμα από λαιμό αγγείου. Διακόσμηση με σειρά από διαγραμμισμένα τρίγωνα που εναλλάσσονται με επάλληλες γραμμές.

178. Πρβλ. Deiras, σ. 120, πίν. XXXVI:1.

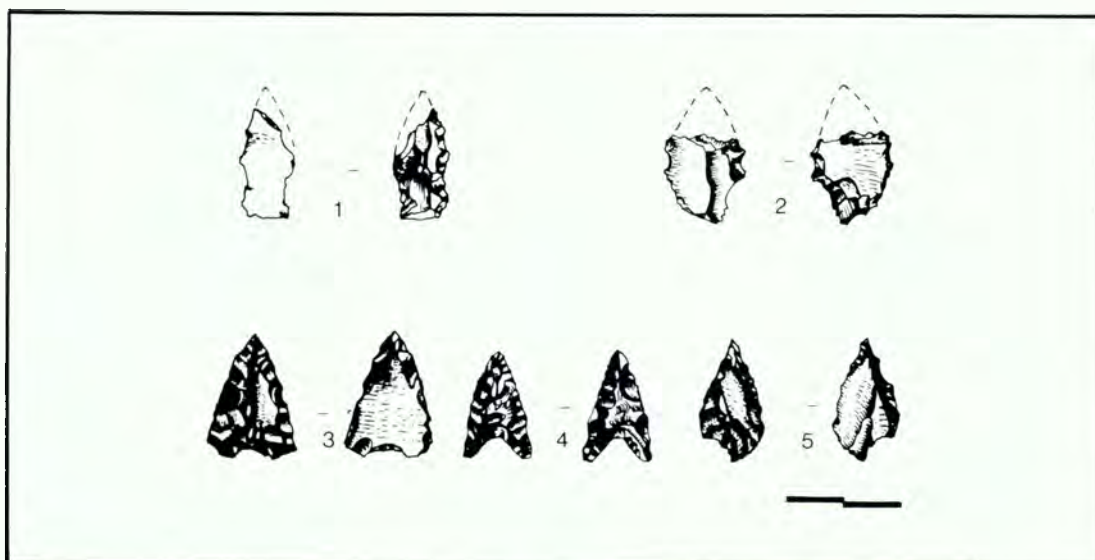
179. Πρβλ. ΜΡ, μοτίβο 9d.

180. Πρβλ. ΜΡ, μοτίβο 42:2.

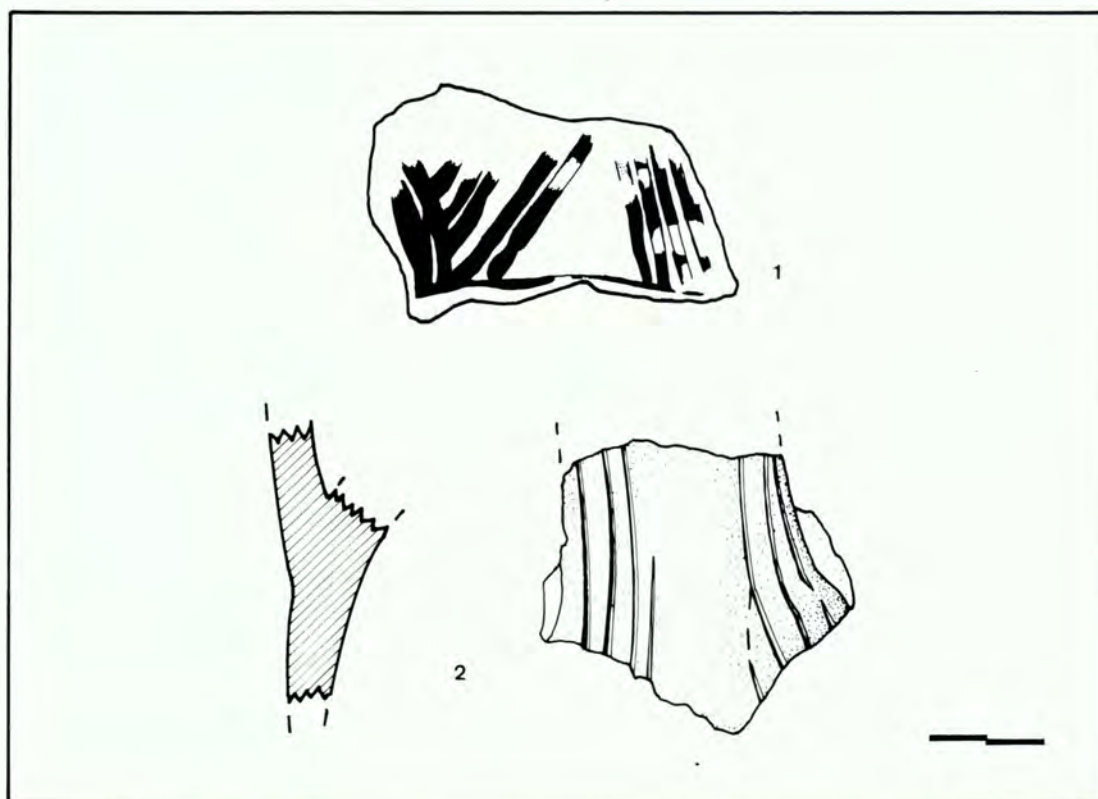
181. Πρβλ. ΜΡ, μοτίβο 11:15. Ο Furumark πιστεύει ότι το μοτίβο είναι σχηματοποιημένος πάπυρος. Ο Ιακωβίδης (Περατή Β', σ. 120-121) γράφει ότι πρόκειται για ημικύκλιο με ημικυκλικούς λοβούς. Πρβλ. παραδείγματα από την Τίρυνθα, ΑΔ 20 (1965): Μελέται, σ. 141, Σχέδ. 2:5.

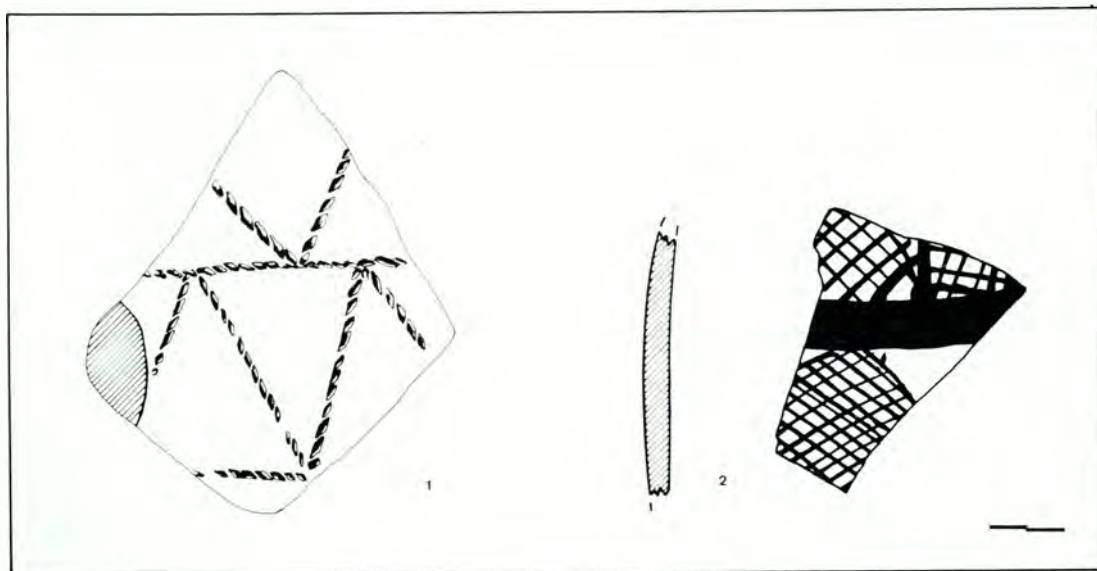
Σχέδ. 21. Νησί Παραλίου Άστρους. Οψιανοί.

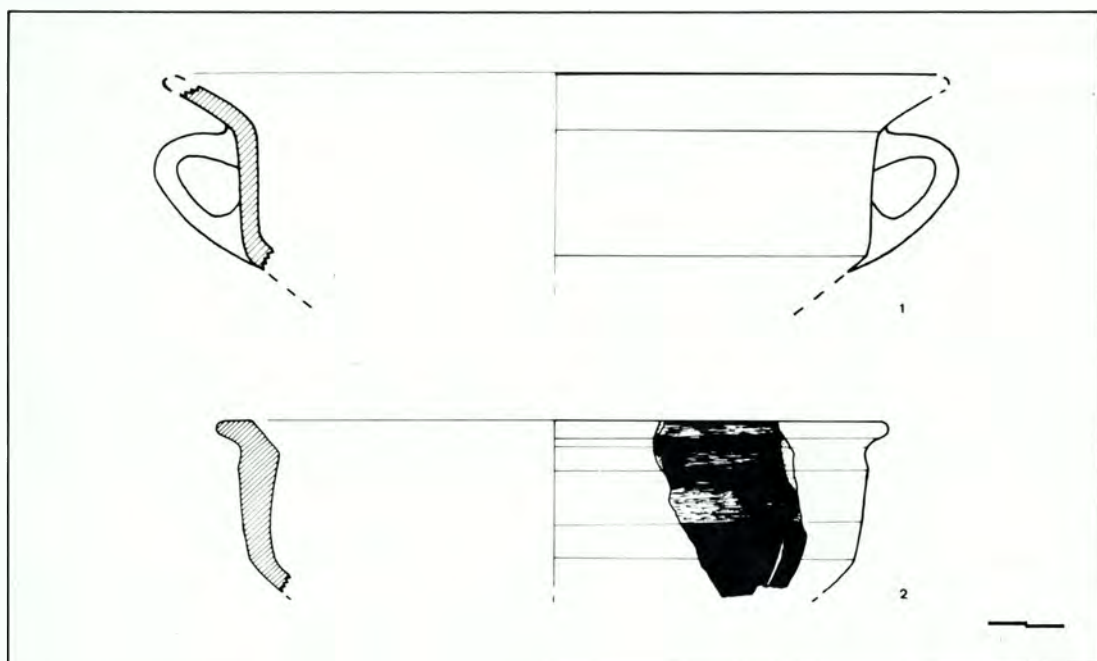
Σχέδ. 22. Νησί Παραλίου 'Αστρους: 1-5. Αιχμές βελών από οψιανό.

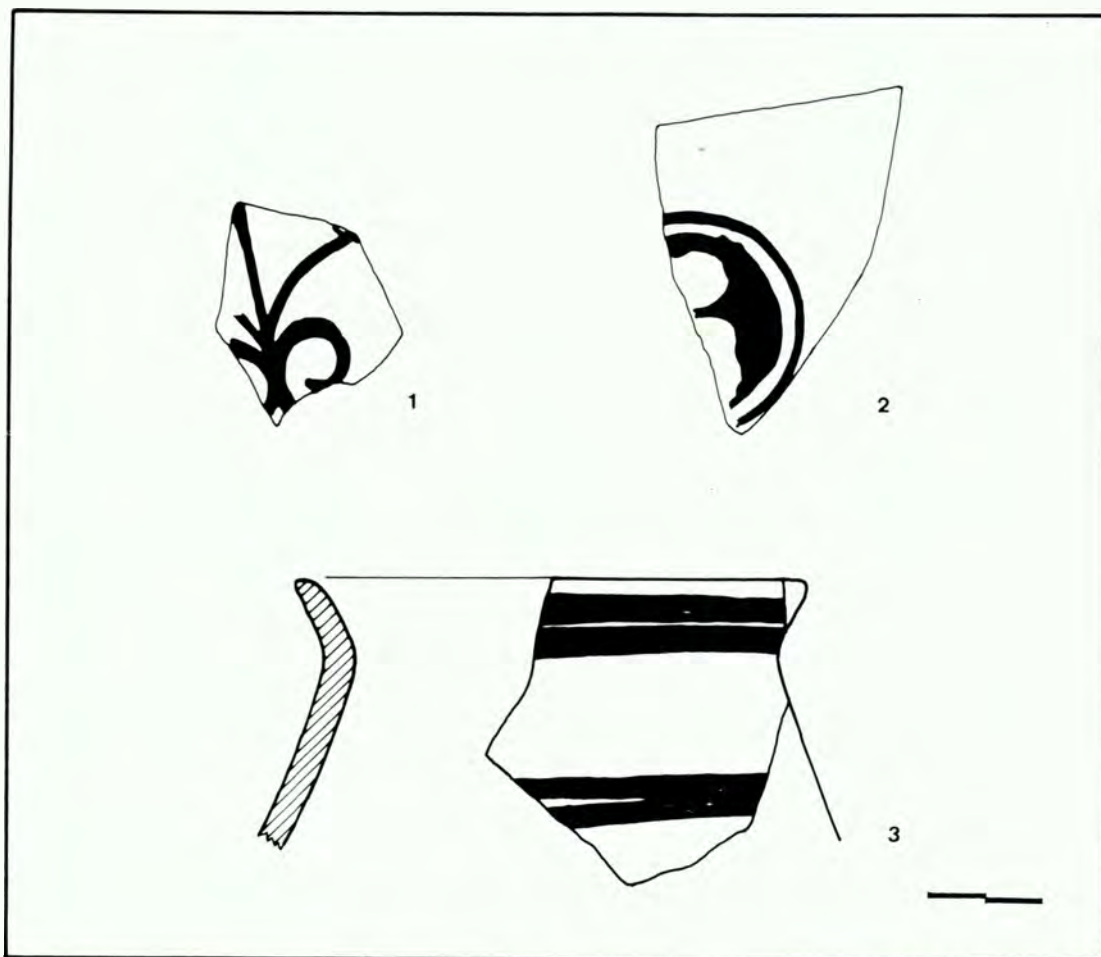
Σχέδ. 23. Νησί Παραλίου 'Αστρους: 1. Θραύσμα από αμαυρόχρωμο αγγείο, 2. Λαβή από αγγείο ΜΕ χρόνων.

Σχέδ. 24. Νησί Παραλίου Άστρους; 1-2. Θραύσματα ΠΕ αγγείων.

Σχέδ. 25. Νησί Παραλίου Άστρους; 1-2. Θραύσματα μινύειων αγγείων.

Σχέδ. 26. Νησί Παραλίου Άστρους: 1-3. Θραύσματα μυκηναϊκών αγγείων.

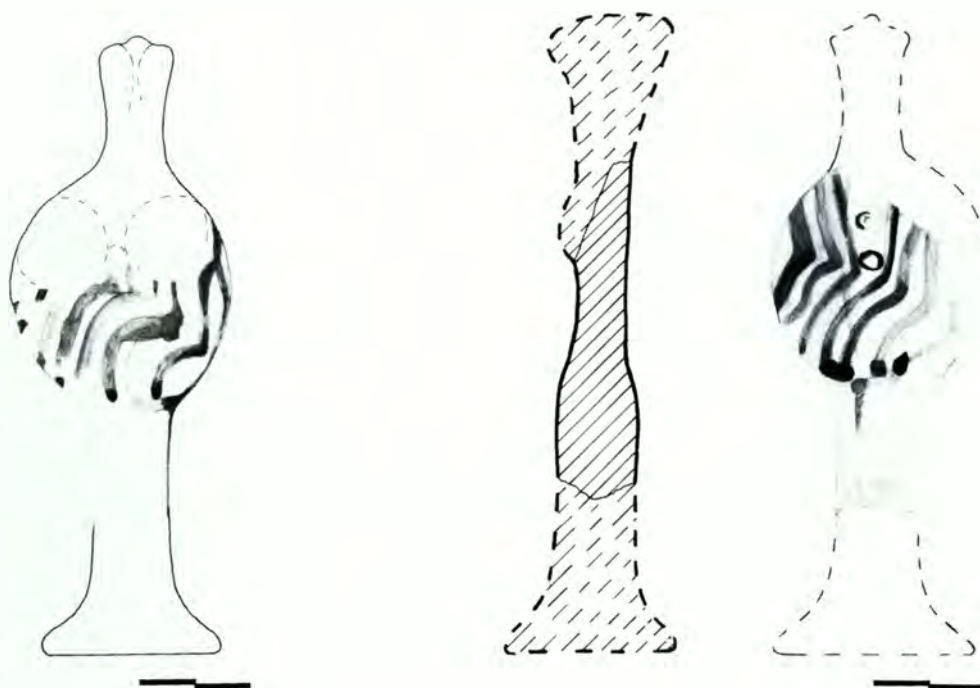
β) Θραύσμα αγγείου με οριζόντιες λεπτές ταινίες.

Δεν παρατηρήθηκε μελανόμορφη ούτε ερυθρόμορφη κεραμική. Μόνο στη θέση Κότρωνας βρέθηκαν όστρακα μελαμβαφή, σταμπωτά, ρυθμού Δυτικής Κλιτύος και άλλα άβαφα. Γύρω από τη νότια κορυφή της χερσονήσου βρέθηκαν όστρακα ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

Π η λ ο π λ α σ τ ι κ ή

Βρέθηκε τμήμα από πήλινο γυναικείο ειδώλιο τύπου Φ (Σ χ έ δ. 27-28· Π ί ν. 13α-β). Πηλός λευκοκίτρινος καθαρός. Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα από το πεπλατυσμένο δισκοειδές σώμα και μέρος από το κυλινδρικό πόδι. Το αρχικό ύψος υπολογίζεται σε 0,107 μ. (τα τμήματα που λείπουν συμπληρώθηκαν με γύψο)¹⁸². Διατηρείται η γραπτή διακόσμηση με ενάλληλες καστανόμαυρες γωνίες. Στην πίσω επιφάνεια ο μακρύς πλόκαμος δηλώνεται ανάγλυφα και τονίζεται με μαύρες κοκκίδες. ΥΕ ΙΙΙΑ.

182. Η συμπλήρωση έγινε από τον συντηρητή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Κώστα Πανταζή.

Σχέδ. 27-28. Νησί Παραλίου Άστρους. Μυκηναϊκό ειδώλιο τύπου Φ.

Μετá λ λ ι ν α ε υ ρ ή μ α τ α

α) Λεπίδα από χάλκινο αμφίστομο εγχειρίδιο (δύο τμήματα) των ΠΕ χρόνων¹⁸³. Μήκος 0,171, πλ. 0,052, πάχος 0,001-0,004 μ. Σε όλο της το μήκος είναι ενισχυμένη με πεπλατυσμένη ράχη και η εγκάρσια τομή της είναι ατρακτόσχημη (Σ χ έ δ. 29· Π ί ν. 15β). Δύο μικρές οπές στο πίσω μέρος και μία τρίτη σύρριζα στην απόληξή της χρησίμευαν για τη στερέωσή της με μικρά καρφιά στην ξεχωριστή λαβή. Οξειδωση πράσινη.

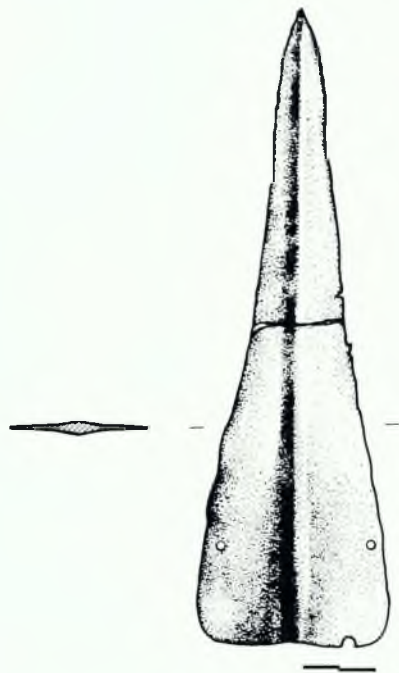
β) Χάλκινη περόνη γεωμετρικών χρόνων (Π ί ν. 15γ). Η κεφαλή λείπει, διατηρείται όμως η αμφικωνική πλαστική διαμόρφωση αμέσως κάτω από την κεφαλή¹⁸⁴.

γ) Από τη χερσόνησο του Παραλίου Άστρους είναι πολύ πιθανό να προέρχεται το σύνολο των χρυσών κοσμημάτων της ΠΕ περιόδου που βρίσκεται στο Μουσείο του Βερολίνου¹⁸⁵

183. Πρβλ. με εγχειρίδια του τύπου III, κατά Branigan, από την Κρήτη, της ΠΜ I-IIA περιόδου. K. Branigan, *The Early Bronze Age Daggers of Crete*, BSA 62 (1967), σ. 213, εικ. 1:3. Το δικό μας παράδειγμα είναι ίδιο με ένα που βρέθηκε στην Αμοργό· βλ. K. Branigan, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford 1974, πίν. 4 αριθ. 159. Το εγχειρίδιο βρέθηκε από τον Ε. Τσίμπλη και παραδόθηκε στο Μουσείο Άστρους.

184. Πρβλ. P. Jacobsthal, *Greek Pins*, Oxford 1956, σ. 16, 94, εικ. 45. Πρβλ. και παραδείγματα από την Ολυμπία (*Olympische Forschungen* XIII (1981), σ. 45, 48 αριθ. 36, 53, 58-59, πίν. 1, 28).

185. Πρόκειται για «θησαυρό» που κρύφθηκε από τον ιδιοκτήτη του, ίσως σε κάποια ανώμαλη περίοδο. Ως τόπος εύρεσης αναφέρεται η Θυρεάτις. Βλ. σχετικά: R. Zahn, *Austellung von Schmuckarbeiten in Edelmetall aus den Staatlichen Museen zu Berlin* (1932), σ. 12-13, αριθ. 8-10. R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art*, London 1967, σ. 71-71, εικ. 78. A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetall*, I, Berlin 1970, σ. 17-18, πίν. 1-2. O P. Cartledge (*Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 B.C.*, London 1979, σ. 36) συνδέει το παραπάνω εύρημα με τη Λέρνα.

Σχέδ. 29. Νησί Παραλίου Άστρους.
Χάλκινο εγχειρίδιο.

(Π ί ν. 14β). Αποτελείται από ένα περιδέραιο, μία περόνη που απολήγει σε κεφαλή αντιλό-
πης, μία κεφαλή περόνης σε μορφή προχοΐσκης, και άλλα διάφορα χρυσά ελάσματα και
χάνδρες περιδεραίου. Το σπάνιο αυτό σύνολο ίσως προέρχεται από εργαστήριο της Τροίας
II-III και είναι πιθανό να έφθασε στη Θυρεάτιδα μέσω Κυκλάδων. Γύρω στο 2000 π.Χ.

Ό σ τ ρ ε α

1. Τμήμα κατεργασμένου σπονδύλου (*Spondylus gaederopus* L.), που χρησιμοποιήθηκε
για βραχιόλι¹⁸⁶ (Σ χ έ δ. 30· Π ί ν. 15α). ΠΕ περίοδος.

2. Βρέθηκαν αρκετά όστρεα των τύπων: *Gardium edule* L., *Murex Trunculus* L., *Murex*
brandaris L., *Cerithium vulgatum* BR., *Spondylus Caederopus* L., *Monodonta artiulata* L.,
Glycimeris glycimeris L., *Arca noae* L. (Π ί ν. 15δ).

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της χερσονήσου είναι ορατό το τείχος, για το οποίο
έγινε λόγος στην αρχή, σε μήκος 260 μ. (Π ί ν. 15ε, 16β). Αρχίζει από τα βράχια του Κότρωνα
και προχωρεί προς ΝΔ. Σε απόσταση 156 μ. μετά τα τελευταία σωζόμενα λείψανα διατηρεί-
ται τμήμα του τείχους σε μήκος 3,50 μ.¹⁸⁷ και στη συνέχεια, στο ύψος του κάστρου, σώζο-
νται υπολείμματα του τείχους σε μήκος 19μ.¹⁸⁸. Δηλαδή εκτός από το τμήμα του τείχους
που φαίνεται σήμερα στην πλαγιά νότια από τον Κότρωνα, υπήρχε κι ένα άλλο τμήμα που

186. Σύμφωνα με τη συνάδελφο Α. Καραλή-Γιαννακοπούλου το υπόλοιπο τμήμα συμπληρωνόταν με δέρμα.
Αυτό το είδος του κοσμήματος δεν ήταν συνηθισμένο στην Πελοπόννησο. Ο C. Renfrew (Νεολιθική Έλλάς, Άθήνα
1973, σ. 188) γράφει ότι τα κοσμήματα αυτά δεν ήταν τόσο δημοφιλή στην κεντρική και τη νότια Ελλάδα.

187. Σώζεται μόνο μία στρώση από πέτρες, στη μικρή ρεματιά κάτω από το σπίτι του Αντωνόπουλου.

188. Τα παραπάνω λείψανα του τείχους δεν αναφέρονται ούτε από τους περιηγητές ούτε από τους αρχαιολόγους
που επισκέφθηκαν τη χερσόνησο του Π. Άστρους, προφανώς γιατί σώζονται σε πολύ μικρό ύψος και καλύπτονται
σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του έτους από τα χόρτα.

Σχέδ. 30. Νησί Παραλίου Άστρους.
Βραχιόλι από σπόνδυλο.

συνεχιζόταν σε μήκος τουλάχιστον 240 μ. Σ' αυτό συνηγορούν και οι ευδιάκριτες εξομαλύνσεις των βράχων, απαραίτητες για να πατήσει η κατώτατη στρώση του τείχους. Συνολικά μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη γραμμή της οχύρωσης σε μήκος 500 μ.

Το τείχος έχει πάχος 2,60 μ. και είναι κτισμένο με μεγάλες αδρά δουλεμένες πέτρες από ντόπιο ασβεστόλιθο¹⁸⁹, μερικές διαστάσεων 2,25 × 1,36 μ. με πάχος 1 μ., ή 1,47 × 0,91 μ. και πάχος 0,60 μ. Σε μερικά σημεία, όπου διατηρούνται 4-5 στρώσεις λίθων, το ύψος του φθάνει τα 2,70-2,75 μ. Χρησιμοποιήθηκαν δύο σειρές από μεγάλες πέτρες, μία για την εξωτερική και μία για την εσωτερική πλευρά, και ο ενδιάμεσος χώρος γεμίσθηκε με λατύπη και λίγο χώμα. Η τοιχοδομία είναι πολυγωνική, αλλά χωρίς επιμέλεια, και σε μερικά σημεία δίνει την εντύπωση ξερολιθιάς (Πί ν. 17α). Παρόλο που πολλές από τις πέτρες είναι εντελώς αδούλευτες, δεν μπορούμε να το εντάξουμε στον τύπο της ξερολιθιάς, όπως έκανε ο Scranton¹⁹⁰ βασισμένος πιθανότατα σε φωτογραφίες, γιατί γενικά οι πέτρες είναι δουλεμένες αδρά, όχι μόνο στην εξωτερική τους επιφάνεια, αλλά και στις άλλες πλευρές τους (Πί ν. 17β). Αδιάψευστος μάρτυρας γι' αυτή την πρόχειρη κατεργασία είναι η μεγάλη ποσότητα της λατύπης που χρησιμοποιήθηκε για το εσωτερικό γέμισμα του τείχους¹⁹¹. Δεν υπάρχουν πύργοι ούτε σαφή ίχνη πύλης. Κατά το μέσον περίπου, 100 μ. από τη βόρεια απόληξή του, σχηματίζεται εξοχή μήκους 2,20 μ., που πρέπει να έπαιζε το ρόλο πύργου. Γενικά το τείχος δίνει την εντύπωση πρόχειρης και βιαστικής κατασκευής. Αυτό φαίνεται, πέρα από την πρόχειρη κατεργασία των λίθων, κι απ' το ότι σε μερικά σημεία υπάρχουν ογκόλιθοι που πατούν πάνω σε μικρές πέτρες, που ίσως σημαίνει ότι τα συνεργεία έκτιζαν αμέσως οποιαδήποτε πέτρα τους κουβαλούσαν από το λατομείο.

Σε απόσταση 50 μ. βόρεια από την εξοχή που ίσως έπαιζε το ρόλο πύργου και σύρριζα στην εσωτερική πλευρά του τείχους, σώζονται λείψανα κυκλικής κατασκευής από μικρές αδούλευτες πέτρες με πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό. Πιθανότατα πρόκειται για θολωτό μυκηναϊκό τάφο¹⁹².

Κάτω από τη βόρεια απόληξη του τείχους, σε απόσταση 19,50-33,50 μ., υπάρχει ένα ανάλημμα μήκους 34,50 μ., με τοιχοδομία που μοιάζει σε κείνη του τείχους. Το πάχος του είναι

189. Σαφή ίχνη λατομίας υπάρχουν στη δυτική πλευρά του Κότρωνα.

190. R.L. Scranton, ό.π., σ. 184.

191. Η μεγάλη ποσότητα της λατύπης που χρησιμοποιήθηκε για γέμισμα του τείχους δε δείχνει μόνο ότι γινόταν κάποια κατεργασία στις πέτρες, αλλά κι ότι η εργασία αυτή γινόταν κοντά στο σημείο που θα κτιζόνταν. Δηλαδή οι πέτρες θα μεταφέρονταν όπως έβγαιναν από το λατομείο στο σημείο που γινόταν η οχύρωση και εκεί άλλες θα κτιζόνταν, όπως ήταν αδούλευτες, κι άλλες θα τις δούλευαν πρόχειρα, ανάλογα κάθε φορά με το συνεργείο.

192. Διάμ. 3 μ., πάχος τοίχου 0,70 μ., σωζ. ύψος τουλάχιστον 1,50 μ. Στους νεότερους χρόνους ίσως χρησιμοποιήθηκε ως ασβεστοκάμινο. Σ' αυτό συνηγορούν η σκλήρυνση του συνδετικού πηλοχώματος και τα υπολείμματα από αποσπασμένο ασβέστη έξω από τη βόρεια πλευρά. Στη Λουκού έχουμε ένα ανάλογο παράδειγμα, όπου χρησιμοποιήθηκε μία ημικυκλική αψίδα ρωμαϊκών χρόνων για ασβεστοκάμινο στα σύγχρονα χρόνια (Ημερολόγιο ανασκαφής Λουκού, Οκτώβριος 1977, σ. 40, Π. Φάκλαρης).

1,90 μ. περίπου και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του 1,20 μ. Η κατεύθυνσή του είναι σχεδόν παράλληλη με του τείχους. Εσωτερικά έχει γέμισμα από λατύπη και λίγο χώμα.

Σχεδόν στην κορυφή του Κότρωνα και στο δυτικό του τμήμα σχηματίζεται ένας επίπεδος επιμήκης χώρος, διαστ. 15,50 × 2-3,50 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Η είσοδος στο χώρο αυτό γίνεται από ένα άνοιγμα στο νότιο άκρο του, πλάτους 1,50 μ., το οποίο ορίζεται στην ανατολική του πλευρά με το φυσικό βράχο και στη δυτική με ένα μεγάλο επιμήκη τοποθετημένο βράχο, ύψους 2,90, πλάτους 1,95, και πάχους 1 μ. Ο βράχος αυτός έχει στην εσωτερική του πλευρά, στο ύψος του ανθρώπου, λάξευμα, μήκους 0,62 και πλάτους 0,09 μ., για τη στερέωση της παραστάδας της πόρτας. Δύο λαξεύματα, το ένα τετράγωνο πλευράς 0,25 μ. και το άλλο απλή βάθυνση διαμ. 0,13 μ., υπάρχουν και στο βράχο της ανατολικής πλευράς. Ένας τοίχος, πάχους 1,50 και ύψους 0,40-0,60 μ., με μεγάλες αδρά δουλεμένες πέτρες κλείνει την είσοδο¹⁹³ (Πί ν. 16α). Στο εσωτερικό του επίπεδου αυτού χώρου και στη βόρεια πλευρά, όπου είναι ο βράχος, υπάρχουν δύο λαξεύματα, το ένα διαστ. 0,40 × 0,109 και βάθους 0,13 μ. και το άλλο 0,23 × 0,12 και βάθους 0,05 μ.

Ένας μεγαλύτερος ομαλός και σχεδόν επίπεδος χώρος υπάρχει ανάμεσα στο τείχος και το ανάλημμα. Οι δύο αυτοί χώροι και το πρηνές κάτω απ' αυτούς είναι κατάσπαρτοι από θραύσματα κεραμίδων, πύθων, οξυπύθμενων αμφορέων, μελαμβαφών και άβαφων αγγείων και ποικίλων άλλων ευρημάτων¹⁹⁴. Από το σύνολο των επιφανειακών ευρημάτων αναφέρουμε ενδεικτικά τα παρακάτω:

Κ ε ρ α μ ι κ ή

Βρέθηκαν αρκετά όστρακα, απ' τα οποία τα περισσότερα είναι άβαφα, λίγα μελαμβαφή σταμπωτά ή με ραβδωτή επιφάνεια, λίγα ρυθμού Δυτικής Κλιτύος και αρκετά μελαμβαφή. Βρέθηκαν αρκετά θραύσματα από πινάκια και από οξυπύθμενους αμφορείς.

1. Θραύσμα από σκύφο. Εσωτερικά υπήρχε διακόσμηση με σταμπωτά ανθέμια, απ' τα οποία διατηρούνται δύο. Τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

2. Θραύσμα αγγείου το οποίο ήταν διακοσμημένο με σταμπωτά κισσόφυλλα, απ' τα οποία σώθηκε το ένα. Τέλη 4ου αι. π.Χ.

3. Τμήμα σκύφου με κάθετες ραβδώσεις στην εξωτερική του επιφάνεια (Σ χ έ δ. 31,1). Τέλη 4ου αι. π.Χ.

4. Τρία θραύσματα από μικρούς κανθάρους του ρυθμού Δυτικής Κλιτύος (Σ χ έ δ. 31,2,4· Πί ν. 18στ) 3ος αι. π.Χ.

5. Βάση απο μελαμβαφή σκύφο (Σ χ έ δ. 31,3). Μέσα 3ου αι. π.Χ.

6. Τμήμα βάσης από μελαμβαφή κάνθαρο (Σ χ έ δ. 31,5). 3ος αι. π.Χ.

7. Τμήμα από το λαιμό και τη λαβή αμφορέα (Σ χ έ δ. 32,1). Αραιό μαύρο χρώμα καλύπτει την επιφάνεια. Η στεφάνη του χείλους είναι πλατιά και επίπεδη. Ελληνιστικά χρόνια.

8. Τμήμα από πινάκιο (Σ χ έ δ. 32,2). Αραιό καστανόμαυρο χρώμα καλύπτει την επιφάνεια. Ελληνιστικά χρόνια.

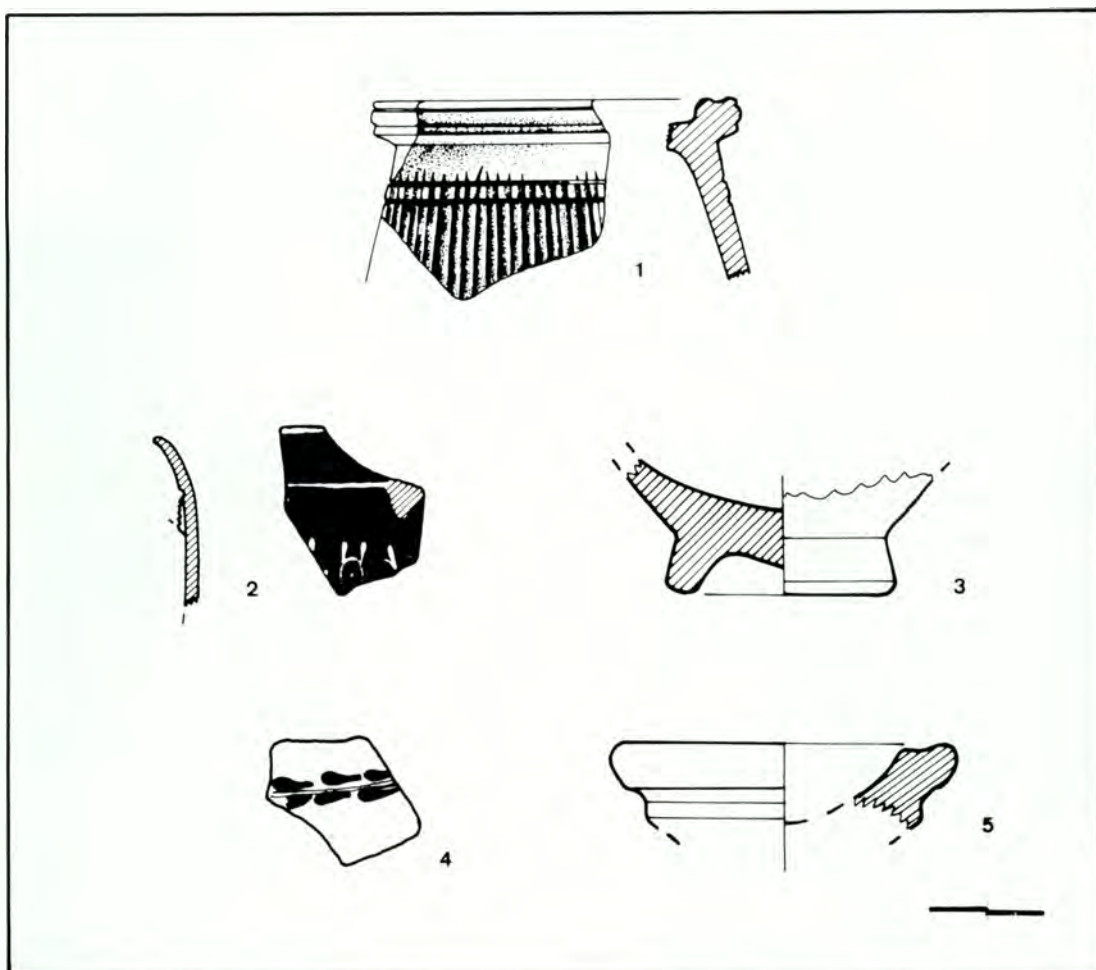
9. Θραύσμα από άωτο μελαμβαφή σκύφο (Σ χ έ δ. 32,3). Μέσα 3ου αι. π.Χ.

10. Βάση από οξυπύθμενο αμφορέα της Κνίδου. Πηλός κεραμόχρους με μικρά χαλίκια. Πλαστικός δακτύλιος ξεχωρίζει το έμβολο της βάσης από το σώμα του αγγείου¹⁹⁵ (Σ χ έ δ. 32,4· Πί ν. 18γ). 2ος αι. π.Χ.

193. Ο τοίχος αποτελείται από 1-2 στρώσεις μεγάλων λίθων. Άλλοι μικρότεροι λίθοι, λατύπη, χώμα και θραύσματα από μεγάλα αγγεία και κεραμίδες χρησιμοποιήθηκαν για γέμισμα.

194. Από εδώ πρέπει να προέρχονται και τα όστρακα που ο Wrede αναφέρει ότι βρήκε στη δυτική πλευρά κάτω απ' το τείχος.

195 Πρβλ. παρόμοιες βάσεις που βρέθηκαν στο Άργος, Deiras, σ. 31,225, πίν.XLV: 13.

Σχέδ. 31. Νησί Παραλίου Άστρους: 1-5. Θραύσματα ελληνιστικών αγγείων.

Μετὰ λ λ ι ν α

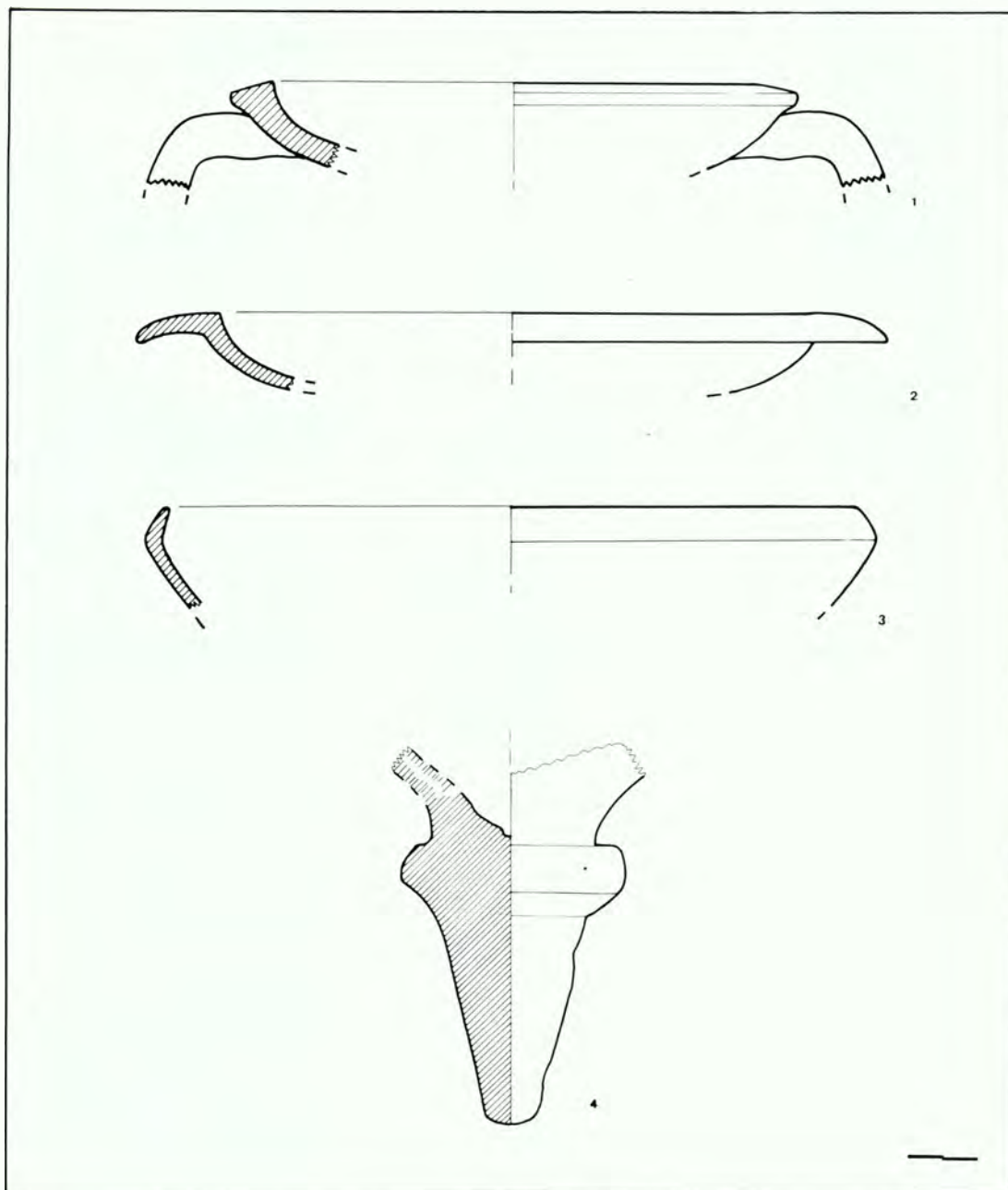
1. Χάλκινη αιχμή βέλους (Σ χ έ δ. 33,1· Π ί ν. 18ε₁). Η μπρος απόληξη της αιχμής είναι σπασμένη, ενώ στην πτέρνα υπάρχει μίσχος για την προσήλωση στο στέλεχος. Ο τύπος της αιχμής είναι αρχαϊκός¹⁹⁶.

2. Χάλκινη αιχμή βέλους με τρεις ακίδες (τριγλώχης)¹⁹⁷. Η μπρος απόληξη της αιχμής έχει σπάσει, όπως και στην προηγούμενη¹⁹⁸. Πίσω απολήγει σε αυλό (Σ χ έ δ. 33,2· Π ί ν. 18ε₂).

196. Η αιχμή σύμφωνα με τον A. Snodgrass (Early Greek Armour and Weapons, London 1964, σ. 147, εικ. 9c:2) ανήκει στην κατηγορία 1c2.

197. Ο τύπος της αιχμής αυτής εμφανίζεται στους Περσικούς πολέμους. Πρβλ. Snodgrass ό.π., εικ. 10:3b3.

198. Το πιο πιθανό είναι το σπάσιμο να οφείλεται σε δυνατό χτύπημα πάνω στα βράχια, που μπορεί να σημαίνει ότι η θέση δέχθηκε εχθρική επίθεση.

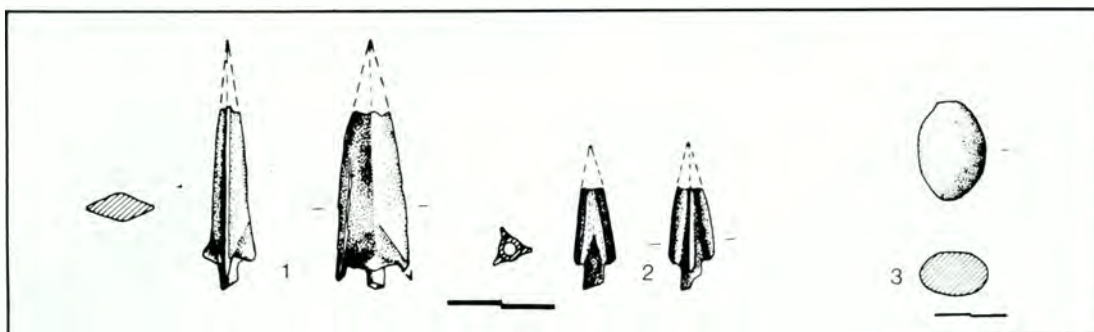
Σχέδ. 32. Νησί Παραλίου Άστρους: 1-4. Θραύσματα ελληνιστικών αγγείων.

3. Μολύβδινος πεσσός σφενδόνης¹⁹⁹ (Σ χ έ δ. 34· Π ί ν. 18δ).

4. Χάλκινα νομίσματα:

α) Άργους. Διάμ. 0,018 μ., βάρος 4,5 γρμ. Α. Κεφαλή Ήρας με στεφάνη. Πάνω στη στε-

¹⁹⁹ Για μολύβδινους πεσσούς βλ. M.C. Hellmann, Collection Froehner: Balles de fronde grecques, BCH 106 (1982), σ. 75-87. Επίσης, D.M. Robinson, Excavations at Olynthus X (1941), σ. 41 κ.ε.

Σχέδ. 33-34. Νησί Παραλίου Άστρους. Χάλκινες αιχμές βελών (1-2) και μολύβδινος πεσσός σφενδόνης.

φάνη επιγραφή ΑΡΓ. Β. Αθηνά Πρόμαχος με ασπίδα στο αριστερό και δόρυ στο δεξί χέρι²⁰⁰. 4ος-3ος αι. π.Χ. (Σ χ έ δ. 35· Π ί ν. 18α-β).

β) Άργους. Διάμ. 0,015-0,016 μ., βάρος 3,25 γρμ. Α. Κεφαλή Ήρας με στεφάνη. Β. Αθηνά Πρόμαχος. 4ος-3ος αι. π.Χ.

γ) Άργους. Διάμ. 0,015-0,0155 μ., βάρος 2,5 γρμ. Α. Κεφαλή Απόλλωνα. Β. Λύκος και στο πεδίο πάνω από το λύκο το γράμμα Α. 3ος αι. π.Χ. και μετά²⁰¹.

δ) Άργους. Διάμ. 0,013-0,014 μ., βάρος 1,5 γρμ. Α. Κεφαλή λύκου. Β. Το γράμμα Α. Κάτω από το Α, ως συμπληρωματικό έμβλημα, εικονίζεται κορινθιακό κράνος 4ος-3ος αι. π.Χ.²⁰².

ε) Άργους(ς). Διάμ. 0,012 μ., βάρος 1,5 γρμ. Α. Κεφαλή (αδιάγνωστη). Β. Το γράμμα Α.

στ) Άργους. Διάμ. 0,016 μ., βάρος 2,35 γρμ. Α. Κεφαλή Απόλλωνα. Β. Τρίπους-λέβης. Τυχόν συμπληρωματικά έμβλήματα, που θα υπήρχαν στο πεδίο, είναι φθαρμένα. 3ος αι. π.Χ. και μετά²⁰³.

ζ) Κορίνθου. Διάμ. 0,015 μ. βάρος 1,5 γρμ. Α. Πήγασος με ανοιχτά φτερά και κάτω το Ο. Β. Τρίαινα και συμπληρωματικό έμβλημα, δεξιά στο πεδίο, δάδα. 4ος-3ος αι. π.Χ.²⁰⁴.

η) Κορίνθου. Διάμ. 0,011 μ., βάρος 1 γρμ. Α. Πήγασος με ανοιχτά φτερά και κάτω Ο. Β. Τρίαινα.

θ) Αδιάγνωστο. Διάμ. 0,014 μ., βάρος 2 γρμ. Α. Κεφαλή Αρτέμιδος. Β. Βούκρανο.

ι) Αδιάγνωστο. Διάμ. 0,012-0,013 μ., βάρος 1,25 γρμ. Α. Κεφαλή (αδιάγνωστη). Β. Αδιάγνωστη παράσταση.

5. Ένα χάλκινο καρφί μήκους 0,049 μ. με στρογγυλή κεφαλή, επτά τμήματα από σιδερένιες εφηλίδες, τμήματα από μεγάλα σιδερένια καρφιά και τρία μολύβδινα αναδιπλωμένα ελάσματα.

Δ ι ά φ ο ρ α

Βρέθηκαν τέσσερα θραύσματα από πήλινους λύχνους των ελληνιστικών χρόνων, ένα

200. Πρβλ. SNG Cop., αριθ. 58, πίν. 1.

201. Πρβλ. SNG Cop., αριθ. 67, πίν. 2.

202. Πρβλ. SNG Cop., αριθ. 64, πίν. 1.

203. Πρβλ. SNG Cop., αριθ. 70-74.

204. Πρβλ. SNG Cop., αριθ. 172.

Σχέδ. 35. Νησί Παραλίου Άστρους.
Χάλκινο νόμισμα Άργους.

θραύσμα από μικρό γυάλινο αγγείο και αρκετά όστρεα του τύπου *Cerithium vulgatum* BR.

Σε νεότερα κτίσματα του Παραλίου Άστρους είναι εντοιχισμένα τα παρακάτω αρχιτεκτονικά μέλη:

α) Δύο τμήματα από μαρμάρινους αρράβδωτους κίονες, διαμ. 0,26 μ., πάνω από την κύρια πύλη του κάστρου²⁰⁵.

β) Τμήμα από ιωνικό κιονόκρανο ρωμαϊκών χρόνων, εντοιχισμένο στο κάστρο, λίγα μέτρα δυτικά από την κύρια πύλη²⁰⁶.

γ) Ακέραιο ιωνικό κιονόκρανο πάνω από την είσοδο του σπιτιού του Κ. Λογοθέτη²⁰⁷ (τώρα Ι. Αβραντίνη).

Τα παραπάνω αρχιτεκτονικά λείψανα πρέπει να προέρχονται από το ίδιο αρχαίο κτίριο, ίσως ναό, και μπορούν να χρονολογηθούν στα αυτοκρατορικά χρόνια²⁰⁸.

Βασισμένοι στα αρχαιολογικά λείψανα, σε συνδυασμό με τις αρχαίες γραπτές πηγές, καταλήγουμε στα παρακάτω συμπεράσματα.

Στο Νησί του Παραλίου Άστρους και κυρίως γύρω από τη νότια κορυφή του, αναπτύχθηκε ένας αξιόλογος οικισμός από τα πρωτοελλαδικά μέχρι τα γεωμετρικά χρόνια. Στη Μεσοελλαδική περίοδο παρατηρείται εμφάνιση μινυακής κεραμικής, και στην Υστεροελλαδική ο οικισμός ακμάζει. Πιθανή κατοικία του ηγεμόνα και οχύρωση θα βρίσκονταν στη νότια κορυφή, όπου το νεότερο κάστρο, όμως οι μεταγενέστερες επεμβάσεις με τις αλληπάλληλες οικοδομήσεις και διαμορφώσεις του χώρου της κορυφής, εξαφάνισαν όλα τα αρχαία λείψανα, εκτός από ελάχιστα όστρακα των ΥΕ χρόνων που διασώθηκαν στις σχισμές των βράχων.

Το τείχος που σώζεται στη δυτική πλαγιά πρέπει να είναι το *ἐπὶ τῇ θαλάσῃ τείχος* των Αιγινητών, την κατασκευή του οποίου διέκοψαν οι Αθηναίοι με την αιφνιδιαστική επέμβαση του Νικία το 424 π.Χ.²⁰⁹. Είναι φανερό ότι υπήρχε πρόθεση να οχυρωθεί όλη η δυτική πλευρά²¹⁰ της χερσονήσου, αλλά το έργο έμεινε μισοτελειωμένο²¹¹.

205. Μάρμαρο λευκό, με γαλάζιες φλεβώσεις. Ο ένας κίονας έχει μήκος 0,30 μ.

206. Σωζ. μήκος 0,38 μ., ύψος 0,15 μ. Μάρμαρο λευκό. Διατηρούνται τρία «αυγά» από το ιωνικό κυμάτιο του εχίνου.

207. Διαστ. 0,33×0,39 μ. Μάρμαρο λευκό.

208. Πρέπει να θεωρηθεί πιθανή η προέλευση των παραπάνω αρχιτεκτονικών λειψάνων από τη χερσόνησο του Παραλίου Άστρους. Σ' αυτή τη σκέψη μας οδηγεί η ομοιογένεια του υλικού και η απουσία άλλων διαφορετικών μαρμάρινων θραυσμάτων. Ακόμη μπορούμε να πούμε ότι όλα τα παραπάνω μέλη βρέθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν την ίδια χρονική περίοδο, γιατί το σπίτι του Λογοθέτη κτίστηκε λίγα χρόνια μετά το κτίσιμο του κάστρου από τους Ζαφειρόπουλους.

209. Θουκυδίδης IV.57.1. Βλ. υποσημ. 86.

210. Η δυτική πλευρά πρέπει από τότε να ενωνόταν με την πεδιάδα, δηλαδή δεν υπήρχε θάλασσα στο σημείο αυτό, κι έτσι ερμηνεύεται η οχύρωση μόνο σ' αυτή την πλευρά. Επίσης, το γεγονός ότι η οχύρωση σταματάει στον

Ο τρόπος κατασκευής της εισόδου που οδηγούσε στο μικρό πλάτωμα, που βρίσκεται πάνω στα απότομα βράχια του Κότρωνα, φανερώνει πως η οχύρωση έγινε βιαστικά. Ο χώρος αυτός είναι πιθανό να χρησιμοποιήθηκε ως ακρόπολη για τους άνδρες της φρουράς των Λακεδαιμονίων, οι οποίοι συμμετείχαν στο κτίσιμο του τείχους²¹². Ο χώρος της ακρόπολης αυτής μεγάλωσε με τη δημιουργία του αναλήμματος, που θα λειτουργούσε και ως προτείχισμα. Εξασφαλίστηκε έτσι ασφαλής χώρος, απαραίτητος για τη διαμονή των λατόμων και των κτιστών.

Μετά την επιδρομή των Αθηναίων και την εγκατάλειψη της οχύρωσης, φαίνεται ότι η θέση στον Κότρωνα εξακολούθησε να χρησιμοποιείται, ιδιαίτερα στον 3ο και 2ο αι. π.Χ., όταν η περιοχή πέρασε κάτω από την κυριαρχία του Άργους. Το πιο πιθανό είναι να χρησιμοποιούσαν την οχυρή αυτή θέση ως σταθμό ελέγχου για το βόρειο λιμάνι²¹³, ενδεχομένως με παρουσία μικρής φρουράς, και ως εμπορείο. Η θέση μπορούσε να χρησιμοποιηθεί επίσης και για τις επικοινωνίες της εποχής με τη μέθοδο των φρυκτωριών, αφού έχει ευρύτατο οπτικό πεδίο. Πρέπει να υπολογίσουμε ακόμη ότι θα υπήρχαν λίγα σπίτια στο μικρό πλάτωμα κάτω από τον Κότρωνα²¹⁴.

Οι πρώτοι κάτοικοι που εγκαταστάθηκαν στο Νησί του Παραλίου Άστρους πρέπει να ανήκαν σε κάποιο προελληνικό φύλο, ενώ αργότερα θα πάτησαν τον τόπο οι Δαναοί, αν βέβαια η μυθική παράδοση έχει ιστορικό πυρήνα. Τα πρώτα τμήματά τους θα εγκαταστάθηκαν εδώ, ενώ ο κύριος όγκος που ακολούθησε θα προχώρησε στην περιοχή του Άργους²¹⁵. Με μεγάλη πιθανότητα μπορούμε να ταυτίσουμε τον προϊστορικό οικισμό με τα *Πυράμια* της Θυρεάτιδος που αναφέρει ο Πλούταρχος²¹⁶ και με τους *Αποβάθμους* του Πausανία²¹⁷.

Κότρωνα σημαίνει ότι η θάλασσα έφθανε τότε μέχρι εκεί, ενώ σήμερα έχει απομακρυνθεί προς τα ΒΑ. εξαιτίας των προσχώσεων του Τάνου. Κάτω από τον Κότρωνα θα βρισκόταν και το λιμάνι.

211. Την άποψη αυτή ενισχύει η ύπαρξη λειψάνων του τείχους σε μεγάλη απόσταση από τα ήδη σωζόμενα σε σχετικά καλή κατάσταση. Φαίνεται ότι η κατασκευή του άρχισε από το βόρειο τμήμα, όπου η οχυρή θέση του Κότρωνα και το λατομείο, ενώ μερικά συνεργεία θα δούλευαν παράλληλα και στα νοτιότερα σημεία.

212. Η πρώτη φροντίδα της φρουράς θα ήταν η εξασφάλισή της από τυχόν αιφνιδιαστική επιδρομή του εχθρού από τη θάλασσα. Μην ξεχνάμε ότι βρισκόμαστε στην πρώτη περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, οι Αθηναίοι ήδη έχουν πραγματοποιήσει καταστροφικές επιδρομές στον Αργολικό (στην Ερμιόνη, τους Αλιείς και τις Πρασιές), και οι Αργείοι καιροφυλακτούν σε πολύ κοντινή απόσταση.

213. Αν και δε σώθηκαν λιμενικών εγκαταστάσεων, πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιη την ύπαρξή τους. Θα υπήρχαν δύο μικρά λιμάνια (ο όρος αγκυροβόλια θα ήταν πιο σωστός), ένα στα νότια, περίπου στη θέση του σημερινού, κι ένα στα βόρεια, στο μικρό κόλπο του Ατσιγγανου, αμέσως κάτω από τον Κότρωνα. Το βόρειο προστατεύεται από τους νοτιοανατολικούς ανέμους, ενώ το νότιο από τους βόρειους. Ο Leake (Morea II, σ. 483) αναφέρει ότι στην εποχή του αγκυροβολούσαν εμπορικά πλοία στο βόρειο κόλπο, όταν στο νότιο επικρατούσε τρικυμία απ' τους νοτιοανατολικούς ανέμους, ενώ το καλοκαίρι τα σιτηρά, το λάδι και τα βαλάνidia της γύρω περιοχής φορτώνονταν στο νότιο κόλπο.

214. Η ύπαρξη εδώ πολλών νομισμάτων, σε σχέση με τον υπόλοιπο αρχαιολογικό χώρο της Κυνουρίας δικαιολογείται ευκολότερα, αν οι κάτοικοι των σπιτιών αυτών σχετιζόνταν με τη διακίνηση των εμπορευμάτων στο λιμάνι.

215. Την άποψη αυτή ενισχύει η πληροφορία του Πλούταρχου για τον τόπο απόβασης (Πύρρος XXXII.5) και το όνομα του ποταμού Τάνου. Η κατάληψη του Νησιού του Παραλίου Άστρους θα δημιουργούσε άριστο προγεφύρωμα και τόπο ανεφοδιασμού για την παραπέρα επέκταση των Δαναών.

216. Βλ. υποσημ. 51. Το όνομα Πυράμια δεν πρέπει να είναι άσχετο με τον ποταμό Πύραμο της Κιλικίας, όπου κατά την παράδοση βρισκόταν η αφετηρία των Δαναών. Ο Frazer (III, σ. 305) υποστηρίζει ότι οι Απόβαθμοι και τα Πυράμια πρέπει να είναι η ίδια θέση, τοποθετεί όμως τους Απόβαθμους έξω από τη Θυρεάτιδα, στην ομαλή παραλία νότια της Λέρνας. Ο Bursian (Geogr. II, σημ. 1 της σ. 68) γράφει ότι τα Πυράμια δε θα ανήκαν στη Θυρεάτιδα, ενώ ο Leake (Morea II, σ. 479) θεωρεί τα Πυράμια τμήμα της Θυρεάτιδος και τα τοποθετεί στο Ξεροπήγαδο.

217. Πausανίας II.38.4. Βλ. υποσημ. 50. Ο όρος Απόβαθμοι θα δήλωνε τη θέση της απόβασης κι όχι τον οικισμό. Ο Καλίτσης (ΑΕ 1965, Χρονικά, σ. 14) γράφει ότι, αν βασισθούμε στην πληροφορία του Πλούταρχου, τα Πυράμια ταυτίζονται με τους Απόβαθμους του Πausανία και ορίζονται στο Παράλιο Άστρος, και το Γενέσιον ίσως πρέπει

Ο οικισμός ακμάζει στη Μυκηναϊκή περίοδο και εξακολουθεί να υπάρχει μέχρι τη Γεωμετρική. Στο τέλος της εποχής αυτής η ζωή του οικισμού διακόπτεται. Το γεγονός αυτό εξηγείται, αν υποθέσουμε ότι οι κάτοικοι δε θα δέχθηκαν την επικυριαρχία των Αργείων και έφυγαν σε άλλα μέρη ή εξοντώθηκαν. Την ίδια εποχή στην απέναντι παραλία διακόπτεται η ζωή της Ασίνης, γιατί οι κάτοικοί της διώχθηκαν από τους Αργείους. Επίσης στο δεύτερο μισό του 7ου αι. π.Χ., οι Αργείοι κατέστρεψαν τη Ναυπλία και οι κάτοικοι εγκατέλειψαν τον τόπο τους.

Στα ρωμαϊκά χρόνια το Νησί ξανακατοικείται κι ο οικισμός ονομάζεται *Ἄστρον*. Ο γεωγράφος Κλαύδιος Πτολεμαῖος²¹⁸ το αναφέρει στις παραλιακές πόλεις του Αργολικού, μετά τις Πρασιές και πριν από τις εκβολές του Ἰναχου. Η ύπαρξη του οικισμού στα ρωμαϊκά χρόνια βεβαιώθηκε και ανασκαφικά το 1981²¹⁹. Η επανεμφάνιση του οικισμού στη χερσόνησο του Παραλίου Ἄστρους πρέπει να σχετισθεί με την ακμή της Εύας και την εκεί παρουσία του φιλόσοφου και μεγαλοκτηματία Ηρώδη του Αττικού, που θα είχε ως αποτέλεσμα την εντατική καλλιέργεια της πεδιάδας, την αύξηση της παραγωγής και την επαναλειτουργία του λιμανιού για τη διακίνηση των προϊόντων.

Το όνομα του οικισμού διατηρήθηκε στο Μεσαίωνα²²⁰ και σώζεται μέχρι σήμερα στο σύγχρονο οικισμό και στο τοπωνύμιο *Ἀστρα*²²¹.

Θυρέα (Ελληνικό Ἄστρους)

Σε απόσταση περίπου 8 χλμ. ΝΔ. του Ἄστρους, πάνω από το δημόσιο δρόμο Ἄστρους-Αγίου Πέτρου και σε περίοπτο σημείο, στη θέση Ελληνικό, βρίσκεται το Τειχιό²²². Η θέση

να ταυτισθεί με τον Ανάβολο του Ξεροπήγαδου. Ὅμως τα Ανιγραία, κατά τον Καλίτση, ήταν μεσογειακός δρόμος και γι' αυτό τοποθετεί τους Απόβαθμους στην Αργολίδα.

218. Πτολεμαῖος, Γεωγρ. III.16.11.

219. Βλ. υποσημ. 168. Το 1928 δίπλα στο σημερινό νταμάρι, στο βορειοδυτικό άκρο του χωριού, ο Δ. Τσιγκινιάς βρήκε αρκετούς τάφους, προφανώς ρωμαϊκών χρόνων. Ἦταν κτισμένοι με οπτόπλινθους και μερικοί ἦταν κτερισμένοι με άβαφα αγγεία και σιδερένια δαχτυλίδια (απλούς κρίκους), σύμφωνα με πληροφορίες του Βασ. Δουζένη που είδε τους τάφους. Στον τοπικό Τύπο διαβάζουμε: «... στη δυτική πλευρά τῆς νήσου βρέθηκαν τάφοι παλαιοὶ ἐκτισμένοι δι' ὀπτῶν λίθων μετὰ πηλίνων ἀγγείων...». Βλ. Αν. Γούνης, Ἡ Κυνουρία διὰ μέσου τῶν αἰώνων, εφημ. Κυνουρία αριθ. φύλλου 11, σ. 4, 15 Απριλίου 1928.

220. Στο Μεσαίωνα και στα μεταβυζαντινά χρόνια το Νησί λεγόταν Ἄστρος και όχι Παράλιο Ἄστρος, που λέγεται σήμερα. Ὅταν πέρασε ο Leake το 1806, η ονομασία Ἄστρος αναφερόταν σε ὅλο τον κόλπο αλλά και στη γύρω πεδιάδα. Ο ίδιος ὁμως τονίζει (Morea II, σ. 482) ὅτι Ἄστρος λεγόταν κυρίως η σκάλα. Στα χρόνια της Επανάστασης του 21, ὅταν ἔγινε η Β' Ἐθνοσυνέλευση, το ὄνομα μεταφέρθηκε και στα Αγιαννίτικα Καλύβια, χειμερινή ἑδρα του Αγίου Ιωάννου. Αργότερα επεκράτησε το Ἄστρος να λέγεται Παράλιο Ἄστρος, και τα Αγιαννίτικα Καλύβια Μεσόγειο Ἄστρος και τελικά Ἄστρος. Αποτέλεσμα τῆς μετατόπισης του ονόματος ἦταν η τοπογραφική σύγχυση στους περιηγητές μετὰ την Επανάσταση, στους ιστορικούς και τους αρχαιολόγους. Για παράδειγμα, οὔτε ο Wrede οὔτε ο Walker οὔτε οἱ Waterhouse και Simpson ξεχωρίζουν στα γραφόμενά τους το Παράλιο ἀπὸ το Μεσόγειο Ἄστρος, με ἀποτέλεσμα νεότεροι μελετητές να θεωροῦν τὴ θέση μεσογειακή και να βγάζουν λανθασμένα συμπεράσματα (Κ. Συριόπουλος, Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου, Ἀθήναι 1964, σ. 85). Για το Ἄστρος κατὰ τους μεσαιωνικούς χρόνους, βλ. Ν. Βέης, Μνεῖται τοῦ Ἀστρους κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ τὰ παρ' αὐτὸ κάστρα. Τὸ τοπωνυμικόν Ἀρια, ByzZ 17 (1908), σ. 92-107. Επίσης του ἰδίου, Καὶ ἄλλη μνεῖα τοῦ Ἀστρους κατὰ τοὺς Μέσους Αἰῶνας, ByzZ 22 (1913), σ. 636.

221. Το τοπωνύμιο Ἀστρα, ἀμέσως δυτικά του Νησιού, ενισχύει τὴν ταύτιση με τὸ ἀρχαῖο Ἀστρον. Σύμφωνα με σχόλιο στον Πτολεμαῖο (Γεωγρ. III.16.14) και τὸ βουνὸ Φολόη λεγόταν Ἀστρον. Εἶναι ἐπομένως πιθανὸ ἡ ονομασία Ἀστρον να δόθηκε στὴν κύρια κορυφή τῆς χερσονήσου, ὅπου και ἡ ἀρχαία εγκατάσταση.

καταλαμβάνει την ομαλή κορυφή ενός πρόβουνου του Πάρωνα (υψ. 634,60 μ.), με κατεύθυνση Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ. (Σ χ έ δ. 3,55,113· Π ί ν. 19α-β, 20α-β). Εδώ είναι ορατά σε αρκετή έκταση λείψανα ενός αρχαίου οικισμού, ο οποίος ζώνεται από ισχυρά τείχη. Βόρεια από το Τειχίο, σε απόσταση 400 μ. περίπου, στη θέση Ανεμόμυλος, σώζεται η λίθινη κρηπίδα ενός αρχαίου ναού (βλ. σ. 185 κ.ε.).

Ο Leake²²³ αναφέρει τη θέση του Ελληνικού και την ταυτίζει με την Ανθήνη, ενώ ο Ross²²⁴ κάνει λόγο για το κάστρο και δίνει το πάχος του τείχους (6 έως 10 πόδια) και το άνοιγμα μιας πύλης (11 πόδια), επισημαίνει την ύπαρξη κυκλικών και τετράγωνων πύργων και σημειώνει πολλά θεμέλια, σωρούς από ερείπια και πολλές δεξαμενές. Επικαλούμενος τη διήγηση του Statius (Theb. IV.44) τοποθετεί στο Ελληνικό τη Νηρίδα. Ο Curtius²²⁵ σημειώνει ότι το τείχος σε μερικά σημεία είναι κατεστραμμένο επίτηδες. Την ίδια γνώμη για το τείχος έχει και ο Boblaye, ο οποίος ταυτίζει το Ελληνικό με την Ανθήνη²²⁶ και σημειώνει κάτω από το τείχος, στο δρόμο του Άστρους προς τον Άγιο Πέτρο, την ύπαρξη λειψάνων από ένα πυραμιδωτό μνημείο, παρόμοιο με εκείνα της Αργολίδος²²⁷. Ο Bursian (Geogr. II, σ. 70-71) ταυτίζει τα ερείπια του Ελληνικού με τη Νηρίδα, ο Wrede (AA 42 (1927), σ. 365) κάνει λόγο για τα επιβλητικά λείψανα και υποθέτει ότι ο οικισμός κατοικήθηκε τουλάχιστον από τη Γεωμετρική εποχή, και ο Παπαχατζής²²⁸ υποστηρίζει με επιφύλαξη ότι εδώ θα βρισκόταν η άνω πόλις του Θουκυδίδη (IV.57.1).

Κατά καιρούς βρέθηκαν από τους χωρικούς που κατοικούν στην περιοχή του Ελληνικού, και παραδόθηκαν στο Μουσείο Άστρους, διάφορα μικροαντικείμενα, κυρίως από τάφους. Στις 12-3-61 ο έκτακτος Επιμελητής Αρχαιοτήτων Άστρους Κυρ. Χασαπογιάννης έκανε καθαρισμό δύο κατεστραμμένων τάφων και βρήκε δύο λύχνους και δύο σπασμένα αγγεία²²⁹.

Τον Αύγουστο του 1976 η Ολλανδική Αρχαιολογική Σχολή Τοπογραφήσεων, με επικεφαλής την Y.C. Goester, παράλληλα με τη μελέτη και τη σχεδίαση του οχυρωτικού περιβόλου του Ελληνικού, πραγματοποίησε μικρή ανασκαφική έρευνα μέσα στον οικισμό²³⁰.

Τον Οκτώβριο του 1979, κατά τη διαπλάτυνση του δρόμου Άστρους - Αγίου Πέτρου,

222. Ελληνικό ονομάζεται ολόκληρη η περιοχή γύρω από τον οχυρωμένο αρχαίο οικισμό. Η κορυφή του λόφου, η οποία ζώνεται από τα τείχη, ονομάζεται Τειχίο. Αρκετοί ερευνητές δεν κάνουν αυτή τη διάκριση και γράφουν, λανθασμένα, Ελληνικό ή Τειχίο.

223. Leake, *Morea* II, σ. 494 και *Peloponnesiaca*, σ. 296.

224. Ross, *Reisen*, σ. 171-172.

225. Curtius, *Pelop.* II, σ. 380.

226. Boblaye, *Recherches*, σ. 66 κ.ε. Την ίδια ταύτιση κάνει και ο Kahrstedt (ό.π., σ. 231).

227. Το πυραμιδωτό μνημείο δεν επισημάνθηκε ξανά από τότε, επειδή θα καλύφθηκε από θάμνους. Για τα παρόμοια κτίσματα στο Κεφαλάρι και στο Λυγουριό Αργολίδος βλ. L.E. Lord, *Watchtowers and Fortresses in Argolis*, *AJA* 43 (1939), σ. 78-84.

228. Παπαχατζής, *Κορινθιακά*, σημ. 1 της σ. 304. Ο Παπαχατζής γράφει Ελληνικό Μελιγούς, αντί Ελληνικό Άστρους, και ορίζει τη θέση ΝΑ. του Άστρους και σε μικρή απόσταση από αυτό. Όμως, εκεί βρίσκεται το Καστράκι Μελιγούς.

229. Στο βιβλίο πρωτοκόλλου του Μουσείου Άστρους διαβάζουμε: «...καί σκάψαντες εις σημεία ένθα εύρίσκοιται άρχαιοι τάφοι άνεύρομεν επί 2 τοιούτων, οίτινες από μακροῦ χρόνου έχουσι συληθῆ, δύο εύθραυσμένα κρανία νεκρών, 2 λυχνίας, 1 σιαγόνα μετά οδόντων και 2 εύθραυσμένα μικρά άγγεία». Οι τάφοι αυτοί, σύμφωνα με πληροφορίες των ντόπιων, βρίσκονταν κοντά στα σπίτια του Κουρόγιωργα.

230. BCH 101 (1977), σ. 557. Στην παραπάνω σύντομη έκθεση δε γίνεται λόγος για την ανασκαφή, προφανώς επειδή έγινε παράνομα. Αποσιώπηση της ανασκαφής έγινε και σε ένα άλλο δημοσίευμα για τις δραστηριότητες των Ολλανδών στο Ελληνικό. Βλ. Y. C. Goester, *Archaeological Survey in the Mediterranean Area*, *Bar Intern. Ser.* 155(1983), σ. 265-266.

στο ύψος της εκκλησίας των Αγίων Σάββα και Χριστόφορου, τα μηχανήματα έφεραν στο φως και κατά το μεγαλύτερο μέρος κατέστρεψαν, μία ομάδα τάφων²³¹. Το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου η Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ερεύνησε μία άλλη ομάδα τάφων κοντά στα σπίτια του Κουρόγιωργα, στα δυτικά του αρχαίου οικισμού²³², και τον Ιούλιο του 1986 έγινε ανασκαφική έρευνα δίπλα στο νεκροταφείο που βρίσκεται κοντά στην εκκλησία των Αγίων Σάββα και Χριστόφορου.

Το Ελληνικό, λόγω της φυσικής του θέσης, δεσπόζει πάνω στην πεδιάδα της Θυρεάτιδος και στα περάσματα που οδηγούν, μέσα από τους ορεινούς όγκους του Πάρωνα, στη Σπάρτη και στην Τεγέα. Η περίμετρος του τείχους είναι περίπου 990 μ.²³³ και οι διαστάσεις του περιβόλου 350 × 150 μ.²³⁴. Ένα τμήμα είναι κτισμένο με δουλεμένες πέτρες κατά το ψευδοπολυγωνικό σύστημα, ενώ το υπόλοιπο είναι με ακανόνιστη ορθογώνια τοιχοδομία, με μεγάλες πέτρες χωρίς επιμελημένη λάξευση. Το πάχος του είναι 2,20 μ., έχει ύψος σε μερικά σημεία 3-4 μ., και διασώζει, κυρίως στη βόρεια πλευρά, μέχρι 10 σειρές λίθων (Πί ν. 21α). Ακολουθεί κατά ένα μεγάλο μέρος τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους και στα σημεία που υπάρχουν βράχοι διακόπτεται ως περιττό. Κατά διαστήματα ορθώνονται πύργοι, επτά ορθογώνιοι και τρεις ημικυκλικοί, συνολικά δέκα (Πί ν. 21β). Στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς του περιβόλου το τείχος σχηματίζει εσοχή βάθους 1,20 μ. (πρβλ. ανάλογη διαμόρφωση στο τείχος της χερσονήσου του Παραλίου Άστρους). Στην ανατολική, τη δυτική και τη νότια πλευρά διατηρούνται λείψανα από πύλες. Στις δύο τελευταίες ο δρόμος έρχεται από τα δυτικά, όπου και η πιο ομαλή πρόσβαση στον οικισμό. Στο δρόμο που οδηγεί στη νότια πύλη είναι ορατά πάνω στο βράχο, σε αρκετή απόσταση, ίχνη από αμαξοτροχιές με άνοιγμα μεταξύ τους 1,40 μ. Η πύλη της δυτικής πλευράς έχει άνοιγμα 3,20 μ. και ένα διάδρομο μήκους 4,40 μ. Στη βόρεια πλευρά της σχηματιζόταν πύργος διαστάσεων 4 × 4,40 μ. Λείψανα παρόμοιου πύργου διατηρούνται και στη νότια πλευρά της πύλης (Πί ν. 22α).

Κατά το δυτικό άκρο του οχυρωτικού περιβόλου, όπου και το ψηλότερο σημείο του λόφου, σχηματίζεται μικρή ακρόπολη με τριγωνικό πύργο στη δυτική της πλευρά (Πί ν. 22β) και μία φρεατόσχημη δεξαμενή νερού στο μέσο. Ο περίβολος της ακρόπολης έχει ψευδοϊσόδομη τοιχοδομία και πάχος 2,80 μ. Οι δόμοι είναι ανισοϋψείς με κάθετους και λοξούς αρμούς που εξασφάλιζαν συμπαγές κτίσιμο και μεγάλη ευστάθεια²³⁵ (Πί ν. 22γ).

Ο Scranton παραβάλλει τα τμήματα του τείχους με την ψευδοπολυγωνική τοιχοδομία, με αντίστοιχα της Ναυπλίας, της Ασίνης, του Κατσίγκρι και της Ασπίδας του Άργους, τα οποία χρονολογεί από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.²³⁶, ενώ τα

231. Βλ. σχετικά εφημ. Κυνουριακή Αλλαγή αριθ. φύλλου 11, Νοέμβριος 1979, σ.1, 'Αρχαιολογικά εύρηματα στην περιοχή Άστρους, και εφημ. Κυνουρία περίοδος Γ' αριθ. φύλλου 103, Νοέμβριος 1979, σ. 1, 'Αρχαίοι τάφοι στο δρόμο Άγ. Πέτρου. Βλ. και υποσημ. 594.

232. Για την ανασκαφή στα νεκροταφεία του Ελληνικού βλ. C. Abadie - Th. Spyropoulos, Fouilles à Helléniko (Eua de Thyreatide), BCH 109 (1985), σ. 385-454. Οι μελετητές των ευρημάτων της ανασκαφής (ό.π., σ. 452 κ.ε.) διαπίστωσαν ότι η κεραμική ήταν ανάλογη με αυτή που έχει βρεθεί στην Αργολίδα, του β' μισού του 4ου και των αρχών του 3ου αι. π.Χ., και συμπεραίνουν ότι μπορεί να προέρχεται από ένα κέντρο κοντά στη Θυρεάτιδα, ίσως κι απ' την ίδια τη Θυρεάτιδα. Επισημαίνεται επίσης ότι αρκετά από τα αγγεία που βρέθηκαν μιμούνται αντίστοιχα μετάλλινά.

233. Walker, σ. 32, εικ. 11-13.

234. BCH 101 (1977), σ. 557

235. Για την ψευδοϊσόδομη τοιχοδομία της ακρόπολης, η οποία πρέπει να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., πρβλ. την οχύρωση στο Πάνακτο (W. Wrede, Attische Mauern, Athen 1933, πίν. 83,84) και ένα άλλο παράδειγμα στο Θέρμο (F. E. Winter, Greek Fortifications, Toronto 1971, σ. 68, εικ. 50).

236. Scranton, ό.π., σ. 165. Δεν είναι χωρίς σημασία ότι τα πιο πολλά παραδείγματα της ομάδας αυτής που

άλλα τμήματα με την όχι επιμελημένη λάξευση τα χρονολογεί με πιθανότητα στον 5ο αι. π.Χ.²³⁷.

Στη νότια πλευρά του λόφου, σε μικρή απόσταση έξω από τον οχυρωτικό περίβολο, σώζεται τμήμα τείχους σε μήκος 20 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και με ακανόνιστη τοιχοδομία με ογκόλιθους αδρά δουλεμένους²³⁸ (Πί ν. 23α). Το πάχος του είναι 1,50 μ. και σώζεται σε ύψος 2,10 μ. Το τείχος αυτό συνεχίζεται πολύ κατεστραμμένο, με μικρές και σχεδόν αδούλευτες πέτρες, παράλληλα προς το τείχος του περιβόλου και σε απόσταση 30-40 μ. απ' αυτό, δηλαδή με κατεύθυνση από Δ. προς Α., σε μήκος τουλάχιστον 50 μ.

Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία υπολειμμάτων ασβεστοκονιάματος σε διάφορα σημεία του τείχους, στη νότια και στη βόρεια πλευρά του περιβόλου. Το ασβεστοκονίαμα, το οποίο έχει ενισχυθεί με τριμμένο κεραμίδι, έχει τοποθετηθεί στους αρμούς των λίθων εξωτερικά. Πρόκειται για αρμολόγημα, με σκοπό να ενισχυθεί η αντοχή του τείχους, και το πιο πιθανό είναι η επέμβαση αυτή να έγινε στα ρωμαϊκά χρόνια. Ο Curtius (ό.π., σ. 380) είναι ο μόνος που σημειώνει την ύπαρξη ασβεστοκονιάματος στο τείχος του Ελληνικού. Ο Κακαβούλιας (Θυρεάτις Γή, σ. 119) κάνει λόγο για το συνδετικό υλικό του τείχους, αλλά το θεωρεί φυσικό ασβεστώδες καθίζημα.

Όταν ο περίβολος της οχύρωσης καταστράφηκε, είτε από την εγκατάλειψη είτε από βίαιη κατεδάφιση (ίσως το 146 π.Χ. με διαταγή του Μόμμιου), διασώθηκε το κατώτερο μέρος του, το οποίο πρέπει να λειτουργούσε πλέον ως ανάλημμα. Για το λόγο αυτό φαίνεται ότι στα ρωμαϊκά χρόνια το κατώτερο τμήμα του τείχους, που είχε απομείνει συντηρήθηκε με την προσθήκη ασβεστοκονιάματος στους αρμούς.

Μέσα στον περίβολο είναι ορατά σε πολλά σημεία θεμέλια κτιρίων και τρία μεγάλα λίθινα κατώφλια²³⁹. Οι Ολλανδοί αποκάλυψαν το 1976 τμήμα ενός κτίσματος σε μήκος 4,30 μ. Στο νότιο τοίχο του κτίσματος υπήρχε η είσοδος —ανοίγματος 0,95 μ.— με μεγάλες λίθινες παραστάδες. Ο τοίχος είναι κτισμένος με ντόπιες πέτρες δουλεμένες αδρά μόνο στην εξωτερική τους πλευρά και με πηλόχωμα για συνδετικό υλικό. Χρησιμοποιήθηκαν όμως και μεγάλοι γωνιόλιθοι από παλιότερα κτίρια (Πί ν. 23β).

Σε διάφορα σημεία, μέσα στον περίβολο, σώζονται τουλάχιστον επτά απιόσχημες δεξαμενές νερού, απ' τις οποίες η μία μέσα στην ακρόπολη²⁴⁰. Σε μερικές διατηρείται το λίθινο στόμιο και όλες είναι επιχρισμένες εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Σώζεται και τμήμα λίθινου ρείθρου, μήκους 1,80 μ., που διοχέτευε το νερό σε μία δεξαμενή. Η κατασκευή των δεξαμενών πρέπει να σχετίζεται με τα έργα οχύρωσης που έγιναν στον οικισμό, γιατί γύρω από το Ελληνικό υπάρχουν αρκετές πηγές για την ύδρευση, όπως: εκείνη που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του λόφου, στη θέση Πλατάνες, άλλη στη νότια, στη θέση Παράγκα, στα Καψαλίκια, στο Θολοίτικο πιο πάνω από του Κουρόγιωργα, και η πηγή του Σαββανά, 2 χλμ. ΝΔ.

αναφέρει ο Scranton ανήκουν στην Αργολίδα. Αυτό δεν ενισχύει μόνο την παρουσία των Αργείων στην περιοχή, η οποία μαρτυρείται άλλωστε από τις γραπτές πηγές, αλλά δείχνει και τη δραστηριοποίησή τους με οχυρωματικά έργα, στην περίοδο που ακολούθησε μετά την ανάκτησή της.

237. Scranton, ό.π., σ. 175, 184, 186. Στην κατηγορία αυτή ανήκει, κατά τον Scranton, ένα τμήμα στη βόρεια πλευρά κι ένα άλλο στη νότια, κοντά στον ημικυκλικό πύργο.

238. Το τμήμα αυτό, καθώς και ένα άλλο, στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς (Πί ν. 21γ), παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνο στη χερσόνησο του Παραλίου Άστρους και πρέπει να αποτελεί κατάλοιπο μιας παλιότερης φάσης της οχύρωσης (5ος αι. π.Χ.).

239. Walker, σ. 32, 34, όπου και σχετικό σχέδιο.

240. Παρόμοιες δεξαμενές φτιάχνονταν μέχρι τα τελευταία χρόνια σε άνυδρες περιοχές της Κυνουρίας. Στη Βασκίνα, στη θέση Κοτρώνι, μια τέτοια σύγχρονη δεξαμενή τη λένε λαήνα, επειδή μοιάζει με το ομώνυμο αγγείο.

Κατά το μέσον περίπου του περιβόλου και στη νότια πλευρά του, πάνω σε βράχο ύψους 3 μ. λαξευμένο κάθετα, υπάρχουν λαξευμένες κόγχες, απ' τις οποίες η μία έχει ύψος 0,80, πλάτος 0,28 και βάθος 0,18 μ. Κάτω, το βραχώδες έδαφος έχει εξομαλυνθεί και σχηματίζεται δάπεδο διαστ. 2×3 μ. με λαξευμένες βαθύνσεις, μία με διάμετρο 0,56 μ. και βάθος 0,50 μ.

Σε απόσταση 2 μ. νότια από την απόληξη του δαπέδου αυτού υπάρχει μία «λεκάνη», διαμ. 0,50-0,53 και βάθους 0,50 μ., λαξευμένη στο φυσικό αυτοφυή βράχο. Γύρω από αυτό το χώρο βρίσκονται αρκετά όστρακα από μικρά μελαμβαφή αγγεία. Μήπως υπήρχε εδώ κάποιο ιερό;

Από τη νότια πλευρά του Ελληνικού και συγκεκριμένα απο το αλώνι του Βασ. Καμπύλη, όπου βρισκόταν τουλάχιστον μέχρι το 1933²⁴¹, τώρα στο Μουσείο Άστρους, προέρχεται μία επιτύμβια στήλη με επιγραφή στην επίστεψή της (Σ χ έ δ. 36· Π ί ν. 24α):

ΛΥΣΙΔΩΙ

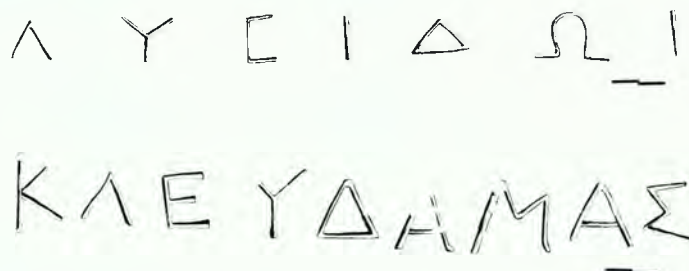
Η κύρια επιφάνεια της στήλης δε διασώζει ίχνη διακόσμησης, είναι πιθανό όμως να υπήρχε γραπτή παράσταση που καταστράφηκε. Με βάση τον τύπο των γραμμάτων η επιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί στον 3ο αι. π.Χ.²⁴².

Στο σπίτι του Δημ. Κουρόγιωργα ήταν εντοιχισμένη μέχρι το 1979, τώρα στο Μουσείο του Άστρους, μία άλλη ακόσμητη επιτύμβια στήλη (Σ χ έ δ. 37) με την επιγραφή:

ΚΛΕΥΔΑΜΑΣ

Τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.²⁴³. Το όνομα Κλευδάμας είναι διαλεκτική μορφή του Κλεοδάμας²⁴⁴.

Κοντά στο σπίτι του Δημ. Κουρόγιωργα βρέθηκε το 1971 τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας

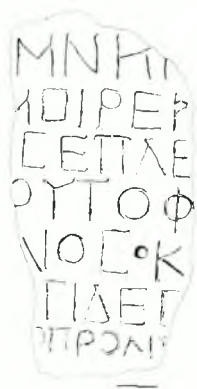
Σχέδ. 36-37. Ελληνικό Άστρους. Επιγραφές από επιτύμβιες στήλες.

241. Ιω. Κουσκουνάς - Κυρ. Χασαπογιάννης - Ιω. Κακαβούλιας κ.ά., Θυρεάτις Γή, Άθηναι 1981, σ. 114-115. Για τη στήλη κάνει λόγο και ο Walker (ό.π., σ. 34-35), ο οποίος θεωρεί το όνομα γυναικείο και τη χρονολογεί στα τέλη του 5ου - αρχές του 4ου αι. π.Χ.

242. Η στήλη είναι από ντόπιο ασβεστόλιθο και σώζεται κατά το μεγαλύτερο μέρος. Ύψος 0,90, πλάτος 0,61, πάχος 0,14 μ. και ύψος γραμμάτων 0,02 μ. Το όνομα πρέπει να είναι γυναικείο. Πρβλ. Φιλυτώ (IG XII.5. 373). Επίσης Ηρωδιανός, Bekker Anecd. T. III, σ. 1204: τὰ ἀρχαῖα τῶν ἀντιγράφων ἐν ταῖς εἰς ὧ ληγούσαις εὐθείαις εἶχον τὸ ῥ προσγεγραμμένον, οἶον ἢ Λητώ, ἢ Σαπφώ.

243. Ντόπιος ασβεστόλιθος. Ύψος 0,54, πλάτος 0,30, πάχος 0,13 μ., ύψος γραμμάτων 0,02 μ. Το πάνω τμήμα, όπου η επιγραφή, είναι αδρά δουλεμένο, ενώ το υπόλοιπο είναι εντελώς αδούλευτο. Για πρώτη φορά η ύπαρξη της στήλης έγινε γνωστή τον Απρίλιο του 1971 σε επίσκεψή μου με τον έκτακτο Επιμελητή Αρχαιοτήτων, φιλόλογο Παν. Καμπύλη.

244. Βλ. και Pape - Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, Braunschweig 1863, σ. 677: Κλεῦδαμος (= Κλεοδάμος).

Σχέδ. 38. Ελληνικό Άστρος.
Επιτύμβια επιγραφή.

στήλης²⁴⁵. Η στήλη είχε επτά σειρές γραμμάτων, από τα οποία σώζονται τα παρακάτω:
ΜΝΗΜ [---]/ΜΟΙΡΕΙ [---]/ΣΕΠΛΕ [---]/ΟΥΤΟΦ [---]/ΝΟΣ·Κ [---]/ΤΙΔΕΣ [---]/
ΟΠΡΟΛΙΠ [---]

Β' μισό του 2ου αι. μ.Χ. (Σ χ έ δ. 38· Π ί ν. 24β).

Στο Μουσείο του Άστρος φυλάσσονται επίσης τα παρακάτω ευρήματα από το Ελληνικό²⁴⁶:

1. Πέντε λίθινες αξίνες από σκληρή πρασινωπή πέτρα (Σ χ έ δ. 39· Π ί ν. 24γ, στ-η). Η ακμή τους είναι λειασμένη, ενώ η υπόλοιπη επιφάνεια είναι δουλεμένη αδρά. Αναφέρουμε ακόμη δύο λίθινους τριπτήρες (Π ί ν. 24δ-ε) και τρεις λεπίδες οψιανού²⁴⁷.

2. Τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης (Π ί ν. 25δ). Σώζεται το πάνω τμήμα. Ύψος 0,325, πλάτος 0,342 μ. Μάρμαρο σκοτεινογάλαζο, λεπτόκοκκο. Στην επίστεψη της στήλης υπάρχει ένα κεντρικό δεκάφυλλο ανθέμιο και δύο ημιανθέμια, από ένα σε κάθε άκρο. Το θέμα της παράστασης πρέπει να είναι δεξίωση. Σώθηκε μόνο το πάνω μέρος από μία όρθια ανδρική μορφή δεξιά· τη δεύτερη μορφή πρέπει να τη φαντασθούμε καθιστή. Μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.²⁴⁸.

3. Σφαιρικός μελαμβαφής αρύβαλλος (Σ χ έ δ. 40,1). Σωζ. ύψος 0,06 μ. Λείπει η λαβή, το στόμιο και μέρος του λαιμού. Το χρώμα είναι απολεπισμένο σε πολλά σημεία. 6ος αι. π.Χ.

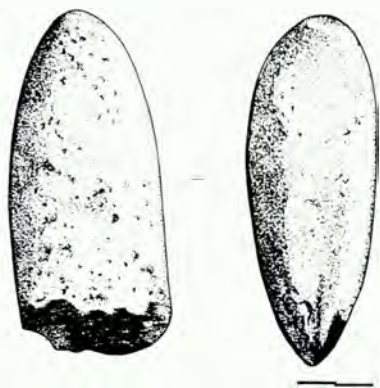
4. Αρύβαλλος αέραιος (Σ χ έ δ. 40,2· Π ί ν. 26δ). Ύψος 0,055, διάμ. κοιλιάς 0,055 μ. Πηλός λεπτός κοκκινωπός, όχι πολύ καθαρός. Σώμα σχεδόν κυλινδρικό και βάση επίπεδη. Μία πλατιά μαύρη ταινία ζώνει την κοιλιά του αγγείου, ενώ μία δεύτερη περιτρέχει τον ώμο. Μαύρο χρώμα καλύπτει το δίσκο του στομίου εσωτερικά κι εξωτερικά. Β' μισό του 6ου αι. π.Χ.

245. Βρέθηκε από τον Δημ. Κουρόγιωργα και παραδόθηκε στον έκτακτο Επιμελητή Αρχαιοτήτων, Παν. Καμπύλη το 1971, κατά την επίσκεψή μας στο Ελληνικό. Ύψος 0,175, πλάτος 0,09 μ. Μάρμαρο λευκό.

246. Δε συμπεριλαμβάνονται εδώ τα ευρήματα των Ολλανδών (1976) ούτε όσα προήλθαν από την ανασκαφή του νεκροταφείου (1979).

247. Οι τέσσερις αξίνες βρέθηκαν από τους Δημ. Κουρόγιωργα, Ευστρ. Καψάλη και Παν. Ε. Καμπύλη, και οι τριπτήρες με τους οψιανούς και η πέμπτη αξίνα (Σ χ έ δ. 39· Π ί ν. 24η) βρέθηκαν σε αυτοψίες μου το 1970. Η τελευταία αξίνα δε βρέθηκε μέσα στο Τειχιό, αλλά κοντά στο ναό, στη θέση Ανεμόμυλος Ελληνικού.

248. Πρβλ. Η. Möbius, Die Ornamente der griechischen Grabstelen, Klassischer und Nachklassischer Zeit, München 1968, πίν. 18 b και 24 a.

Σχέδ. 39. Ελληνικό Άστρος.
Λίθινη αξίνα.

5. Μικκύλος μελαμβαφής αρύβαλλος με επίπεδη βάση²⁴⁹ (Σ χ έ δ. 40,3). Ύψος 0,034, διάμ. κοιλιάς 0,032 μ. Πηλός καφεκίτρινος. Η επιφάνειά του καλυπτόταν με αραιό μαύρο χρώμα, απολεπισμένο τώρα κατά το μεγαλύτερο μέρος. Β' μισό του 6ου αι. π.Χ.

6. Μελαμβαφής λαγύνος με σφαιρική κοιλιά (Σ χ έ δ. 41,1· Π ί ν. 26ζ). Σωζ. ύψος 0,105, διάμ. κοιλιάς 0,113 μ. Πηλός ερυθροκίτρινος λεπτός. Λείπει το στόμιο και η λαβή. Το σώμα του αγγείου διακοσμείται με κάθετες ραβδώσεις. Ζεύγη από λεπτές ανάγλυφες ταινίες ξεχωρίζουν την κοιλιά από τη βάση και τον ώμο, και το λαιμό από τον ώμο. Η ρίζα του λαιμού διακοσμείται με σειρά από εμπίεστα ανεστραμμένα ανθέμια²⁵⁰. Τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

7. Αρυβαλλοειδής λήκυθος με επίπεδη βάση (Σ χ έ δ. 41,2). Σωζ. ύψος 0,076, διάμ. κοιλιάς 0,093 μ. Πηλός ερυθροκίτρινος. Λείπει το στόμιο και ο λαιμός, ενώ από την ταινιωτή λαβή σώζεται μόνο η αρχή της. Το μαύρο χρώμα που κάλυπτε την επιφάνεια του αγγείου έχει απολεπισθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος. Ο ώμος ξεχωρίζει από την κοιλιά με σειρά από κάθετους ανάγλυφους μηνίσκους και διακοσμείται με σειρά από ανάγλυφα δισκάρια. Η ρίζα του λαιμού διακοσμείται με μία άλλη σειρά μηνίσκων²⁵¹. Τέλος 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

8. Μικρή μελαμβαφής υδρία (Σ χ έ δ. 41,3). Ύψος 0,106 μ., διάμ. κοιλιάς 0,07 μ. Πηλός λεπτός λευκοκίτρινος. Λείπουν οι δύο οριζόντιες λαβές και τμήμα του στομίου. Ο ώμος του αγγείου ξεχωρίζει από την κοιλιά με τέσσερις λεπτές οριζόντιες αυλακώσεις. Τέλη 4ου αι. π.Χ.

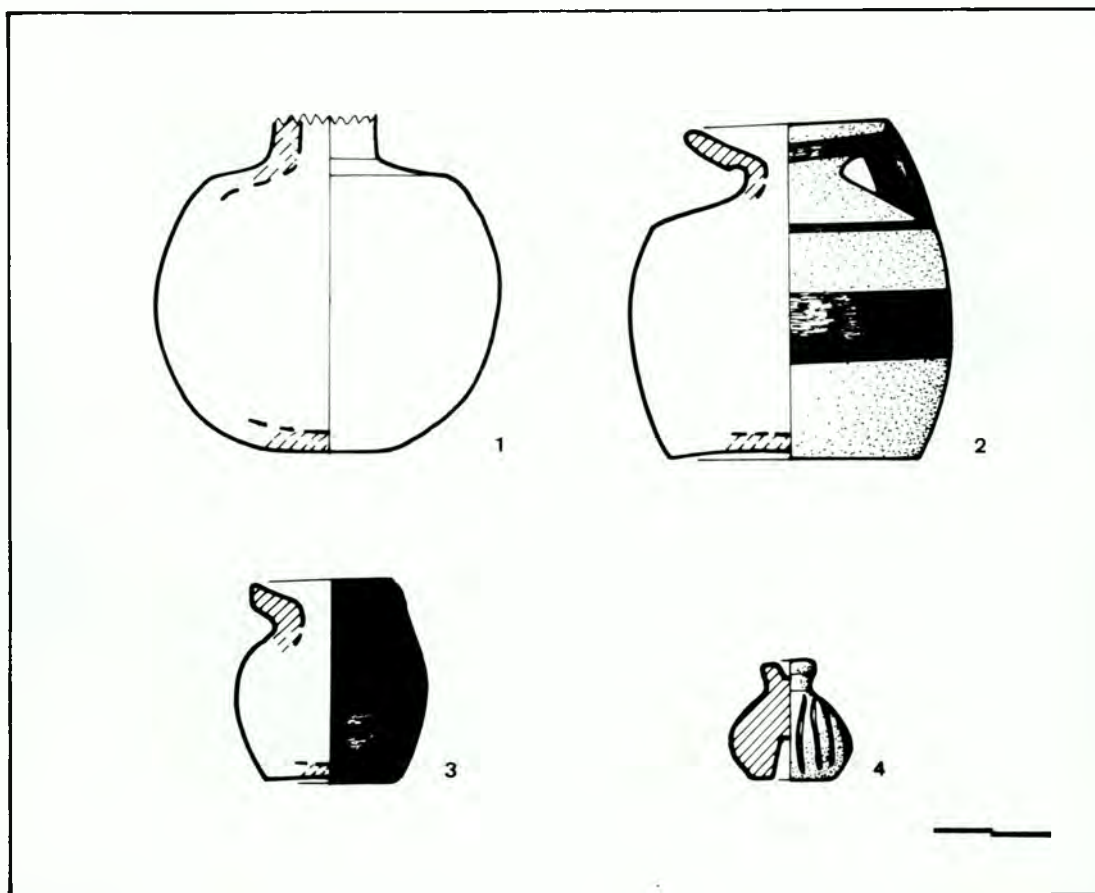
9. Θραύσμα από βάση «μεγαρικού» σκύφου (Π ί ν. 26α). Στο θραύσμα υπάρχει, δοσμένο ανάγλυφα, το μονόγραμμα $\text{X}\Delta$, το οποίο ανήκει σε αργεϊτικό εργαστήριο²⁵². Γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

249. Βρέθηκε από τον έκτακτο Επιμελητή Αρχαιοτήτων, Παν. Καμπύλη, κατά την επίσκεψή μας στο Ελληνικό τον Απρίλιο του 1971, στο νεοανοιγμένο δρόμο, 30 μ. δυτικά από το σπίτι του Κουρόγιωργα.

250. Πρβλ. ανάλογο παράδειγμα από τις Μυκήνες των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (BSA 73(1978), σ. 222, εικ. 10 αριθ. 46-47, πίν. 30 αριθ. 46). Για λαγύνους του αργεϊτικού εργαστηρίου βλ. BCH 94(1970), σ. 513 κ.ε., εικ. 208-209. Πιο κοντά στο δικό μας παράδειγμα είναι η υπ. αριθ. 188.1. Μία παρόμοια βρέθηκε στην ανασκαφή του Ελληνικού. Βλ. BCH 109(1985) σ. 392, εικ.11.

251. Πρβλ. Corinth I, IV, σ. 95, πίν. 24:3α. Πρβλ. και Ελληνικού, ό.π. σ. 399, εικ.27 και σ. 443, εικ.141.

252. Για το εργαστήριο με το μονόγραμμα $\text{X}\Delta$ βλ. G. Siebert, Recherches sur les ateliers de bols à reliefs du Péloponnèse à l' époque Hellénistique, Paris 1978, σ. 50 κ.ε., πίν. 22-31. Για σύγκριση με το δικό μας βλ. κυρίως

Σχέδ. 40. Ελληνικό Άστρους: 1-2. Αρύβαλλοι, 3. Μικκύλος αρύβαλλος, 4. Πήλινο ομοίωμα καρπού (;).

10. Πήλινο ομοίωμα καρπού (;) ή περίαπτο (;) (Σ χ έ δ. 40,4). Ύψος 0,02, διάμετρος 0,021 μ. Διακοσμείται με βαθιές εντομές σε κάθετη διάταξη.

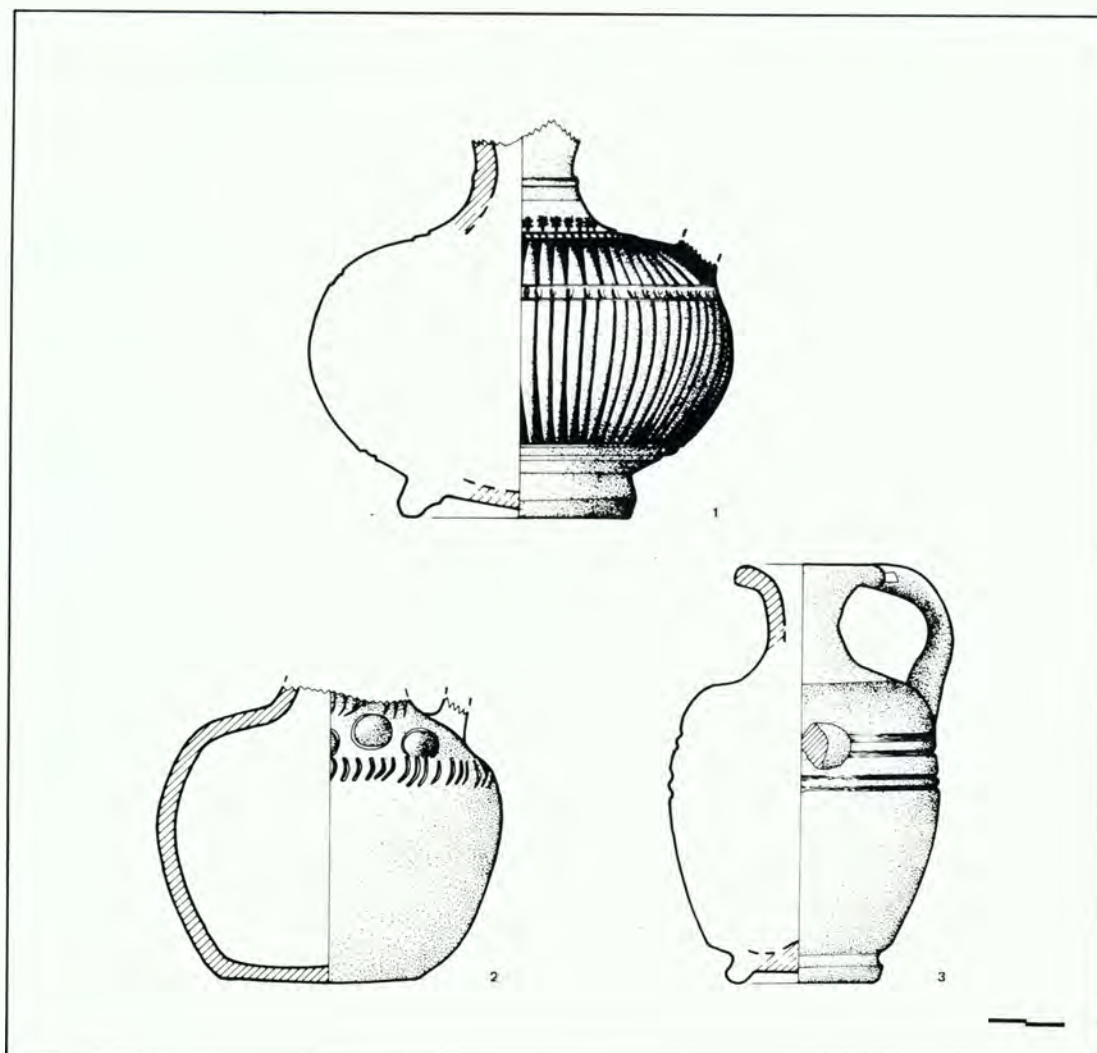
11. Πήλινος λύχνος ακέραιος (Π ί ν. 25α₁). Ύψος 0,035, μήκ. 0,096, διάμ. 0,065 μ. Πηλός τεφρός. Στην επιφάνεια διατηρείται αραιό χρώμα και στον ώμο σχηματίζεται μικρή μαστοειδής απόφυση. Μυκτήρας στενόμακρος με καμπύλο το άκρο του²⁵³. 3ος αι. π.Χ.

12. Πήλινος λύχνος σχεδόν ακέραιος (Π ί ν. 25α₂). Ύψος 0,033, μήκ. 0,092, διάμ. 0,059 μ. Πηλός κεραμόχρους, λεπτός και καθαρός. Λείπει η λαβή. Στην επιφάνειά του διατηρούνται υπολείμματα καστανόμαυρου χρώματος²⁵⁴. 2ος αι. π.Χ.

πίν. 22 αριθ. Μ 1, και πίν. 23 αριθ. Μ 6. Το θραύσμα του Ελληνικού το βρήκα στα λείψανα των οικοδομημάτων στο ανατολικό άκρο του οικισμού.

253. Πρβλ. Α. Bignon, *Lampes d'Argos*, Paris 1966, σ. 31 αριθ. 127 και 129, πίν.3. Πρβλ. και Agora IV, αριθ. 404, πίν. 41.

254. Πρβλ. Bignon, ό.π., σ. 33 αριθ. 157. Πρβλ. και Agora IV, αριθ. 469, πίν. 43.

Σχέδ. 41. Ελληνικό Άστρους: 1. Μελαμβαφής λάγυνος, 2. Αρυβαλλοειδής λήκυθος, 3. Μελαμβαφής υδρία.

13. Δύο κεφαλές από πήλινα γυναικεία ειδώλια (Π ί ν. 26β-γ). Ύψος μαζί με το λαιμό: α) 0,056 μ., β) 0,063 μ.²⁵⁵. Πηλός ερυθροκίτρινος λεπτός. Ελληνιστικά χρόνια.

14. Δίσκος από πτυκτό χάλκινο κάτοπτρο (Π ί ν. 25β-γ). Πρόκειται για το τμήμα που κάλυπτε το κυρίως κάτοπτρο. Διάμ. 0,098 μ. Εξωτερικά είναι αδιακόσμητο, αλλά στο εσωτερικό διακοσμείται με δύο χαρακτούς συγκεντρικούς κύκλους στο κέντρο και με τρεις παρόμοιους στην περιφέρεια²⁵⁶. Ελληνιστικά χρόνια.

255. Πρβλ. S. Besques, Musée National du Louvre, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, étrusques et romains, Paris 1972, III, σ. 317 αριθ. D 2664, πίν. 391.

256. Για πτυκτά κάτοπτρα βλ. W. Züchner, Griechische Klappspiegel, Berlin 1942.

15. Δίσκος από πτυκτό χάλκινο κάτοπτρο παρόμοιο με το προηγούμενο (Πί ν. 26ε-στ). Διάμ. 0,092 μ. Εξωτερικά είναι ακόσμητος, ενώ εσωτερικά έχει τρεις διακοσμητικές ζώνες με ανάγλυφους συγκεντρικούς κύκλους. Ελληνιστικά χρόνια.

Κατά τις αυτοψίες μου στο Ελληνικό βρέθηκαν επίσης αρκετά όστρακα, τμήματα λύχνων, τμήμα πήλινου ηθμού, θραύσματα γυάλινων αγγείων, πήλινες κωνικές αγνύθες, πήλινος τριποδίσκος για την όπτηση αγγείων, τρία χάλκινα νομίσματα και μία χάλκινη αιχμή βέλους. Από τα όστρακα αναφέρουμε ένα ίσως ΜΕ χρόνων, ένα άλλο μυκηναϊκών χρόνων, ένα από μελανόμορφο αγγείο, δύο από ερυθρόμορφα αγγεία· στο ένα διατηρείται μέρος από το χέρι ανδρικής μορφής, αρκετά μελαμβαφή, μερικά με σταμπωτή διακόσμηση και άλλα με ραβδωτή επιφάνεια, και μερικά από «μεγαρικούς» σκύφους του 2ου αι. π.Χ. (Πί ν.26δ). Τα πιο όψιμα όστρακα ανήκουν σε αγγεία ρωμαϊκών χρόνων, μερικά από τα οποία είναι αρρετινά.

Ο τριποδίσκος για την όπτηση των αγγείων μας οδηγεί στην υπόθεση ύπαρξης και λειτουργίας κάποιου κεραμικού κλιβάνου²⁵⁷.

Η χάλκινη αιχμή βέλους βρέθηκε πάνω στο τείχος της ακρόπολης. Πρόκειται για μικρή αιχμή με τρεις ακίδες, μήκ. 0,0185 μ., που απολήγει σε αυλό, διαμ. 0,005 μ.²⁵⁸ (Πί ν. 26θ).

Από τα τρία νομίσματα το ένα είναι τελείως φθαρμένο και τα δύο άλλα ανήκουν σε νομισματοκοπεία του 'Αργους και των Μεγάρων· του 'Αργους έχει στην Α όψη κεφαλή 'Ηρας με στεφάνη και στη Β φαρέτρα με κλαδί φοίνικα στο πεδίο και τα γράμματα Α Ι πάνω και ΣΧ ΙΣ κάτω (Αισχίς). Στο μέσον της αριστερής πλευράς του πεδίου υπάρχει το γράμμα Θ (Πί ν. 26ι-ια). Διάμ. 0,016 μ. και βάρος 3,80 γραμ. 3ος αι. π.Χ. και μετά²⁵⁹. Των Μεγάρων έχει στην Α όψη πρόωρα. Πάνω στο κατάστρομα εικονίζεται τρίποδας και δίπλα τρίαίνα. Στη Β όψη, μέσα σε κύκλο από κοκκίδες, εικονίζονται δύο δελφίνια κι ανάμεσά τους η λέξη ΜΕΓ (Μεγ(αρέων). Διάμ. 0,0145 μ. και βάρος 3 γραμ. Μετά το 307 π.Χ.²⁶⁰.

Σύμφωνα με πληροφορίες (Θυρεάτις Γη, σ. 115), παλιότερα είχαν βρεθεί από τους κατοίκους νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων.

Τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά ευρήματα στο Ελληνικό μας φανερώνουν τη μεγάλη διάρκεια ζωής του οικισμού, τουλάχιστον από τα μυκηναϊκά χρόνια μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ. Η μεγάλη έκταση των ερειπίων, η επιμελημένη οχύρωση και επιπλέον η γεωγραφική θέση του οικισμού μας υποχρεώνουν να αναζητήσουμε εδώ μια σπουδαία, για να κυριολεκτούμε, τη

257. Βρέθηκε κατά τη νότια πλευρά του περίβολου και προς τα ανατολικά. Σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων του Ελληνικού, παλιότερα σώζονταν λείψανα από δύο κεραμικούς κλιβάνους δυτικά από το Τειχίο, στα Καψαλείκα. Ο ένας βρισκόταν κοντά στα σίτια, λίγα μέτρα δυτικά από την πηγή, κι ο άλλος πιο κάτω, στη ρεματιά, στη θέση Βούρλο, όπου και μία μικρή πηγή. Επίσης ο δάσκαλος Αν. Γούνης ('Η Κυνουρία διά μέσου τῶν αἰώνων, εφημ. Κυνουρία αριθ. φύλλου 11, 15 Απριλίου 1928, σ. 4) γράφει: «...καὶ τάφοι μικροὶ θολωτοὶ εὐρέθησαν καὶ πήλινα ἄγγεα καὶ εἰδῶλια καὶ χάλκινα καλῆς ἐποχῆς, ἅτινα κατεσκευάζοντο καὶ ἐπεξεργάζοντο ἐκεῖ, ὡς ἐνδείκνυται ἀπὸ τὰ ἱχνη ἐργαστηρίου καὶ ὀπτητηρίου, τὰ ὁποῖα ἀκόμη φαίνονται...»

258. Ο τύπος της αιχμής, που πρωτοφαίνεται στην περίοδο των Περσικών πολέμων, ανήκει σε μια ιδιόρρυθμη ποικιλία αιχμών, στην οποία τα πτερύγια δεν προεξέχουν. Πρβλ. παρόμοια αιχμή από τη βόρεια πλαγιά της Ακρόπολης, *Hesperia* 2 (1933), σ. 342, εικ. 13.

259. Πρβλ. SNG Corp., αριθ. 79, πίν. 2. Τα νομίσματα του 'Αργους με το γράμμα Θ στη δεύτερη όψη αποδόθηκαν από μερικούς μελετητές στη Θυρέα· βλ. σχετικά JNG 8 (1957), σ. 83 (113). Ο G.F. Hill, NC 1917, 319 (σημείωση), πιστεύει ότι το Θ δε σχετίζεται με τη Θυρέα, αλλά είναι ίσως ένα σύμβολο της 'Ηρας. Το πιο πιθανό είναι το Θ να σημαίνει Θυρέα και τα νομίσματα αυτά να κόπηκαν από το 'Αργος, όταν ξαναπήραν τη Θυρεάτιδα από τους Σπαρτιάτες. Δύο χάλκινα νομίσματα 'Αργους, με κεφαλή λύκου στην Α όψη και το γράμμα Α στη Β, βρέθηκαν σε τάφους του Ελληνικού (BCH 109 (1985), σ. 414, εικ. 63-66). Το ένα έχει ως παραπληρωματικό έμβλημα, στο πεδίο της Β όψης, το Θ, το οποίο οι Abadie και Spyropoulos θεωρούν κιθάρα.

260. Πρβλ. SNG Corp., αριθ. 481, πίν. 12.

σπουδαιότερη πόλη της Θυρεάτιδος. Αυτή η πόλη αναμφίβολα ήταν η Θυρέα, η ἄνω πόλις του Θουκυδίδη, στην οποία ανήκαν και οι υπόλοιποι οικισμοί της περιοχής.

Τη Θυρέα τοποθετούν στο Ελληνικό, ο R. Heberdey (*Die Reisen des Pausanias in Griechenland*, Wien 1894, σ. 51), ο Lolling στον οδηγό του Baedeker, *Griechenland*, Leipzig 1893, σ. 273), ο Walker (ό.π., σ. 36-37) και με επιφύλαξη ο Παπαχατζής (ό.π., σημ. 1 της σ. 304). Στην ίδια θέση ο Παπαχατζής είχε τοποθετήσει άλλοτε (Κορινθιακά, Ἀθήναι 1963, σημ. 5 της σ. 224), με πιθανότητα, τη Νηρίδα. Από τους άλλους μελετητές, ο Leake (*Morea II*, σ. 486) και ο Ross (*Reisen*, σ.171) τοποθετούν τη Θυρέα στη Λουκού, ο Boblaye (*Recherches*, σ. 69), με πιθανότητα, στο Νησί του Αγίου Ανδρέα, ο Bursian (*Geogr. II*, σ.71) δυσκολεύεται να πάρει θέση στο πρόβλημα, δέχεται όμως ότι η πόλη βρισκόταν στην πεδιάδα σε απόσταση 10 σταδίων από τη θάλασσα, οι H. Kiepert (*Atlas Antiquus*, Berlin 1892, πίν. V), Frazer (*III*, σ. 309) και Cartledge (ό.π., σ. 189 και χάρτες 1,18), την τοποθετούν στην Αγία Αναστασιά. Οι Ι. Κακαβούλιας, Ι. Κουσκούνας και Κ. Χασαπογιάννης (Ἡ Θυρεάτις, Ἀθήναι 1934, σ. 140) τοποθετούσαν τη Θυρέα στην Αγία Αναστασιά, ενώ αργότερα (Θυρεάτις Γῆ, Ἀθήναι 1981, σ. 117) απέφυγαν να ταυτίσουν τη θέση της πόλης. Στην Αγία Τριάδα, η οποία πρέπει να ταυτισθεί με την Αγία Αναστασιά, τοποθετεί τη Θυρέα και ο Kahrstedt (ό.π., σ. 228 κ.ε.) και πιστεύει ότι εγκαταλείφθηκε μετά την καταστροφή της το 424 π.Χ., ενώ ο Pritchett²⁶¹ ορίζει τη θέση της στο Καστράκι της Κάτω Μελιγούς. Στο Καστράκι την τοποθετούν και οι Christien και Spygopoulos (ό.π., σ. 461 και 466, χάρτης της εικ. 1 στη σ. 386) και υποστηρίζουν ότι ιδρύθηκε από τους Σπαρτιάτες, για να κατοικήσουν οι Αιγινήτες. Οι Pritchett (ό.π., III, σ. 124 κ.ε.), Christien και Spygopoulos (ό.π., σ. 60), καθώς και η Abadie, η οποία μελέτησε τα ευρήματα της ανασκαφής του Ελληνικού, τοποθετούν στο Ελληνικό τον οικισμό Εύα, βασιζόμενοι σε μια παραπλανητική πληροφορία του Καλίτση, σχετικά με μια ενεπίγραφη κεραμίδα της Εύας, η οποία βρέθηκε κοντά στο Ελληνικό, αλλά όχι στον οικισμό (για το σημαντικό αυτό εύρημα βλ. παρακάτω, σ. 190 κ.ε.).

Η ταυτόχρονη χρησιμοποίηση του όρου Θυρέα και για τη δήλωση της περιοχής, η οποία κυρίως ονομαζόταν Θυρεάτις, προκάλεσε σύγχυση σε πολλούς μελετητές, μερικοί μάλιστα αμφισβήτησαν την ύπαρξη του οικισμού²⁶². Μεγάλη σύγχυση προκάλεσε η πραγματική απόσταση της πόλης από τη θάλασσα, για την οποία ο Θουκυδίδης (IV. 57.1) γράφει ότι είναι 10 στάδια. Προφανώς υπάρχει κάποιο λάθος στο κείμενο του Θουκυδίδη, γιατί δε νοείται μεσογειακή πόλη με απόσταση μόνο 10 σταδίων από τη θάλασσα, κι ούτε ήταν δυνατό η ἄνω πόλις να βρισκόταν στην πεδιάδα όπου μας οδηγούν αναπόφευκτα τα 10 στάδια. Επιπλέον, δεν υπάρχουν πουθενά λείψανα οικισμού των κλασικών χρόνων σ' αυτή την απόσταση.

Η διάκριση μεταξύ Θυρέας και Θυρεάτιδος είναι αρκετά σαφής στον Θουκυδίδη, ο οποίος με τον όρο Θυρέα δηλώνει κυρίως τον οικισμό (II. 27. 2, V. 41. 1), ενώ με τον όρο Θυρεάτις δηλώνει αποκλειστικά την περιοχή (II. 27. 2, VI. 95. 1). Ο Ρωμαίος, παρόλο που δεν πήρε θέση στο παραπάνω πρόβλημα για τη Θυρέα, σε ένα χάρτη ο οποίος συνοδεύει μια του μελέτη για τις Πρασιές τοποθετεί την πόλη Θυρέα στο Ελληνικό²⁶³.

Στη θέση του Ελληνικού η Θυρέα είχε τη δυνατότητα να ελέγχει την ενδοχώρα, εκμεταλ-

261. W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography IV (Passes)*, Univ. of California 1982, σ. 64 κ.ε.

262. Κ. Ι. Καλίτσης, Ἡ Θυραία κατά τους ἀρχαίους συγγραφείς καὶ τὸ ἔτυμον αὐτῆς, Πλάτων 31/32(1964), σ. 219-235.

263. ΠΑΑ 30(1955), σ. 95. Η σύγχυση ως προς τη θέση της Θυρέας συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας. Η Αθ. Καλογεροπούλου σε χάρτη της (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἀθήναι 1972, τ. Γ2, σ. 50) τοποθετεί τη Θυρέα στα μεσόγεια, ενώ σε άλλο χάρτη (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἀθήναι 1972, τ. Γ1, σ. 216) ο Χρ. Πελεκίδης την τοποθετεί κοντά στην παραλία.

λευόταν την εύφορη πεδιάδα της Θυρεάτιδος²⁶⁴ και εξασφαλιζόταν μέχρι ένα σημείο από τις επιδρομές που γίνονταν από τη θάλασσα²⁶⁵.

Τα προϊστορικά λείψανα που βρέθηκαν δικαιολογούν την ύπαρξη της Θυρέας στα μυθικά χρόνια, γεγονός που συμφωνεί με την αρχαία παράδοση²⁶⁶. Όταν η περιοχή πέρασε στην επικράτεια των Σπαρτιατών μετά το 546 π.Χ., ο πληθυσμός της πόλης θα ελαττώθηκε αισθητά, γιατί τουλάχιστον ένα μέρος θα μετανάστευσε στην Αργολίδα ή θα διώχθηκε από τους Σπαρτιάτες²⁶⁷. Το 431 π.Χ. οι Σπαρτιάτες εγκατέστησαν στη Θυρέα τους Αιγινήτες, που είχαν διωχθεί από τους Αθηναίους²⁶⁸. Ήταν φυσικό να δοθεί στους Αιγινήτες η σπουδαιότερη πόλη της περιοχής, αφού η εγκατάσταση αυτή ήταν ουσιαστικά μια στρατηγική ενέργεια των Σπαρτιατών. Με τον τρόπο αυτό οι Σπαρτιάτες δημιουργούσαν ένα ισχυρό προτείχισμα εναντίον του Άργους, που μονίμως διεκδικούσε τη Θυρεάτιδα, εδραίωναν τα σύνορά τους και εξασφάλιζαν την έξοδό τους στον Αργολικό²⁶⁹.

Η πρώτη φροντίδα των εποίκων Αιγινήτων, μόλις έφθασαν στη Θυρέα, θα ήταν η οχύρωση της νέας τους πόλης. Αμέσως μετά την ολοκλήρωση της οχύρωσης της Θυρέας θα έσπευσαν να οχυρώσουν και το Νησί του Παραλίου Άστρος, που θα τους χρησίμευε ως προπύργιο για την άμυνα της Θυρέας από τη θάλασσα, αλλά και ως ναυτική βάση. Από το σημείο αυτό οι Αιγινήτες, πεπειραμένοι στη ναυτική τέχνη, θα μπορούσαν να ελέγχουν τον Αργολικό και να βοηθούν τους συμμάχους τους Ερμιονείς, Επιδαυρίους και Τροιζηνίους, και ακόμη να παρενοχλούν τις ακτές της Αττικής. Οι Αθηναίοι φαίνεται ότι υποπευθύνθηκαν το ρόλο που μπορούσαν να παίξουν οι Αιγινήτες στη Θυρεάτιδα, εκτίμησαν το μελλοντικό κίνδυνο κι αποφάσισαν να τους ανατρέψουν τα σχέδια με αιφνιδιαστική επίθεση.

Μετά την καταστροφική επιδρομή του Νικία, το καλοκαίρι του 424 π.Χ., και την πυρπόληση της πόλης, ο οικισμός πρέπει να έπεσε σε παρακμή μέχρι τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.²⁷⁰. Μετά το 338 π.Χ., όταν η Κυνουρία ξαναπέρασε στα χέρια των Αργείων με την επέμβαση του Φιλίππου Β', ο πληθυσμός της Θυρέας θα αυξήθηκε σημαντικά, θα επιδιορθώθηκαν τα τείχη και μερικά τμήματα θα ξανακτίστηκαν.

Στα τέλη του 1ου αι. π.Χ., όταν τα ιστορικά δεδομένα έχουν αλλάξει, θα άρχισε βαθμιαία η εγκατάλειψη της Θυρέας. Οι κάτοικοι πρέπει να κατέβηκαν χαμηλότερα προς την πεδιάδα, στη θέση Συκιά, στα ριζά του ορεινού όγκου του Ελληνικού, στο Καστράκι Κάτω Μελιγούς και σε άλλες θέσεις της πεδιάδας και της παραλίας (Νησί Παραλίου Άστρος). Η παλιά πόλη δεν εγκαταλείφθηκε τελείως, αλλά ένα τμήμα του πληθυσμού παρέμεινε μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ.²⁷¹.

264. Η απόσταση των 7-10 χλμ. μέχρι τα χωράφια της πεδιάδας δεν αποτελούσε εμπόδιο για τους τότε κατοίκους, αφού μέχρι σήμερα στα χωριά της Κυνουρίας πολλές φορές τα χωράφια βρίσκονται σε απόσταση 5-10 χλμ.

265. Η καταστροφή της πόλης από τους Αθηναίους το 424 π.Χ. οφείλεται κυρίως στον αιφνιδιασμό και την έλλειψη σπαρτιατικής υποστήριξης. Οι κάτοικοι πάντως μπορούσαν εύκολα να σωθούν στα βουνά, ανεγκατέλειπαν την πόλη, όπως έκανε η σπαρτιατική φρουρά.

266. Σχόλια εις Διονύσιον τον Περιηγητήν (ό.π., υποσημ. 56) και Πausanías VIII.3.3 (ό.π., υποσημ. 55).

267. Toynebee, σ. 183, σημ. 1.

268. Θουκυδίδης II.27.2 (ό.π., υποσημ. 81). Ένα μέρος από το ντόπιο πληθυσμό, που θα ήταν όμως πιστό στη Σπάρτη, είναι πιθανό να μετέφεραν οι Σπαρτιάτες στον οικισμό που βρίσκεται στη θέση Τσιόροβος στη Ζάβιτσα, και στην Ανθήνη, προωθώντας έτσι τα όριά τους πολύ κοντά στο Άργος και ενισχύοντας με έμψυχο υλικό τον οχυρωμένο παραθαλάσσιο οικισμό της Ανθήνης. Για τον οικισμό στον Τσιόροβο βλ. παρακάτω σ. 90 κ.ε.

269. Ανάλογη τακτική είχαν εφαρμόσει οι Σπαρτιάτες παλιότερα, όταν εγκατέστησαν τους διωγμένους από τους Αργείους Ναυπλιείς και Ασινάιους στη Μεσσηνία. Οι Αιγινήτες θα έπαιζαν για λογαριασμό της Σπάρτης το ρόλο του «χωροφύλακα». Βλ. και Toynebee, σ. 181, 184, σημ. 3.

270. Είναι γνωστό ότι το 414 π.Χ. μια νέα επιδρομή, των Αργείων αυτή τη φορά, ρήμαξε τη Θυρεάτιδα (Θουκυδίδης VI.95.1, ό.π., υποσημ. 89).

271. Μία ανάλογη περίπτωση με εγκατάλειψη του ορεινού οικισμού και εγκατάσταση των κατοίκων στα πεδινά, με παράλληλη διατήρηση του παλιού οικισμού, αναφέρει ο Πausanías (IV.31.2) για τη Θουρία.

Ο Πausanías δεν αναφέρει την ύπαρξη της πόλης Θυρέας, όταν περιγράφει την περιοχή, ίσως επειδή βρισκόταν σε παρακμή και κατά το μεγαλύτερο μέρος της είχε εγκαταλειφθεί²⁷². Επίσης ο Πλίνιος αναφέρει την *locus Thyrea*²⁷³. Ο οικισμός όμως ήταν γνωστός στα χρόνια του Πausanías, αφού και ο ίδιος, σε άλλο σημείο, αναφέρει την πόλη και την ξεχωρίζει από τη Θυρεάτιδα²⁷⁴, αλλά σιγά-σιγά το όνομα Θυρέα διατηρήθηκε μόνο στην πεδιάδα, στην οποία θα είχε διασκορπισθεί και ο πληθυσμός της²⁷⁵.

Τσιόροβος Δολιανών

Σε απόσταση 3 χλμ. Β.ΒΔ. των Κάτω Δολιανών, στις νότιες πλαγιές της Ζάβιτσας και δίπλα στο δρόμο Δολιανών-Άργους, στη θέση *Τσιόροβος*, βρίσκονται τα ερείπια ενός οχυρωμένου αρχαίου οικισμού (Σ χ έ δ. 3, 113· Π ί ν. 27α).

Ο Boblaye²⁷⁶ αναφέρει σ' αυτή τη θέση την ύπαρξη ενός παλιόκαστρου με πέτρες σχεδόν ακατέργαστες και οπωσδήποτε μεγάλης αρχαιότητας. Σημειώνει ότι η πύλη που βρίσκεται στην πλευρά του αυχένα μοιάζει με των πυραμιδόσχημων μνημείων, κι ότι το κάστρο αυτό μπορεί να θεωρηθεί η πύλη της Θυρεάτιδος. Ο Ross²⁷⁷ αναφέρει κι αυτός το παλιόκαστρο και τοποθετεί εδώ την πόλη Εύα. Μνεία των ερειπίων του κάστρου κάνουν ο Curtius²⁷⁸ και ο Bursian²⁷⁹, ο δεύτερος δε προσθέτει ότι πρέπει να αναζητήσουμε εδώ τα λείψανα μιας πόλης. Οι Καλίτσης (ΑΕ 1965, Χρονικά, σ. 16), Pritchett (III, σ. 116 κ.ε. και IV, σ. 75 κ.ε.), Christien και Spyropoulos (ό.π., σ. 457 και 461) τοποθετούν στον Τσιόροβο την Ανθήνη.

Τα αρχαία λείψανα απλώνονται στην πλαγιά ενός πρόβουνου της Ζάβιτσας και καταλαμβάνουν αρκετή έκταση²⁸⁰. Στη δυτική πλευρά σε μερικά σημεία, σύρριζα στο δρόμο, διατηρούνται υπολείμματα από τον οχυρωτικό περίβολο. Λείψανά του διακρίνονται και σε διάφορα άλλα σημεία, ώστε η περίμετρός του, σύμφωνα με την ομάδα των Ολλανδών που έκανε σχετικές μετρήσεις, να φθάνει τα 1000 μ.²⁸¹. Κατά το μεγαλύτερο μέρος είναι κτισμένο με

272. Μερικοί μελετητές (Leake, Morea II, σ. 492· Bursian, Geogr. II, σ. 69) θεωρούν ότι αυτή η παράλειψη του Πausanías σημαίνει ότι η Θυρέα δεν ξανακατοικήθηκε μετά την καταστροφή της από τους Αθηναίους.

273. Plinius, N.H. IV.5.16: *Dehinc a Taenaro ager laconicus liberae gentis... oppida Taenarum, Amyclae, Pherae, Leuctra, et intus Sparta, Therapne, atque ubi fuere Cardamyle, Pitane, Anthea, locus Thyrea...*

274. Πausanías VIII.54.4: *Ἡ δὲ εὐθεῖα ἐπὶ Θυρέαν τε καὶ κόμας τὰς ἐν τῇ Θυρεάτιδι ἐκ Τεγέας παρείχετο ἐς συγγαφὴν Ὀρέστου τοῦ Ἀγαμέμνονος μνημα...* Η σιωπή του Πausanías για την πόλη Θυρέα, όταν κάνει λόγο για τις κόμες της Θυρεάτιδος (II.38.6), είναι ακόμη μία ένδειξη ότι δεν πέρασε ο ίδιος από την Κυνουρία, αλλά βασίστηκε σε πληροφορίες άλλων. Ακόμη, δεν πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση, ο Πausanías να είχε γράψει σχετικά με τη Θυρέα αλλά να χάθηκε το αντίστοιχο κείμενο.

275. Σε μία επιτύμβια επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ., που φυλαγόταν μέχρι το 1940 στη Μονή Ορθοκωστών, αναφέρεται η Θυρέα και η Θυρεατική χώρα. Ι. Κουσκουνάς, Μία ἐκ Θυρέας ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή, Πλάτων 5(1951), σ. 260-265. Ο Κουσκουνάς σωστά γράφει ότι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους η πόλη Θυρέα υπήρχε στη Θυρεάτιδα. Βλ. και υποσημ. 334. Η επιγραφή, η οποία χάθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής, έχει, σύμφωνα με τη μεταγραφή του Κουσκουνά, ως εξής: *Γέλλιε Κάρπε χαῖρε - πάντων φίλε/Ἀθηνα[ῖ] ἐν Θυρέα κατοικῶν· νοήματι/καὶ φρ[ον]ή-ματι κ[αί] νεανισκεία πολλῶν/ἐξ[ο]χώτερος ἀνδρῶν, ἐγένετο πραγματευ /τῆς τῆς Θυρεατικῆς χώρας· νοῶν καὶ φρ[ον]ῶν εἴ τι γένοιτο περὶ αὐτὸν ἀνθρῶ/πινον κατεσκεύασεν οἶκον ἐώνιον/ἐαυτῷ τε καὶ τοῖς ἰδίοις πᾶσιν· εἰ δέ τις/ἐπειθενέγκη τῶν μὴ προσηκόντων [ἐτε]ρ[ον] καὶ θῆ δώσει προστεῖμου τοῖς [λογιστ]αῖς τῆς χώρας δηνά-ρια πέν.-*

276. Boblaye, Recherches, σ. 66.

277. Ross, Reisen, σ. 171.

278. Curtius, Pelop. II, σ. 378.

279. Bursian, Geogr. II, σ. 70.

280. Δηλωτικό των αρχαίων ερειπίων είναι το τοπωνύμιο Ἑλληνικά, που σώθηκε σε μία θέση λίγο βόρεια από τον Τσιόροβο.

281. BCH 103 (1979), σ. 561.

αδρά δουλεμένες πέτρες ή και με εντελώς αδούλευτες, και δίνει την εντύπωση πρόχειρης και βιαστικής κατασκευής (Πί ν. 27β). Σε μερικά σημεία διατηρούνται 5 σειρές λίθων, με μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,80 μ. Στη βορειοδυτική πλευρά του περιβολού υπάρχει ισχυρός πύργος, με μήκος μετώπου 6,20 και βάθος 5,35 μ., κτισμένος με το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα, με μεγάλες δουλεμένες πέτρες, μία μήκ. 1, πλ. 0,75 και πάχ. 0,77 μ. (Πί ν. 27γ). Σώζονται τρεις στρώσεις λίθων, με συνολικό ύψος 1,36 μ. Το πάχος του τείχους που καταλήγει στον πύργο είναι 1,90 μ. Κατά τη βορειοανατολική πλευρά του πύργου πρέπει να υπήρχε μία πύλη, όπως φαίνεται από τη διαμόρφωση του τείχους²⁸².

Ο πύργος, με βάση το είδος της τοιχοδομίας, μπορεί να χρονολογηθεί ανάμεσα στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και στο πρώτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.²⁸³. Στην ίδια εποχή ίσως μπορεί να τοποθετηθεί και το τμήμα του τείχους με το όχι επιμελημένο κτίσιμο.

Έξω από τον οχυρωτικό περίβολο, στη νότια πλαγιά, όπου η θέση *Μνήματα*, βρίσκονται κατά την καλλιέργεια των χωραφιών αρχαίοι τάφοι με πλάκες στις πλευρές τους. Όταν ανοιγόταν ο δρόμος για το Άργος (1948-1949), λίγο πιο πάνω από τον αρχαίο οικισμό βρέθηκε κτιστός αγωγός νερού, που πρέπει να ξεκινούσε από την πηγή *Σπαρτινό*. Σύμφωνα με πληροφορίες των Δολιανιτών, τμήμα παρόμοιου κτιστού αγωγού βρέθηκε μέσα στον οικισμό.

Κατά τη διάνοιξη του δρόμου το 1949, στο βόρειο άκρο του οικισμού, στο χωράφι του Γ. Μπάλλου, βρέθηκε ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από ντόπιο ασβεστόλιθο. Ο Ρωμαίος, με βάση το απόγραφο του φιλόλογου Ιω. Κουσκουνά, διάβασε: *μεδεῖς/ἀδικεῖτο/τό κενε/ἀριον*. Τη χρονολογεί στον 5ο αι. π.Χ. και προσθέτει ότι πρέπει να ήταν στημένη σε ομαδικό τάφο πεσόντων, που είχαν σκοτωθεί σε κάποια συμπλοκή στη μεθόρια αυτή ζώνη²⁸⁴.

Η στήλη είχε ύψος περίπου 1 μ., πλάτος περίπου 0,40 μ. και οκτώ σειρές γραμμάτων. Σήμερα σώζεται μόνο ένα τμήμα από το δεξί και πάνω μέρος, ύψ. 0,54, πλ. 0,235-0,16 και πάχ. 0,225 μ. (Σχ έ δ. 42). Με τη βοήθεια του σωζομένου τμήματος και του απογράφου, διαβάζουμε²⁸⁵:

ΜΕΔΕΙΣ/ΑΔΙΚΕΙΤΟ/ΤΟΚΕΝΕ/ΑΡΙΟΝ/ΤΟΝΟΧΕ/ΤΟΝΟΜΕ/ΑΔΙΚΕΙΤΟ

Ο Καλίτσης (ΑΕ 1965, Χρονικά, σ. 14 κ.ε.) συσχέτισε την επιγραφή με την περίφημη μάχη των εξακοσίων επιλέκτων, για την οποία υποστηρίζει ότι έγινε κοντά στον Τσιόροβο. Παρόμοια άποψη υποστηρίζει κι ο Pritchett (III, σ. 110 κ.ε.). Ο Clairmont θεωρεί δύσκολη την ταύτιση της επιγραφής του Τσιόροβου με τη μάχη των εξακοσίων επιλέκτων κι επισημαίνει ότι εκεί είχαμε τάφους κι όχι κενοτάφιο²⁸⁶. Ο Κριτζάς, έχοντας υπόψη του το υπόλοιπο κείμενο που έδωσα για την επιγραφή, καθώς και τις νέες τοπογραφικές πληροφορίες για τον αρχαίο οικισμό στον οποίο βρέθηκε²⁸⁷, έδωσε νέα ερμηνεία στο περιεχόμενο της επιγραφής, διαφορετική από εκείνη του Ρωμαίου, και τη συσχέτισε με το υδραγωγείο του αρχαίου οικισμού²⁸⁸. Ο Clairmont χρονολογεί, με ερωτηματικό, την επιγραφή στα μέσα του 6ου αι.

282. Ίσως εδώ σώζόταν η πύλη με το τριγωνικό τύμπανο που είδε ο Boblaye το 1829. Τα περισσότερα λείψανα της οχύρωσης εξαφανίστηκαν, γιατί ο χώρος καλλιεργήθηκε. Τα τμήματα που σώθηκαν βρίσκονται μέσα σε συστάδες θάμνων, γι' αυτό ο Boblaye δεν είδε τον πύργο.

283. Πρβλ. Scranton, ό.π., σ. 170-172.

284. ΠΑΕ 1950, σ. 237-238. Η επιγραφή, σύμφωνα με τον Ρωμαίο, αναφερόταν σε κενοτάφιο. Βλ. και SEG XIII, σ. 266.

285. Το απόγραφο μου το παραχώρησε πρόθυμα ο Ιωάν. Κουσκουνάς και είναι το ίδιο με εκείνο που είχε δει ο Ρωμαίος. Χρήσιμες πληροφορίες για τη στήλη μου έδωσε ο δάσκαλος Χριστόφ. Κωτσιαρίδης και ο Γιάννης Χατζηγιάννης. Η στήλη διαλύθηκε λίγες μέρες μετά την εύρεσή της από κάποιο Δολιανίτη, και σώθηκαν μόνο μερικά κομμάτια, τα οποία μεταφέρθηκαν στο Δημοτικό Σχολείο Δολιανών. Ύστερα από χρόνια χάθηκαν και ξαναβρέθηκε μόνο το ένα τα τελευταία χρόνια (τώρα στο Μουσείο Άστρους). Σχετικά με το γράμμα Ο, πρέπει να σημειώσουμε ότι στο κέντρο του υπάρχει μία έντονη βάθυνση, και το γράμμα ορίζεται με πολύ ρηχό δούλεμα.

286. Patrios Nomos, BAR Suppl. 161, I (1983), σ. 245, αριθ. 84.

287. Π. Β. Φάκλαρης, Αρχαία Κυνουρία, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 100 κ.ε.

288. Ch. Kritzas, Remarques sur trois inscriptions de Kynourie, BCH 109 (1985), σ. 710-713. Θεωρώ σωστή την

Σχέδ. 42. Τσιόροβος Δολιανών. Τμήμα από επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη.

π.Χ., ο Cartledge (ό.π., σ. 189) γύρω στο 500 π.Χ. και ο Κριτζάς στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Πιο κοντά στην πραγματικότητα πρέπει να είναι η τελευταία χρονολόγηση.

Μέσα στον οχυρωτικό περίβολο είναι ορατά, σε αρκετά σημεία, θεμέλια κτιρίων, δύο λίθινα κατώφλια, δύο γουδιά λαξευμένα σε μεγάλες πέτρες, κεραμίδες, όστρακα κτλ. Από τα λίθινα κατώφλια, ένα έχει μήκος 1,35 μ. και πλάτος 0,37 μ. Στην πάνω επιφάνεια υπάρχουν δύο στενόμακροι τόρμοι, βάθ. 0,02 και 0,035 μ., για τα ξύλινα σταθμά της πόρτας. Στο εσωτερικό τμήμα της πάνω επιφάνειας, το οποίο είναι χαμηλότερο κατά 0,02 μ., έχουμε δύο στρογγυλούς όλμους που θα δέχονταν τις στρόφιγγες της πόρτας, η οποία πρέπει να ήταν δίφυλλη. Ένας τετράγωνος τόρμος βρίσκεται προς το δεξί τμήμα της πατούρας και χρησίμευε για τη στερέωση του σύρτη.

Στο Μουσείο του Άστρους βρίσκεται ένα ασημένιο τριώβολο Σικυώνος, που προέρχεται από τον Τσιόροβο. Α. Κεφαλή Απόλλωνα. Β. Περιστερί που πετά και τα γράμματα ΣΙ. 322-251 π.Χ.²⁸⁹.

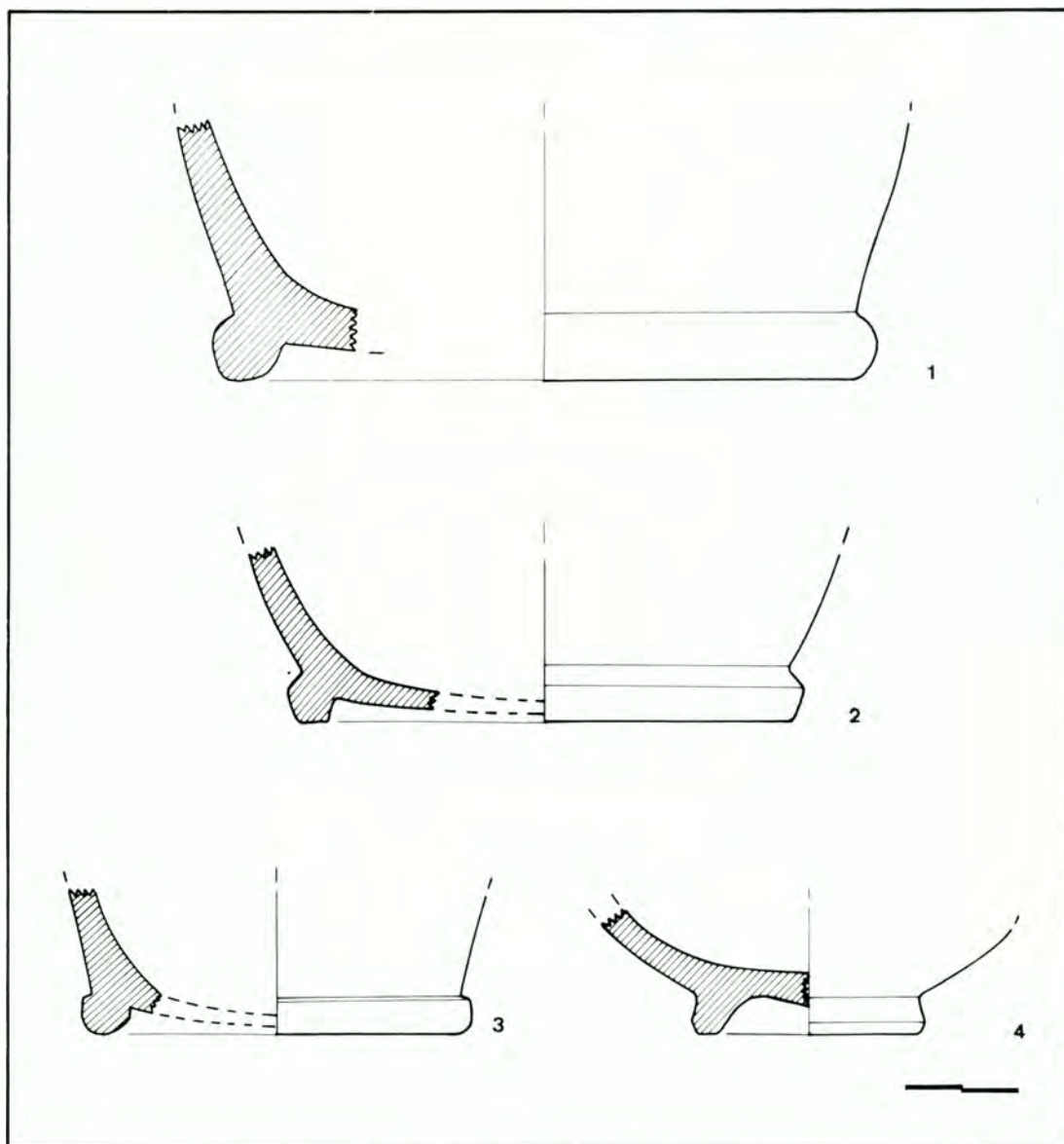
Η κεραμική που βρέθηκε στον Τσιόροβο, κατά τις αυτοψίες μου, ανήκει στα κλασικά, τα ελληνιστικά, τα ρωμαϊκά και τα υστερορωμαϊκά χρόνια. Σημειώνουμε ένα μικρό θραύσμα από ερυθρόμορφο κρατήρα, τμήμα από μελαμβαφή αττικό σκύφο του 5ου αι. π.Χ.²⁹⁰ (Σ χ έ δ. 43,1), τρεις βάσεις μελαμβαφών σκύφων του πρώτου μισού του 4ου αι. π.Χ.²⁹¹ (Σ χ έ δ. 43,2-4) και θραύσματα μελαμβαφών αγγείων με ραβδωτή επιφάνεια. Τα υστερορωμαϊκά ανήκουν στον τύπο των άβαφων αγγείων με ραβδωτή επιφάνεια. Από τα επιφανειακά

άποψη του Κριτζά γιατί, εκτός των άλλων, πρόσφατα επισημάνθηκαν λείψανα από δεξαμενή νερού στο σημείο που βρέθηκε η επιγραφή.

289. Πρβλ. Ch. Seltman, Catal. of Greek Coins in the Hunderians Coll, Univ. of Glasgow, αριθ. 41.

290. Πρβλ. Agora XII, σ. 84, 259 αριθ. 342, εικ. 4, πίν. 16.

291. Για το σκύφο του Σ χ έ δ. 43,2 πρβλ. Corinth VII, 3, σ. 69 αριθ. 321, πίν. 13 και 50. Για το σκύφο του Σ χ έ δ. 43,3 πρβλ. Corinth VII, 3, σ. 71 αριθ. 368, πίν. 14 και 50.

Σχέδ. 43. Τσιόροβος Δολιανών: 1-4. Θραύσματα από βάσεις σκύφων.

ευρήματα σημειώνουμε ακόμη ένα θραύσμα οψιανού, τμήμα κροκεάτη λίθου από ορθομαρμάρωση κτιρίου, τμήμα ακόσμητης πήλινης σίμης και μία πήλινη κωνική αγνύθα.

Τα παραπάνω ευρήματα και τα άλλα λείψανα δείχνουν ότι ο οικισμός πρωτοφάνηκε στον 5ο αι. π.Χ., συνεχίστηκε στα ελληνιστικά χρόνια και παρήκμασε στα ρωμαϊκά και στα υστερορωμαϊκά. Η οχύρωση είναι πιθανό να έγινε την ίδια εποχή που έγινε της Θυρέας και της χερσονήσου του Παραλίου Άστρους, δηλαδή μέσα στα ταραγμένα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Οπωσδήποτε πρόκειται για ένα μικρό σχετικά οικισμό, που όμως κατείχε μία σημαντική στρατηγική θέση για τη Θυρεάτιδα, μια και βρισκόταν κοντά στον αυχένα της Έλαφίτσας, όπου η οροθετική γραμμή Άργους-Σπάρτης, και έλεγχε μία από τις δύο

κύριες προσβάσεις στη Θυρεάτιδα από την πλευρά της Αργολίδας. Δεν αποκλείεται ο οικισμός αυτός να ενισχύθηκε με πληθυσμό ή ακόμη και να δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία των Σπαρτιατών μετά το 431 π.Χ., όταν εγκατέστησαν τους Αιγινήτες στη Θυρέα, γιατί αποτελούσε ουσιαστικά το πιο προχωρημένο φυλάκιο της Σπάρτης προς την Αργολίδα, αφού βρισκόταν σε κοντινή απόσταση και σχεδόν πάνω από το Άργος.

Στα ρωμαϊκά χρόνια εγκαταλείπεται σταδιακά ο οικισμός, όπως και στη Θυρέα, και οι κάτοικοί του κατεβαίνουν χαμηλότερα προς την πεδιάδα, ίσως στη θέση Κουρμέκι Δολιανών και στην Εύα.

Κουρμέκι Κάτω Δολιανών

Στο δυτικό άκρο των Κάτω Δολιανών, αμέσως πάνω από τη βόρεια όχθη του Τάνου, στη θέση *Κουρμέκι*, υψώνεται ένας μικρός λόφος με λείψανα αρχαίου οικισμού στην ομαλή κορυφή του (Σ χ έ δ. 3,113· Π ί ν. 28δ). Στα ανατολικά και στα δυτικά ορίζεται από δύο ρέματα, ενώ η μετάβαση προς τα βόρεια είναι ομαλή και συνδέει το λόφο με τις πλαγιές της Ζάβιτσας.

Ο Boblaye²⁹² μετά τον Τσιόροβο αναφέρει την ύπαρξη αρχαίου οικισμού σ'ένα μικρό οροπέδιο που δεσπόζει στο χειμάρρο. Ερείπια στο λόφο Κουρμέκι αναφέρει και ο Joanne²⁹³. Το Κουρμέκι πρέπει να έχει υπόψη του και ο Aldenhoven, όταν αναφέρει λείψανα αρχαίου οικισμού στα ριζά της Ζάβιτσας²⁹⁴.

Σύμφωνα με αξιόπιστη πληροφορία του γηγενούς Δολιανίτη Νικ. Καρζή, σε μικρή απόσταση βόρεια από το Κουρμέκι, προς την κατεύθυνση του Τσιόροβου, υπήρχαν παλιότερα ίχνη αμαξοτροχιών, τουλάχιστον σε δύο σημεία. Στη νότια απότομη παρυφή του λόφου, πάνω από τον Τάνο, είναι από παλιά γνωστή στους ντόπιους μία κατασκευή λαξευμένη στο χωματόβραχο, απ' την οποία φαίνεται μόνο το άνοιγμα της εισόδου, ύψους 0,93 και πλάτους 0,96 μ. Πρόκειται για κωδωνόσχημη κατασκευή διαμέτρου, κάτω, 2,69-4,30 μ., επιχρισμένη εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα, πάχους 0,025 μ. Στο μέσον της οροφής σχηματίζεται ένα είδος οπαίου, διαμ. 0,80 μ., τώρα κλεισμένο με χώματα και πέτρες. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει κρύπτη, βάθους 1,10, πλάτους 0,64 και ύψους, τουλάχιστον, 0,50 μ. Οι Δολιανίτες ισχυρίζονται ότι στη βόρεια πλευρά υπάρχει κι άλλο άνοιγμα - σήραγγα που προχωρεί σε μήκος. Το δάπεδο καλύπτεται με πολλά χώματα, πάχους πάνω από 0,50 μ. Μέσα στα χώματα υπάρχουν θραύσματα στρωτήρων κεράμων, θραύσματα πήλινων και γυάλινων αγγείων, όστρεα και οστά ζώων. Από τα όστρακα αναφέρουμε ένα από χείλος πινακίου με αραιό καστανό-μαυρο χρώμα, του τέλους του 2ου αι. π.Χ. (Σ χ έ δ. 44,1), και άλλα από άβαφα αγγεία, του 6ου αι. μ.Χ. Ένα μέρος από τα όστρακα κτλ. πρέπει να έπεσε από το άνοιγμα της οροφής. Η κατασκευή που αναφέραμε πρέπει να είναι ένα ταφικό μνημείο του 5ου-6ου αι. μ.Χ.

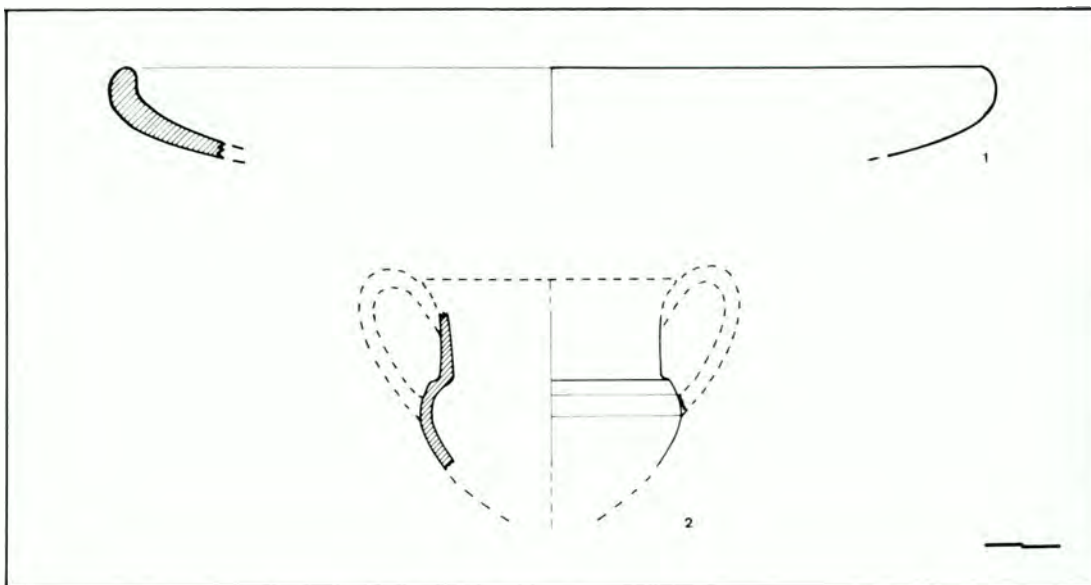
Από τα ορατά λείψανα πάνω στην επιφάνεια του λόφου, υπήρχαν παλιότερα κεραμίδες, οπτόπλινθοι, λίγοι γωνιόλιθοι, άβαφα χονδρά όστρακα και ένα ελαιοπιεστήριο λαξευμένο σε ογκόλιθο. Γύρω στα 1960 βρέθηκε, στο χωράφι του Παν. Τσιρόπουλου, ένα δίδυμο μαρμάρινο θωράκιο των όψιμων ρωμαϊκών χρόνων²⁹⁵ (Π ί ν. 28α).

292. Boblaye, Recherches, σ. 66. Δεν αναφέρεται το όνομα της τοποθεσίας ούτε του χειμάρρου, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για το Κουρμέκι και τον Τάνο.

293. Guide-Joanne II, σ. 245. Αναφέρεται εδώ ότι ο λόφος ανήκε στο μοναστήρι της Λουκούς και ονομάζει τη θέση Κουρμέτι.

294. F. Aldenhoven, Itinéraire descriptif de l' Attique et du Péloponnèse, Athens 1841, σ. 379.

295. Πρέπει να μεταφέρθηκε από τη Λουκού, όπου υπάρχει ένα σύνολο όμοιων θωρακίων. Το μισό διακοσμείται με φυτικά θέματα και το υπόλοιπο έχει επίσης φυτικό διάκοσμο, αλλά και τέσσερα δελφίνια, ένα σε κάθε γωνία.

Σχέδ. 44. Κουρμέκι Δολιανών: 1-2. Θραύσματα ελληνιστικών αγγείων.

Το 1980, μετά από βαθιά άρωση στο ίδιο χωράφι, ήλθαν στο φως γωνιόλιθοι από πωρόλιθο²⁹⁶ που ανήκουν σε τοίχους μεγάλων κτιρίων, οπτόπλινθοι, κεραμίδες, πολλά όστρακα κτλ. Σε επίσκεψή μου παρατήρησα την ύπαρξη κεραμικής των όψιμων ελληνιστικών και, κυρίως, των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων (Πί ν. 28γ). Αναφέρω τμήμα από μικρό κάνθαρο με αραιό μαύρο χρώμα στην επιφάνειά του, του 2ου αι. π.Χ. (Σχέδ. 44,2), και θραύσμα λύχνου του 2ου αι. μ.Χ.²⁹⁷ (Πί ν. 28β). Τα μελαμβαφή όστρακα δε λείπουν, αλλά είναι πολύ λίγα. Σημείωσα ακόμη αρκετά θραύσματα από λεπτά γυάλινα αγγεία, πήλινες κωνικές αγνύθες, θραύσματα πύθων, μυλόλιθους και λίθινους τριπτήρες, τμήμα μαρμάρινης λεκάνης, θραύσματα κροκεάτη λίθου από ορθομαρμάρωση, ένα μαρμάρινο επίκρανο του 6ου αι. μ.Χ. και τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης. Από τη στήλη σώζεται μόνο το κάτω τμήμα, ύψους 0,265, πλάτους 0,28 και πάχους 0,09 μ., με το έμβολο στηρίξεως, μήκους 0,09 και πάχους 0,11 μ. Δε διασώζονται ίχνη διακόσμησης ή επιγραφής.

Τον Απρίλιο του 1981 η Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα στο χωράφι του Παν. Τσιρόπουλου, τα αποτελέσματα της οποίας δεν έχουν γίνει ακόμα γνωστά. Μερικά αγγεία κι ένα μικρό μαρμάρινο άγαλμα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Τρίπολης.

Ο οικισμός πρέπει να υδρευόταν από τη βρύση του Γιαννή, μία πηγή που βρίσκεται κάτω απ' τον Τσιόροβο, γιατί παλιότερα βρέθηκαν στο χωράφι του Κατσίανη, λίγο πιο πάνω απ' το Κουρμέκι, πήλινοι σωλήνες υδραγωγείου.

Με βάση τα μέχρι τώρα στοιχεία που έχουμε από το Κουρμέκι, παρόλο που λείπουν τα

296. Οι πωρόλιθοι προέρχονται από τη θέση Κουφογή, 1 χλμ. περίπου ΒΔ. της Λουκούς. Στο σημείο αυτό σώζονται πολλά και σαφή ίχνη αρχαίας λατομίας. Από εδώ προέρχεται και ο πωρόλιθος που χρησιμοποιήθηκε στα κτίρια της Εύας.

297. Πρβλ. όμοιους λύχνους από το Άργος, BCH 91 (1967), σ. 807, εικ. 10b, και BCH 92 (1968), σ. 1008, εικ. 10e. Βλ. και Βονοπ, ό.π., σ. 50 αριθ. 274, πίν. 7. Η Βονοπ χρονολογεί αυτό τον τύπο στα τέλη του 2ου-αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

δεδομένα και τα πορίσματα της ανασκαφής, μπορούμε να πούμε ότι ο λόφος κατοικήθηκε για πρώτη φορά στα όψιμα ελληνιστικά χρόνια. Είναι ακόμη πιθανό ο πυρήνας του οικισμού να αποτελέσθηκε από κατοίκους του οικισμού που βρισκόταν στον Τσιόροβο. Παρατηρούμε, με βάση τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα, ότι, ενώ ο οικισμός στον Τσιόροβο ερημώνεται, δημιουργείται παράλληλα αυτός στο Κουρμέκι, και κάποια στιγμή υποκαθιστά ο β' τον α'²⁹⁸. Ο νέος οικισμός ίσως να ονομάσθηκε *Νηρίς*²⁹⁹. Από τα γραφόμενα του Πausανία (II.38.6) βεβαιώνεται ότι υπήρχε οικισμός με το όνομα αυτό στη Θυρεάτιδα, στο 2ο αι. μ.Χ. Επίσης, μία πληροφορία του Statius, σύμφωνα με την οποία υπήρχε ένας οικισμός της Αργολίδας με το όνομα αυτό κοντά σε ένα ορμητικό ποτάμι, θα μπορούσε να θεωρηθεί ενισχυτική για την ταύτιση της θέσης στο Κουρμέκι με τη Νηρίδα³⁰⁰, αλλά ο Statius ονομάζει *Χάραδρο* το χείμαρρο, όνομα που δε μαρτυρείται πουθενά στην Κυνουρία, μαρτυρείται όμως στην Αργολίδα (Pausanias II.25.2). Είναι λοιπόν πολύ πιθανό ο Statius να αναφέρεται όχι στη Νηρίδα της Θυρεάτιδος, αλλά σε κάποια άλλη ομώνυμη πόλη της Αργολίδας. Η σειρά των πόλεων στο κείμενο του Statius και η αναφορά στο Χάραδρο μας οδηγούν στην κυρίως Αργολίδα.

Η μετακίνηση του πληθυσμού από τον Τσιόροβο στο Κουρμέκι πρέπει να έγινε σε μια εποχή που είχαν σταματήσει για πάντα οι πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ του Άργους και της Σπάρτης, αφού κυρίαρχοι ήταν πια οι Ρωμαίοι, δηλαδή όταν η παλιά θέση του οικισμού έπαψε να έχει στρατηγική σημασία. Στη νέα θέση το έδαφος ήταν πιο ομαλό και μειωνόταν η απόσταση από την πεδιάδα της Θυρεάτιδος και από τη σπουδαιότερη κόμη της περιοχής, την *Εὔα*.

Ο οικισμός στο Κουρμέκι υπάρχει στον 6ο και 7ο αι. μ.Χ., δεν είναι όμως γνωστό αν συνεχίστηκε η ζωή του στους βυζαντινούς χρόνους.

Εύα (Λουκού)

Στην περιοχή του μοναστηριού της Λουκούς, 4 χλμ. ΒΔ. του Άστρους, υπάρχουν πολλά λείψανα αρχαίου οικισμού, γνωστά σε όλους όσοι ασχολήθηκαν με τις αρχαιότητες της Κυνουρίας (Σχέδ. 3, 113· Πίνακ. 29β).

Ο Leake³⁰¹ επισκέφθηκε το χώρο της Λουκούς και κάνει λόγο για τα διάφορα ερείπια και τα γλυπτά που είδε. Αναφέρει ακόμη ότι οι καλόγηροι είχαν ανασκάψει τάφους στην ευρύχωρη έκταση πίσω από το μοναστήρι και στην απόληξη των γκρεμών κι ότι είδε λείψανα αρχαίου τείχους με γωνιόλιθους, κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα στην αριστερή όχθη της ρεματιάς, στο ύψος του περιβολιού της Μονής³⁰². Στη συνέχεια, χωρίς ενδοιασμούς ταυτίζει τον

298. Ένα μικρό μέρος των κατοίκων, κυρίως οι κτηνοτρόφοι, δε θα εγκατέλειψε εντελώς τον παλαιό οικισμό, αλλά θα εξακολουθούσε να ανεβαίνει και να κατοικεί εκεί, ιδίως τους καλοκαιρινούς μήνες.

299. Ο Leake (Morea II, σ. 493) και ο Lolling (στον οδηγό του Baedeker, ό.π., σ. 274) τοποθετούν τη Νηρίδα στο Ξεροκάμπι, στο κάστρο της Ωριάς, ο Boblaye (Recherches, σ. 66) στη Λουκού, ο Ross (Reisen, σ. 172) και ο Bursian (Geogr., σ. 72) στο Ελληνικό Άστρος, ο Curtius (Pelop. II, σ. 382) κοντά στον Άγ. Ιωάννη, και ο Παπαχατζής (Κορινθιακά, σημ. 1 της σ. 304) ανάμεσα στον Άγιο Ανδρέα και το Άστρος. Στο Κουρμέκι τοποθετούν τη Νηρίδα οι Καλίτσας (ό.π., σ. 16 κ.ε.), Pritchett (III, σ. 122 κ.ε.), Christien και Spyropoulos (ό.π., σ. 457). Οι τελευταίοι δεν αναφέρουν το τοπωνύμιο, ενώ ο Pritchett γράφει Κουρμέτι. Το θέμα της ταύτισης της Νηρίδος με το Κουρμέκι πιστεύω ότι μένει ακόμη ανοιχτό, γιατί υπάρχει κι άλλη μία θέση, κοντά στον Τάνο και το σημερινό Άστρος, η οποία θα μπορούσε να διεκδικήσει την ταύτιση (για τη θέση αυτή βλ. παρακάτω σ. 108).

300. Statius, Thebais, IV.46-47: *Quaeque pavet longa spumantem valle Charadron Neris...*

301. Leake, Morea II, σ. 486-491 και Peloponnesiaca, σ. 296.

302. Λείψανα τείχους δεν επισημάνθηκαν πουθενά μέχρι τώρα.

οικισμό με τη Θυρέα. Η αποστολή των Γάλλων με τον Α. Blouet επισκέφθηκε τη Λουκού το 1829 και σχεδίασε τα γλυπτά που είδε εκεί³⁰³. Ο Boblaye³⁰⁴ αναφέρει διάφορα αρχιτεκτονικά λείψανα, σημειώνει ότι τα ερείπια είναι ρωμαϊκών χρόνων και συσχετίζει τη θέση με τη μαρτυρία του Statius για τη Νηρίδα. Ο Ross³⁰⁵ τοποθετεί εδώ, όπως και ο Leake, τη Θυρέα, ο Curtius³⁰⁶ πιστεύει ότι τα ερείπια δεν ανήκουν σε οικισμό, αλλά σε κάποια έπαυλη, ενώ ο Bursian³⁰⁷ ταυτίζει τη θέση με την Εύα.

Πρώτος ο Ρωμαίος, βασισμένος σε αρχαιολογικά δεδομένα, απέδωσε με βεβαιότητα τα ερείπια της Λουκούς στην πόλη *Εὔα* και επισήμανε την ύπαρξη της έπαυλης του Ηρώδη του Αττικού³⁰⁸.

Οι πρώτες έρευνες για κινητά ευρήματα στην περιοχή της Λουκούς έγιναν πριν την Επανάσταση του 21 από τους καλόγηρους της Μονής. Στις αρχές του περασμένου αιώνα (1807-1812) ο πασάς της Πελοποννήσου Βελής έσκαψε στη Λουκού, για να βρει γλυπτά³⁰⁹. Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης οι καλόγηροι, με επικεφαλής τον ηγούμενο Κωνστάντιο Κοράλλη, έσκαψαν σε διάφορα σημεία και τα γλυπτά που βρήκαν τα συγκέντρωσαν στο μοναστήρι³¹⁰. Μετά το 1829 βρίσκονταν κατά καιρούς, τις πιο πολλές φορές τυχαία, διάφορα γλυπτά ακέραια ή σπασμένα και αρχιτεκτονικά μέλη κτιρίων, κίονες, κιονόκρανα, επιστύλια κτλ. Μερικά απ' αυτά στέλνονταν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (ανάγλυφο Ασκληπιαδών αριθ. 1402), ενώ τα υπόλοιπα παρέμεναν στο μοναστήρι.

Μερικά από τα γλυπτά που είχε δει ο Leake (σύμπλεγμα με Μενέλαο και Πάτροκλο), ο Ross (ανάγλυφο με Σάτυρο και τράγο) και ο Curtius (θραύσμα από σύμπλεγμα παλαιστών) χάθηκαν, ενώ μία μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή νέου, ο τρόφιμος του Ηρώδη του Αττικού Μέμνων, κατέληξε στο Μουσείο του Βερολίνου. Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο βρίσκονται τα παρακάτω γλυπτά: μία Αμαζόνα Καρυάτις, μία ακέφαλη σφίγγα (Πί ν. 29α), ένα γυναικείο ακέφαλο άγαλμα, ίσως της Αμυμώνης (Πί ν. 31α), το γνωστό ακέραιο ανάγλυφο των Ασκληπιαδών (Πί ν. 97β) και τμήμα από ένα δεύτερο (Πί ν. 97γ), το ανάγλυφο της Τελετής (Πί ν. 30β) και το ανάγλυφο αφηρωισμένου νέου³¹¹.

Το 1959 όλα τα ευρήματα που ήταν στην αυλή του μοναστηριού, εκτός από το άγαλμα

303. Α. Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, Paris 1838, III, σ. 56 κ.ε., πίν. 88-91.

304. Boblaye, *Recherches*, σ. 66.

305. Ross, *Reisen*, σ. 170-171.

306. Curtius, *Pelop.* II, σ. 378-380.

307. Bursian, *Geogr.* II, σ. 71-72. Ο Bursian κάνει την ταύτιση, χωρίς να αναφέρει επιχειρήματα. Ο Cartledge (ό.π., σ. 112, 189) τοποθετεί την Εύα στο Ελληνικό Άστρος. Στο Ελληνικό επίσης την τοποθετούν οι Καλίτσης (ΑΕ 1960, Χρονικά, σ. 7 και ΑΕ 1965, Χρονικά, σ. 13 κ.ε.), Pritchett (III, σ. 124 κ.ε.), Christien και Spyropoulos (ό.π., σ. 457 κ.ε.). Ο Καλίτσης προσθέτει ότι ο οικισμός της Εύας αργότερα εξετάθη από το Ελληνικό στο χώρο παρά τη Μονή Λουκούς, και ο Pritchett ότι στο Ελληνικό υπήρχε η Εύα των κλασικών χρόνων, ενώ στη Λουκού υπήρχε η Εύα των ρωμαϊκών χρόνων.

308. Κ.Α. Ρωμαίος, *Ἐπιγραφαὶ ἐκ Κυνουρίας*, Ἀθηνᾶ 18 (1906), σ. 438-450. Ἐρευνητικὴ περιοδεία εἰς Κυνουρίαν, ΠΑΕ 1950, σ. 236-237. Περιοδεία κατὰ τὴν Κυνουρίαν, ΠΑΕ 1953, σ. 254-257.

309. Curtius, ό.π., σ. 379. Δεν εἶναι γνωστό τι βρήκε ο Βελής και πού τα πούλησε. Η «αρχαιολογική» δραστηριότητα του Βελή εἶναι γνωστή και από αλλού, αφού το 1810 έσκαψε στο Ἄργος και στις Μυκήνες, ενώ παράλληλα συνεργαζόταν με την ομάδα των Γερμανών κ.ά. που αφαιρούσαν τα γλυπτά από το ναό του Επικουρίου Απόλλωνος στις Βάσσες.

310. Βλ. σχετική έκθεση του Κωνσταντίου Κοράλλη (11-7-1833) στα ΓΑΚ, Μοναστηριακά, φάκ. 315. Τα γλυπτά αυτά αποτέλεσαν τον πυρήνα του πρώτου ελληνικού Μουσείου, που συστήθηκε από τον Καποδίστρια στην Αίγινα το 1829 κι αργότερα μεταφέρθηκαν στην Αθήνα, με κατάληξη το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

311. Βλ. S. Karusu, *Die antiken vom Kloster Luku in der Thyreatis*, RM 76(1969), σ. 253-265, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για τα παλιότερα ευρήματα και για άλλες πληροφορίες σχετικά με τη Λουκού, βλ. Παν. Φάκλαρης, *Οἱ ἀρχαιότητες τῆς Λουκούς, Θυρεάτις Γῆς*, σ. 139-155.

της ένθρονης Αθηνάς³¹² (Π ί ν. 31β) και τα κιονόκρανα, μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Άστρους. Από τα γλυπτά τα οποία υπήρχαν στην πρώτη αυτή Συλλογή στο Άστρος αναφέρουμε μία μαρμάρινη ανδρική κεφαλή του 2ου αι. μ.Χ. (Π ί ν. 30γ) και έναν μαρμάρινο κορμό εφήβου (Π ί ν. 30δ).

Τα λείψανα του αρχαίου οικισμού αρχίζουν από το μοναστήρι και συνεχίζονται 300 μ. περίπου προς τα βόρεια, με όριο στα ΝΑ. το ρέμα της Καλόγριας, που έρχεται από το κεφάλι της Μάνας (Π ί ν. 29β). Τμήματα τοίχων από κτίρια, αρράβδωτοι κίονες, κιονόκρανα, θραύσματα γλυπτών, μεγάλη ποικιλία μαρμάρων από ορθομαρμάρωση και μαρμαροθετήματα, πωρόλιθοι, οπτόπλινθοι, θραύσματα κεραμίδων και αγγείων, βρίσκονται διάσπαρτα στην έκταση που προαναφέραμε. Στη θέση Κολόνες, 200 μ. περίπου βόρεια από το μοναστήρι, όπου και τα περισσότερα λείψανα, υπήρχαν από παλιά δύο μεγάλοι μονόλιθοι κίονες από γκρίζο γρανίτη, καθώς και κιονόκρανα³¹³. Το 1963 μεταφέρθηκε από τη θέση αυτή στην Αρχαιολογική Συλλογή Άστρους μαρμάρινος κορμός Νύμφης ή Αφροδίτης, που κρατεί με τα δυο της χέρια αντί φιάλης ένα κοχύλι (cardium)³¹⁴.

Σε απόσταση 1,5 χλμ. ΝΑ. από το μοναστήρι βρίσκονται οι πηγές της Μάνας. Παλιότερα τα νερά έτρεχαν στο ρέμα της Καλόγριας σε όλη τη διάρκεια του έτους και χύνονταν στον Τάνο³¹⁵. Σε μικρή απόσταση νότια από το μοναστήρι σώζεται δίτοξο υδραγωγείο ρωμαϊκών χρόνων³¹⁶ (Π ί ν. 32ε). Περίπου 50 μ. ανατολικά από τις πηγές της Μάνας και δίπλα στο ρέμα είχαν βρεθεί παλιότερα μαρμάρινοι κίονες και άλλα οικοδομικά λείψανα. Σήμερα είναι ορατός μόνο ένας μονόλιθος αρράβδωτος κίονας, αέριος, μήκους 3,24 και διαμέτρου κάτω 0,44 μ., από λευκό μάρμαρο με γαλάζιες φλεβώσεις. Παλιότερα πιο κάτω στο ρέμα υπήρχαν μερικά μαρμάρινα κιονόκρανα ρωμαϊκών χρόνων. Στο σημείο που βρέθηκαν οι κίονες υπάρχουν θραύσματα από κροκεάτη λίθο που προέρχονται από ορθομαρμάρωση, άβαφα όστρακα και κεραμίδες. Μήπως πρέπει να αναζητήσουμε εδώ κάποια εγκατάσταση λουτρών³¹⁷;

312. Λείπουν τα χέρια και το κεφάλι, το οποίο ήταν ένθετο. Τα κεφάλια των φιδιών της αιγίδας πρέπει να ήταν χάλκινα, γιατί σώζονται οι οπές για την προσήλωσή τους. Η Αθηνά παρουσιάζεται εδώ στον τύπο της παλιάς μητρικής θεάς, ο οποίος είναι γνωστός από πλήρη αρχαϊκά ειδώλια, ενώ σε αγάλματα είναι πολύ σπάνιος. Χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. και πρέπει να αντιγράφει κάποιο άγνωστο υστεροκλασικό έργο. Είναι πολύ πιθανό το άγαλμα να ήταν λατρευτικό. Μέχρι τον Αύγουστο του 1986 βρισκόταν στην αυλή της Μονής, οπότε μεταφέρθηκε στο Μουσείο της Τρίπολης. Το άγαλμα αναφέρεται κι από τον L. Pallat, *Der Fries der Nordhalle des Erechtheion*, JdI 50 (1935), σ. 125, εικ. 5.

313. Ο ένας κίονας σώζεται σε μήκος 2,93 μ. και έχει διάμετρο 0,86 μ., ενώ ο άλλος έχει μήκος 2,72 μ. Το 1977, κατά τη διάλυση και την απομάκρυνση των υλικών του ασβεστοκάμινου που βρισκόταν εκεί κοντά, βρέθηκαν ακόμη δύο τμήματα από γρανιτένιους κίονες, ο ένας μήκ. 1,90 και διαμ. 0,745 μ. Από τα κιονόκρανα βρίσκεται επί τόπου μόνο ένα μεγάλο κορινθιακό από γκριζογάλανο μάρμαρο, ύψ. 0,84 και με κάτω διάμετρο 0,60 μ. Τέσσερα άλλα κορινθιακά και ένα ιωνικό μεταφέρθηκαν απ' αυτή τη θέση στην Αρχαιολογική Συλλογή Άστρους, με τη φροντίδα του έκτακτου Επιμελητή Αρχαιοτήτων Κυρ. Χασαπογιάννη στις 31-8-63. Ο Leake είδε πέντε κορμούς γρανιτένιων κίωνων και δύο κορινθιακά κιονόκρανα, και ο Ross γράφει ότι είδε 6-8 τμήματα από μονόλιθους κίονες γρανίτη.

314. Τέτοια αγάλματα στήνονταν συνήθως στα νυμφαία. Η μορφή φορεί μόνο ιμάτιο που καλύπτει το κάτω τμήμα του σώματος.

315. Η πηγή έχει σταθερή ροή σε όλη τη διάρκεια του έτους με μέσο όρο παροχής 100 m³ την ώρα. Σήμερα με τα νερά της υδρεύονται τα χωριά Άστρος, Παράλιο Άστρος και Κάτω Δολιανά. Επιπλέον αρδεύονται οι κήποι του Άστρους.

316. Το υδραγωγείο είναι κτισμένο με οπτόπλινθους, που σήμερα φαίνονται μόνο στα εσωράχια των τόξων, γιατί η υπόλοιπη επιφάνεια καλύπτεται από παχύ στρώμα ιζημάτων, που δημιουργήθηκαν από τα άλατα των νερών που ξεχειλίζουν. Οι Ολλανδοί (BCH 103 (1979), σ. 561) το χρονολογούν στα μεσαιωνικά χρόνια.

317. Ο Curtius (ό.π., σ. 379) γράφει ότι στο μικρό πλάτωμα, κάτω από τη δυτική πηγή, πρέπει να υπήρχε κάποιος ναός, απ' τον οποίο όμως δε σώζεται τίποτα.

Ανάμεσα στη Μάνα του νερού και το μοναστήρι, στη θέση *Γουβιά*, υπάρχουν αρκετά λείψανα υστερορωμαϊκών χρόνων, κυρίως κεραμική. Είναι χαρακτηριστική η απουσία των μαρμαρίνων θραυσμάτων σε σχέση με τον υπόλοιπο χώρο της Λουκούς. Μεγάλοι μανδρότοιχοι με ξεροτοιχί και πολλά σωρολίθια, που πρέπει να προέρχονται από διαλυμένα σπίτια και σταύλους, μαρτυρούν την έκταση και το είδος της εγκατάστασης³¹⁸.

Το πλήθος των ερειπίων και ο μεγάλος αριθμός των ευρημάτων, κυρίως γλυπτών, που είχαν επισημανθεί και βρεθεί κατά καιρούς, έκαναν φανερό ότι στη Λουκού υπήρχε ένας πλούσιος οικισμός που διέφερε από όλους τους άλλους της Θυρεάτιδος. Αυτός θα ήταν και ο λόγος που ο Leake και ο Ross απέδωσαν τα πλούσια αυτά λείψανα στη Θυρέα. Όμως, προσεκτική παρατήρηση όλων των μέχρι τώρα ευρημάτων και των αρχιτεκτονικών λειψάνων μας βεβαιώνει ότι ο οικισμός ζει και αναπτύσσεται μόνο στους μεταχριστιανικούς χρόνους. Εκτός από μερικά γλυπτά, μέχρι σήμερα δε βρέθηκε τίποτα άλλο που να χρονολογείται στα προχριστιανικά χρόνια.

Ένα σύνολο ευρημάτων βοήθησε τον Ρωμαίο να τα αποδώσει με ασφάλεια σε Ασκληπιείο (βλ., σ. 192 κ.ε.) και στη συνέχεια να ταυτίσει τον οικισμό με την Εύα. Απ' την άλλη μεριά, ένα δεύτερο σύνολο ευρημάτων από ανάγλυφα, αγάλματα, αρχιτεκτονικά γλυπτά, κίονες, κιονόκρανα, ψηφιδωτά κτλ., έκανε φανερή την ύπαρξη κάποιας πολυτελούς κτιριακής εγκατάστασης. Η εγκατάσταση αυτή σωστά αποδόθηκε από τον Ρωμαίο σε έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού. Ο Ρωμαίος βασίστηκε κυρίως σε δύο επιγραφές από τη Λουκού (*Ἀθηνᾶ*, ό.π., σ. 81-87). Η μία αναφερόταν στον πάππο του Ηρώδη, τον Ἰππαρχο, και η άλλη στον τρόφιμο του Ηρώδη, τον Πολυδεύκη³¹⁹.

Το Μάιο του 1962, όταν ανοιγόταν τάφος για το υδραγωγείο των Δολιανών, έξω από το μοναστήρι, σύρριζα στη νοτιοδυτική πλευρά του περιβόλου, βρέθηκαν δύο μονόλιθοι μαρμαρίνοι κίονες και τμήμα δαπέδου με μαρμαροθέτημα. Τον Οκτώβριο του 1969 βρέθηκε κοντά στο δρόμο Δολιανών-Ἀστρους, αμέσως ΝΑ. από το ρέμα της Καλόγριας, τμήμα μαρμαρίνης επιτύμβιας στήλης με επιγραφή, απ' την οποία σώζεται το αριστερό μέρος (Σ χ έ δ. 45· Πί ν. 30α)³²⁰: ΥΓΙΝΟΣ [---]/ΚΕΙΤΑΙ [---]/ΝΟΣΑΝ [---]/ΣΑΣΕΠΙΤ [---]

2ος αι. μ.Χ.

Το 1967 βρέθηκε στο σπίτι του Ι.Γ. Κουτίβα στον Ἄγ. Ιωάννη (τώρα στο Μουσείο Ἀστρους), τμήμα από μία μαρμαρίνη ανδρική εικονιστική κεφαλή, η οποία πρέπει να προέρχεται από τη Λουκού (Πί ν. 32α). Β' μισό του 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ. Το 1970 παραδόθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Ἀστρους από τον Κ. Οικονόμου μία μαρμαρίνη εικονιστική κεφαλή του Αίλιου (L. Aelius Verus Caesar), που ήταν θετός γιος του Αδριανού και έζησε στα 86-138 μ.Χ. (Πί ν. 32β). Το έργο χρονολογείται στην εποχή των Αντωνίνων³²¹. Το

318. Τον Ιούλιο του 1982 σημείωσα βάση μαρμαρίνου κίονα, με πάνω διάμετρο 0,44 μ., που προφανώς μεταφέρθηκε από τη Μάνα του νερού, όπου και οι άλλοι κίονες της ίδιας διαμέτρου. Το πιο πιθανό είναι να είχαν εγκαταθεί εδώ οι κτηνοτρόφοι της Εύας, γιατί η θέση, στα ριζά του βουνού και κοντά στις πηγές, είναι πολύ κατάλληλη.

319. Μετά τη δημοσίευση των επιγραφών ο Graindor μπόρεσε να ταυτίσει την κεφαλή του νέου νέγρου στο Βερολίνο με τον τρόφιμο του Ηρώδη, τον Μέμνονα (P. Graindor, *Tête de Nègre du Musée de Berlin*, BCH 39(1915), σ. 402-411, εικ. 1-2). Για τις επιγραφές βλ. και W. Ameling, Atticus, Hildesheim-Zürich-N.York, 1983, II, σ. 91, αριθ. 65 και σ. 166, αριθ. 169.

320. Σωζ. ύψος 0,163, πλάτος 0,13, πάχος 0,03 μ. Ύψος γραμμάτων 0,025 μ. Μάρμαρο λεπτόκοκκο. Στη θέση αυτή πρέπει να βρισκόταν το νεκροταφείο, γιατί υπάρχουν διαλυμένοι κεραμοσκεπείς τάφοι. Το όνομα Ὑγεῖνος το βρίσκουμε στα ρωμαϊκά χρόνια στην Αττική (Hesperia 23(1954), σ. 273 αριθ. 119, πίν. 57).

321. AD 26(1971): Χρονικά, σ. 84, Πίν. 70α. Πρβλ. νόμισμα Αίλιου (H. Mattingly-E. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, II, πίν. XIV: 292). Η κεφαλή βρέθηκε πιο κάτω απ' τις Κολόνες από τον πατέρα του Κλ. Οικονόμου στα χρόνια της Κατοχής και μεταφέρθηκε στα Κάτω Δολιανά. Όταν οι κατακτητές ήρθαν στα Δολιανά, ένας Γερμανός αξιωματικός είδε το κεφάλι στο σπίτι του Οικονόμου, το περιεργάστηκε κι έφυγε, για να στείλει στρατιώ-

Σχέδ. 45. Λουκού. Τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης.

1972, στο χωράφι του Κολοστούμπη, βρέθηκε μία άλλη εικονιστική κεφαλή από ακρόλιθο άγαλμα του β' μισού του 2ου αι. μ.Χ. (Πί ν. 32γ-δ). Η κεφαλή μπορεί να ταυτισθεί με τον αυτοκράτορα Κόμμοδο (180-192 μ.Χ.), γιατί, εκτός των άλλων, στον κρόταφο είναι ευδιάκριτα τα ίχνη της λεοντής με την οποία απεικονιζόταν ο Κόμμοδος³²². Τον ίδιο χρόνο κατά τη διαπλάτυνση του δρόμου Άστρους-Δολιανών, έξω από το περιβόλι της Μονής βρέθηκαν τμήματα από ανάγλυφα, κιονόκρανα κτλ.³²³. Σε επίσκεψή μου στο χώρο αυτό λίγο αργότερα βρέθηκε μεταξύ άλλων τμήμα από επίστεψη μεγάλου αναγλύφου που στη συνέχεια διαπιστώθηκε ότι συνανήκει σε παλιότερο εύρημα του περασμένου αιώνα που έφερε την επιγραφή: *ΙΠΠΑΡΧΟΣ ΑΤΤΙΚΟ(Υ) ΠΑΤΗΡ*³²⁴.

Τον Οκτώβριο του 1977 η Αρχαιολογική Υπηρεσία πραγματοποίησε δοκιμαστική ανασκαφή στη θέση Κολόνες³²⁵ (Πί ν. 33α). Τα αποτελέσματα ήταν αρκετά διαφωτιστικά

τες να το πάρουν. Στο λίγο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ο Οικονόμου έθαψε το κεφάλι σε έναν ανοικτό λάκκο που υπήρχε στον κήπο του κι έτσι το έσωσε. Το 1970 ξαναβρέθηκε από τα παιδιά του τυχαία, όταν καλλιεργούσαν τον κήπο.

322. Ολικό ύψος 0,43 μ. Μάρμαρο λεπτόκοκκο. Λείπει το πίσω μέρος και το κρανίο. Στην πάνω κομμένη επιφάνεια υπάρχει μία σφηνοειδής αύλακα, στην πίσω πλευρά υπάρχουν δύο αύλακες και από μία στις πλάγιες πλευρές. Σχετικά με ακρόλιθα αυτής της εποχής βλ. Γ. Δεσπίνης, 'Ακρόλιθα, 'Αθήναι 1975. Η κεφαλή της Λουκούς μοιάζει πολύ με μία κεφαλή ακρόλιθου αγάλματος που βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. 488. Βλ. Δεσπίνης ό.π., σ. 32, αριθ. 15, πίν. 34-35. Την παρατήρηση για την ύπαρξη λεοντής οφείλω στη συνάδελφο Μαρία Λαγογιάννη.

323. Π. Φάκλαρης, Νέα αρχαιολογικά εύρηματα στη Λουκού, 'Αρκαδικά 1974, τεύχ. 3, σ. 17.

324. Κ. Ρωμαίος, 'Αθηνά ό.π., εικ. 1. Βεβαιώνεται με το νέο εύρημα ο χώρος εύρεσης του παλιού τμήματος, που ανήκει σε αναθηματικό ανάγλυφο στημένο στο ιερό του Πολεμοκράτη, και μας βοηθεί να εντοπίσουμε τη θέση του ιερού. Το νέο τμήμα, μήκ. 0,165 μ., «κολλάει» στα αριστερά (όπως βλέπουμε) του παλαιού. Στο παλαιό τμήμα παρατήρησα ότι στο αργό κυμάτιο, πάνω από την ταινία με την επιγραφή, σώζονται ίχνη γραπτού ιωνικού κυματίου, στο οποίο τα ωοειδή φύλλα εναλλάσσονται με λογχωτά. Για την επιγραφή βλ., επίσης, PIR² C 889 και W. Ameling, ό.π., σ. 91 αριθ. 65.

325. Τη διεύθυνση της ανασκαφής είχε ο προϊστάμενος της Ε' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Γεώργ. Σταϊνχάουερ με συνεργάτη τον γράφοντα. Χρησιμοποιήθηκαν 16 εργάτες και διήρκεσε 20 ημέρες. Η ανασκαφή περιορίσθηκε σε τέσσερα σημεία, τα τρία στη θέση Κολόνες και το τέταρτο λίγο έξω από τη βόρεια πλευρά του περιβολιού της Μονής και σύρριζα στο δρόμο Άστρους-Δολιανών. Επειδή η ανασκαφή είναι αδημοσίευτη, θα αναφερθούν εδώ ενδεικτικά μερικά μόνο από τα ευρήματα.

και τα ευρήματα πλούσια. Πολύ κοντά στους δύο γρανιτένιους κίονες, που βρίσκονταν στην επιφάνεια, τουλάχιστον από τότε που πέρασε ο Leake, αποκαλύφθηκε ένα νυμφαίο αποτελούμενο από δύο εξέδρες και μία ημικυκλική αψίδα ανάμεσά τους³²⁶. Ένας μεγάλος υπόγειος κτιστός αγωγός νερού απολήγει στη νότια εξέδρα. Πίσω από το νυμφαίο αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος διάδρομος με ανοίγματα - εισόδους στη δυτική του πλευρά και κλιμακοστάσιο στη νότια (Πί ν. 33β). Τα ανοίγματα, μερικά από τα οποία κλείστηκαν σε μεταγενέστερους χρόνους, οδηγούσαν σε μία τεράστια αίθουσα, προφανώς της έπαυλης του Ηρώδη του Αττικού. Αμέσως δυτικά από το νυμφαίο αποκαλύφθηκε τμήμα με ψηφιδωτό δάπεδο, ίσως των παλαιοχριστιανικών χρόνων³²⁷, από τη διακόσμηση του οποίου σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση ριπιδιόσχημος πλοχμός και δύο γυναικείες προτομές.

Από την ανασκαφή στο νυμφαίο και στο γύρω απ' αυτό χώρο αναφέρουμε τα παρακάτω δημοσίευτα ευρήματα (Μουσείο 'Αστρους):

1. Εικονιστική κεφαλή του Πολυδεύκη, τροφίμου του Ηρώδη³²⁸ (Πί ν. 34δ-ε). Τρίτο τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. Σώζεται σχεδόν ακέραια, εκτός από τις φθορές στη μύτη και τα χείλη.

2. Προτομή του Αντίνοου (Πί ν. 35β). 2ος αι. μ.Χ. Ύψος 0,60, πλάτος 0,60 μ. Μάρμαρο πεντελικό³²⁹. Σώζεται ακέραιη με φθορές στο πρόσωπο, που έγιναν ίσως από το άροτρο κατά την καλλιέργεια του χωραφιού, γιατί βρισκόταν σε βάθος μόλις 0,18 μ. με το πρόσωπο προς τα πάνω.

3. Κεφαλή εφήβου (Πί ν. 34β-γ). Ύψος 0,265 μ. Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο. Φθορές στη μύτη και μερική διάβρωση στο δεξί τμήμα του προσώπου. Το κεντρικό τμήμα από το πίσω μέρος της κεφαλής είναι εντελώς αδούλευτο. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στη σκέψη ότι η κεφαλή προέρχεται από κάποιο μεγάλο επιτάφιο μνημείο. Αττικό έργο του τρίτου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ.

4. Μεγάλη επιτύμβια ναϊσκόμορφη στήλη (Πί ν. 35α). Σώζεται σχεδόν ακέραιη. Ολικό ύψος 1,57, πλάτος 0,865 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Ανήκει στο γνωστό τύπο των επιτυμβίων αναγλύφων με τη νεκρή καθιστή και τη δούλη μπροστά της όρθια με πυξίδα στα χέρια. Αττικό έργο του τρίτου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. Σε μεταγενέστερα χρόνια, ίσως στον 3ο αι. μ.Χ., έγιναν επεμβάσεις στα πρόσωπα των μορφών και σε άλλα σημεία, καθώς και απόξεση της επιγραφής η οποία υπήρχε στο επιστύλιο. Είναι πολύ πιθανό η στήλη αυτή, όπως και το μεγάλο ανάγλυφο στο οποίο ανήκε η κεφαλή του εφήβου που προαναφέραμε, να μεταφέρθηκαν από τον Ηρώδη τον Αττικό στη Λουκού, για να στολίσουν την έπαυλή του.

Στην ανασκαφή του 1984, μέσα σε ένα μεγάλο διάδρομο, ο οποίος είχε εν μέρει ανασκαφεί το 1977, βρέθηκαν δύο ακόμη ανάγλυφες στήλες παρόμοιες σε μέγεθος και ποιότητα με την

326. Η ημικυκλική αψίδα σημειώνεται και από τους Leake (ό.π., σ. 490), Ross (ό.π., σ. 170), Bursian (ό.π., σ. 70) και Frazer (III, σ. 308). Μέχρι τη μέρα της ανασκαφής ήταν ενσωματωμένη σε ασβεστοκάμινο που λειτουργούσε στο χώρο αυτό μέχρι το 1956. Η ανασκαφή ξεκίνησε από το σημείο αυτό, γιατί εδώ τα λείψανα των τοίχων ήταν ορατά και, επιπλέον, από τη διαμόρφωση του εδάφους που καλυπτόταν με θάμνους και από τα επιφανειακά ευρήματα, ήταν φανερό ότι στο σημείο αυτό υπήρχε ένα μεγάλο κτιριακό συγκρότημα, πιθανότατα η έπαυλη του Ηρώδη του Αττικού.

327. Πρόκειται για ένα διάδρομο, πλ. 2 μ., που προχωρεί προς τα δυτικά σε μήκος 60 μ. περίπου. Τμήμα του δαπέδου αυτού πρέπει να είδε ο Ross (ό.π., σ. 170).

328. Ύψος 0,15 μ. και με το λαιμό 0,185 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Απλή μνεία της κεφαλής κάνει η Αλκμ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη (AAA X(1977), σ. 143 και AAA XI (1978), σ. 231). Βλ. και H. Meyer, Vibullius Polydeukion: Ein archäologisch-epigraphischer problemfall, AM 100 (1985), σ. 393-404. Στη σ. 398 αναφέρεται η κεφαλή από τη Λουκού.

329. Την προτομή αναφέρει και η Σταυρίδη, Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Συμβολή στην εικονογραφία του 'Αντινόου, 'Αρχαιογνωσία I(1980), σ. 348.

αναφερόμενη (και οι δύο εκτίθενται στο Μουσείο της Τρίπολης). Στη μία απεικονίζονται τρεις μορφές, μία γυναικεία, η οποία είναι η νεκρή, μία ανδρική, προφανώς ο άνδρας της νεκρής, κι ένα παιδί μ' ένα πουλί στο χέρι του, που πρέπει να είναι γιος τους. Στο επιστύλιο υπάρχει επιγραφή: *ΑΝΤΙΟΧΙΣ ΦΟΡΤΟΥΝΑΤΟΥ ΘΥΓΑΤΗΡ ΚΑΛΛΙΣΤΗ*. Στη δεύτερη εικονίζονται δύο άνδρες και μία γυναίκα. Στο μέσο βρίσκεται ένας νέος άνδρας, που πρέπει να είναι ο νεκρός, πλαισιωμένος από τις άλλες δύο μορφές, που πρέπει να είναι οι γονείς του. Ο πατέρας του νεκρού κρατεί στο χέρι του κλαδευτήρι. Οι στήλες χρονολογούνται από τη Σταυρίδη στα χρόνια των Αντωνίνων³³⁰, όμως οι μεταγενέστερες επεμβάσεις πάνω στις στήλες (απόξεση παλιών επιγραφών κτλ.) δείχνουν ότι οι στήλες χρονολογούνται παλιότερα.

Τον Οκτώβριο του 1980 σε εργασίες παράνομης εκχέρσωσης με εκσκαφέα στο χωράφι του Καχριμάνη, 105 μ. βόρεια από τους γρανιτένιους κίονες, βρέθηκαν, και κατά το μεγαλύτερο μέρος καταστράφηκαν, αρκετά θεμέλια κτιρίων. Κατά την εκχέρσωση, μεταξύ άλλων, βρέθηκε μία μαρμάρινη ανδρική εικονιστική κεφαλή του τρίτου τέταρτου του 2ου αι. μ.Χ. (Π ί ν. 34α). Σε επίσκεψή μου, μετά την εκχέρσωση, βρέθηκαν δύο πήλινες μήτρες λύχνου του 6ου-7ου αι. μ.Χ., του βορειοαφρικανικού τύπου³³¹ (Π ί ν. 35γ).

Από όσα περιληπτικά εκτέθηκαν παραπάνω, μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα:

Στη θέση της Λουκούς υπήρχε το ιερό του Ασκληπιάδη Πολεμοκράτη και στα ρωμαϊκά χρόνια ακμάζει εδώ ένας σημαντικός οικισμός, που αναμφίβολα ταυτίζεται με την *Εὔα*, τη σπουδαιότερη κώμη της Θυρεάτιδος, τουλάχιστον στο 2ο και 3ο αι. μ.Χ. (Παυσανίας Π.38.6)³³².

Περίπου στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. ο Ηρώδης έκτισε στην Εύα μία από τις πολυτελέστατες επαύλεις του και εξωράισε τον οικισμό με υδραγωγεία, λουτρά, άλση, αγάλματα κτλ. Τον Τιβέριο Κλαύδιο Αττικό Ηρώδη (101-177 μ.Χ.) δεν τον τράβηξε εδώ μόνο το ωραίο και ήρεμο τοπίο με την πλούσια βλάστηση, τα ποικίλα θηράματα και τα άφθονα νερά, αλλά και η εύφορη πεδιάδα της Θυρεάτιδος, της οποίας ένα μεγάλο μέρος πρέπει να εκμεταλλευόταν. Η δυνατότητα που είχε η πεδιάδα της Θυρεάτιδος για παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων λαδιού και κρασιού δε θα άφησαν ασυγκίνητο τον Ηρώδη, που εκτός των άλλων ήταν μεγάλος επιχειρηματίας και εκμεταλλευόταν μεγάλες εκτάσεις στο Μαραθώνα, τη Λακωνία, την Κό-

330. Οι στήλες έγιναν γνωστές με την ανακοίνωση της Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη στο Γ' Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985). Βλ. επίσης, Α. Καλογεροπούλου, *Επιτύμβια ανάγλυφα από τη Λουκού σε Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών*, εφημ. Καθημερινή 22-23/9/1985. Η Σταυρίδη υποστήριξε ότι η ύπαρξη των στηλών στο χώρο της έπαυλης του Ηρώδη του Αττικού οφείλεται στη λειτουργία του ασβεστοκάμινου, το οποίο υπήρχε εκεί δίπλα, δηλαδή ότι οι στήλες μεταφέρθηκαν εκεί από κάπου αλλού, για να ασβεστοποιηθούν. Όμως το ασβεστοκάμινο λειτούργησε στη δεκαετία του 1950 και, τουλάχιστον, η μία από τις τρεις στήλες που βρέθηκε στην ανασκαφή του 1977, απ' όσο γνωρίζω, βρέθηκε μέσα στην αρχαία επίχωση του διαδρόμου. Στην ανακοίνωση της Σταυρίδη, *Επιτύμβιες στήλες από την Άρκαδία*, που δημοσιεύθηκε στα Πρακτικά του Συνεδρίου (Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13, τ. II, σ. 472-474), λείπει το κείμενο που αναφερόταν στις στήλες της Λουκούς.

331. Πρβλ. λύχνο από το Άργος με το ίδιο διακοσμητικό μοτίβο στην περιφέρεια, BCH Suppl. VI (1980), σ. 407-408, εικ. 14. Μια άλλη πήλινη μήτρα λύχνου της ίδιας εποχής βρέθηκε το 1972, όταν έγινε η διαπλάτυνση του δρόμου έξω από το περιβόλι της Μονής. Οπωσδήποτε οι μήτρες μας οδηγούν στην ύπαρξη κεραμικού κλιβάνου και εργαστηρίου κεραμικής. Σημειώνουμε ότι λίγο πιο κάτω από τους γρανιτένιους κίονες υπάρχουν υπολείμματα, κυρίως οπτόπλινθων, από αποτυχημένη εκκαμίνευση.

332. Η σιωπή του Παυσανία σχετικά με την έπαυλη και τα ιδρύματα του Ηρώδη μπορεί να εξηγηθεί απ' το γεγονός ότι το 155 μ.Χ., όταν ήδη είχε τελειώσει τη συγγραφή των Κορινθιακών, ο Ηρώδης δε θα είχε ολοκληρώσει, ίσως και να μην είχε αρχίσει ακόμη, τις οικοδομικές του δραστηριότητες στην Εύα. Ένα ανάλογο παράδειγμα έχουμε με το Ωδείο του Ηρώδη στην Αθήνα, που δεν το αναφέρει ο Παυσανίας, παρόλο που γνωρίζει την ύπαρξή του (VII.20.6), γιατί η συγγραφή των Αττικών είχε τελειώσει το 150 μ.Χ., ενώ το Ωδείο κτίστηκε μετά το 161 μ.Χ. Βλ. και Παπαχατζής, Κορινθιακά, σ. 305 (συνέχεια της σημ. 2 της σ. 304).

ρινθο κ.α.³³³. Οι στενές σχέσεις του με τους Ρωμαίους αυτοκράτορες Αδριανό, Μάρκο Αυρήλιο και Λεύκιο Βέρο του εξασφάλιζαν τεράστιες δυνατότητες στις επιχειρηματικές του ενέργειες. Για να κερδίσει την εύνοιά τους, έστηνε τις προτομές των ιδίων και του κύκλου τους στα κτίρια που έκτιζε (Αντίνοος και Αίλιος Βέρος στην Εύα).

Κοντά στον Ηρώδη πρέπει να υπολογίσουμε έναν αριθμό από επιστάτες, πραγματευτές κ.ά., που θα έκτισαν τις δικές τους μικρότερες επαύλεις³³⁴. Ο οικισμός της Εύας πρέπει να ενισχύθηκε σημαντικά από την παρουσία του Ηρώδη, ίσως ακόμη και να δημιουργήθηκε από αυτόν, με τη συγκέντρωση πληθυσμού από τους γύρω οικισμούς, ή ακόμη κι από άλλα μέρη εκτός Κυνουρίας.

Είναι γνωστό ότι κατά τη Ρωμαϊοκρατία ο αγροτικός πληθυσμός, όσος παρέμεινε στην ύπαιθρο, δούλευε στους γεωκλήμονες (πάροικοι), ή κατέφυγε στα βουνά κι ασχολήθηκε με την κτηνοτροφία³³⁵. Η μικρή και η μέση ιδιοκτησία βρίσκεται σε παρακμή, ενώ αντίθετα παρατηρείται επέκταση της μεγάλης ιδιοκτησίας και των αυτοκρατορικών κτημάτων, που μερικές φορές τα εκχωρούσαν στους ευνοούμενους τους. Ταυτόχρονα οι πόλεις των περιοχών αυτών παύουν να υπάρχουν ή χάνουν τα δικαιώματά τους³³⁶. Οι μεγάλοι γεωκλήμονες καλλιεργούν εντατικά τη γη εφαρμόζοντας βελτιωμένες τεχνικές μεθόδους και κατοικούν σε πολυτελείς επαύλεις.

Μετά το θάνατο του Ηρώδη συνεχίζεται η ακμή της Εύας, τουλάχιστον μέχρι τον 6ο-7ο αι. μ.Χ., και θα αποτελούσε το εμπορικό και βιοτεχνικό κέντρο της περιοχής. Άλλωστε το ιερό του Πολεμοκράτη επέβαλε την Εύα ως θρησκευτικό κέντρο σε όλους αυτούς τους αιώνες³³⁷.

Δυσκολοερμήνευτο παραμένει το όνομα του οικισμού. *Eua* ονομαζόταν μία κορυφή της Ιθώμης στη Μεσσηνία, στην οποία λατρεύονταν ο Διόνυσος (Παυσανίας IV.31.4), και ένας λόφος επίσης κοντά στον ποταμό Οινούντα λεγόταν *Eua*ς (Πολύβιος II. 65.8-9)

Παλιότερα πιστευόταν ότι ένα νόμισμα της Αχαϊκής Συμπολιτείας, με επιγραφή *ΑΧΑΙΩΝ ΕΥΑΕΩΝ*, κι επίσης ένα τριώβολο αρκαδικού τύπου, με το μονόγραμμα *ΕΥ* στις δύο πλευρές του, ανήκαν στην Εύα της Θυρεάτιδος³³⁸. Η απόδοση αυτή όμως δεν ευσταθεί, γιατί απ' τη μια μεριά δεν υπήρχε ο οικισμός όταν κυκλοφόρησε το νόμισμα, κι απ' την άλλη μαρτυρείται από τον Στέφανο τον Βυζάντιο πόλη της Αρκαδίας με το όνομα Εύα. Ο ίδιος αναφέρει

333. Ο M. Pierart ('Ιστορία του Έλληνικού Έθνους, Αθήναι 1976, τ. ΣΤ', σ. 164) γράφει ότι ο Ηρώδης ήταν κάτοχος μεγάλων εκτάσεων στην Κυνουρία, βασισμένος ίσως στην ύπαρξη της έπαυλης στη Λουκού. Προσθέτει όμως, λανθασμένα, ότι η Κυνουρία υπαγόταν τότε στη Λακωνία. Για τον Ηρώδη βλ. P. Graindor, *Un milliardaire antique*, Herodes Atticus. Le Caire 1930. H. Rutledge, *Herodes Atticus, World Citizen*, A.D. 101-177. Ohio 1960. W. Ameling, *Herodes Atticus*, Hildesheim-Zürich-N.York 1983, τ. I-II.

334. Σε επιτύμβια επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ., που βρισκόταν στο μοναστήρι της Ορθοκωστιάς (βλ. και υποσημ. 275), αναφέρεται ο πραγματευτής Γέλλιος Κάρπος από την Αθήνα, που έζησε και πέθανε στη Θυρέα. Για την επιγραφή βλ. και J. Robert - L. Robert, *Bulletin Épigraphique* 1954, σ. 117, και 1958, σ. 7 (σ. 175). SEG XIII.261. Οι πραγματευτές (actores), κατά τον P. Collart (Philippe, ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine, Paris 1937, σ. 289), ήταν επιστάτες των γεωργών. Οι μεγαλοκτηματίες εμπιστευόνταν στους πραγματευτές την καλλιέργεια των κτημάτων και την οικονομική διαχείριση. Για τις δικαιοδοσίες και τη θέση των πραγματευτών βλ. P. Perdrizet, BCH 21(1897), σ. 530, και BCH 24(1900), σ. 313.

335. U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit: Kleinstadt, Villa und Domäne*, Bern 1954. Στη σ. 171 ο Kahrstedt αναφέρεται στη Θυρεάτιδα και στην έπαυλη του Ηρώδη.

336. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή την εποχή ερμηνεύεται η Θυρέα, που ήταν ο μεγαλύτερος οικισμός της Θυρεάτιδος.

337. Παυσανίας II.38.6: *ἀπὸ δὲ τῶν πολυανδρίων ἰόντι Ἀθήνη τέ ἐστιν, ἣν Αἰγινήται ποτε ᾤκησαν, καὶ ἑτέρα κώμη Νηρίς, τρίτη δὲ Εὐα μεγίστη τῶν κωμῶν· καὶ ἱερὸν τοῦ Πολεμοκράτους ἐστὶν ἐν ταύτῃ. Ὁ δὲ Πολεμοκράτης ἐστὶ καὶ οὗτος Μαχάωνος υἱός, ἀδελφὸς δὲ Ἀλεξάνωρος, καὶ ἰᾶται τοὺς ταύτῃ καὶ τιμὰς παρὰ τῶν προσοίκων ἔχει.*

338. G.F. Hill, *Eua in Arcadia*, NC 1917, σ. 319. Επίσης, BCH 39(1915), σ. 118.

και μία πόλη του Ἄργους *Εὐναία*, την οποία είχαν κατοικήσει Κυνούριοι³³⁹. Το 1961 στο ιερό που βρίσκεται κοντά στο Ελληνικό Ἄστρος (βλ. σ. 190 κ.ε.) βρέθηκε στρωτήρας κέραμος με σφράγισμα *ΕΥΑΤΑΝ ΔΑΜΟΣΙΟΙ* (δηλ. Δημόσιοι (κέραμοι) των Ευατών). Το σφράγισμα δικαιολογείται πειστικά, αν θεωρήσουμε ότι το ιερό του Ελληνικού (Θυρέας) σε κάποια μεταγενέστερη εποχή πέρασε κάτω από την κηδεμονία του Ασκληπιείου της Εύας.

Περιοχή Κάτω Μελιγούς

ΚΑΣΤΡΑΚΙ

Μισό χιλιόμετρο ΝΑ. από τη Μελιγού και πολύ κοντά στο δρόμο Ἄστρος-Λεωνιδίου, βρίσκεται ο λόφος *Καστράκι* (Σ χ έ δ. 3,113· Π ί ν. 19β, 36β). Στην κορυφή του λόφου υπάρχει το εκκλησάκι των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, των αρχών του 17ου αι., ένα ημιερειπωμένο πυργόσπιτο, ερειπωμένα κτίσματα και δύο πλακόστρωτα αλώνια, που αποτελούσαν παλιότερα Μετόχι της Μονής της Αγίας Τριάδος.

Στην ανατολική πλαγιά του λόφου σώζεται σε μήκος 6 μ. ένας αναλημματικός τοίχος κτισμένος με αδούλευτους ογκόλιθους.

Στο βορειοδυτικό τμήμα της κορυφής και σε απόσταση 50 μ. από το εκκλησάκι των Αγίων Αποστόλων σώζονται λείψανα από θεμέλια κτιρίου, διαστ. 3 × 8 μ., και με προσανατολισμό Β.-Ν. Οι τοίχοι, πάχους 0,80 μ., αποτελούνται από αδρά δουλεμένες πέτρες. Με πιθανότητα μπορούμε να χρονολογήσουμε το παραπάνω κτίριο στα όψιμα ελληνιστικά χρόνια. Στο εκκλησάκι έχουν εντοιχισθεί διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες, κιονόκρανα, επιστύλια κτλ.), κυρίως παλαιοχριστιανικών χρόνων³⁴⁰, και στο πυργόσπιτο ένα μαρμάρινο θραύσμα με ιωνικό κυμάτιο, ίσως από τον εχίνο ιωνικού κιονόκρανου των ρωμαϊκών χρόνων. Στις τέσσερις γωνίες της εκκλησίας είναι εντοιχισμένοι μαρμάρινοι βωμοί ρωμαϊκών χρόνων. Στη βορειοανατολική και τη βορειοδυτική γωνία είναι εντοιχισμένοι από ένας ακέραιος, ενώ στη νοτιοδυτική και τη νοτιοανατολική τα τμήματα ενός τρίτου. Ένας ακόμη ακέραιος είναι ενσωματωμένος στην Αγία Τράπεζα³⁴¹.

Όλες οι πλευρές των βωμών είναι καλοδουλεμένες, αλλά δε φαίνεται κανένα ίχνος επιγραφής. Ο βωμός που είναι στην Αγία Τράπεζα έχει ύψος 0,655, πλάτος πάνω και κάτω 0,51, πλάτος ορθοστάτη 0,43 μ. και ύψος άβακα μαζί με το κυμάτιο της επίστεψης 0,175 μ. Της βορειοανατολικής γωνίας έχει ύψος 0,73, πλάτος πάνω 0,51 και κάτω 0,50, πλάτος ορθοστάτη 0,44 μ. και πλάτος κροτάφου 0,43 μ. Στη δυτική πλευρά της εκκλησίας και πάνω από την είσοδο είναι εντοιχισμένοι δύο μαρμάρινοι κώνοι πεύκης. Ο ένας, ύψ. 0,135 μ., σώζεται ακέραιος και πατεί σε τετράγωνη βάση πλευράς 0,20 μ.³⁴². Οι βωμοί πρέπει να ήταν επιτύμβιοι.

Στην κορυφή του λόφου και στα γύρω από αυτήν πρανή βρέθηκαν σε αυτοψίες μου λεπίδες οψιανού, αρκετά θραύσματα κεραμίδων και όστρακα ελληνιστικών, ρωμαϊκών και παλαιο-

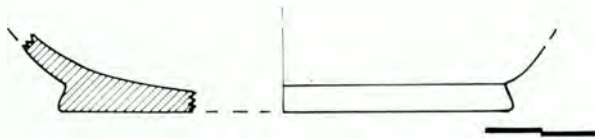
339. Στεφ. Βυζάντιος, *Εὐα, πόλις Ἀρκαδίας, Θεόπομπος ἐν ἔκτῳ. τὸ ἐθνικὸν Εὐαῖος. ἔστι καὶ πόλις Ἄργους Εὐναία, ἣν ᾠκοῦν Κυνούριοι*. Ίσως η Εὐναία του Στέφ. Βυζάντιου να ταυτίζεται με την Εὐα της Θυρεάτιδος γιατί: α) την κατοικούσαν Κυνούριοι και β) η περιοχή της Θυρεάτιδος χαρακτηρίζεται από τους αρχαίους κυρίως ως επικράτεια του Ἄργους.

340. Στον 6ο αι. μ.Χ. πρέπει να υψωνόταν στην κορυφή του λόφου, όπου το σημερινό εκκλησάκι, κάποιος χριστιανικός ναός, όπως δείχνουν τα θραύσματα των θωρακίων, ένας κίονας από ατράκιο λίθο, μαρμάρινοι πεσίσκοι κτλ.

341. Πάνω στο βωμό είναι στερεωμένο ένα μαρμάρινο τεκτονικό κιονόκρανο από χριστιανικό ναό του 6ου αι.

342. Πρέπει να υπολογίσουμε ότι στο μέσον του άβακα των βωμών θα υπήρχε ένας τετράγωνος τόρμος, πλευράς 0,21-0,22 μ., για τη στερέωση του κώνου.

χριστιανικών χρόνων (Σ χ έ δ. 46). Ο Walker (ό.π., σ. 30-32) αναφέρει τις αρχαιότητες στο Καστράκι, αλλά δεν κάνει λόγο για τους βωμούς. Οι Ολλανδοί (ό.π., σ. 561) αναφέρουν ότι βρήκαν όστρακα ΠΕ, ΜΕ, κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων. Ο Pritchett (ό.π., IV, σ. 64 κ.ε.) τοποθετεί στο Καστράκι τη Θυρέα και υποστηρίζει ότι ο οικισμός παρήκμασε μετά την καταστροφή του, το 424 π.Χ. Υποστηρίζει επίσης ότι δε σώθηκαν λείψανα από την οχύρωση της πόλης, γιατί το υλικό ξαναχρησιμοποιήθηκε στη μεσαιωνική οχύρωση. Όμως, στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν λείψανα ούτε από μεσαιωνική οχύρωση, κι αυτά τα οποία υποδεικνύει ο Pritchett (ό.π., IV, πίν. 45) ανήκουν στο πυργόσπιτο των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Το Καστράκι το ταυτίζουν με τη Θυρέα οι Christien και Spygopoulos (ό.π., χάρτης της σ. 386).

Σχέδ. 46. Καστράκι Μελιγούς. Θραύσμα από βάση ελληνοιστικού σκύφου.

Τα λείψανα της αρχαιότητας που απαριθμήσαμε μας βοηθούν να συμπεράνουμε ότι τουλάχιστον στη Μυκηναϊκή εποχή έχουμε ανθρώπινη παρουσία στο λόφο, ενώ στην Ελληνοιστική πρέπει να είχαμε μια μικρή εγκατάσταση, που συνεχίστηκε στα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά χρόνια. Σε κάποια περίοδο, ίσως στη Ρωμαϊκή, έγινε ισοπέδωση και διαμόρφωση της κορυφής. Τότε πρέπει να κτίστηκε και ο αναλημματικός τοίχος στην ανατολική πλαγιά, που είναι και η πιο απότομη. Τα λείψανα στο Καστράκι δεν μπορούν να ταυτισθούν με κανέναν από τους μέχρι τώρα γνωστούς οικισμούς της Θυρεάτιδος.

ΑΓΙΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

Μέσα στην πεδιάδα, σε απόσταση 1,5 χλμ. ανατολικά από το Καστράκι και 2 χλμ. από τη θάλασσα, βρίσκεται η τοποθεσία *Αγία Αναστασία* με το ομώνυμο νεότερο εκκλησάκι (Σ χ έ δ. 3).

Στη γύρω από το εκκλησάκι περιοχή υπάρχουν όστρακα ρωμαϊκών, παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων, και σωρολίθια από ερειπωμένα σπίτια, ίσως βυζαντινών χρόνων.

Περίπου 70 μ. ανατολικά, σε νεοανεσκαμμένο πηγάδι, παρατήρησα στα τοιχώματά του, σε βάθος 0,90-1,20 μ., άβαφα όστρακα και στα μπάζα, εκτός από άβαφα όστρακα, θραύσματα στρωτήρων κεράμων με μαύρο αραιό χρώμα στην εσωτερική τους επιφάνεια. Στο χωράφι του Τσίμπανη υπήρχε παλιότερα ένας αρράβδωτος μαρμαρίνος κίονας. Σε απόσταση 100 μ. περίπου, ΝΑ. από την εκκλησία, στο χωράφι του Κεφαλόπουλου, βρίσκονται τάφοι. Ένας κτιστός με ασβεστοκονίαμα βρέθηκε το 1961 και είχε μέσα ένα σκελετό και έναν πηλίνο λύχνο του 6ου-7ου αι. μ.Χ., του βορειοαφρικανικού τύπου³⁴³.

Δύο τμήματα επιστυλίου από αρχαίο κτίριο έχουν χρησιμοποιηθεί ως πεσσοί στο κτιστό τέμπλο της εκκλησίας³⁴⁴ και ένα τμήμα αρράβδωτου κίονα, μήκ. 0,33 και διαμ. 0,36 μ. από

343. Τις πληροφορίες οφείλω στον Ευστρ. Μπάρλα, ο οποίος είχε βρει τον τάφο όταν όργωνε το χωράφι. Ο λύχνος βρίσκεται στο Μουσείο του Άστρους.

344. Μελανότεφρος ασβεστόλιθος. Μήκος 2,18, πλάτος 0,46, πάχος 0,52 μ. Βλ. και σχέδια στον Walker (ό.π., σ. 29).

λευκό μάρμαρο, βρίσκεται μέσα σ' αυτή. Ένα τμήμα από επιστύλιο αρχαίου κτιρίου που βρέθηκε, όταν κτιζόταν η εκκλησία το 1919, διασώζει τμήμα επιγραφής:]Ο ΔΗΜΟΣ[. 1ος αι. π.Χ.³⁴⁵ (Σ χ έ δ. 47).

Σχέδ. 47. Αγία Αναστασία.
Επιγραφή επιστυλίου.

Από την ίδια θέση, ίσως προέρχεται μεγάλο τμήμα από γωνιακό γείσο, διακοσμημένο με σειρά φατνωμάτων, με ρόδακες στο κέντρο τους που ορίζονται από αστράγαλο. Τα φατνώματα εναλλάσσονται με κονσόλες διακοσμημένες με φύλλο μαλακής άκανθας και ιωνικό κυμάτιο³⁴⁶. 2ος αι. μ.Χ.

Από τους παλαιούς ερευνητές μερικοί αναφέρουν τα αρχαία λείψανα στην Αγία Αναστασία, χωρίς να προσδιορίζουν όμως τη χρονολόγησή τους. Ο Boblaye (ό.π., σ. 68) αναφέρει την ύπαρξη μεγάλων λίθινων λαξευμένων λίθων και προσθέτει ότι ανήκουν, σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, σε μία πόλη που εκτεινόταν μέχρι το παρεκκλήσι της Αγίας Τριάδος. Ο Curtius (ό.π., σ. 377-378) μιλάει για Ελληνικά ερείπια ανάμεσα στην *Αγία Τριάδα* (προφανώς εννοεί το Μετόχι στο Καστράκι) και στη θάλασσα κι ότι παλιότερα πρέπει να είχαν βρεθεί κίονες και λείψανα ναού. Ο Ross (ό.π., σ. 163 κ.ε.) σημειώνει ότι υπήρχαν κίονες που τους πήραν οι Σπετσιώτες για τις εκκλησίες τους και τοποθετεί εδώ με επιφύλαξη την Ανθήνη, ενώ οι Kierpert (ό.π.) και Cartledge (ό.π., σ. 189) ταυτίζουν τη θέση με τη Θυρέα. Εδώ τοποθετεί τη Θυρέα και ο Kahrstedt (ό.π., σ. 229).

Σύμφωνα με τα λείψανα που βρέθηκαν μέχρι τώρα, σε συνδυασμό με τις τοπογραφικές ενδείξεις, στη θέση της Αγίας Αναστασίας φαίνεται ότι υπήρχε ένας μικρός οικισμός στα ρωμαϊκά και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, η ζωή του οποίου συνεχίσθηκε και στα βυζαντινά χρόνια. Η ταύτιση με κάποια από τις γνωστές κώμες της Θυρεάτιδος είναι αδύνατη.

Βορειοανατολικά της Αγίας Αναστασίας, στη θέση *Ξυλογέφυρο*, βρέθηκε μία μαρμάρινη βάση κίονα με δύο σπείρες και τροχίλο. Η διάμετρος του πάνω τμήματος, που μας δίνει και τη διάμετρο του κίονα, είναι 0,375 μ. Το 1951 ο Χ. Καμπύλης μετέφερε τη βάση στο σπίτι του στο Άστρος, όπου βρίσκεται μέχρι σήμερα. Σε αυτοψία μου στο Ξυλογέφυρο διαπίστωσα την ύπαρξη δουλεμένων λιθόπλινθων. Η θέση ήταν οδικός κόμβος από παλαιά. Από δω περνούσε και ο παραλιακός δρόμος που ερχόταν από το Άργος και κατευθυνόταν προς το Νησί του Αγίου Ανδρέα (Ανθήνη). Είναι πολύ πιθανό στο Ξυλογέφυρο να υπήρχε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, ή και αργότερα, κάποιο αξιόλογο κτίριο.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

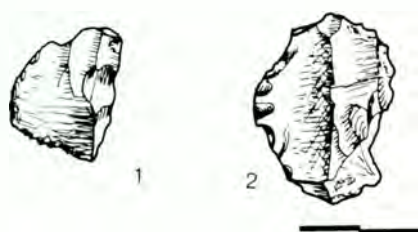
Σε απόσταση 2,5 χλμ. ΝΔ. της Μελιγούς, πάνω στο δρόμο που οδηγεί στο μοναστήρι

345. Μελανότεφρος ασβεστόλιθος σαν του επιστυλίου, ίσως από τον Πάρνωνα. Ύψος 0,46 μ. Μετά την εύρεσή του μεταφέρθηκε στην αυλή του Προδρόμου Μελιγούς και το 1979 στο Μουσείο Άστρους. Για το χρόνο εύρεσης βλ. και Ι. Κουτούζος, 'Ο χώρος Θυρέα, Άθηνα 1978, σ.11.

346. Λευκό μάρμαρο. Μήκος 1,50, πλάτος 1 μ. Η εργασία είναι πολύ επιμελημένη. Ο Walker (ό.π., σ. 31 και εικ. 10) υποθέτει ότι προέρχεται από το Καστράκι, επειδή μερικοί κάτοικοι τον πληροφόρησαν ότι είχε βρεθεί στο δρόμο προς το Καστράκι. Είναι πιο πιθανό, όμως, το αρχιτεκτονικό αυτό μέλος να μεταφέρθηκε μαζί με το άλλο από την Αγία Αναστασία. Οι πληροφορίες που μου έδωσαν οι κάτοικοι της Μελιγούς δεν ήταν καθόλου διαφωτιστικές. Το γείσο βρίσκεται στην αυλή του Προδρόμου Μελιγούς.

της Παλιοπαναγιάς, στα ριζώματα του βουνού, βρίσκεται ο *Αγιώργης*, μετόχι της Παλιοπαναγιάς, με το ομώνυμο μεταβυζαντινό εκκλησάκι, ένα νερόμυλο, ένα ερειπωμένο καλύβι κι ένα αλώνι (Σ χ έ δ. 3).

Στην παραπάνω περιοχή υπάρχει διάσπαρτη κεραμική ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στο μικρό πλακόστρωτο προαύλιο του Αγιώργη υπάρχουν πέντε τμήματα από ψηφιδωτό του 6ου αι. μ.Χ.³⁴⁷. Βόρεια από το ρέμα του Αγιώργη βρέθηκαν λίγοι λευκοί πυριτόλιθοι και θραύσματα οψιανών (Σ χ έ δ. 48· Π ί ν. 36α). Ένας από τους πυριτόλιθους (Σ χ έ δ. 48,2· Π ί ν. 36α) έχει δευτερεύουσα επεξεργασία στις πλευρές του και κατα-

Σχέδ. 48. Αγιώργης Μελιγούς:
1-2. Πυριτόλιθοι.

σκευαστικές λεπτομέρειες που απαντούν στην Παλαιολιθική εποχή. Ο πυριτόλιθος αυτός ανήκει στα εργαλεία του τύπου Hachereau.

Σε κοντινή απόσταση δυτικά υπάρχει κεφαλάρι, η *Μάνα*, απ' το οποίο υδρεύεται σήμερα η Μελιγού.

Περιοχή Άστρους

ΣΥΚΙΑ

Τρία χλμ. Ν.ΝΔ. του Άστρους, στο δρόμο που οδηγεί στο Ελληνικό, βρίσκεται η θέση *Συκιά* (Σ χ έ δ. 3). Σε διάφορα σημεία υπάρχει κεραμική ελληνιστικών, ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων. Βρέθηκαν επίσης ένα τμήμα λίθινου εργαλείου και δύο οψιανοί. Παλιότερα είχαν βρεθεί, σύμφωνα με θετικές πληροφορίες, χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών και πρώιμων βυζαντινών χρόνων.

ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

Δύο χλμ. βόρεια του Άστρους, μετά τη γέφυρα του Τάνου, στη θέση *Άγιος Στέφανος*, υπάρχει κεραμική των ρωμαϊκών και των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Η θέση βρίσκεται σε ομαλό καλλιεργήσιμο έδαφος στην αρχή της πεδιάδας (Σ χ έ δ. 3).

Το 1972 βρέθηκε από τον Κ. Πάπαλο στο χωράφι του τμήμα επιτύμβιας στήλης με επιγραφή³⁴⁸: *ΕΙΣΙΑΣ/ΧΑΙΡΕ*. 2ος αι. μ.Χ. (Π ί ν. 37α). Βρέθηκαν ακόμη ένα χάλκινο νό-

347. Βλ. και Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τά παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του ανατολικού Ίλλυρικού, Ι' Διεθνές Συνέδριο Χριστιανικής Αρχαιολογίας (Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου-4 Οκτωβρίου 1980), σ. 213. Της ίδιας, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, ΙΙ Θεσσαλονίκη 1987, σ. 74-75, πίν. 91α-γ.

348. Σώζεται το πάνω τμήμα. Ύψος 0,305, πλάτος 0,295, πάχος 0,075 μ. και ύψος γραμμάτων 0,032 μ. Μάρμαρο

μισμα Τραϊανού (78-117 μ.Χ.) και τμήμα λύχνου του 6ου-7ου αι. μ.Χ.³⁴⁹. Σε διάφορα σημεία βρίσκονται τάφοι με μεγάλες πλάκες στα τοιχώματά τους, και παλιότερα είχε βρεθεί μια ταφή σε πιθάρι. Το 1982 σε έναν τάφο που βρέθηκε στο χωράφι του Κ. Πάπαλου υπήρχε ένα γυάλινο αγγείο του 2ου αι. μ.Χ. (Μουσείο Άστρους).

ΑΛΩΝΑΚΙ ΤΗΣ ΓΡΙΑΣ

Στα νότια του Αγίου Στεφάνου και 1 χλμ. ΒΑ. του Άστρους, στη θέση *αλωνάκι της Γριάς*, υπάρχει κεραμική ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων (Σ χ έ δ. 3). Το 1952/3, όταν ανοιγόταν ο δρόμος Άστρους-Άργους, βρέθηκε ένας τάφος που είχε ένα μεγάλο άβαφο αγγείο³⁵⁰. Μέχρι τα τελευταία χρόνια σωζόταν στη θέση του ένα ελαιοπιεστήριο λαξευμένο σε μεγάλη πέτρα.

Στη θέση *Ραχούλα*, 500 μ. περίπου νότια από το αλωνάκι της Γριάς, βρέθηκε το 1972, κατά τη διάνοιξη του δρόμου Άστρους-Λεωνιδίου, κεραμοσκεπής τάφος. Η ταφή συνοδεύονταν από μια πήλινη οينوχόη³⁵¹ του β' μισού του 2ου αι. μ.Χ. και μία χάλκινη *μηλωτρίδα* (ωτογλυφίδα) μήκους 0,115 μ. (Σ χ έ δ. 49, 50· Π ί ν. 37β).

Η θέση στο αλωνάκι της Γριάς, με τη γύρω απ' αυτήν περιοχή, θα μπορούσε να διεκδικήσει την ταύτισή της με τη *Νηρίδα*, όπως και το Κουρμέκι.

ΜΠΟΣΤΑΝΟΧΩΡΑΦΑ

Σύρριζα στη βόρεια όχθη του Τάνου, 2 χλμ. ΒΔ. του Άστρους, στη θέση Μποστανοχώραφα (Σ χ έ δ. 3), υπάρχουν σε μικρή έκταση όστρακα ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων και μερικά θεμέλια κτισμάτων (πάχος τοίχων 0,60 μ.)

Έχοντας υπόψη όσα αναφέρθηκαν για τους οικισμούς της περιοχής Κάτω Μελιγούς και Άστρους, παρατηρούμε ότι στα ρωμαϊκά και τα υστερορωμαϊκά χρόνια στην πεδιάδα της Θυρεάτιδος, και ειδικά στο δυτικό της άκρο, παρατηρείται εντατική κατοίκηση, κάτι που δε συνέβαινε, τουλάχιστον απ' όσο γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, στα κλασικά ή τα ελληνιστικά χρόνια. Παράλληλα διαπιστώνουμε να γίνεται συρρίκνωση και τελικά εγκατάλειψη των παλαιών οικισμών που βρίσκονταν στα ενδότερα. Το γεγονός αυτό δικαιολογείται σε σχέση με τη νέα κατάσταση πραγμάτων, δηλαδή ως αποτέλεσμα του κοινωνικού συστήματος. Στους μικρούς και φτωχούς αυτούς οικισμούς θα έμεναν οι καλλιεργητές των κτημάτων, οι πάροικοι, ενώ οι μεγαλοκτηματίες (Ηρώδης κ.ά.) θα έμεναν στις πολυτελείς τους επαύλεις στην Εύα³⁵² και αλλού.

Την ίδια εποχή (όχι αργότερα από το 2ο αι. μ.Χ.) δημιουργείται και ο οικισμός Άστρον,

λευκό χονδρόκοκκο. Τα διακοσμητικά μοτίβα (δωρικός κίονας δοσμένος με ελαφρό ανάγλυφο και χάραξη κι ένα μοτίβο που μοιάζει με 8 και δηλώνεται με χάραξη) πρέπει να έγιναν σε μία δεύτερη φάση, γιατί η επιφάνεια της στήλης στο σημείο αυτό είναι λαξευμένη και τα διακοσμητικά μοτίβα δεν έχουν την επιμέλεια της επιγραφής και των γλυφών της αετωματικής επίστεψης. Το όνομα *Είσιάς* το βρίσκουμε και στην Αθήνα. Βλ. *Hesperia* 23(1954), σ. 277, αριθ. 146, πίν. 60. Pape-Benseler, ό.π., σ. 337.

349. Το νόμισμα βρήκε ο Δημ. Τυροβολάς το 1964, ενώ το λύχνο ο Πέτρος Λιλής το 1970.

350. Το αγγείο αυτό βρίσκεται στο Μουσείο Άστρους αλλά επειδή δεν υπάρχει ένδειξη, δεν είναι δυνατό να το ξεχωρίσει κανείς με βεβαιότητα.

351. Ύψος 0,115, διάμ. κοιλιάς 0,052 μ., πηλός κεραμόχρους. Ο τάφος καταστράφηκε εν μέρει από το μηχάνημα. Όταν επισκεφθήκα τη θέση μετά από λίγες μέρες, παρατήρησα ύπαρξη τέφρας και υπολείμματα πολύ λίγων οστών, που σημαίνει ότι είχαμε καύση. Σύμφωνα με πληροφoρία του έκτακτου Επιμελητή Αρχαιοτήτων Παν. Καμπύλη, η *μηλωτρίς* βρισκόταν μέσα στην οينوχόη.

352. Η απουσία οικισμών μέσα στην πεδιάδα στα κλασικά, ότα ελληνιστικά αλλά και στα προϊστορικά χρόνια,

Σχέδ. 49-50. Ραχούλα Άστρους. Οινοχόη και χάλκινη μηλωτρίς.

στο λόφο του σημερινού Παραλίου Άστρους, λόγω της ζωηρής διακίνησης των προϊόντων από τη θάλασσα. Το λάδι και το κρασί πρέπει να ήταν τα κύρια εξαγωγίμα προϊόντα της Θυρεάτιδος κατά την εποχή αυτή.

Κάτω Βέρβена

Στα νότια πρανή της Ζάβιτσας, σε απόσταση 2 χλμ. από τη θάλασσα και 4 χλμ. από το Νησί του Παραλίου Άστρους, βρίσκεται ο οικισμός Κάτω Βέρβена³⁵³ (Σ χ έ δ. 3, 113· Π ί ν. 1, 2α, 37γ). Κυρίως στη θέση Κολαριές, δηλαδή στο σημείο που τελειώνει το ομαλό πρανές κι αρχίζει ο κάμπος ή τα έλη, από το Παλιόχανο μέχρι το Λυκοτρύπι, βρέθηκαν θραύσματα από λίθινες αξίνες και τριπτήρες, οψιανοί, όστρακα ΠΕ χρόνων, ένα από επίπεδη

αν δεν οφείλεται σε επιχώσεις του Τάνου, πρέπει να οφείλεται στο δυσμενές κλίμα του κάμπου (υγρασία το χειμώνα, άπνοια το καλοκαίρι, πολλά κουνούπια κτλ.). Αυτό το διαπιστώνει κανείς και από τη θέση των σημερινών οικισμών που όλοι βρίσκονται στα ριζώματα των γύρω βουνών. Το δεδομένο αυτό μας δίνει αφορμή να σκεφθούμε ότι οι κάτοικοι των μικρών αρχαίων εγκαταστάσεων που προαναφέρθηκαν υποχρεώθηκαν να κατοικήσουν στα συγκεκριμένα σημεία, τα οποία βρίσκονταν κοντά στο χώρο εργασίας, με σκοπό να επιτυγχάνεται η εντατικοποίηση της εργασίας και η αύξηση της παραγωγής.

353. Πρόκειται για ένα μικρό οικισμό που αποτελέστηκε από Βερβενιώτες κτηνοτρόφους τον περασμένο αιώνα και χρησιμοποιείται για χειμαδιό. Μέχρι το 1927 λεγόταν Τσερένι, μετονομάστηκε σε Τημένιον (1927-1984) και στη συνέχεια (1984) σε Κάτω Βέρβена (πρβλ. Κάτω Δολιανά, Κάτω Μελιγού κτλ.).

βάση σκύφου (Σ χ έ δ. 51), όστρακα χονδρού πηλού των ΜΕ χρόνων και όστρακα μυκηναϊκών χρόνων. Ένας λίθινος κωνικός ύπερος, ύψους 0,091 μ. και με διάμετρο βάσης 0,084-0,087 μ., βρέθηκε το 1982 από τον Γεώργ. Μπούζιο στο χωράφι του στις Κολαριές³⁵⁴ (Σ χ έ δ. 52). Ανάμεσα στους οψιανούς υπάρχει ένας με επεξεργασία (retouche) στις πλευρές του και ένας πυρήνας για λεπίδες (Σ χ έ δ. 54· Π ί ν. 38β). Το 1955 στο χωράφι του Βασ. Χ. Φάκλαρη βρήκα ένα λίθινο σταθμίδιο από μελανό αιματίτη, βάρους 13 γρμ. Το σταθμίδιο αυτό ίσως προέρχεται από την Αίγυπτο και μπορεί να χρονολογηθεί στα μυκηναϊκά χρόνια³⁵⁵. Από τα όστρακα των μυκηναϊκών χρόνων τα περισσότερα ανήκουν σε κύλικες ΥΕ ΙΙΙ περιόδου και σε σκύφους³⁵⁶ (Σ χ έ δ. 53· Π ί ν. 38α).

Κατά καιρούς βρίσκονται σε διάφορα σημεία μικροί κιβωτιόσχημοι τάφοι με πλακαρές πέτρες στις πλευρές τους. Μία μικρή ομάδα τέτοιων τάφων βρέθηκε το 1962 κατά τη διαπλάτυνση του δρόμου Άργους-Άστρους στο χωράφι του Παναγ. Διαμαντόγιαννη. Οι τάφοι αυτοί καταστράφηκαν από το μηχάνημα την ίδια στιγμή που βρέθηκαν. Από όσο θυμάμαι, τα λίγα υπολείμματα από τα οστά των ταφών που είχαν διατηρηθεί τρίβονταν μόλις τα έπιανε κανείς στα χέρια του, επίσης το ίδιο συνέβαινε και με τα υπολείμματα των αγγείων που ήταν χειροποίητα και κακοποιημένα. Σε άλλους τάφους, σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, βρέθηκαν υπολείμματα από οστά «χωνεμένα» και η βάση ή η λαβή από το άβαφο αγγείο που συνόδευε την ταφή.

Στη θέση Πυργάκι υπάρχει ένας τύμβος, διαμέτρου 25 μ. περίπου και ύψους 1-2 μ., στον οποίο είναι πολύ πιθανό να βρίσκονται ταφές της εποχής του Χαλκού. Διάσπαρτα μέσα στα χωράφια μπορεί να δει κανείς και λείψανα των ιστορικών χρόνων, όπως θραύσματα πύθων, κεραμίδων, μερικά μάλιστα με αραιό μαύριο βερνίκι στη μία τους επιφάνεια, μελαμβαφή και άβαφα όστρακα. Στη θέση *Καμίνι* υπάρχουν λείψανα από θεμέλια κτιρίου, ίσως σπιτιού, των ιστορικών χρόνων.

Στις Κολαριές, εκτός από τα πηγάδια που υπάρχουν, αναβλύζουν κατά τους χειμερινούς μήνες και μέχρι την άνοιξη πολλά νερά, λίγο υφάλμυρα, που χρησιμοποιούνται όμως και για πόσιμα. Δύο χιλιόμετρα ψηλότερα, στη Ζάβιτσα, στη θέση Ασπρόχωμα, υπάρχει μία πηγή απ' την οποία υδρεύεται σήμερα ο οικισμός. Παλιότερα με ένα επιφανειακό αυλάκι το νερό της πηγής έφθανε, κατά τους χειμερινούς μήνες και μέχρι το Μάιο, μέχρι τη *Στέρνα* ή ακόμη και μέχρι τα σπίτια χαμηλά.

Η θέση Κάτω Βέρβена, με το ζεστό κλίμα, τους πλούσιους βοσκότοπους και τα πολλά νερά κατά τη χειμερινή περίοδο, θα ήταν από την αρχαιότητα εποχιακός τόπος εγκατάστασης των κτηνοτρόφων.

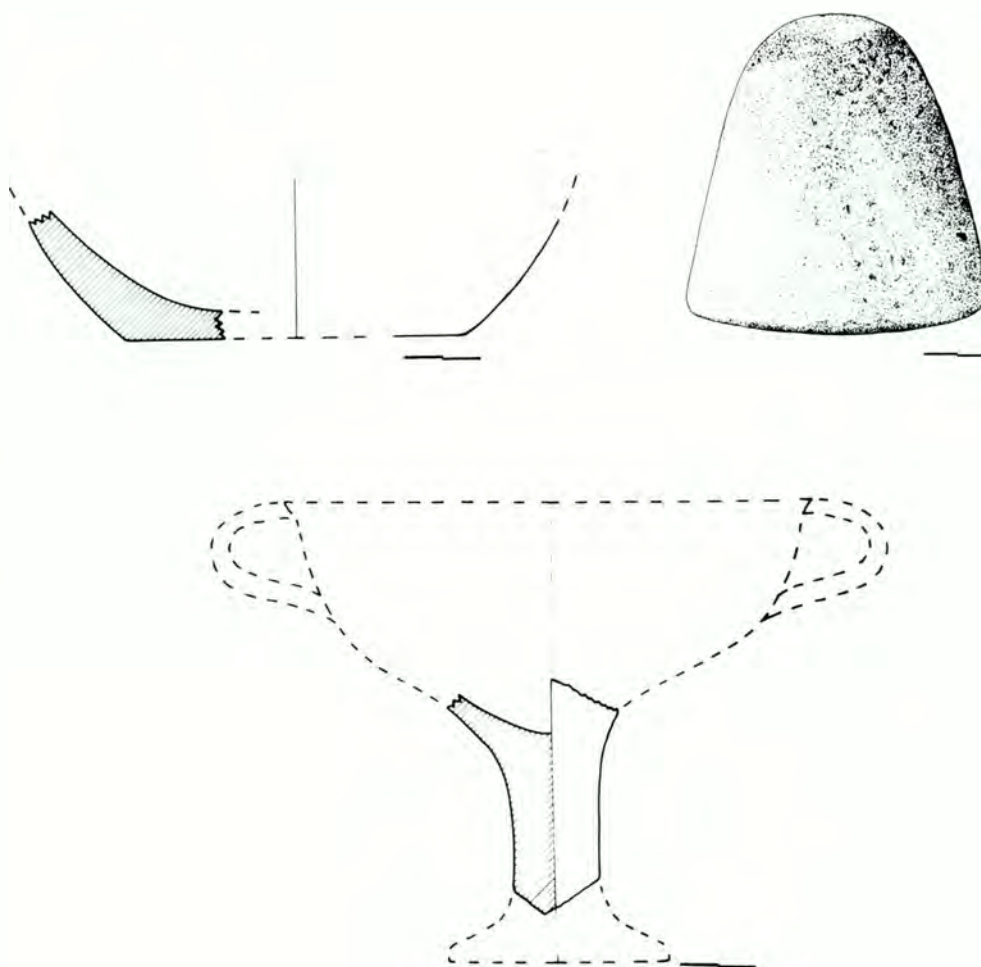
Ξεροκάμπι

Το *Ξεροκάμπι* βρίσκεται μεταξύ του Αγίου Ιωάννου και του Αγίου Πέτρου και καταλαμβάνει έκταση 4 × 7 χλμ. περίπου. Ο τόπος είναι πετρώδης αλλά σχετικά ομαλός, με μικρούς διάσπαρτους λόφους και μικρά ρέματα, καλλιεργήσιμος κατά ένα μεγάλο μέρος. Σε διάφο-

354. Πρβλ. ανάλογο ύπερο μυκηναϊκών χρόνων από το Άργος, BCH 93 (1969), σ. 994 εικ. 12b. Ο ύπερος είναι από παλαιό ηφαιστειακό πέτρωμα, ίσως ανδραίτη.

355. Πρβλ. Περαιτή Α', σ. 198, 199, πίν. 60α: Λ208. Ο Valmin βρήκε αρκετά σταθμά από αιματίτη στη Μάλθη, βάρους 16,8-36 γρμ, που ανήκουν στα μυκηναϊκά χρόνια (Malthi, σ. 380).

356. Πηλός κίτρινος ή υπέρυθρος που αλευρώνει. Τα περισσότερα βρέθηκαν το 1974 στο χωράφι του Χαρ. Γ. Φάκλαρη κατά το φύτεμα δένδρων. Βλ. και Π. Φάκλαρη, 'Αρχαιότητες στο Τημένιον, εφημ. Κυνοουρία, περίοδος Γ', αριθ. φύλλου 57, σ. 1, Ιανουάριος 1975.

Σχέδ. 51-53. Κάτω Βέρβενα. Θραύσμα από βάση σκύφου, λίθινος ύπερος και θραύσμα κύλικας.

ρα σημεία υπάρχουν πηγές με σπουδαιότερες το κεφαλάρι της *Λεπίδας* στα ΝΑ. και την πηγή *Ταρμίρη* στα ΝΔ. Το υψόμετρο της περιοχής κυμαίνεται στα 800-900 μ. και είναι ιδανικός βοσκότοπος³⁵⁷. Από το *Ξεροκάμπι* περνούσαν ανέκαθεν οι δρόμοι που οδηγούσαν στο Άργος, την Τεγέα και τη Σπάρτη.

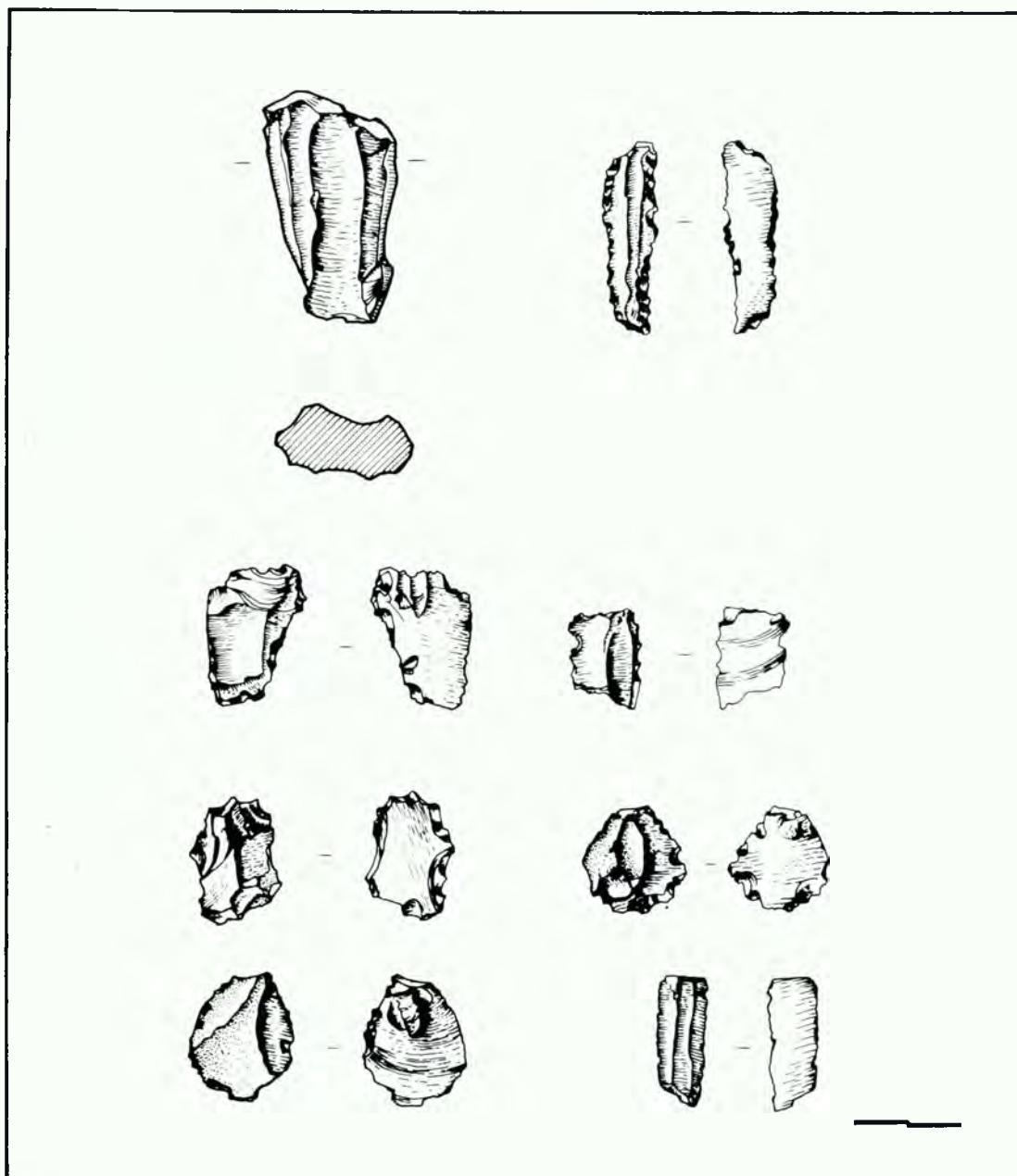
Στην είσοδο και την έξοδο του δρόμου Άργους-Θυρέας-Σπάρτης, που διασχίζει το *Ξεροκάμπι*, υψώνονται δύο λόφοι. Τα *Μαρμαράλωνα* και του *Ταρμίρη*, με διάσπαρτα αρχαία λείψανα³⁵⁸ (Πί ν. 39γ, 41α). Η ύπαρξη παρόμοιων λειψάνων διαπιστώθηκε και σε άλλα σημεία, στη *Λεπίδα*, στα *Ατζινέικα καλύβια*, στη *Γαριζά* κ.α. (Σχέδ. 55· Πί ν. 39γ).

ΜΑΡΜΑΡΑΛΩΝΑ

Πρόκειται για έναν ομαλό χωματόλοφο (υψ. 868 μ.) στην ανατολική είσοδο του *Ξεροκα-*

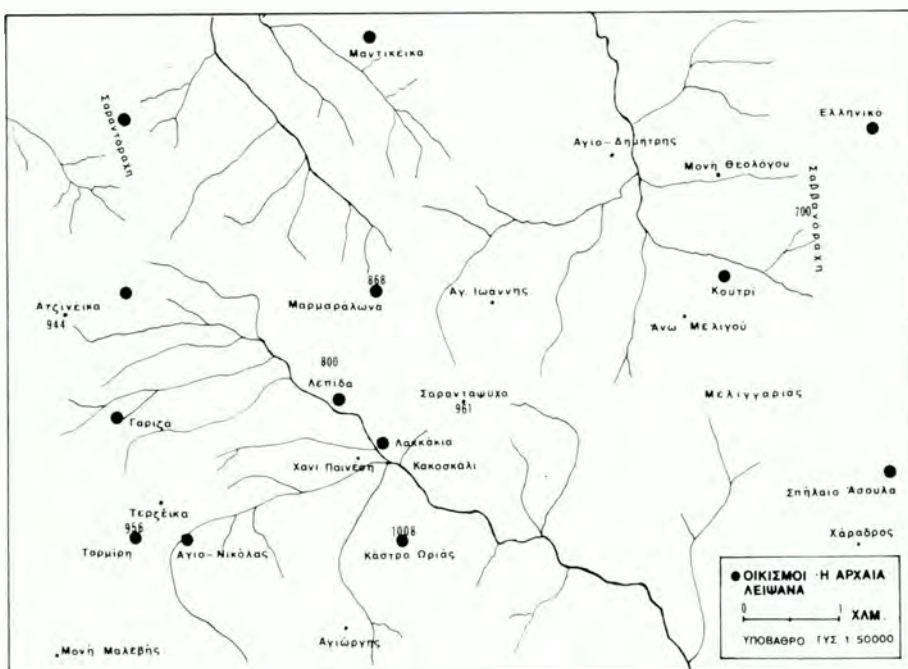
357. Σύμφωνα με πληροφορίες των ντόπιων, τον περασμένο αιώνα στο *Ξεροκάμπι* ξεκαλοκαίριζαν εβδομήντα χιλιάδες πρόβατα.

358. Τους δύο λόφους σημειώνει και ο Wrede (AA 42(1927), σ. 366), χωρίς να αναφέρει τις ονομασίες τους.

Σχέδ. 54. Κάτω Βέρβενα. Οψιανοί.

μπιού, σε απόσταση 1,5 χλμ. από τον Άγιο Ιωάννη (Σ χ έ δ. 55, 113· Π ί ν. 39γ). Στην κορυφή του, και κυρίως στη δυτική του πλαγιά, υπάρχουν λίθινα εργαλεία και όστρακα κυρίως ΠΕ και μυκηναϊκών χρόνων, λίγα ΜΕ, γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών, κεραμίδες λακωνικού τύπου, μερικές με μαύρο γάνωμα, και τμήματα πίθων.

Σχέδ. 55. Χάρτης με το Ξεροκάμπι και τη γύρω περιοχή.

Ο Wrede συγκέντρωσε όστρακα μυκηναϊκών και γεωμετρικών χρόνων και τμήμα από πλήλινο γεωμετρικό ειδώλιο αλόγου³⁵⁹.

Από τα λίθινα εργαλεία που βρέθηκαν σε αυτοψίες μου στα Μαρμαράλωνα αναφέρουμε αρκετούς οψιανούς, λεπίδες και θραύσματα (Σ χ έ δ. 56, 1-8· Π ί ν. 40α), έναν πρασινωπό πυριτόλιθο (Σ χ έ δ. 56,9), μία αξίνα ακέραιη, από γαβρικά αλλοιωμένα πετρώματα³⁶⁰, θραύσματα δύο άλλων και έναν τριπτήρα (Σ χ έ δ. 57· Π ί ν. 39α), ένα σφονδύλι από τάλκη και σερπεντίνη (Σ χ έ δ. 58,1· Π ί ν. 39β) και δύο αιχμές βελών από οψιανό. Η μία αιχμή ανήκει στον τύπο με μίσχο (tanged point) και η άλλη στον τύπο με εντομή στην πτέρνα (barbed type) (Σ χ έ δ. 58,2-3). Από την ΠΕ κεραμική σημειώνω θραύσματα αγγείων χονδρού πηλού με πλαστικές ταινίες, που φέρουν εμπίεσεις κατά διαστήματα³⁶¹, ένα άλλο με εναλλάγλες ασύμμετρες γωνίες, βάσεις σκύφων³⁶² και μία ωτόσχημη λαβή³⁶³ (Σ χ έ δ. 59,1-2,60· Π ί ν. 40β-γ).

Στη ΜΕ εποχή ανήκουν λίγα όστρακα, μεταξύ των οποίων τμήμα από κάνθαρο του τύπου

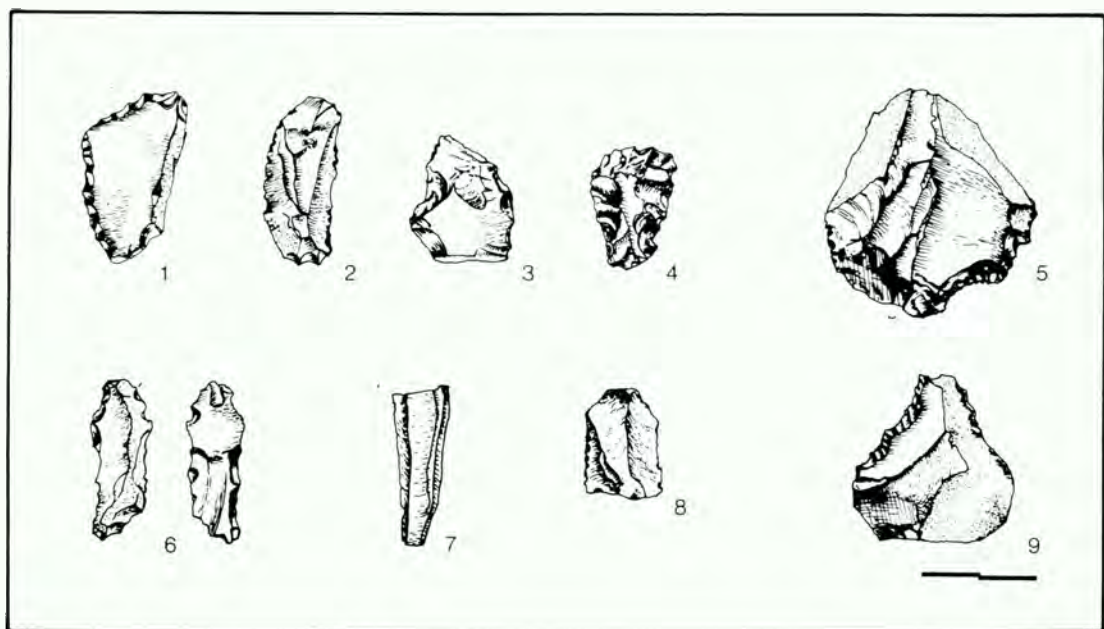
359. AM 90 (1975), σ. 179, αριθ. 826. Συνολικά ο Wrede συγκέντρωσε 19 όστρακα. Ανάμεσα σ' αυτά βρίσκονται δύο θραύσματα από μυκηναϊκές άβαφες κύλικες και ένα γεωμετρικών χρόνων διακοσμημένο με έξι επάλληλες μαύρες ταινίες.

360. Πρβλ. Λέρνης, Hesperia 26 (1957), πίν. 49ε (η προτελευταία κάτω δεξιά).

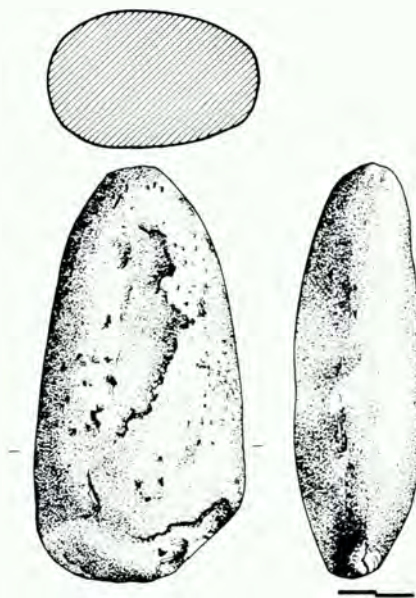
361. Πρβλ. Saliagos, πίν. XXVIa:1. Prosymna, σ. 372, εικ. 626.

362. Πρβλ. Tiryns IX, πίν. 57.

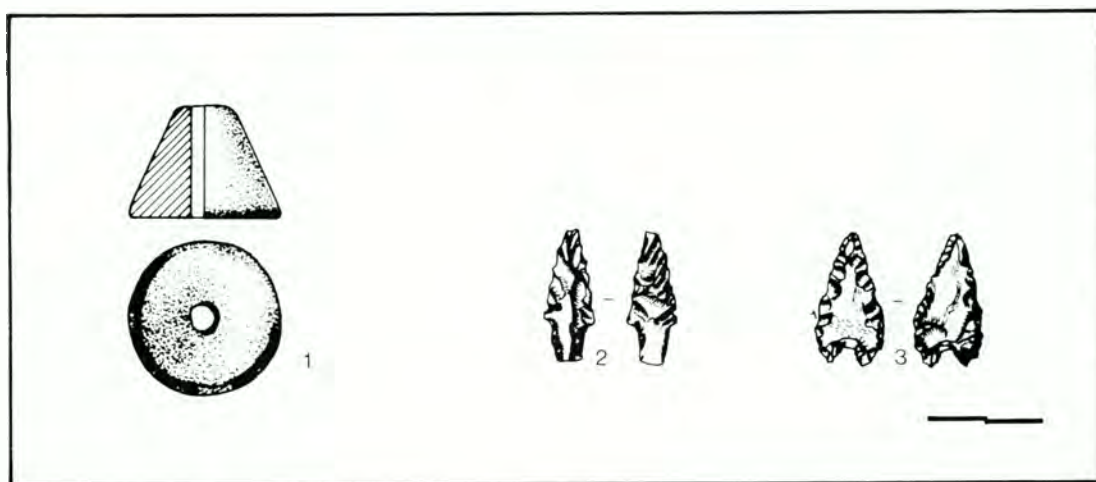
363. Πρβλ. Malthi, εικ. 57:5. Ο Walmin εντάσσει τις λαβές αυτού του είδους στην «Αδριατική» κεραμική που τη θεωρεί νεολιθικών χρόνων, προσθέτει όμως ότι έχει προταθεί η Υπονεολιθική περίοδος. Πρβλ. επίσης παρόμοια λαβή από τη Δήμητρα (Δίβριτσα) Αρκαδίας, BSA 68 (1973), πίν. 46a:15. Κατά τον Συριόπουλο είναι νεολιθικών χρόνων.

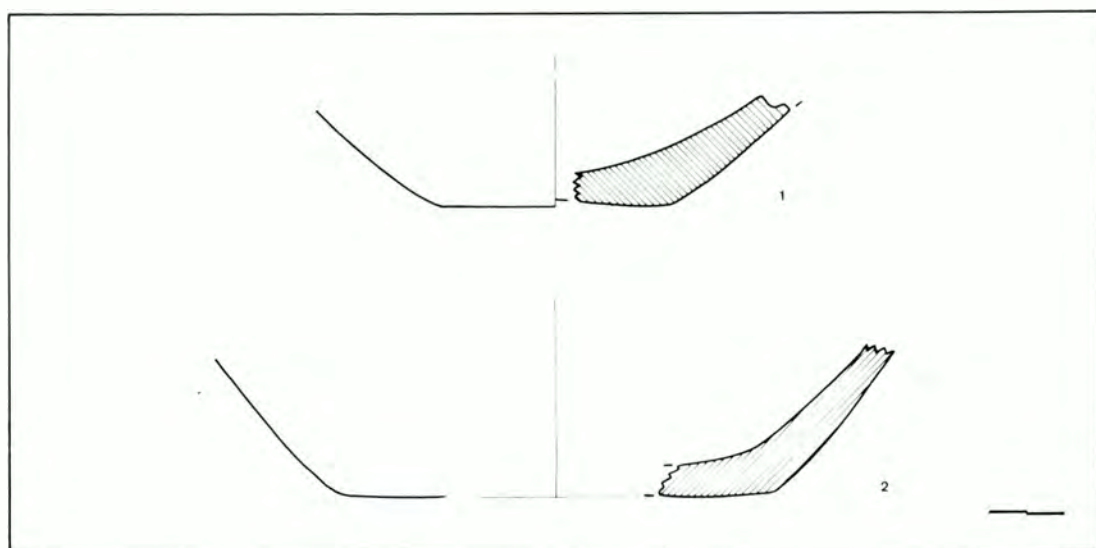
Σχέδ. 56. Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα): 1-8. Οψιανοί, 9. Πυριτόλιθος.

Σχέδ. 57. Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα). Λίθινη αξίνα.

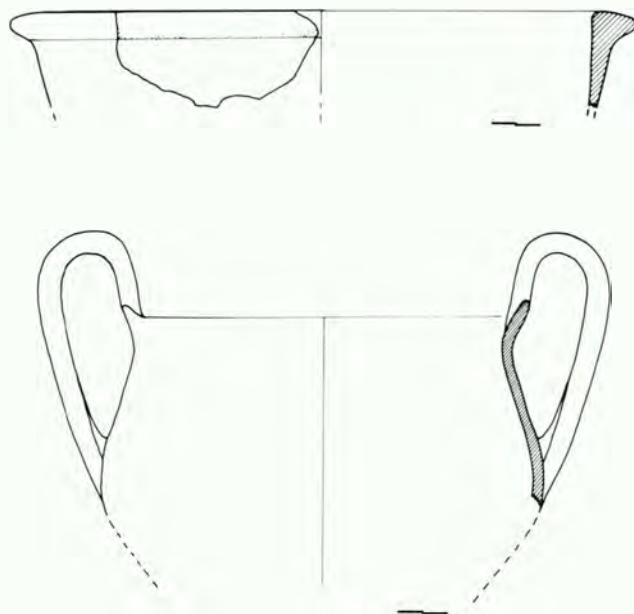
Σχέδ. 58. Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα): 1-3. Λίθινο σφονδύλι και αιχμές βελών από οψιανό.

Σχέδ. 59. Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα): 1-2. Θραύσματα από βάσεις σκύφων.

των μινύειων (Σ χ έ δ. 61· Π ί ν. 40γ₅), και ένα χονδρού πηλού με εγχαραξίς (Π ί ν. 40β₆).

Η μυκηναϊκή κεραμική αντιπροσωπεύεται από αρκετά θραύσματα κυλίκων της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, και άλλων αγγείων (Σ χ έ δ. 62,1-3· Π ί ν. 40γ). Αρκετές λαβές, κυρίως σε αγγεία από χονδρό πηλό, έχουν στη ρίζα τους μία στενή οπή, η οποία χρησίμευε για να μπαίνει

Σχέδ. 60-61. Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα). Θραύσματα αγγείων.

ευκολότερα η θερμότητα στα σημεία αυτά, τα οποία είχαν μεγαλύτερο πάχος, ώστε να γίνεται πιο αποτελεσματική η όπτηση³⁶⁴.

Στα μυκηναϊκά χρόνια πρέπει να ανήκει μία αμφικωνική χάνδρα περιδεραίου από ασβεστίτη (Σ χ έ δ. 63).

Από τη γεωμετρική κεραμική αναφέρουμε ένα όστρακο με επάλληλες μαύρες γραμμές και μία στριφτή λαβή.

Η Αρχαϊκή εποχή αντιπροσωπεύεται από ένα τμήμα πήλινου ειδωλίου ιππέα και από ένα θραύσμα λακωνικού πιθαμφορέα με ανάγλυφη διακόσμηση³⁶⁵ (Σ χ έ δ. 64· Π ί ν. 42α). Υπάρχει μία ζώνη με πλέγμα από λωτούς και ανθέμια. Η ζώνη αυτή ορίζεται πάνω από πλαστική ταινία διακοσμημένη με «ψαροκόκαλο». Πιο πάνω υπήρχε άλλη πλαστική ζώνη με μαϊάνδρο, απ' τον οποίο σώζεται ένα μικρό τμήμα. Ο μαϊάνδρος θα αποτελούσε τη βάση της παράστασης³⁶⁶. Β' μισό του 6ου αι. π.Χ.

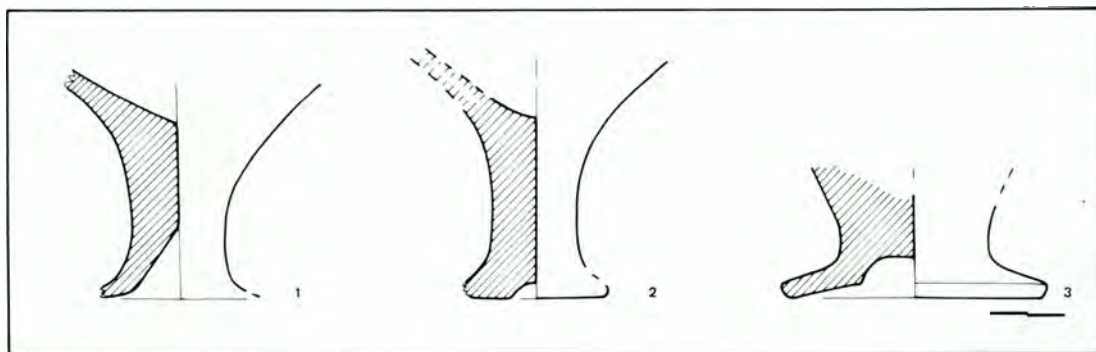
Η Κλασική εποχή αντιπροσωπεύεται από λίγα μελαμβαφή όστρακα από οينوχόες, σκύφους και άλλα αγγεία.

Όπως δείχνουν τα μέχρι τώρα επιφανειακά ευρήματα, στα Μαρμαράλωνα υπήρχε ένας

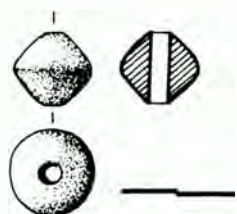
364. Βλ. και Περαιτή Β', σ. 93.

365. Σωζ. ύψος 0,088, μήκος 0,126 μ. Πηλός κιτρινωπός με μικρά χαλίκια.

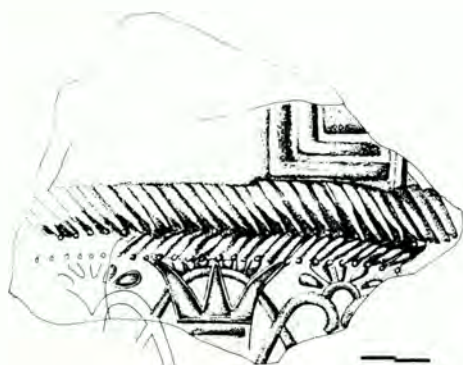
366. Πρβλ. Χρ. Χρήστου, Α' Σπαρτιατικοί ἀρχαῖοι τάφοι καὶ ἐπιτάφιος μετ' ἀναγλύφων ἀμφορεὺς τοῦ λακωνικοῦ ἐργαστηρίου. Β' Ὁ νέος ἀμφορεὺς τῆς Σπάρτης. Οἱ ἄλλοι μετ' ἀναγλύφων ἀμφορεῖς τοῦ λακωνικοῦ ἐργαστηρίου, ΑΔ 19 (1964): Μελέται, σ. 123-163, Πίν. 74-77 καὶ σ. 164-265, Πίν. 78-103. (Πρβλ. κυρίως τους Πίνακες 86β, 87δ καὶ 95). Για το πλέγμα με τους λωτούς καὶ τα ανθέμια πρβλ. ἀνάλογο παράδειγμα σε ἀντῆγα χάλκινης ἀσπίδας ἀπὸ τὴν Οὐλυμπία (Olympiabericht V, σ. 57, εικ. 29) τοῦ β' ἢ γ' τέταρτου τοῦ 6ου αι. π.Χ.

Σχέδ. 62. Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα): 1-3. Θραύσματα μυκηναϊκών κυλίκων.

Σχέδ. 63. Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα). Χάνδρα περιδεραίου.

Σχέδ. 64. Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα). Θραύσμα πιθαμοφρέα.

αξιόλογος εποχιακός οικισμός από τη Νεολιθική εποχή. Στην εποχή αυτή μας οδηγεί, εκτός των άλλων, ο τύπος της αιχμής του βέλους του Σ χ ε δ. 58,2 και τα λίθινα εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο του Σ χ ε δ. 56,5,9. Τα εργαλεία αυτά είναι κατασκευασμένα με την παλαιολιθική τεχνολογία και ανήκουν στους τύπους Grattoir και Pointe. Τα Μαρμαράλωνα κατοικούνται επίσης στην ΠΕ, τη ΜΕ, την ΥΕ, τη Γεωμετρική, την Αρχαϊκή και την Κλασική εποχή.

ΤΑΡΜΙΡΗ

Στο νοτιοδυτικό άκρο δεσπόζει ο λόφος που βρίσκεται δίπλα στον αυτοκινητόδρομο

Άστρους-Αγίου Πέτρου, σε μικρή απόσταση ΒΔ. της πηγής Ταρμίρη και πάνω από τα Τερζέικα καλύβια (Σ χ έ δ. 55, 113· Π ί ν. 41α). Ο λόφος έχει κατεύθυνση Δ.-Ν. και υψόμ. 956 μ.

Ο Wrede βρήκε εδώ μερικά όστρακα κλασικών χρόνων κι ένα μικρό θραύσμα από λεπίδα οψιανού³⁶⁷. Πάνω στην κορυφή του λόφου, που είναι ομαλή και σχετικά επίπεδη, ίσως ύστερα από ανθρώπινη επέμβαση, υπάρχουν θραύσματα κεραμίδων και λίγα μελαμβαφή όστρακα κλασικών χρόνων. Αναφέρουμε ακόμη λίγες λεπίδες οψιανού, ένα πήλινο πηνίο με εμπίεστους διακοσμητικούς κύκλους και ένα θραύσμα από πήλινο ηθμό (Π ί ν. 42γ-δ, στ). Σε αρκετά σημεία υπάρχουν σωρολίθια, μάλλον από κατεστραμμένα σπίτια, και στο νοτιοανατολικό φρύδι του λόφου διακρίνονται λείψανα θεμελίων από κάποιο κτίριο με αδρά δουλεμένες πέτρες, που προχωρούν σε αρκετό μήκος.

Όπως φαίνεται από τα διατηρούμενα λείψανα, στην κορυφή του λόφου υπήρχε τουλάχιστον μία ομάδα σπιτιών κατά την Κλασική περίοδο.

ΛΕΠΙΔΑ

Σε μικρή απόσταση από το κεφαλάρι της Λεπίδας, στη θέση *Αρμακάδες*, υπάρχουν λείψανα των κλασικών χρόνων³⁶⁸ (Σ χ έ δ. 55, 113· Π ί ν. 39γ). Σε πολλά σημεία μέσα στα χωράφια υπάρχουν τοίχοι και σωροί από πέτρες, που ασφαλώς προέρχονται από διαλυμένα σπίτια (Π ί ν. 41β). Δίπλα σε έναν τοίχο βρίσκεται ένα τμήμα από πόδι μαρμάρινου περιρραντηρίου (ύψ. 0,35, διάμ. βάσης 0,325 μ.).

Ύστερα από επιφανειακή έρευνα βρέθηκαν τρία θραύσματα από λίθινες αξίνες και αρκετά όστρακα από μελαμβαφή αγγεία του 5ου και του α^ο μισού του 4ου αι. π.Χ., κυρίως από σκύφους και πρόχους (Π ί ν. 42ζ). Ανάμεσα στην κεραμική που συγκεντρώθηκε υπάρχουν τρία θραύσματα από χείλος ερυθρόμορφου κρατήρα επαρχιακού εργαστηρίου (Σ χ έ δ. 65,1) και τέσσερα θραύσματα μελαμβαφών σκύφων με υπολείμματα χαρακτών επιγραφών στην επιφάνειά τους (Σ χ έ δ. 65,2-5). Στο ένα διαβάζουμε: *EPIΦΟΣ*. Το όνομα Έριφος δεν ήταν άγνωστο στην αρχαιότητα³⁶⁹. 5ος αι. π.Χ.

Βρέθηκαν ακόμη τρεις πήλινες πυραμιδόσχημες αγνύθες, σιδερένια καρφιά, χάλκινο μεγάλο αναδιπλωμένο έλασμα και ένα σιδερένιο κλειδί λακωνικού τύπου με «χτένι» από τέσσερα δόντια³⁷⁰ (Σ χ έ δ. 66· Π ί ν. 42β).

Όπως φαίνεται από τα σωζόμενα λείψανα, στη Λεπίδα κατά τους κλασικούς χρόνους ήκμασε ένας οικισμός που εγκαταλείφθηκε μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Για την επιλογή της θέσης σημαντικό ρόλο θα έπαιξε η ύπαρξη της πλούσιας πηγής.

ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΑΛΛΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

1. Ανατολικά από τη Λεπίδα, στη θέση *Λακκάκια* (Σ χ έ δ. 55), απέναντι από την Κάτω Λεπίδα, υπάρχει κεραμική ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων.

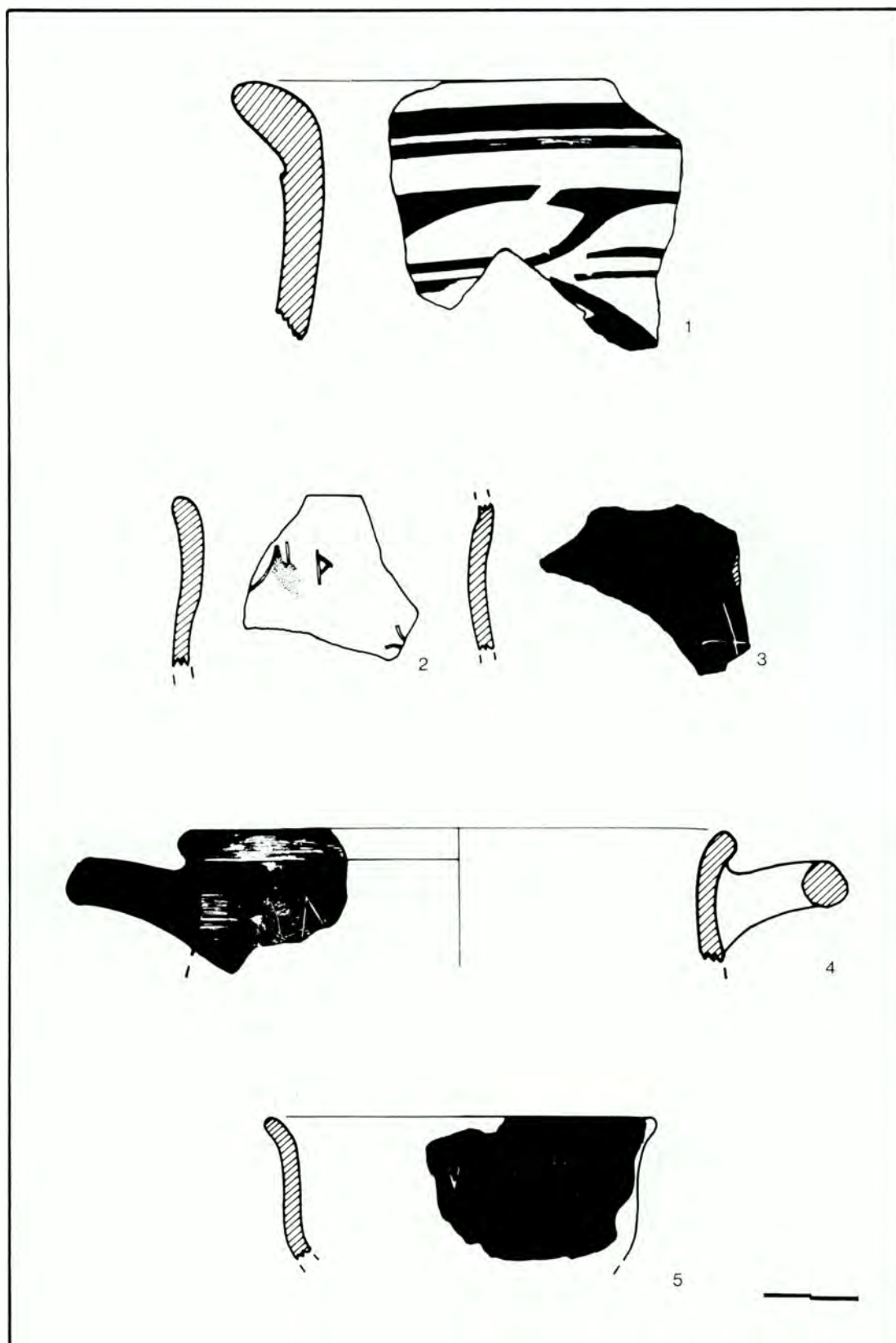
2. Κατά το μέσον περίπου του Ξεροκαμπιού και στα δυτικά, κοντά στα *Ατζινέικα* καλύ-

367. AM 90 (1975), σ. 179, αριθ. 825.

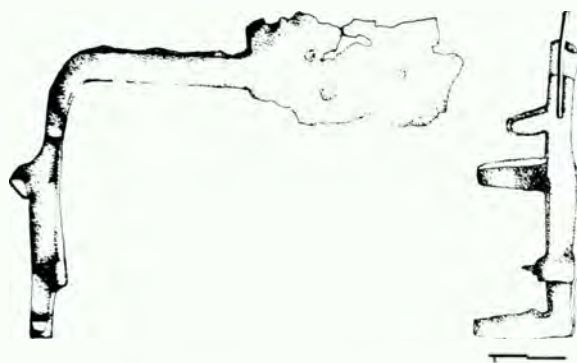
368. Ο Βαγγέλης Αδαμογιάννης, Μνημεία Κυνουρίας, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 12, αναφέρει την ύπαρξη λειψάνων αρχαίου συνοικισμού στο Ξεροκάμπι, ΒΔ. του κάστρου της Ωριάς, τα οποία πρέπει να ταυτισθούν με αυτά της Λεπίδας.

369. Εκτός από τον Έριφο, τον κωμικό ποιητή του 3ου αι. π.Χ. το όνομα το βρίσκουμε και σε επιγραφή του 4ου αι. π.Χ., J. Kirchner, Prosopographia Attica, I, σ. 356 αριθ. 5467. Βλ. και Pape-Benseler, ό.π., σ. 379.

370. Μήκος «χτενιού» 0,66 μ. και μήκος λαβής 0,10 μ. Η λαβή κατά την απόληξή της είναι πεπλατυσμένη (μήκ. 0,057, πλ. 0,027 μ.) και θα είχε επένδυση από ξύλο ή από κόκαλο.

Σχέδ. 65. Ξεροκάμπι (Λεπίδα): 1-5. Θραύσματα αγγείων.

Σχέδ. 66. Ξεροκάμπι (Λεπίδα). Σιδερένιο κλειδί.

βια, στις λάκκες όπου το Ατζινέικο πηγάδι (Σ χ έ δ. 55), υπάρχουν λείψανα εγκατάστασης των ρωμαϊκών χρόνων³⁷¹. Σε κοντινή απόσταση ΝΑ., στον Άγιο-Νικόλα, βρίσκονται τάφοι με πλάκες στα τοιχώματά τους.

3. Πιο δω από τα Ατζινέικα, περίπου 1 χλμ. νότια, στη θέση Γαριζά, όπου η μικρή πηγή με την πλατάνα (Σ χ έ δ. 55), υπάρχουν όστρακα ρωμαϊκών χρόνων.

4. Στη θέση Άγιο-Νικόλας, λίγο πιο κάτω και ανατολικά από τα Τερζέικα καλύβια (Σ χ έ δ. 55), κοντά σε μια μικρή πηγή, υπάρχει κεραμική των υστερορωμαϊκών και μεσαιωνικών χρόνων.

5. Στην κορυφή του κωνικού και απότομου λόφου της Ωριάς (υψ. 1008 μ.), όπου το ομώνυμο φράγκικο κάστρο (Σ χ έ δ. 55), στο νοτιοανατολικό άκρο του Ξεροκαμπιού, βρήκα μία λίθινη αξίνα (Π ί ν. 42ε) και τρεις μικρές λεπίδες οψιανού.

6. Σε πολλά σημεία του Ξεροκαμπιού βρίσκονται τάφοι, τις περισσότερες φορές ακτέριστοι³⁷².

Το Ξεροκάμπι, με βάση τα επιφανειακά λείψανα που παρατηρήσαμε, κατοικείται τουλάχιστον από τα νεολιθικά χρόνια σχεδόν χωρίς διακοπή μέχρι τα μεσαιωνικά, και ακόμη παραπέρα, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και μέχρι τις μέρες μας³⁷³. Οι κλιματολογικές συνθήκες και το είδος της ασχολίας των κατοίκων επέτρεπαν μόνο τη θερινή διαβίωση στο χώρο αυτό. Η διαμόρφωση και το είδος του εδάφους σε συνδυασμό με τη χλωρίδα, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι όλοι οι μικροσυνοικισμοί στο Ξεροκάμπι ήταν αποκλειστικά κτηνοτροφικοί. Στις αρχές του χειμώνα οι κάτοικοι εγκατέλειπαν το Ξεροκάμπι και κατέβαιναν στα χειμαδιά, για να ξανανεβούν τον Απρίλιο. Τουλάχιστον ένα μέρος θα κατέβαινε στην παραλιακή Θυρεάτιδα, ενώ ένα άλλο μέρος δεν αποκλείεται να κατευθυνόταν στη Λακωνία³⁷⁴.

371. Ο Αγιοπετρίτης Δημ. Πιτσινός μου είχε δείξει το 1972 μία αξίνα από πρασινωπή σκληρή πέτρα, που βρέθηκε κοντά στα Ατζινέικα.

372. Το 1958 αποκαλύφθηκαν μερικοί «τάφοι άρχαιοι μέ αξιολόγα εύρηματα». Δε γίνεται γνωστό πού βρίσκονται οι τάφοι αυτοί και τί είδους ευρήματα βρέθηκαν. Βλ. σχετικά, Θυρεατικά Εικόνες 1959, τεύχος 2ον, σ. 62.

373. Σήμερα υπάρχουν σε ολόκληρο το Ξεροκάμπι διάσπαρτα περίπου 60 πετρόκτιστα καλύβια κτηνοτρόφων.

374. Από τους σημερινούς κτηνοτρόφους του Ξεροκαμπιού άλλοι κατεβαίνουν στην παραλιακή Κυνουρία και άλλοι πηγαίνουν στη Λακωνία (περιοχή Βλαχιώτη). Στους αρχαίους χρόνους η εκλογή των χειμαδιών θα εξαρτιόταν και από την εμπόλεμη κατάσταση κάθε φορά μεταξύ του Άργους και της Σπάρτης.

Κουτρί Άνω Μελιγούς

Σε απόσταση περίπου 600 μ. ΒΑ. της Άνω Μελιγούς και δίπλα στον παλιό δρόμο που οδηγεί από το Ελληνικό στην Άνω Μελιγού-Άγιο Ιωάννη-Ξεροκάμπι, βρίσκεται η θέση Κουτρί (Σ χ έ δ. 55,113· Π ί ν. 43β). Το έδαφος εδώ είναι σχετικά ομαλό και καλλιεργήσιμο. Η θέση ορίζεται στα νότια από το δρόμο, ενώ στα δυτικά και τα ΒΑ. από μικρά ρέματα που τροφοδοτούνται με νερό, το ένα από την πηγή του Λιαβούρκου και το άλλο από τη βρύση της Κυράς.

Στο χωράφι του Αγγελόπουλου, αλλά και στα άλλα τριγύρω, υπάρχουν μεγάλα σωρολίθια και τοίχοι, μερικοί απ' τους οποίους χρησιμεύουν τώρα ως αναλήμματα στα χωράφια. Από τη θέση αυτή και συγκεκριμένα από το μεγάλο λιθοσωρό που βρίσκεται στη δυτική πλευρά του χωραφιού του Αγγελόπουλου, προέρχεται το γνωστό *κεφαλάκι της Μελιγούς*, λακωνικό έργο αρχαϊκών χρόνων από σκοτεινογάλαζο μάρμαρο του Ταϋγету, τώρα στη Γλυπτοθήκη της Κοπεγχάγης³⁷⁵ (Π ί ν. 43α).

Εκτός από τα σωρολίθια, που πρέπει να προέρχονται από ερειπωμένα λιθόκτιστα κτίσματα, υπάρχουν θραύσματα κεραμίδων διάσπαρτα στην περιοχή. Ένας σημαντικός αριθμός από οψιανούς και λίγα θραύσματα από χονδρά αγγεία ΠΕ χρόνων βρέθηκαν επίσης στη θέση αυτή. Ανάμεσα στο σύνολο των οψιανών που βρέθηκαν σε αυτοψίες μου υπάρχουν εννέα πυρήνες (Σ χ έ δ. 67,1-4· Π ί ν. 44α), αρκετές λεπίδες, φολίδες και απολεπίσματα διαφόρων τύπων (Σ χ έ δ. 68-69· Π ί ν. 44β-γ), και πολλά μικρά απολεπίσματα και θραύσματα. Σε πολλούς οψιανούς διατηρείται σε ένα τμήμα της επιφάνειάς τους η εξωτερική φλούδα (cortex) του πετρώματος. Μερικές λεπίδες και αρκετά άλλα απολεπίσματα έχουν ίχνη δευτερεύουσας επεξεργασίας (retouche) στις πλευρές τους. Σε μερικά από τα απολεπίσματα που διατηρούν και την εξωτερική φλούδα του πετρώματος παρατηρούμε ίχνη στίλβης (lustre) από τη χρήση τους. Οι πυρήνες που βρέθηκαν και τα πάμπολλα μικρότατα θραύσματα, που πρέπει να είναι απορρίμματα, βεβαιώνουν ότι εδώ έγινε η επεξεργασία της πρώτης ύλης και η διαδικασία για την παραγωγή των λεπίδων κτλ. Μερικοί από τους οψιανούς, όπως αυτοί των Σ χ έ δ ί ω ν 67,5 και 68α_{2,3}, έχουν επεξεργασία η οποία απαντά σε αντίστοιχα παλαιολιθικά εργαλεία. Οι οψιανοί των Σ χ έ δ ί ω ν 67,5 και 68α₂ ανήκουν στα εργαλεία του τύπου grattoir, ενώ εκείνος του Σ χ έ δ ί ο υ 68α₃ στον τύπο trapèze.

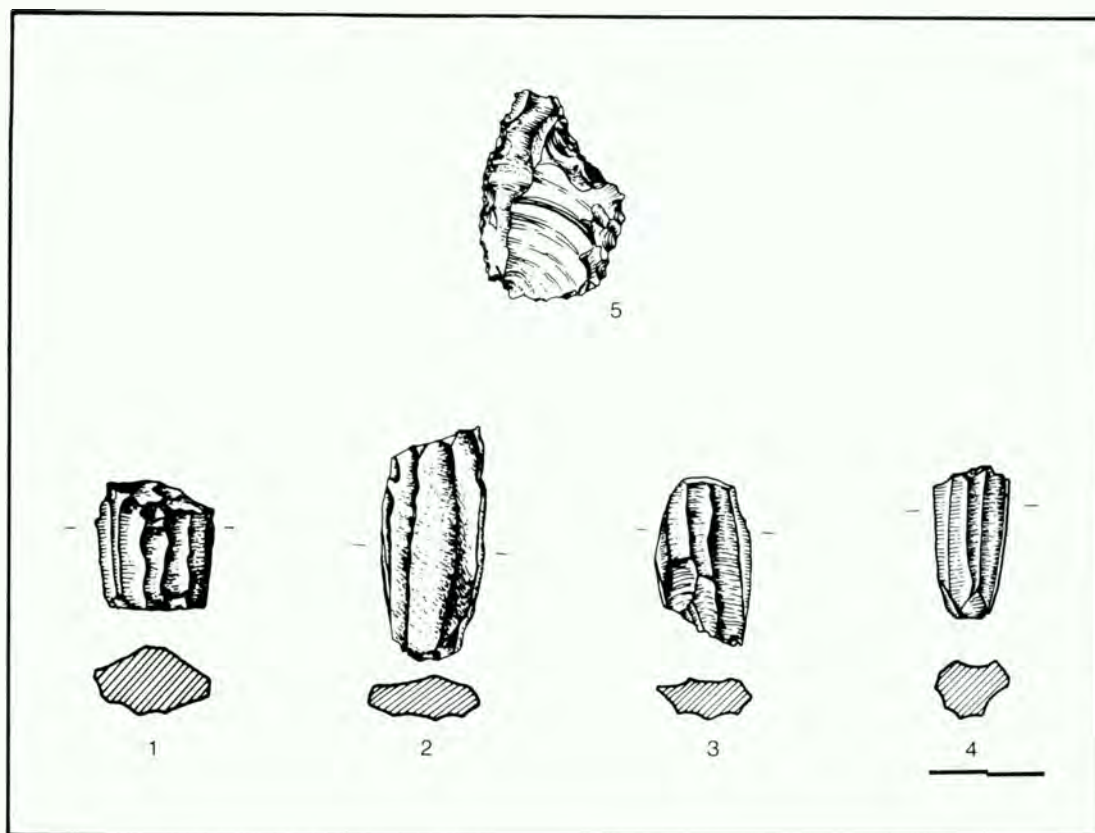
Από τα ΠΕ όστρακα ένα διακοσμείται με πλαστική ταινία που έχει επάλληλες φολίδες. Από τα άλλα επιφανειακά ευρήματα σημειώνουμε ένα λαιμό από μεγάλο αμφορέα των αρχών του 5ου αι. π.Χ.³⁷⁶ (Σ χ έ δ. 70,1) και αρκετά μελαμβαφή όστρακα κλασικών χρόνων (Σ χ έ δ. 70,2).

Πάνω από το δρόμο, στο αμπέλι του Ράλλιου, σύμφωνα με πληροφορίες των ντόπιων, βρέθηκαν παλιότερα τάφοι με αγγεία.

Στη θέση Κουτρί (ή Κοκορέτσα) υπήρχε μία μικρή εγκατάσταση στα νεολιθικά και τα πρωτοελλαδικά χρόνια και αργότερα πάλι, στα αρχαϊκά και τα κλασικά. Οι κάτοικοι πρέπει να έμεναν σε πετρόκτιστα οικήματα και θα ήταν κτηνοτρόφοι.

375. Η πρώτη μνεία για το κεφαλάκι γίνεται από τον Α. Furtwängler στο AM 3(1878), σ. 297, και λίγα χρόνια αργότερα ακολουθεί η δημοσίευσή του από τον H. Brunn, AM 7(1882), σ. 112-125, πίν. VI. Στη δημοσίευση αναφέρεται ότι προέρχεται από τη Μελιγού. Ο Ρωμαίος (Κυνουριακή Έπιθεώρηση I(1936-1938), σ. 107 και αναδημοσίευση στα MM, σ. 39) γράφει ότι του έδειξαν κάτι ψηλές πεζούλες απέξω από το χωριό, στις οποίες βρέθηκε το κεφαλάκι, χωρίς να αναφέρει την ακριβή θέση. Ο Furtwängler (ό.π.) γράφει ότι είδε το κεφαλάκι στα χέρια ιδιώτη στον Άγιο Ιωάννη. Όπως εξακρίβωσα, ο ιδιώτης αυτός ήταν ο γιατρός και Δήμαρχος Θυρέας Δημ. Κορδόνης. Ο Ι. Κακαβούλιας (Θυρεάτις Γη, σ. 117), γράφει λανθασμένα ότι το κεφαλάκι της Μελιγούς βρέθηκε στο Ελληνικό Άστρους. Την ίδια άποψη επαναλαμβάνει και ο Ν. Φλούδας (Θυρεατικά τ. Β', Άθηναι 1982, σ. 525).

376. Ύψος 0,113, διαμ. χείλους 0,17, πάχος τοιχωμάτων 0,01 μ. Μαύρο χρώμα εσωτερικά κι εξωτερικά.

Σχέδ. 67. Κουτρί Μελιγούς: 1-5. Πυρήνες και εργαλείο από οψιανό.

Διάφορες άλλες θέσεις της Θυρεάτιδος

Κλείνοντας το κεφάλαιο για τους οικισμούς της Θυρεάτιδος θα αναφέρουμε και μερικές άλλες θέσεις στις οποίες βρέθηκαν στοιχεία που μαρτυρούν την ανθρώπινη παρουσία.

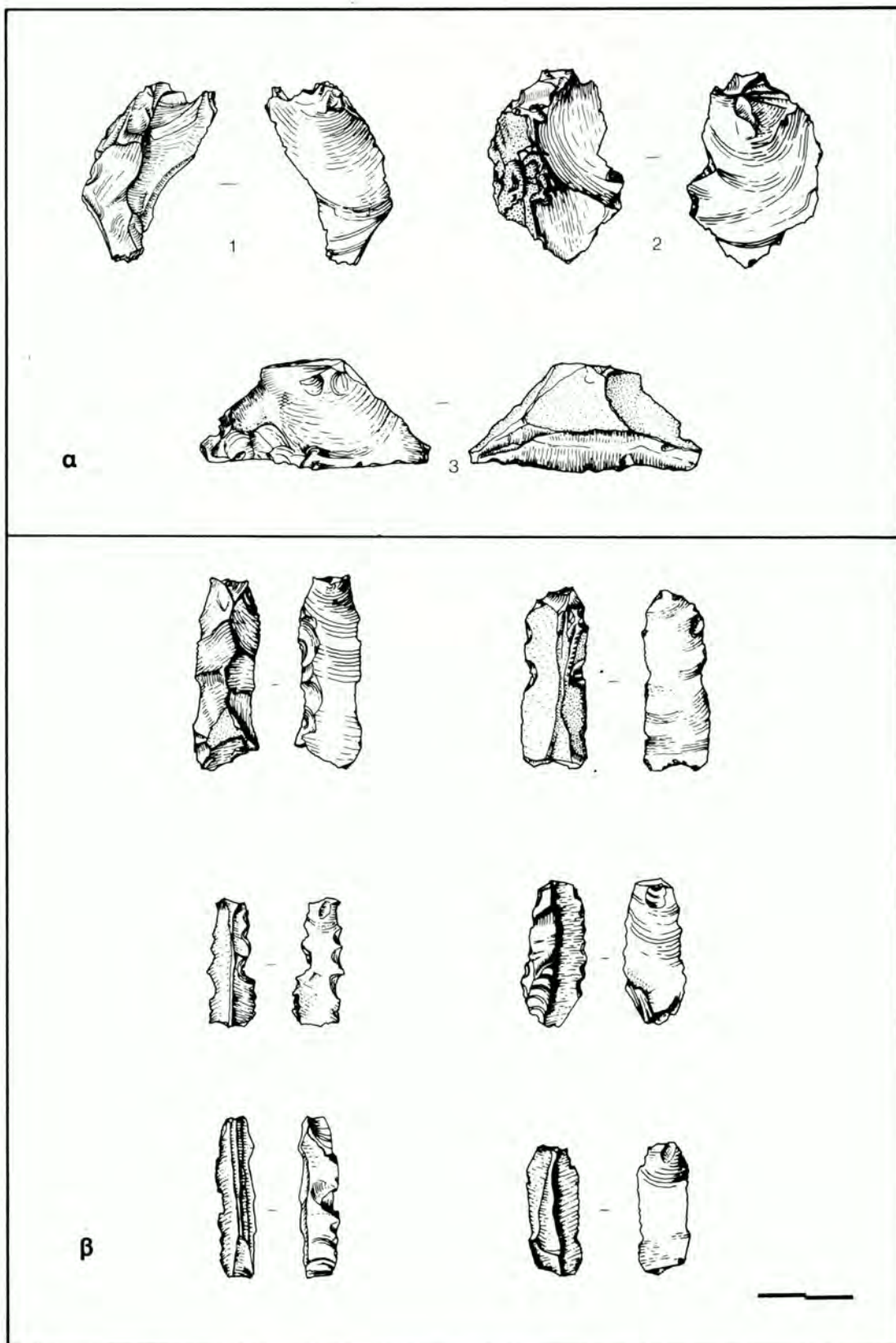
ΜΑΝΤΙΚΕΪΚΑ

Στα Μαντικέικα, μεταξύ Αγίου Ιωάννου και Στόλου (Σ χ έ δ. 55), βρέθηκε το 1971 μία λίθινη αξίνα³⁷⁷ (Π ί ν. 46α). Η περιοχή γύρω από τα Μαντικέικα είναι κατάλληλος βοσκότοπος για γίδια και παλιότερα υπήρχαν στις γύρω πλαγιές ομάδες από πετρόκτιστα καλύβια κτηνοτρόφων.

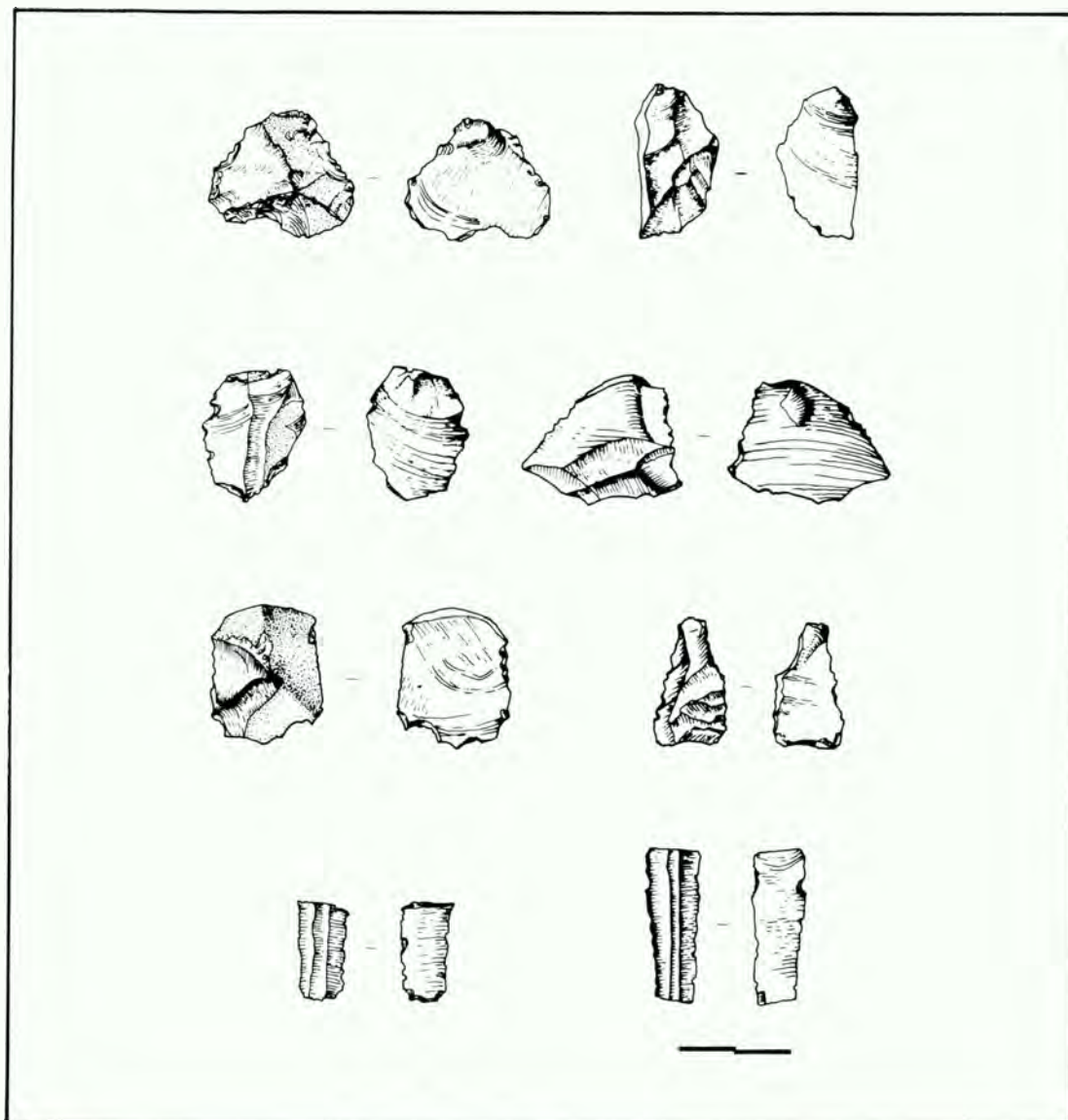
ΣΑΡΑΝΤΟΡΑΧΗ

Περίπου 3 χλμ. δυτικά από τον Άγιο Ιωάννη, πάνω στον αγροτικό δρόμο για το Αετοχώρι (Γαλτενά), στη θέση Σαράντοραχη, στα αμπέλια του Καμπυλαυκά (Σ χ έ δ. 55), βρέθηκαν

377. Την αξίνα βρήκε και παρέδωσε στο Μουσείο Άστρους ο Παν. Ε. Καμπύλης.

Σχέδ. 68. Κουτρί Μελιγούς: α-β) Οψιανοί.

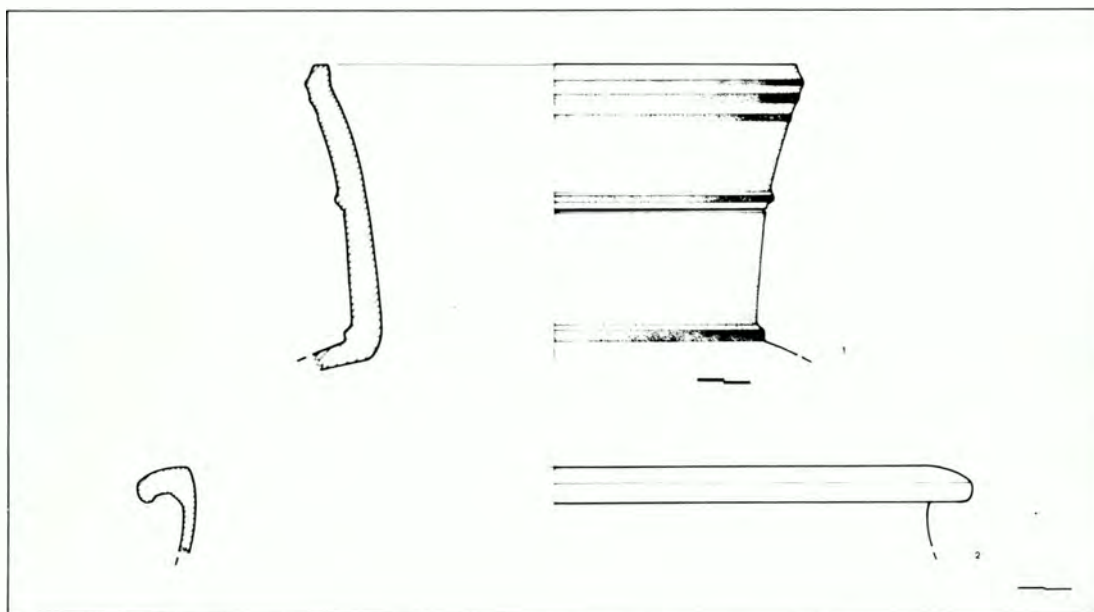
Σχέδ. 69. Κουτρί Μελιγούς. Οψιανοί.

το 1980 θεμέλια κτισμάτων και κεραμίδες. Σε αυτοψία που έκανα είδα κεραμική υστερορωμαϊκών χρόνων, πολλά θραύσματα από πιθάρια και μία στρογγυλή πέτρα από μυλόλιθο³⁷⁸.

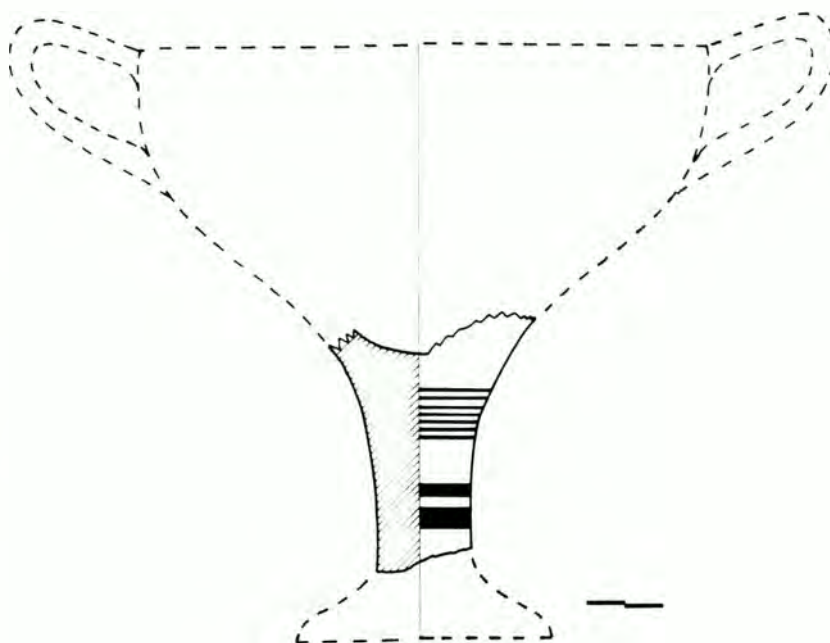
ΛΑΚΚΕΣ

Στη θέση Λάκκες, απέναντι από τον Άγιο Ιωάννη, σε επίσκεψή μου με τον φιλόλογο Ν. Βλαχάκη (21-7-1985), επισημάνθηκε μικρή εγκατάσταση των κλασικών και ελληνιστικών

378. Στη θέση με οδήγησε ο Θεodorής Άρχοντας.

Σχέδ. 70. Κουτρί Μελιγούς: 1. Λαίμος αμφορέα, 2. Χείλος αγγείου.

Σχέδ. 71. Πλατάνα. Θραύσμα μυκηναϊκής κύλικας.

χρόνων (Σ χ έ δ. 113). Στη θέση υπάρχει μικρή πηγή που έχει νερό μέχρι τον Ιούνιο. Πολλά νερά υπάρχουν πιο κάτω, στο ρέμα του Πρόδρομου, που τροφοδοτείται κυρίως από το κεφαλάρι του Πρόδρομου Αγίου Ιωάννου.

ΠΑΛΙΟΣΤΟΛΟΣ

Στη θέση *Παλιόστολος*, Β.ΒΑ. του Στόλου (Σ χ έ δ. 113), υπάρχουν ερείπια οικισμού παλαιοχριστιανικών χρόνων. Σώζονται αρκετά θεμέλια κτισμάτων, οπτόπλινθοι, κεραμίδες και άβαφα όστρακα. Από εδώ προέρχεται μία επιτύμβια επιγραφή παλαιοχριστιανικών χρόνων (Π ί ν. 46β), ενώ τμήμα μιας δεύτερης βρέθηκε κοντά στο Μετόχι του Πρόδρομου, στην ανατολική άκρη του χωριού³⁷⁹. Κοντά στο Μετόχι βρέθηκαν και τρία άβαφα αγγεία, τώρα στο Μουσείο του Άστρους. Η πρώτη επιγραφή είναι σημαντική γιατί δείχνει ότι στον 6ο αι. είχε διαδοθεί η χριστιανική θρησκεία στο εσωτερικό της Κυνουρίας (μας λείπουν ανάλογες ενδείξεις για την κεντρική και τη νότια Κυνουρία).

ΠΛΑΤΑΝΑ

Πάνω από την πηγή που βρίσκεται 2 χλμ. ΒΑ. του χωριού Πλατάνα (Σ χ έ δ. 113), βρέθηκε τμήμα κύλικας μυκηναϊκών χρόνων (Σ χ έ δ. 71), τμήμα οψιανού και λίγα όστρακα υστερορωμαϊκών χρόνων.

ΑΓΙΟΣ ΑΣΩΜΑΤΟΣ

Στον Άγιο Ασώματο, ΝΑ. του Χάραδρου (Σ χ έ δ. 113), βρίσκονται μέσα στα χωράφια όστρακα μυκηναϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων. Το 1906 ο Ρωμαίος είχε δει στο χωράφι του Βαγγέλη Καλαμούτου «έναν τάφο χτισμένον σάν πιθάρι, γεμάτον κόκκαλα καί κομμάτια άγγεϊα μυκηναϊκά»³⁸⁰. Η θέση του τάφου είναι γνωστή στους κατοίκους του Χάραδρου και ονομάζεται *Χωνευτήρι*, δηλαδή οστεοφυλάκιο.

ΜΟΝΗ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ

Στη Μονή της Αγίας Τριάδος Μελιγούς (Σ χ έ δ. 113) βρέθηκαν θραύσματα κεραμίδων, ένα με αραιό μαύρο χρώμα, και όστρακα, ένα μελαμβαφές και λίγα υστερορωμαϊκών χρόνων. Κατά τη διάνοιξη του δρόμου το 1980, 100 μ. προτού φθάσουμε στο μοναστήρι, το μηχανήμα κατέστρεψε ομάδα τάφων που ήταν κατασκευασμένοι με μεγάλες πλάκες.

ΣΩΤΗΡΑ ΖΑΒΙΤΣΑΣ

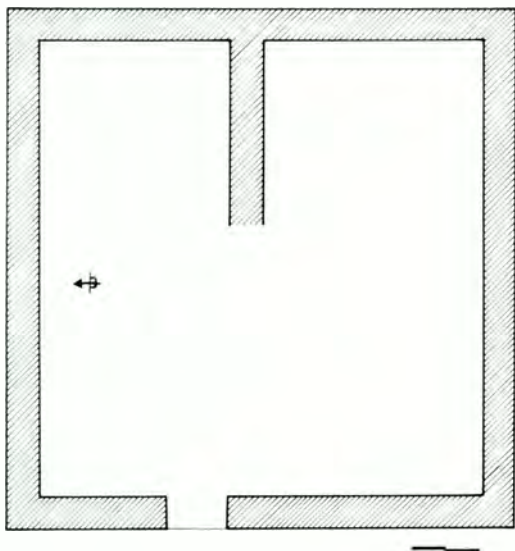
Στη Σωτήρα της Ζάβιτσας (Σ χ έ δ. 3), στα χωράφια που βρίσκονται δυτικά και νότια από την εκκλησία, υπάρχουν κεραμίδες, μελαμβαφή και άβαφα όστρακα. Θραύσματα αρχαίων κεραμίδων, μερικά κορινθιακού τύπου, βρέθηκαν και στην κορυφή του *Προφήτη Ηλία* (υψ. 974 μ.), όπου το ομώνυμο εκκλησάκι.

ΛΕΒΕΤΙ ΠΡΟΣΗΛΙΩΝ

Βόρεια από τα Προσήλια (Αρτσίνα) Κ. Δολιανών (Σ χ έ δ. 113) και σε απόσταση 1 χλμ.

379. Χρ. Γ. Κυρκιντάνος, 'Ο Στόλος της Κυνουρίας, Χρονικά των Άρκάδων 1(1959), σ. 78. Γ. Α. Σταμίρης, 'Επιγραφικά και νομισματικά εύρήματα εις Στόλον της Κυνουρίας, Χρονικά των Άρκάδων 2(1960), σ. 57-69. Η πρώτη επιγραφή βρίσκεται στο Μουσείο Τεγέας, ενώ η δεύτερη στο Μουσείο Άστρους.

380. Κ. Α. Ρωμαίος, 'Αρχαιολογία καί ιστορία του χωριού μας, 'Επετηρίς των Βουρβούρων 3(1939), σ. 38-39, και αναδημοσίευση στα ΜΜ σ. 171.

Σχέδ. 72. Μαρμαράλων Αγίου Πέτρου.
Κάτοψη κτιρίου.

περίπου, στη θέση Λεβέτι³⁸¹, υπάρχουν αρκετά θραύσματα κεραμίδων και όστρακα υστερορωμαϊκών χρόνων³⁸² που ανήκουν σε κάποια μικρή κτηνοτροφική εγκατάσταση. Πιο πάνω από τη θέση Λεβέτι, μέσα στα χωράφια, βρέθηκαν οψιανοί.

ΜΑΡΜΑΡΑΛΩΝΟ ΑΓΙΟΥ ΠΕΤΡΟΥ

Στη θέση Μαρμαράλων Αγίου Πέτρου, 2 χλμ. περίπου νότια από το χωριό (Σ χ έ δ. 113), διατηρούνται λείψανα από ένα τετράγωνο κτίριο πλευράς 15 μ. Βρίσκεται πάνω σ' ένα μικρό αυχένα που έχει κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και καταλήγει κοντά στην κοίτη του Τάνου. Η νοτιοανατολική πλευρά του αυχένα ορίζεται από το ρέμα της Κορομπηλιάς και η βορειοδυτική από ένα άλλο μικρότερο που απολήγει, όπως και της Κορομπηλιάς, στον Τάνο (Π ί ν. 46γ).

Οι τοίχοι του κτιρίου είναι κτισμένοι με μεγάλες δουλεμένες πέτρες, κατά το ισοδομικό σύστημα, με έξεργη επιφάνεια και περιτένεια. Το πάχος τους είναι 0,95 και το μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,68 μ. Η είσοδος βρισκόταν στη δυτική πλευρά και είχε άνοιγμα 1,80 μ. Εσωτερικά το οικοδόμημα, με ένα φαρδύ μεσότοιχο πάχους 1 μ., διαιρείται σε δύο μεγάλους χώρους (Σ χ έ δ. 72). Τα λείψανα του κτιρίου ήταν γνωστά από παλαιά. Ο Jochmus³⁸³ τα ταύτισε με το ιερό του Σκοτίτα, έδωσε μάλιστα και δύο σχέδια του κτιρίου. Ο Boblaye³⁸⁴ γράφει ότι οι κάτοικοι του Αγίου Πέτρου του υπέδειξαν στα νότια την ύπαρξη μιας αρχαίας πόλης και ο Curtius³⁸⁵ τοποθετεί το Ασκληπιείο του Πολεμοκράτη και την Εύα στην περιοχή του Αγίου Πέτρου. Ο Σακελλάριος³⁸⁶ γράφει ότι το τετράγωνο κτίριο πρέπει να είναι ο ναός του

381. Η θέση οφείλει το όνομά της σε μία μεγάλη λίθινη λεκάνη σε λεβέτι με διάμετρο 0,95 και πάχος τοιχωμάτων 0,06 μ., που βρίσκεται στο χωράφι του Ν. Πουλημένου στερεωμένη στο χώμα. Σύμφωνα με πληροφορίες των ντόπιων, εδώ κατέληγε αγωγός νερού που ερχόταν από την πηγή της Λούτσας.

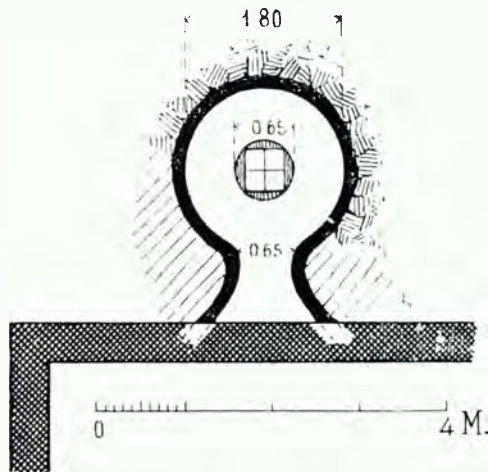
382. Τη θέση σημειώνουν και οι Ολλανδοί (BCH 103 (1979), σ. 561), χωρίς να αναφέρουν το τοπωνύμιο.

383. A. Jochmus, The Journal of the Royal Geographical Society XXVII(1857), σ. 41 κ.ε.

384. Boblaye, Recherches, σ. 67.

385. Curtius, Pelop. II, σ. 383.

386. Αθ. Σακελλάριος, Εύα ή "Άγιος Πέτρος, Πανδώρα 1853, σ. 407 κ.ε.

Σχέδ. 73. Μαρμαράλωνο Αγίου Πέτρου. Κάτοψη κεραμικού κλιβάνου (ΑΜ 33 (1908), σ. 177, εικ. 1).

Πολεμοκράτη και τοποθετεί εδώ την Εύα³⁸⁷. Το 1905 ο Ρωμαίος με μία μικρή ανασκαφική έρευνα προσπάθει να εξακριβώσει την ταυτότητα του κτιρίου. Τα κινητά ευρήματα ήταν μηδαμινά, σπασμένα πιθάρια και μελαμβαφή όστρακα, αλλά ο Ρωμαίος βεβαιώθηκε ότι δεν είχε μπροστά του το ναό του Πολεμοκράτη³⁸⁸.

Το μεγάλο πάχος των τοίχων του κτιρίου, και ιδιαίτερα του μεσότοιχου, μας οδηγούν στην ύπαρξη δευτέρου ορόφου. Το κτίριο αυτό, που θα είχε τη μορφή πύργου, ίσως να ήταν το σπίτι κάποιου πλούσιου κτηνοτρόφου ή κτηματία της περιοχής³⁸⁹. Με βάση την κεραμική που βρέθηκε χρονολογείται από τον Ρωμαίο το αργότερο στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Περίπου 15 μ. πιο κάτω από το μεγάλο κτίριο, πάνω στον ίδιο αυχένα, διακρίνονται θεμέλια τοίχων, πάχους 0,65 μ., τα οποία ανήκουν σε σπίτι με δωμάτια. Ο Ρωμαίος ανέσκαψε κι αυτό το σπίτι και βρήκε στα μικρά δωμάτια θραύσματα μελαμβαφών αγγείων και μερικά μικρά ακέραια αγγεία (πυξίδα χωρίς πώμα, πρόχους, υδρία), ενώ σε ένα μεγαλύτερο δωμάτιο βρήκε θρυμματισμένα πιθάρια³⁹⁰. Σε μικρή απόσταση ανατολικά απ' το δεύτερο σπίτι φαίνονται θεμέλια που πρέπει να ανήκουν σε ένα τρίτο παρόμοιο κτίσμα. Στη θέση Μαρμαράλωνο

387. Η λανθασμένη ταύτιση των αρχαίων λειψάνων με την Εύα είχε ως αποτέλεσμα να καταργηθεί το τοπωνύμιο Μαρμαράλωνο και να δημιουργηθεί το τοπωνύμιο Εύα, το οποίο επιζεί μέχρι σήμερα. Για την επικράτηση του τοπωνυμίου Εύα βλ. σχετικά, Θ. Βαγενάς, Χρονικά των Ἀγιοπετριτών Ι (1974), σ. 14-15.

388. ΑΜ 33(1908), σ. 177, 180. Ο Ρωμαίος επανέλαβε την έρευνα του κτιρίου, ίσως το 1950, σύμφωνα με πληροφορίες του Σωκρ. Σαβούρδου, που συμμετείχε στην ανασκαφή. Η έρευνα αυτή κράτησε 1-2 ημέρες και αποκάλυψε κατά τη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου ένα πιθάρι και θραύσματα από μικρά άβαφα αγγεία.

389. Ο Δ. Σαμσάρης, Ἱστορική Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατά τὴν Ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, σ.100, αναφέρει ότι σε επίκαιρα σημεία της Ανατολικής Μακεδονίας υψώνονταν μεμονωμένοι πύργοι, «οἱ ὅποιοι τῇ θρακικῇ ἐποχῇ χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς ἀριστοκρατίας καὶ μεταγενέστερα σὰ φυλάκια, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένη φρουρά...». Η περιοχή, όπου το κτίριο του Μαρμαράλωνου, ήταν ανέκαθεν εκτεθειμένη και ευπρόσβλητη στη δραστηριότητα των κλεφτών και των ληστών. Σε ένα επίγραμμα (Παλατινὴ Ἀνθολογία VII.544) αναφέρεται ότι στο Μαλαεῖο δρυμό, ο οποίος τοποθετείται από τον Ρωμαίο κοντά στους Φονεμένους Αγίου Πέτρου, δολοφονήθηκε από ληστές ο Δερξίας, που ερχόταν από τη Φθιώτιδα με προορισμό τη Σπάρτη (Κ.Α. Ρωμαίος, Πελοποννησιακά Ι (1956), σ. 6). Δεν αποκλείεται τα λείψανα του κτιρίου να ανήκουν σε φυλακείο, το οποίο θα κατασκευάστηκε με πρωτοβουλία των Αργείων. Στη σκέψη αυτή συνηγορούν η μορφή του κτιρίου, το πάχος των τοίχων του και η καίρια θέση στην οποία βρίσκεται.

390. ΑΜ 33(1908), σ. 178. Τα αγγεία και τα όστρακα που βρήκε ο Ρωμαίος πρέπει να βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τεγέας, αλλά δεν κατάφερα να τα δω, παρόλο που τα αναζήτησα.

νο, επίσης, ερευνήθηκε τον Ιούλιο του 1905 ένας κεραμικός κλίβανος του 3ου αι. π.Χ.³⁹¹ (Σ χ έ δ. 73).

Τα λείψανα των τριών σπιτιών που αναφέρθηκαν, σε συνδυασμό με τα ίχνη εγκατοίκησης που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση, στις θέσεις *Μπατσιώτη* και *Αχυρώνα* (κτήματα Κούκου), οδηγούν στο συμπέρασμα ότι σ' αυτές τις θέσεις υπήρχαν κατά την αρχαιότητα μικρές ομάδες σπιτιών.

ΠΡΑΣΙΑΙ

Το νότιο τμήμα της Κυνουρίας, όπως προαναφέραμε (σ. 20), πρέπει να αποτελούσε μία δεύτερη ενότητα με κέντρο τις Πρασιές ή Βρασιές. Οι κάτοικοι ενός τμήματος της ενδοχώρας, που ήταν ορεινή και κακοτράχαλη κατά τη Βασκίνα και την Παλιοχώρα, πρέπει να ανήκαν σε περιφερειακό συνοικισμό των Πρασιών με το γενικό όνομα *Ὀρειᾶται*³⁹². Θα εξετάσουμε τους οικισμούς των Πρασιών, αρχίζοντας από το σπουδαιότερο, που έδωσε και το όνομά του σε ολόκληρη την περιοχή.

Πρασιαί ή Βρασιαί (Παραλία Λεωνιδίου)

Σε απόσταση 4 χλμ. ανατολικά του Λεωνιδίου, στην *Πλάκα*, όπου το λιμάνι, και ειδικότερα στην πλαγιά του λόφου του Αγίου Αθανασίου, που υψώνεται απότομα στα δυτικά, σώζονται πολλά αρχαία λείψανα (Σ χ έ δ. 113· Π ί ν. 47α-β). Ο Finlay³⁹³ επισκέφθηκε το Λεωνίδιο το 1829 και έγραψε για τις αρχαιότητες που είδε στην παραλία. Ο Bursian³⁹⁴ αναφέρει τα αρχαία ερείπια και τα αποδίδει στις Πρασιές και τη γνώμη του ακολουθούν αργότερα οι Wace και Hasluck³⁹⁵.

Τα λείψανα ανήκουν σε έναν οικισμό ο οποίος εκτείνεται στη βόρεια πλαγιά του λόφου, αμέσως πάνω από το εκκλησάκι του Αγίου Λεωνίδα, αλλά και χαμηλότερα στην ομαλή έκταση *Ευριάς*. Η πλαγιά με τα αρχαία λείψανα ονομαζόταν παλιότερα *Ελληνικό*³⁹⁶. Η επιφανειακή κεραμική και τα λείψανα της οχύρωσης μας βοηθούν να προσδιορίσουμε την ακριβή θέση και το μέγεθος του οικισμού.

Οι Waterhouse και Simpson³⁹⁷ βρήκαν πάνω από το δρόμο που οδηγεί στην Πλάκα κεραμική της εποχής του Χαλκού, όστρακα ΥΕ ΙΙΙ περιόδου και οψιανούς. Το 1983 βρέθηκε στον Ευριά, από τον φύλακα Αρχαιοτήτων Τριήρ. Μιχαλιέρο, μία μεγάλη λίθινη αξίνα από σκληρή πρασινωπή πέτρα, μήκους 0,133 και πλάτους 0,057 μ., με λειασμένη την ακμή της και

391. K. A. Rhomaios, Ein Töpferofen bei H. Petros in der Kynuria, AM 33 (1908), σ. 177-184. Παρόλο που επισκέφθηκε τη θέση δύο φορές (1973 και 1982), δεν μπόρεσα να εντοπίσω τα λείψανα του κλίβανου. Κατάλογο των κλιβάνων που βρέθηκαν στην Ελλάδα δίνει ο R.M. Cook, The "double stoking tunnel" of Greek kilns, BSA 56(1961), σ. 64-67. Στη σ. 66 αναφέρεται ο κλίβανος του Αγίου Πέτρου.

392. K. A. Ρωμαιοίς, ΠΑΑ 30(1955), σ. 98-99. Το όνομα σώθηκε στο τοπωνύμιο Οριόντας στη μεσαιωνική Παλιόχωρα. Οι *Ὀρειᾶται* μαρτυρούνται μόνο από τον Πausanias (III.24.4).

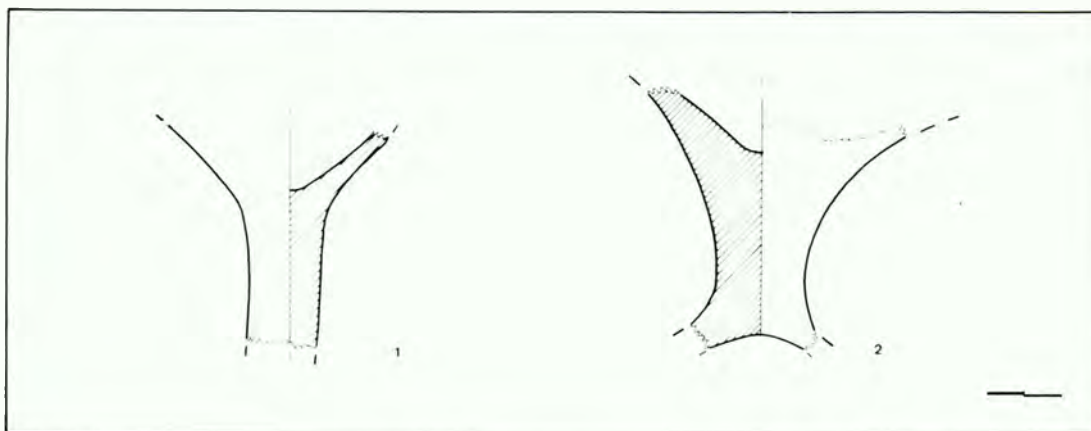
393. Το κείμενο του Finlay παραθέτει ο Leake (Peloponnesiaca, σ. 299-300). Ο Leake δεν επισκέφθηκε την περιοχή και απέφυγε να ταυτίσει τα αρχαία λείψανα με κάποιον οικισμό.

394. Bursian, Geogr. II, σ. 133-134.

395. A.J.B. Wace - F.W. Hasluck, Laconia II, Topography, BSA 15(1908-1909), σ. 174-176.

396. Θαν. Κωστάκης, Τά τοπωνύμια, εφημ. Κυνουρία περίοδος Γ', αριθ. φύλλου 20, σ. 2, Δεκέμβριος 1972.

397. H. Waterhouse - R.Simpson, Prehistoric Laconia, Part II, BSA 56 (1961), σ. 131.

Σχέδ. 74. Πρασιαί: 1-2. Θραύσματα από μυκηναϊκές κύλικες.

αδρά δουλεμένη την υπόλοιπη επιφάνεια (Πί ν. 48α). Στο Δημαρχείο Λεωνιδίου φυλάσσονται δύο τμήματα κυλικών των ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνων³⁹⁸ (Σχ έ δ. 74,1-2). Μερικοί οψιανοί (Σχ έ δ. 75· Πί ν. 48β) και λίγα όστρακα μυκηναϊκών χρόνων, μεταξύ των οποίων τμήμα άβαφης κύλικας ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, βρέθηκαν σε αυτοψίες μου στη θέση Ευριάς. Νότια από το εκκλησάκι του Αγίου Λεωνίδα, στη θέση *Μάκρος* και πάνω στον αυτοκινητόδρομο Πλάκας-Πουλιθρών, βλέπει κανείς τα λείψανα ενός θολωτού μυκηναϊκού τάφου (Πί ν. 48γ). Είναι κτισμένος κατά το εκφορικό σύστημα με αδούλευτες πέτρες, διαστάσεων κυρίως $0,17 \times 0,22$ ή $0,20 \times 0,30$ μ., που συνδέονται μεταξύ τους με πηλόχωμα. Σώζεται το δυτικό τμήμα του τάφου, με μέγιστο ορατό ύψος 1,70 μ., και η διάμετρός του πρέπει να ήταν περίπου 3,50 μ. Σε επίσκεψή μου το 1983 βρήκα ανάμεσα στα χώματα του τάφου τμήμα κύλικας των ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνων³⁹⁹.

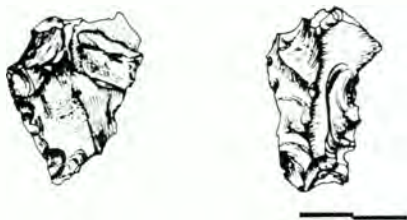
Σε ολόκληρη τη βόρεια πλαγιά του λόφου, όπου απλωνόταν ο οικισμός, αλλά και στα πρηνή μέχρι τον αυτοκινητόδρομο Λεωνιδίου-Πλάκας, υπάρχουν πολλοί ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι, με τη βοήθεια των οποίων δημιουργούνται μεγάλα άνθηρα (Πί ν. 49α). Από τον οχυρωτικό περίβολο σώζονται η δυτική και η νότια πλευρά του. Η δυτική αρχίζει από τα ριζά της βόρειας πλευράς του λόφου, ανεβαίνει στην απότομη πλαγιά με κατεύθυνση Β.-Ν. και καταλήγει στη βορειοανατολική γωνία ενός μεγάλου πύργου που βρίσκεται στον αυχένα του λόφου. Από τη νοτιοανατολική γωνία του ίδιου πύργου ξεκινά ο βραχίονας της νότιας πλευράς του τείχους με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και προχωρεί κατά μήκος του αυχένα (Πί ν. 49β).

Στη δυτική πλευρά σώζονται λείψανα του τείχους σε μήκος 306 μ.⁴⁰⁰ (Πί ν. 50α). Είναι

398. α) Ύψος 0,062 μ., πηλός κεραμόχρους. β) Ύψος 0,056 μ., πηλός κίτρινος λεπτός που τριβεται εύκολα. Και στις δύο σώζεται τμήμα της κούπας με το πόδι και πολύ μικρό τμήμα της βάσης. Στην εξωτερική επιφάνεια της πρώτης διατηρούνται υπολείμματα από καφετιές οριζόντιες γραμμές.

399. Ο τάφος βρέθηκε, και κατά το μεγαλύτερο μέρος καταστράφηκε, πριν από λίγα χρόνια, όταν έγινε η διαπλάτυνση του δρόμου. Μετά την καταστροφή του τάφου από το μηχάνημα, ο φύλακας Αρχαιοτήτων Τριήρ. Μιχαλιέρος συγκέντρωσε μερικά θραύσματα από πίθο και διάφορα άλλα όστρακα, τα οποία δεν μπόρεσα να δω (Μουσείο Σπάρτης).

400. Οι μετρήσεις έγιναν με μετροταινία, χωρίς τα απαραίτητα όργανα, γι' αυτό δεν είναι απόλυτα ακριβείς.

Σχέδ. 75. Πρασιαί. Οψιανοί.

κτισμένο κατά το ψευδοπολυγωνικό και το ψευδοϊσοδομικό σύστημα με δουλεμένες πέτρες τοποθετημένες στις εξωτερικές πλευρές και άλλες αδούλευτες, που αποτελούν το εσωτερικό γέμισμα, κι έχει πάχος 1,70-2 μ. Διακρίνονται τέσσερις πύργοι που έχουν μήκος μετώπου 4,60-5 μ. και εξέχουν από το τείχος 2,20-2,50 μ. Οι αποστάσεις μεταξύ των πύργων είναι 38, 44 και 41 μ. Ο τελευταίος απέχει από το μεγάλο πύργο που βρίσκεται στην κορυφή του οχυρωτικού περιβόλου 108,50 μ. Στη βόρεια πλευρά του δεύτερου πύργου, όπως ανεβαίνουμε, διατηρούνται έξι σειρές λίθων, με συνολικό ύψος 2,70 μ. (Πί ν. 50β). Σε ένα τμήμα του τείχους και σε μήκος 11 μ., μετά τον τρίτο πύργο, υπάρχει μια ενίσχυση στην εξωτερική πλευρά, δηλαδή έχει προστεθεί στο αρχικό τείχος, που στο σημείο αυτό είχε πάχος 1,50 μ., μία δεύτερη σειρά λίθων πάχους ενός μέτρου, αυξάνοντας έτσι το πάχος του σε 2,50 μ.⁴⁰¹.

Ο πύργος που βρίσκεται στην κορυφή του οχυρωτικού περιβόλου είναι σχεδόν τετράγωνος με διαστάσεις 10,30 × 10,70 μ. και προσανατολισμό Β.-Ν. (Πί ν. 50γ-δ). Είναι κτισμένος με μεγάλες πέτρες κατά το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα, οι τοίχοι έχουν πάχος 0,60-0,85 μ. και σε μερικά σημεία διατηρούν 3-4 στρώσεις λίθων συνολικού ύψους 2, 50 μ. Μία πέτρα του δυτικού τοίχου έχει διαστάσεις 0,90 × 2,60 μ. και πάχος 0,85 μ. Πολύ κοντά στον παραπάνω πύργο και κατά το βόρειο άκρο της ανατολικής του πλευράς, σε κάθετη σχέση με τη γραμμή του τείχους, σώζονται λείψανα από θεμέλια που ίσως ανήκουν σε έναν παλιότερο κατεστραμμένο πύργο.

Η νότια πλευρά του τείχους με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. είναι πολύ κατεστραμμένη, αλλά μπορεί να το παρακολουθήσει κανείς σε μήκος 235 μ. Το πάχος του είναι 1,70-2 μ., και σε δύο σημεία είναι ορατά λείψανα δύο πύργων. Ο ένας βρίσκεται σε απόσταση 41 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία του μεγάλου πύργου στον αυχένα και ο άλλος σε απόσταση 235 μ., δηλαδή στο τέλος των σωζομένων λειψάνων. Είναι πιθανό το τείχος να συνεχιζόταν ακόμη 60 μ. προς τα ΒΑ.

Δεν μπόρεσα να επισημάνω λείψανα απ' τη βόρεια πλευρά του τείχους, που θα ένωνε τις δύο άλλες πλευρές και θα αποτελούσε κατά κάποιον τρόπο τη βάση ενός νοητού τριγώνου με την κορυφή στο μεγάλο πύργο του αυχένα.

Αν η έλλειψη του τείχους εδώ δεν οφείλεται σε ολοκληρωτική καταστροφή, πρέπει να υποθέσουμε ότι οι ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι που υπάρχουν στην πλαγιά έπαιζαν και το ρόλο του τείχους. Ένα μεγάλο ανάλημμα, που αρχίζει από το μέσον της απόστασης μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου πύργου της δυτικής πλευράς, διασώζει επτά στρώσεις λίθων με συνολικό ύψος 2,65 μ. Ένα μικρότερο ανάλημμα, πιο πίσω και παράλληλο με το μεγάλο, δημιουργεί ένα διάδρομο πλάτους 2 μ. Η οχυρωτική αμυντική γραμμή με τους αναλημματικούς τοίχους θα ενισχυόταν, εκτός από τους πύργους που αναφέρθηκαν, και με τα σπίτια που θα ήταν κτισμένα στην ίδια γραμμή και θα αποτελούσαν έτσι ένα πρώτης τάξεως

401. Δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για μεταγενέστερη επέμβαση, γιατί το υλικό και η τοιχοδομία είναι παρόμοια με του υπόλοιπου τείχους.

τείχος⁴⁰². Η βόρεια πλευρά θα μπορούσε να έχει περισσότερες από μία αμυντικές γραμμές, αφού το έδαφος προσφέρεται και, επιπλέον, έχουμε πολλά λείψανα αναλημματικών τοίχων σε διαφορετικά επίπεδα. Η τοιχοδομία μερικών αναλημμάτων με μεγάλες δουλεμένες πέτρες μοιάζει με εκείνη του οχυρωτικού περιβάλλοντος και γενικά δίνει την εντύπωση τείχους⁴⁰³.

Στην κορυφή του λόφου του Αγίου Αθανασίου και σύρριζα στη βόρεια πλευρά μιας δεξαμενής των μεσαιωνικών χρόνων υπάρχουν λείψανα θεμελίων με μεγάλες δουλεμένες πέτρες, διαστ. $0,55 \times 0,60 \times 0,45$ ή $0,55 \times 0,50 \times 0,33$ μ. Ο τοίχος έχει πάχος 0,85 μ., σώζεται σε μήκος 3,10 μ. και διατηρεί δύο στρώσεις λίθων συνολικού ύψους 0,75 μ. Είναι πιθανό να είχαμε εδώ έναν αρχαίο πύργο-φυλακείο⁴⁰⁴.

Από το αρχαίο λιμάνι σώζονταν στην αποβάθρα, μέχρι τις αρχές του αιώνα μας, βαθμίδες λαξευμένες στο βράχο⁴⁰⁵. Οι προσχώσεις του Δαφνώνα στη βόρεια πλευρά του μικρού ακρωτηρίου της Πλάκας έχουν αλλοιώσει αισθητά τη μορφολογία του εδάφους, γιατί παλιότερα, σύμφωνα με τη ντόπια παράδοση, υπήρχε θάλασσα και στο σημείο αυτό και έφθανε μέχρι το πρανές· λένε μάλιστα ότι φαίνονταν και οι σιδερένιες δέστρες που έδεναν τα καράβια⁴⁰⁶. Δηλαδή θα είχαμε δύο λιμάνια, ένα στη νότια πλευρά (Πί ν. 49β), όπου το σημερινό, κι ένα δεύτερο στη βόρεια. Το δεύτερο θα ήταν και το σπουδαιότερο, γιατί θα προφυλασσόταν καλύτερα από τους νότιους ανέμους, που είναι και πιο ισχυροί στον Αργολικό, και επιπλέον θα είχε περισσότερη αμεσότητα με τον οικισμό λόγω της θέσης του. Δεν είναι χωρίς σημασία ότι η Πλάκα παλιότερα λεγόταν *Νησί*⁴⁰⁷.

Σε διάφορα σημεία είναι ορατά θεμέλια κτιρίων. Ο Finlay (ό.π.) αναφέρει ότι η εκκλησία του Αγίου Λεωνίδα είχε κτισθεί πάνω στα λείψανα αρχαίου κτιρίου. Από το κτίριο αυτό φαίνονται σήμερα μόνο δύο μεγάλες πέτρες που εξέρχουν από τη βάση της κόγχης του ιερού της εκκλησίας. Τουλάχιστον από τον περασμένο αιώνα βρίσκονται τυχαία κτερισμένοι τάφοι στα νότιά της, στη θέση *Μάκρος*⁴⁰⁸, αλλά και σε άλλα σημεία μέχρι το Λεωνίδιο.

Από ταφή προέρχεται το χάλκινο κάτοπτρο των αρχαϊκών χρόνων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου⁴⁰⁹, αριθ. 7465 (Πί ν. 51γ-δ). Στο ίδιο Μουσείο βρίσκονται ακόμη δύο χάλκινα κάτοπτρα. Το ένα (αριθ. 17321) έχει στην απόληξη της λαβής ακτινωτό κόσμημα εγγεγραμμένο σε κύκλο, ενώ στο σημείο που ενώνεται η λαβή με το δίσκο διακοσμείται

402. Ένα τέτοιο παράδειγμα έχουμε στη δυτική πλευρά της Ολύνθου, όπου η έλλειψη του τείχους αναπληρωνόταν με την κατάλληλη διάταξη των σπιτιών, που ήταν κτισμένα το ένα δίπλα στο άλλο χωρίς ενδιάμεσα κενά, στο φρύδι του λόφου. Βλ. σχετικά, Μαν. Ανδρόνικος, Τά τείχη της Όλύνθου, Μακεδονικά 2 (1941-1952), σ. 129-142, όπου και άλλα παραδείγματα τέτοιων οχυρώσεων.

403. Ο Παπαχατζής (Λακωνικά, σ. 428, εικ. 429) θεωρεί για τείχος ένα ανάλημμα που βρίσκεται πάνω απ' το δρόμο Λεωνιδίου-Πλάκας.

404. Τα λείψανα του αρχαίου αυτού κτιρίου σημειώνει και ο Finlay (Leake, Peloponnesiaca, σ. 300) και τα αποδίδει σε αρχαίο πύργο ή ναό.

405. Κ.Α. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1911, σ. 278.

406. Για ύπαρξη λιμανιού στη βόρεια πλευρά και για τις δέστρες κάνει λόγο και ο Θ. Βαγενάς, Χρονικά Τσακωνιάς και Λεωνιδίου, Αθήναι 1971, σ. 60.

407. Θαν. Κωστάκης, Άγιος Λεωνίδης-Άγιελίδι, εφημ. Κυνουρία, περίοδος Γ', αριθ. φύλλου 19, σ. 2, Νοέμβριος 1972.

408. Ο Μ.Α. Λεκός, Περί Τσακωνών και της τσακωνικής διαλέκτου, Αθήναι 1920, σ. 8 κ.ε., γράφει ότι ο Μ. Deffner έσκαψε τάφους στη θέση Μάκρος και Ευριάς. Ο Ζαρβάνος γράφει ότι υπήρχαν αρκετοί τάφοι «...ἐντός τῶν ὁποίων εὐρέθησαν διάφορα ἄγγεϊα, κοσμήματα και νομίσματα». Βλ. Μ.Κ. Ζαρβάνος, Ἱστοριογραφική περιγραφή της ἐπαρχίας Κυνουρίας καὶ διάφορα ἱστορίδια (ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1881), σ. 18.

409. K. Schefold, Die Antike 16(1940), σ. 32, εικ. 8 και 22. S.Papaspiridi - Karusu, Attic Bronze Mirrors, Studies Presented to David M. Robinson, σ. 584, πίν. 52b. A de Ridder, Catalogue des bronzes de la Société Archéologique d' Athènes, Paris 1894, πίν. 1. E. Langlotz, Fr. bild. αριθ. 34. Θ. Καράγιωργα, Λακωνικό κάτοπτρο στο Μουσείο της Σπάρτης, ΑΔ 20 (1965): Μελέται, σ. 97, Πίν. 55α.

με χαρακτό άνθος λωτού και αντίνωτα ανθέμια⁴¹⁰. Ο δίσκος κατά την περιφέρεια διακοσμείται με σειρά από μεγάλες κοκκίδες που ξεχωρίζουν μεταξύ τους με εντομές. Έργο λακωνικού εργαστηρίου του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. (Πί ν. 51α). Το δεύτερο κάτοπτρο (αριθ. 17322) δεν έχει διακόσμηση και λείπει η απόληξη απ' αυτό της λαβής στο σημείο που υπάρχει η θηλιά για το κρέμασμα⁴¹¹ (Πί ν. 51β). Στη Χαλκοθήκη του Μουσείου βρίσκεται επίσης μία χάλκινη στλεγγίδα⁴¹² (αριθ. 7527). Σώζεται τμήμα του ξέστρου και της λαβής που διακοσμείται στην πάνω επιφάνειά της με ωσειδές σφράγισμα (διαστ. 0,023 × 0,01 μ.) στο οποίο εικονίζεται άλογο σε καλπασμό. Πάνω υπάρχουν τα γράμματα ΕΥ, στα αριστερά, όπως βλέπουμε, το Ι και κάτω δεξιά το Δ (Σχ έ δ. 76· Πί ν. 52γ). Στη Συλλογή των αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου υπάρχουν πολλά αγγεία που προέρχονται από πλούσιες ταφές της περιοχής Λεωνιδίου, τα οποία βρέθηκαν και παραδόθηκαν κατά το τελευταίο τέταρτο του περασμένου αιώνα⁴¹³.

Σχέδ. 76. Πρασιαί. Σφράγισμα σε χάλκινη στλεγγίδα.

Στο Δημαρχείο Λεωνιδίου υπάρχουν τα παρακάτω ευρήματα από την παραλία του Λεωνιδίου:

1. Μελαμβαφής πυξίδα απ' την οποία λείπει το πώμα. Ύψος 0,047, διάμ. χείλους 0,111 μ. Πηλός λευκοκίτρινος λεπτός. Η χαμηλή δακτυλιδωτή βάση είναι άβαφη. Β' μισό 4ου αι. π.Χ. (Σχ έ δ. 77,1).

2. Μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο. Αποτελέσθηκε από έξι θραύσματα. Ύψος 0,028, διάμ. χείλους 0,075 μ. Πηλός λευκοκίτρινος λεπτός. Το μαύρο χρώμα της επιφάνειας έχει αλλοιωθεί σε καστανό. Στην περιφέρεια του δίσκου της βάσης υπάρχουν τρία χαρακτά γράμματα-σύμβολα. Β' μισό του 4ου αι. π.Χ.⁴¹⁴ (Σχ έ δ. 77,4).

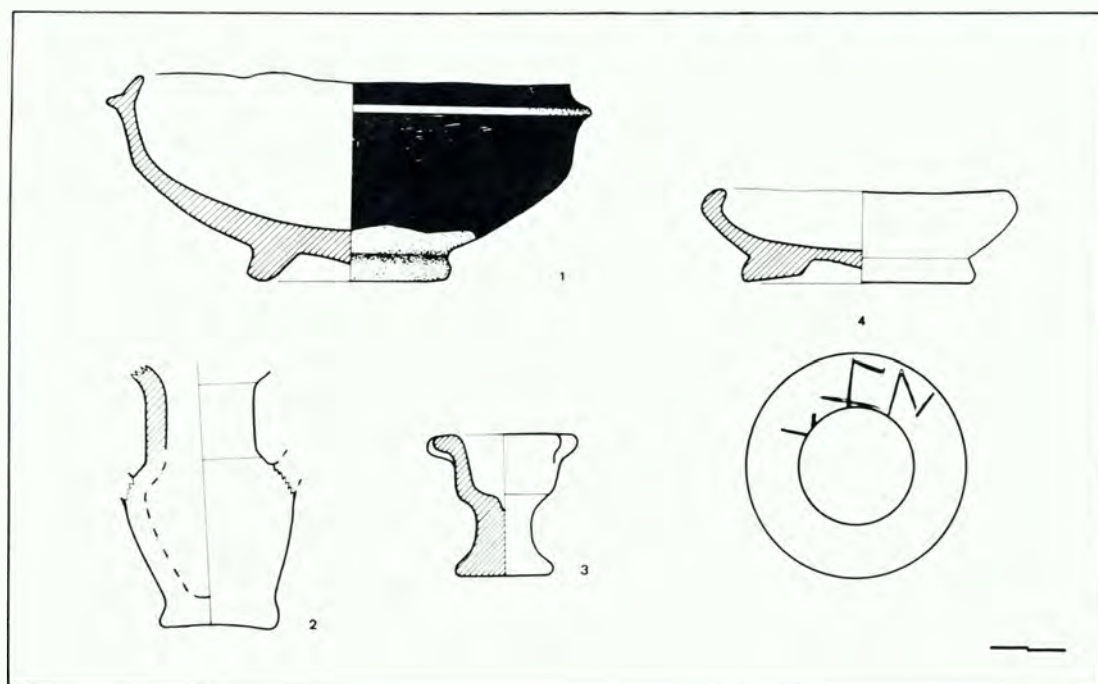
410. Ολικό μήκος 0,242, μήκος λαβής 0,123, διάμετρος δίσκου 0,121 μ. Πρβλ. παρόμοιο κάτοπτρο στο Μουσείο της Καλαμάτας (ΑΔ 26(1971): Χρονικά, Πίν. 113β). Πρβλ. και το κάτοπτρο από το ναό της Αφροδίτης στο Κωτίλιο, ΑΕ 1903, σ. 176-177, εικ. 8:3. Πρβλ. επίσης τα υπ. αριθ. 187 και 189 κάτοπτρα από το Ελληνικό (ΒCH 109 (1985), σ. 409 και 450, εικ. 48 και 163).

411. Ολικό μήκος 0,224, μήκος λαβής 0,098, διάμετρος δίσκου 0,128 μ.

412. Ολικό μήκος 0,104, μήκος λαβής 0,073, πλάτος ξέστρου 0,026 μ. Κάτω από το ξέστρο σώζεται η απόληξη της λαβής που έχει γλωσσωτό σχήμα και είναι στερεωμένη με ένα χάλκινο καρφί. Η στλεγγίδα ήλθε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το 1875 μαζί με τα άλλα ευρήματα του Λεωνιδίου. Βλ. και A de Ridder, ό.π., αριθ. 540. Μία παρόμοια στλεγγίδα του τέλους του 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ. με σφράγισμα στη λαβή που εικονίζει τράγο, βρέθηκε σε τάφο στους Αλιείς, στην απέναντι παραλία του Αργολικού (Chr. Dengate, A Group of Graves Excavated at Halieis, ΑΔ 31(1976): Μελέται, σ. 322 αριθ. 198, Πίν. 82). Για σφραγίσματα πάνω σε στλεγγίδες βλ. Η. Marwitz, Eine Striglis, ΑπK 22(1979), σ. 72-81, πίν. 22:1-7.

413. Κ. Α. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1911; σ. 278. Παρόλες τις επίμονες προσπάθειές μου, στάθηκε αδύνατο να βρω αυτά τα αγγεία. Στον κατάλογο της Αρχαιολογικής Εφορείας του 1884 αναφέρονται τρία αγγεία με προέλευση το Λεωνίδιο. Πρόκειται για μία δίωτη μελαμβαφή πυξίδα με πώμα (αριθ. 814), ύψους 0,085, άνοιγμα στομίου 0,095 μ., και δύο μελαμβαφείς σκύφους (αριθ. 815 και 816), ο ένας ύψους 0,123 και διαμέτρου 0,18 μ. και ο άλλος ύψους 0,115 μ. με τις λαβές, με άνοιγμα στομίου 0,11 μ.

414. Προβλ. Agora XII, αριθ. 887 και 888, πίν. 33.

Σχέδ. 77. Πρασιαί: 1-4. Πήλινα αγγεία.

3. Μικκύλος πήλινος αμφορέας. Λείπουν οι λαβές και η επιφάνεια είναι φθαρμένη, εκτός από το λαιμό, όπου σώζονται ελάχιστα υπολείμματα από καστανοκόκκινο χρώμα. Ύψος 0,066, διάμετρος κοιλιάς 0,044 μ. Πηλός λευκοκίτρινος που αλευρώνει (Σ χ έ δ. 77,2). Όψιμα αρχαϊκά χρόνια.

4. Μικκύλος πήλινος κρατήρας. Ύψος 0,037 μ. Πηλός ωχρός. Η επιφάνεια απολεπίζεται εύκολα (Σ χ έ δ. 77,3). Όψιμα αρχαϊκά χρόνια.

5. Μικρό πήλινο ειδώλιο κριού. Λείπουν τα άκρα των ποδιών και η ουρά. Ύψος 0,027, μήκος 0,05 μ. Πηλός ερυθροκίτρινος όχι καλά ψημένος. Τα μάτια δηλώνονται με δύο έντονα βυθίσματα και τα κέρατα με χαρακτές γραμμές.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης φυλάσσονται τα παρακάτω ευρήματα από την παρاليا του Λεωνιδίου:

1. Θραύσμα κορινθιακού αρυβάλλου με φολλιδωτή διακόσμηση στο σώμα και μεγάλα πέταλα στον ώμο (Π ί ν. 52δ). Τέλη 7ου αι. π.Χ.

2. Τρεις σφαιρικοί λακωνικοί αρύβαλλοι⁴¹⁵. Από τους δύο λείπουν οι λαβές και τα στόμια (Π ί ν. 52ε-ζ).

3. Τρεις βάσεις λακωνικών κυλίκων⁴¹⁶ (τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.) και θραύσματα διαφόρων άλλων αγγείων.

4. Πλαστικό αγγείο με ηθμό και προχοή όπως στα θήλαστρα. Ύψος 0,113 μ., διάμ. κοιλιάς 0,101 μ. Πηλός κεραμόχρους. Στο μπρος μέρος διαμορφώνεται πλαστικά ιθυφαλλικός

415. Για λακωνική κεραμική βλ. E.A. Lane, Lakonian Vase-Painting, BSA 34(1933-34), σ. 99-189.

416. Για λακωνικές κύλικες βλ. C.M. Stibbe, Lakonische Vasenmaler des sechsten jahrhunderts V. Chr., Amsterdam 1972.

σάτυρος σε οκλάζουσα στάση, η δε μύτη του διαμορφώνεται σε ρύγχος, που αποτελεί και την προχολή του αγγείου. Αραιό μαύρο χρώμα καλύπτει την επιφάνεια⁴¹⁷. Το αγγείο αρχικά έφερε πώμα, όπως φαίνεται από τη διαμόρφωση του χείλους. 3ος αι. π.Χ. (Π ί ν. 52α-β).

5. Πήλινη πυξίδα χωρίς το πώμα. Ύψος 0,045, διάμ. στομίου 0,08 μ. 4ος αι. π.Χ. (Π ί ν. 52η).

6. Πήλινος μικκύλος κρατήρας. Ύψος 0,04 μ. Ανήκει στον τύπο των αναθηματικών λακωνικών, όπως και εκείνος στο Δημαρχείο Λεωνιδίου (Π ί ν. 52θ). Όψιμα αρχαϊκά χρόνια.

7. Άωτο σκυφίδιο (Π ί ν. 52ι). Αρχές 3ου αι. π.Χ.⁴¹⁸.

7α. Μικκύλο «πινάκιο» κορινθιακού εργαστηρίου⁴¹⁹ (Π ί ν. 52ια).

8. «Μεγαρικός» σκύφος, σωζόμενος κατά το μεγαλύτερο μέρος. Αποτελέσθηκε από έξι θραύσματα. Ύψος 0,062, διάμετρος στομίου 0,111 μ. Πηλός ροδόχρους. Το σώμα του αγγείου διακοσμείται με μακριά πέταλα που ξεκινούν από τον κύκλο στο κέντρο της βάσης, και ο ώμος ορίζεται με ζώνη από πλοχμό. Αραιό καστανόμαυρο χρώμα καλύπτει την επιφάνεια εσωτερικά κι εξωτερικά. Β' μισό του 2ου αι. π.Χ.⁴²⁰ (Π ί ν. 53α).

9. Επτά άβαφα μυροδοχεία, απ' τα οποία τα τέσσερα σώζονται ακέραια. Τα ακέραια έχουν ύψος 0,175, 0,11, 0,092 και 0,097 μ., ενώ τα υπόλοιπα έχουν ύψος 0,125, 0,065, 0,067 και 0,041 μ. Εκτός από ένα που είναι από ερυθρό πηλό, τα άλλα είναι από τεφρό. 2ος αι. π.Χ. (Π ί ν. 53δ-ε).

10. Τρία θραύσματα από γυάλινα «φοινικικά» αγγεία. Ένα (ύψ. 0,059μ.) ανήκει σε λαιμό αμφορίσκου (Π ί ν. 53στ).

11. Πήλινη χάνδρα, διαμ. 0,022 μ., με διακόσμηση από ενάλληλες γωνίες και ανάμεσά τους σειρές στιγμών.

12. Δύο δίσκοι από χάλκινα πτυκτά κάτοπτρα, διαμ. 0,088 και 0,125 μ.⁴²¹ (Π ί ν. 53γ).

13. Χάλκινη αιχμή ακοντίου με σπασμένο το μπρος τμήμα (Π ί ν. 53β).

14. Τέσσερα ασημένια τριώβολα Σικυώνος⁴²². Α. Χίμαιρα και κάτω επιγραφή ΣΙ. Β. Περιστέρι που πετά. 400-300 π.Χ. (Π ί ν. 54γ-δ).

15. Χάλκινο νόμισμα Ερμιόνης. Διάμ. 0,015 μ. Α. Κεφαλή Δήμητρας. Β. Στεφάνι από στάχυα και μέσα τα γράμματα ΕΡ. Ανάμεσα στα γράμματα δάδα. 350-322 π.Χ.⁴²³ (Π ί ν. 54γ-δς).

16. Τμήμα από μαρμάρινο επιτύμβιο ανάγλυφο⁴²⁴. Ύψος 0,22 και πλάτος 0,15 μ. Εικονίζεται καθιστή γυναικεία πεπλοφόρος μορφή. Μπροστά της στέκεται μία παιδίσκη με πυξίδα στα χέρια. Έργο λακωνικού εργαστηρίου του 5ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 54β).

Στο Λεωνίδιο η Στ. Φασιλή μου έδειξε έναν πήλινο λύχνο που βρέθηκε στον Ευριά. Μήκος

417. Βρέθηκε από τον Θ. Γούλελο σε τάφο κοντά στο λιμάνι και παραδόθηκε μαζί με άλλα αγγεία (ΠΑΕ 1911, σ. 279). Η διαμόρφωση του σατύρου παρουσιάζει την εξής ιδιορρυθμία. Ενώ κατά μέτωπο φαίνεται ολόκληρη η μορφή, στην πλάγια όψη, ολόκληρο το σύνολο σχηματίζει μία μάσκα που θυμίζει ανάλογες θεατρικές. Το ασυνήθιστο αυτό αγγείο μπορεί να παραβληθεί, κυρίως ως προς τη διαμόρφωση της προχολής, με το υπ. αριθ. 139 πλαστικό αγγείο του Ελληνικού, το οποίο έχει μορφή ψαριού (ΒCH 109 (1985), σ. 410, εικ. 52-53).

418. Πρβλ. Agora XII, αριθ. 841, πίν. 33, Corinth VII, III, αριθ. 31, πίν. 2,44.

419. Πρβλ. ανάλογο παράδειγμα από την Κόρινθο (Hesperia 6 (1937), σ. 289 αριθ. 136, εικ. 23) του τέλους του 5ου αι. π.Χ.

420. Πρβλ. μήτρες από το Άργος, BCH 80 (1956), σ. 382, εικ. 34.

421. Τα υπ. αριθ. 8-12 ευρήματα προέρχονται από τάφο των ελληνιστικών χρόνων που βρέθηκε το 1954 στο χωράφι του Γ.Σ. Λάτση στον Ευριά, κοντά στον αυτοκινητόδρομο, όταν γίνονταν εργασίες εγχειοβελτιώσεων. Βλ. σχετικά και εφημ. Κυνουρία, αριθ. φύλλου 406, σ. 4, 1 Ιανουαρίου 1955.

422. BMC, σ. 45 αριθ. 111.

423. SNG Cop., αριθ. 140-141, πίν. 3.

424. Ο Ρωμαιοί (ΠΑΕ 1911, σ. 279) γράφει ότι βρέθηκε σε τάφο στο Λεωνίδιο κι ότι ήταν εντοιχισμένο στο σπίτι του Δ. Κόκκινου.

0,107, διάμετρος 0,077 μ. Κατά την περιφέρεια υπάρχουν εμπίεστοι διακοσμητικοί κύκλοι και στο μέσο της πάνω επιφάνειας ανάγλυφο βούκρανο ⁴²⁵. Στο κέντρο της βάσης, μέσα σε δύο συγκεντρικούς κύκλους, υπάρχει το μονόγραμμα Λ . 4ος αι. μ.Χ. (Πί ν. 54α).

Παρόλο που τα μέχρι τώρα ευρήματα από την παραλία του Λεωνιδίου ήταν σχετικά πλουσία, λείπουν οι επιγραφές. Η μοναδική επιγραφή, σε κάποια απόσταση βέβαια από τον αρχαίο οικισμό, βρίσκεται στη ρεματιά της Σίντζας, απέναντι από το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου, στο σημείο που είναι η πηγή. Πρόκειται για επιτύμβια επιγραφή του 2ου αι. μ.Χ., χαραγμένη στην εξομαλυσμένη επιφάνεια του βράχου. Σε μεταγραφή διαβάζουμε: *Τόπος Τιβ(ερίου)/Κλαυδίου/Ευρώτα*⁴²⁶ (Πί ν. 54ε).

Ο Ρωμαίος⁴²⁷ με βεβαιότητα ταύτισε τα ερείπια της παραλίας του Λεωνιδίου με τις *Πρασιές* ή *Βρασιές*. Διέκρινε επίσης κάποια σχέση μεταξύ των Πρασιών ή Βρασιών της Κυνουρίας και της πόλης *Πράσου* ή *Βράσου* της Ρόδου, που τη στηρίζει, αφενός στην ομοιότητα του ονόματος, αλλά και στη λατρεία των Κορυβάντων και της Αθηνάς, που υπήρχε, σύμφωνα με την άποψη του Ρωμαίου, και στις δύο πόλεις.

Τις Πρασιές αναφέρουν, εκτός από τον Πausanία⁴²⁸ και τον Θουκυδίδη, ο Αριστοφάνης (Ειρήνη 242 κ.ε.), ο Ξενοφών (Ελληνικά VII.2), ο Πολύβιος (IV.36), ο Σκύλαξ (Περίπλους 46), ο Στράβων (VIII.368), ο Πτολεμαίος (III.14.32) και ο Στέφανος Βυζάντιος. Ο Boblaye (ό.π., σ. 102), ο Ross (ό.π., σ. 165 κ.ε.) και ο Curtius (ό.π., σ. 306, 322) ταυτίζουν τις Πρασιές με τα ερείπια στο Κάστρο του Τυρού, ενώ ο Leake (Morea II, σ. 484, 498 κ.ε. και Peloponnesiaca, σ. 295) τις τοποθετεί στην παραλία του Αγίου Ανδρέα.

Η ταύτιση του οικισμού της παραλίας του Λεωνιδίου με τις Πρασιές ή Βρασιές πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη γιατί, εκτός των όσων έχουν προταθεί μέχρι τώρα για τη στήριξη αυτής της άποψης, από τα σωζόμενα λείψανα βγαίνει αβίαστα το συμπέρασμα ότι εδώ βρισκόταν η σπουδαιότερη πόλη της νότιας Κυνουρίας, και τέτοια ήταν οι Πρασιές. Το όνομα του οικισμού πρέπει να οφείλεται στις πολλές πρασιές και τα περιβόλια που υπήρχαν ανέκαθεν στο μικρό αλλά εύφορο κάμπο του Λεωνιδίου⁴²⁹. Στην αρχαιότητα αυτόν τον κάμπο τον ονόμαζαν *Διονύσου κήπον* (Πausanίας III.24.4). Εκτός από τον Διόνυσο, στις Πρασιές λατρεύονταν, επίσης, ο Αχιλλεύς, ο Ασκληπιός, οι Διόσκουροι και η Αθηνά.

425. Ίσως προέρχεται από εργαστήριο του Άργους, όπου έχουμε ανάλογα παραδείγματα με το ίδιο χαρακτηριστικό μονόγραμμα στη βάση. Βλ. A. Bounon, *Lampes d' Argos*, Paris 1966, σ. 72 αριθ. 501, εικ. F, πίν. 13. Πρβλ. και Agora VII, αριθ. 1044 και 1045, πίν. 22.

426. K. A. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1911, σ. 279. Βλ. και IG V.1.1516.

427. ΠΑΕ 1911, σ. 278-279. K.A. Ρωμαίος, Πρασιεί ή Βρασιεί της Κυνουρίας, ΠΑΑ 30(1955), σ. 94-99.

428. Πausanίας III.24.3-5.: *Βρασιεί δὲ ἐσχάτη μὲν ταύτη τῶν Ἐλευθερολακῶνων πρὸς θαλάσση ἐστὶ, Κυφάντων δὲ ἀπέχουσι πλοῦν σταδίων διακοσίων. οἱ δὲ ἄνθρωποι λέγουσιν οἱ ἐνταῦθα, οὐδέσιν ὁμολογοῦντες Ἑλλήνων, ὡς Σεμέλη τέκοι τὸν παῖδα ἔκ Διὸς καὶ ὑπὸ τοῦ Κάδμου φαραθεῖσα ἐς λάρνακα αὐτὴ καὶ Διόνυσος ἐμβληθεῖ· καὶ τὴν λάρνακα ὑπὸ τοῦ κλυδωνος ἐκπεσεῖν φασιν ἐς τὴν σφετέραν, καὶ Σεμέλην μὲν — οὐ γὰρ αὐτὴν περιούσαν ἔτι εὔρεῖν — ἐπιφανῶς θάψαι, Διόνυσον δὲ ἀναθρέψαι λέγουσιν, ἐπὶ τούτῳ δὲ αὐτοῖς καὶ τὴν πόλιν, Ὀρειάτας ἐς ἐκεῖνο ὀνομαζομένην, μετονομασθῆναι Βρασιᾶς ἐπὶ τῇ ἐκβολῇ τῇ ἐς τὴν γῆν τῆς λάρνακος· ὡσαύτως δὲ καὶ ἐφ' ἡμῶν τὰ ὑπὸ τοῦ κλυδωνος ἀπωθούμενα ἐς τὴν γῆν ἐκβεβρᾶσθαι καλοῦσιν οἱ πολλοί. Βρασιᾶται δὲ καὶ τὰδε ἐπιλέγουσιν. Ἰνὼ σφισιν ἐς τὴν χώραν ἀφικέσθαι πλανωμένην, ἐλθοῦσαν δὲ ἐθελῆσαι τοῦ Διονύσου γενέσθαι τροφόν· καὶ ἀποφαίνουσι μὲν τὸν ἄντρον ἐνθα τὸν Διόνυσον ἐθρεψεν Ἰνὼ, καλοῦσι δὲ καὶ τὸ πεδῖον Διονύσου κήπον. ἱερὰ δὲ αὐτόθι τὸ μὲν ἐστὶν Ἀσκληπιῶν, τὸ δὲ Ἀχιλλέως, καὶ ἐορτὴν κατὰ ἔτος ἄγουσιν Ἀχιλλεῖ. ἄκρα δὲ ἐστὶν ἐν ταῖς Βρασιαῖς μικρά, προέχουσα ἡρέμα ἐς τὴν θάλασσαν, καὶ ἐπ' αὐτῇ χαλκοὶ ποδῖαι ἑστήκασιν οὐ μείζονες, πῖλους ἐπὶ ταῖς κεφαλαῖς ἔχοντες, οὐκ εἰ Διοσκόρους σφᾶς ἢ Κορυβαντας νομίζουσι· τρεῖς δ' οὖν εἰσὶ, τέταρτον δὲ Ἀθηνᾶς ἄγαλμα.*

429. Ο οικισμός ονομάζεται μόνο από τον Πausanία *Βρασιεί*. Ο Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει: *Βρασιεί, πόλις Λακωνική, Πausanίας τρίτῳ. ὁ πολίτης Βρασιᾶτης. Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο, Πρασιεί, ... ἔστι καὶ Λακωνικὸν πολίχνιον, οὗ ὁ πολίτης ὁμοίως Πρασιεύς. Σήμερα υπάρχουν στην Τσακωνιά τοπωνύμια Πρασιά και Πρασάτζα. Ίσως και το μεσαιωνικό κεφαλοχώρι Πραστός να οφείλει ἐδὼ τὸ ὄνομά του (K.A. Ρωμαίος, ΠΑΑ 30(1955) σ. 99).*

Η πόλη των Πρασιών, λόγω της γεωγραφικής της θέσης και του εύφορου κάμπου, άκμαζε σχεδόν σε όλες τις περιόδους. Το λιμάνι της δεν εξυπηρετούσε μόνο τους ίδιους και τη γύρω περιοχή, αλλά και την ίδια τη Σπάρτη, γιατί αποτελούσε σημαντική διέξοδο της Λακωνικής στον Αργολικό και βάση στρατηγικής σημασίας για τις επιχειρήσεις της στην απέναντι παραλία του Αργολικού. Η θαλάσσια επικοινωνία πρόσφερε μεγάλες δυνατότητες στις εμπορικές συναλλαγές των Πρασιών με τις πόλεις του Αργοσαρωνικού, αλλά και με άλλες ακόμη πιο μακρινές περιοχές. Η κορινθιακή κεραμική που βρέθηκε εδώ και τα νομίσματα της Σικυώνος και της Ερμιόνης είναι ενδεικτικά γι' αυτή τη δραστηριότητα. Το ότι αποτελούσε από παλιά μια αξιόλογη πόλη, φαίνεται κι απ' τη συμμετοχή της στην Αμφικτυονία της Καλαυρίας, στην οποία συμμετείχαν οι πόλεις Αθήναι, Αίγινα, Επίδαυρος, Ερμιόνη, Μινύειος Ορχομενός και Ναυπλία⁴³⁰.

Η στρατηγική θέση και ο πλούτος της πόλης τράβηξε την προσοχή των Αθηναίων, οι οποίοι, με επικεφαλής τον Περικλή, την κατέστρεψαν το 430 π.Χ.⁴³¹. Ό,τι είχε απομείνει το αποτελειώσαν οι Αθηναίοι με τους Αργείους σε μία δεύτερη καταστροφική επιδρομή το 414 π.Χ.⁴³². Το 369 π.Χ. οι σύμμαχοι των Λακεδαιμονίων Κορίνθιοι, Φλειάσιοι, Σικυώνιοι, Ερμιονείς κ.ά., για να πάνε στη Σπάρτη, αποβιβάζονται στις Πρασιές και από εκεί συνεχίζουν οδικώς⁴³³. Το 219 π.Χ. οι Πρασιές κυριεύονται αιφνιδιαστικά από τον Λυκούργο, μαζί με την Πολίχνη, τα Κύφαντα και τις Λεύκες⁴³⁴. Στο 2ο αι. π.Χ. προσχωρούν στο Κοινό των Λακεδαιμονίων και αργότερα στο Κοινό των Ελευθερολακώνων⁴³⁵. Το Κοινό των Ελευθερολακώνων είναι πιθανό να ανασυστήθηκε στα χρόνια του Αυγούστου. Ο Στράβων (VIII.368) τοποθετεί τις Πρασιές στην Αργολίδα, γιατί εξακολουθούσαν, όπως φαίνεται, να βρίσκονται κάτω από την εξάρτηση του Άργους, γύρω στο 100 π.Χ. Την εποχή αυτή απηχούν τα γραφόμενα του Στράβωνα για τις Πρασιές, αφού αντλεί τις πληροφορίες του από τον Αρτεμίδωρο τον Εφέσιο, ο οποίος έζησε στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. (βλ. και Toynbee, ό.π., σ. 411). Όπως κι αν έχει το πράγμα, αυτή η μαρτυρία του Στράβωνα θέτει ένα σημαντικό πρόβλημα για τον τρόπο λειτουργίας του Κοινού των Λακεδαιμονίων και για το βαθμό της αυτονομίας των πολισμάτων που ανήκαν σ' αυτό. Για τις Πρασιές μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα (ευρήματα, κυρίως η κεραμική), δείχνουν άμεση σχέση με το Άργος, τουλάχιστον κατά το 2ο αι. π.Χ.

Ο οικισμός υπάρχει στα ρωμαϊκά και τα υστερορωμαϊκά χρόνια, ενώ στα βυζαντινά χρόνια μετατοπίζεται ψηλότερα, στην κορυφή του λόφου, όπου η βυζαντινή οχύρωση και οι υστεροβυζαντινές εκκλησίες Άγιος Αθανάσιος και Άγιος Δημήτριος.

430. Στράβων VIII.6.14: *ἤν δὲ καὶ Ἀμφικτυονία τις περὶ τὸ ἱερὸν τοῦτο ἑπτὰ πόλεων αἱ μετείχον τῆς θυσίας· ἦσαν δὲ Ἑρμιῶν Ἐπίδαυρος Αἴγινα Ἀθῆναι Πρασιεῖς Ναυπλιεῖς Ὀρχομενός ὁ Μινύειος· ὑπὲρ μὲν οὖν Ναυπλιέων Ἀργεῖοι συνετέλουν, ὑπὲρ Πρασιέων δὲ Λακεδαιμόνιοι. Παρόλο που υπάρχουν πολλές αντιρρήσεις για την εποχή ίδρυσης της Αμφικτυονίας, το πιο πιθανό είναι αυτό να συνέβη κατά τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. Αρχικά θα ήταν μία συμμαχία, με έδρα το ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρία, που είχε σκοπό να βάλει φραγμό στα επεκτατικά σχέδια του τυράννου του Άργους Φεῖδωνα, και τα μέλη της συμμαχίας να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους, ενώ στα ελληνιστικά χρόνια θα ανασυστήθηκε ως θρησκευτική ένωση. Βλ. σχετικά Th. Kelly, *The Calaurian Amphictiony*, AJA 70 (1966), σ. 113-121, όπου και όλη η βιβλιογραφία για το θέμα.*

431. Θουκυδίδης II.56.5-6. Βλ. και υποσημ. 82.

432. Θουκυδίδης VI.105.2, και VII.18.3. Βλ. και υποσημ. 90.

433. Ξενοφών, Ἑλληνικά VII.2.2-3.

434. Πολύβιος IV.36.3-6: *...ὁ δὲ Λυκούργος ἀναλαβὼν τοὺς στρατιώτας καὶ τινὰς τῶν πολιτικῶν ἐνέβαλεν εἰς τὴν Ἀργεῖαν, ἀφυλάκτως διακειμένων εἰς τέλος τῶν Ἀργείων διὰ τὴν προϋπάρχουσαν κατάστασιν. καὶ Πολίχνην μὲν καὶ Πρασιάς καὶ Λεύκας καὶ Κύφαντα, προσπεσὼν ἄφνω κατέσχευε, Γλυμπέσι δὲ καὶ Ζάρακι προσπεσὼν ἀπέπεσε.*

435. Πausanias III.7.

Ορειάται

Ο όρος *Όρειάται* πρέπει να αντιπροσωπεύει μία ομάδα μικρών ορεινών οικισμών στα ενδότερα των Πρασιών⁴³⁶. Με αυτοψίες επιχείρησα να εντοπίσω τις θέσεις των οικισμών αυτών και τα αποτελέσματα ήταν αρκετά ικανοποιητικά και ενθαρρυντικά.

ΒΑΣΚΙΝΑ

Στη θέση *Κοτρώνι* της Βασκίνας⁴³⁷, 13 χλμ. δυτικά του Λεωνιδίου, στο χωράφι του Ιω. Ηλ. Λάτση και 80 μ. περίπου ανατολικά από το μαντρί του Φίλ. Μάνου, βρέθηκε κατά το όργωμα το Δεκέμβριο του 1936 ένας θολωτός ελλειψοειδής τάφος των ΥΕ ΙΙΙ χρόνων. Οι διαστάσεις του ήταν 2,40×1 μ. κάτω και 1,16×0,95 μ. πάνω. Όταν βρέθηκε, σωζόταν σε ύψος 1,30-1,50 μ.⁴³⁸. Η οροφή κλεινόταν με μία στρογγυλή πέτρα, διαμ. 0,50 μ. περίπου. Ο τάφος περιείχε 18-20 σκελετούς και μερικά αγγεία, απ' τα οποία τρία ακέραια παραδόθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Λεωνιδίου, τώρα στο Μουσείο της Σπάρτης. Πρόκειται για μια υψίποδη κύλικα των ΥΕ ΙΙΒ χρόνων (Πί ν. 55α), έναν ψευδόστομο αμφορέα, ΥΕ ΙΙΑ2 (Πί ν. 55β), κι έναν άβαφο στάμνο, ΥΕ ΙΙΓ2⁴³⁹. Λίγο αργότερα βρέθηκε ακόμη μία πρόχους των ΥΕ ΙΙΑ χρόνων (Πί ν. 55γ)⁴⁴⁰. Το 1982 ο φύλακας Αρχαιοτήτων Τριήρ. Μιχαλιέρος βρήκε, σε επίσκεψή του, μερικά μικρά θραύσματα μυκηναϊκών αγγείων και ένα μεγάλο τμήμα από υψίποδη άβαφη κύλικα. Στο Δημαρχείο Λεωνιδίου υπάρχουν επίσης μερικά όστρακα και τμήμα λίθινου τριπτήρα, που προέρχονται από τον ίδιο τάφο. Πρόκειται για κεραμική μυκηναϊκών χρόνων (λαβή από άβαφο κύαθο, βάση υψίποδης κύλικας κτλ.)⁴⁴¹. Στο Κοτρώνι βρέθηκαν παλιότερα ακόμη δύο τάφοι, ενώ ένας τρίτος βρέθηκε το 1981 στην Πάνω Βασκίνα κατά τη διάνοιξη του δρόμου.

Η ύπαρξη των τάφων, και ιδιαίτερα του θολωτού με την εξαιρετική κεραμική του, προϋπόθεταν βέβαια κάποια, άγνωστη, εγκατάσταση των μυκηναϊκών χρόνων. Ύστερα από επίπονη αναζήτηση στην άνυδρη Βασκίνα και με τη βοήθεια του Γιάννη Πήλιουρα, σε απόσταση 10' πιο κάτω και ΝΔ. από το Κοτρώνι, στη θέση *Κόρνιτσα*, βρέθηκαν λείψανα μυκηναϊκών

436. Το όνομα πιστευόταν ότι μαρτυρείται και επιγραφικά ως *Όρειοί*, 4ος-3ος αι. π.Χ. Βλ. H. Roehl, *Inscriptionen aus dem Peloponnes*, AM 1(1876), σ. 233-234. Επίσης, IG VI. 723. Ο Εμμ. Μικρογιαννάκης (*Όρειοι της Κρήτης στη Λακωνία*, Πρακτικά Α' Τομ. Συν. Λακωνικών Μελετών, Μολάοι 5-7/6/1982, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9, σ. 268-272), προτείνει ως πατρίδα του νεκρού που μνημονεύεται στο επίγραμμα μία από τις πόλεις της Ομοσπονδίας των Όρειών της νοτιοδυτικής Κρήτης και σωστά, κατά τη γνώμη μου, το αποσυσχετίζει από την Κυνουρία.

437. Η Βασκίνα αποτελεί κατά κάποιον τρόπο συνέχεια του υψίπεδου της Παλιόχωρας προς τα νότια. Το έδαφος παρουσιάζει κυματισμούς με χαμηλούς πετρώδεις λόφους και αρκετές καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Στη Βασκίνα υπάρχουν συνολικά γύρω στα 80 καλύβια, απ' τα οποία ξεχωρίζουν δύο μεγάλες ομάδες, η Κάτω και η Πάνω Βασκίνα.

438. Πολλές από τις παραπάνω πληροφορίες πάρθηκαν από τη σχετική με τον τάφο έκθεση που υπέβαλε ο Γυμνασιάρχης Λεωνιδίου Ν. Τζούφης στο Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, στις 8 Ιουλίου 1937 (Αρχεία Αρχαιολογικής Υπηρεσίας). Ο τάφος βρίσκεται 15' δυτικά από την Πάνω Βασκίνα και είναι εντελώς διαλυμένος.

439. Οι H. Waterhouse και R.H. Simpson παρουσιάζουν τα αγγεία και τα σχετικά με τον τάφο στο BSA 56(1961), σ. 131-132, πίν. 22d, 23d. Το στάμνο, απ' τον οποίο λείπει η λαβή, τον σχετίζουν με έναν παρόμοιο που βρέθηκε στο Πικέρμι (BSA 42(1946/47), σ. 47, πίν. 13:9). Στηριγμένοι στην ομοιότητα αυτή και στο σχήμα του τάφου υποθέτουν ότι οι κάτοικοι ήλθαν από την Αττική. Για το στάμνο πρβλ. παρόμοιο αγγείο από τη Θήβα των ΥΕ ΙΙΓ ή ΠΓ χρόνων (ΑΔ 20(1965): Χρονικά, σ. 233-235).

440. Οι Waterhouse και Simpson (ό.π.) ισχυρίζονται ότι η πρόχους βρέθηκε ύστερα από δική τους έρευνα, όμως ο Τζούφης στην έκθεσή του (ό.π.) γράφει ότι τη βρήκε αυτός μαζί με άλλα όστρακα.

441. Τα παραπάνω όστρακα θα συγκεντρώθηκαν μετά την αναμόχλευση των χωμάτων και τη διάλυση του τάφου που έγινε από θησαυροθήρες τα τελευταία χρόνια.

χρόνων. Κόρνιτσα ονομάζεται μία ομαλή και καλλιεργούμενη κατά το μεγαλύτερο μέρος της πλαγιά, στο σημείο που βρίσκεται το καλύβι και το μαντρί του Πήλιουρα (Σ χ έ δ. 113). Στο μαντρί και στις πεζούλες των χωραφιών βρέθηκαν (καλοκαίρι 1982) χονδρά χειροποίητα όστρακα, κυρίως θραύσματα πύθων και λαβές αγγείων των μυκηναϊκών χρόνων, τμήμα από λίθινη αξίνα και λίθινος τριπτήρας. Σε απόσταση 50 μ. περίπου πιο κάτω από το καλύβι του Πήλιουρα, στη ρεματιά, υπάρχει ένα πηγάδι, το μοναδικό σήμερα στην περιοχή της Βασκίνας, που δε στερεύει το καλοκαίρι και που έχει σταθερή στάθμη σε όλη τη διάρκεια του έτους⁴⁴². Υπάρχει ακόμη μία μικρή πηγή 100 μ. περίπου νότια από το καλύβι του Πήλιουρα, μέσα σ' ένα μικρό ρέμα που βγάζει νερό από τα Χριστούγεννα μέχρι τον Ιούνιο.

Με βάση τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι στη θέση Κόρνιτσα της Βασκίνας υπήρχε στα μυκηναϊκά χρόνια μία μικρή κτηνοτροφική εγκατάσταση. Δεν αποκλείεται να υπάρχουν κι άλλες παρόμοιες εγκαταστάσεις ή μεμονωμένες οικήσεις και σε άλλα σημεία της Βασκίνας.

ΠΑΛΙΟΧΩΡΑ

Παρόλο που δεν υπάρχουν μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα, πρέπει να θεωρηθεί πιθανό ότι στο εύφορο υψίπεδο της *Παλιόχωρας* (Π ί ν. 56β) πρέπει να υπήρχαν εγκαταστάσεις από την εποχή του Χαλκού. Ο Ρωμαίος αναφέρει ότι στην Παλιόχωρα υπάρχουν ίχνη αρχαίου συνοικισμού, χωρίς να δίνει πουθενά στα γραπτά του για την Κυνουρία καμιά άλλη σχετική πληροφορία⁴⁴³. Ο Leake (*Peloponnesiaca*, σ. 339) γράφει ότι υπάρχουν μερικά αρχαία θεμέλια κοντά στην καταβόθρα της Παλιόχωρας.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Αγίου Ανδρέα βρίσκεται μία μελαμβαφής κύλικα του β' τέταρτου του 5ου αι. π.Χ., που προέρχεται από την Παλιόχωρα⁴⁴⁴ (Σ χ έ δ. 78· Π ί ν. 56α). Επίσης, σύμφωνα με πληροφορία του Τυριώτη Νικ. Γκουβίση, στα Σαραντέικα κτήματα βρέθηκε παλιότερα ένας τάφος με ένα σκελετό, ένα πήλινο λυχνάρι και ένα αγγείο, απ' το οποίο σωζόταν μόνο η βάση.

Το 1983 βρέθηκαν στη Σοχά, από κάτοικο της περιοχής, κεραμίδες και όστρακα ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων (Αρχαιολογική Συλλογή Λεωνιδίου).

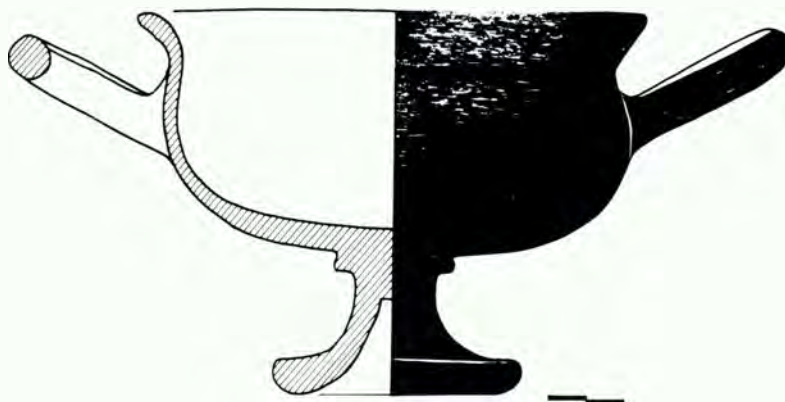
ΚΑΜΠΟΣ ΚΑΡΥΑΣ

Στον Κάμπο της Μονής Καρυάς, σε μικρή απόσταση και νότια απ' τη Μονή, επισημάνθηκαν σε αυτοψία μου (13-7-86) λείψανα εγκατάστασης (κεραμική, θραύσματα από μυλόλιθους, λίθινοι τριπτήρες), που χρονολογούνται από τα μυκηναϊκά μέχρι τα βυζαντινά χρόνια. Στο ρέμα του Αητού και στην *Αγλαντινίτσα* παλιότερα είχαν βρεθεί τάφοι με κτερίσματα.

442. Σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, κάποια χρονιά που υπήρχε μεγάλη ανομβρία και σώθηκαν τα νερά των δεξαμενών, όλοι οι κάτοικοι της Βασκίνας υδρεύονταν από το πηγάδι αυτό. Παλιότερα υπήρχε κι ένα άλλο πηγάδι στην Πάνω Βασκίνα, αλλά το έκλεισαν επί Τουρκοκρατίας για να μην κατοικήσουν οι Τούρκοι στην περιοχή.

443. ΠΑΑ 30(1955), σ. 98. Το πιο πιθανό είναι ο Ρωμαίος να μην επισκέφθηκε ο ίδιος την Παλιόχωρα, αλλά να βασίστηκε σε πληροφορίες που έλεγαν για αρχαίο συνοικισμό και εννοούσαν τα μεσαιωνικά λείψανα της Παλιόχωρας. Αυτό συμπεραίνεται κι απ' το γεγονός ότι ο Ρωμαίος (ό.π.) γράφει: «...εὑρίσκεται ἡ Παλιόχωρα μέ ἔχνη ἀρχαίου συνοικισμού καὶ λείψανα μεσαιωνικοῦ φρουρίου», χωρίς να αναφέρει τα εκτεταμένα λείψανα του μεσαιωνικού οικισμού.

444. Ύψος 0,10, διάμετρος χείλους 0,125 μ. Πηλός καφεκίτρινος λεπτός. Δυστυχώς δεν υπάρχει καμία πληροφορία για την ακριβή θέση της εύρεσης. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι βρέθηκε σε τάφο της Παλιόχωρας. Για το είδος της κύλικας πρβλ. *Agora XII*, σ. 96, αριθ. 442-443, πίν. 20. Πρβλ. και κύλικα που βρέθηκε στους Αλιείς της Αργολίδας (*Dengate*, ό.π., σ. 306 αριθ. 112, πίν. 75).

Σχέδ. 78. Παλιόχωρα. Μελαμβαφής
κύλικα.

Η θέση προσφέρεται για βοσκότοπους και το έδαφος είναι κατάλληλο για καλλιέργεια σιτηρών και ψυχανθών. Οι ανάγκες για νερό, για τους κατοίκους και τα ζώα της εγκατάστασης, θα καλύπτονταν από το πηγάδι Ανάβολου.

Όπως δείχνουν τα δεδομένα, θα υπήρχε εδώ μία μικρή κτηνοτροφική εποχιακή εγκατάσταση.

Σοβάλα Πραστού

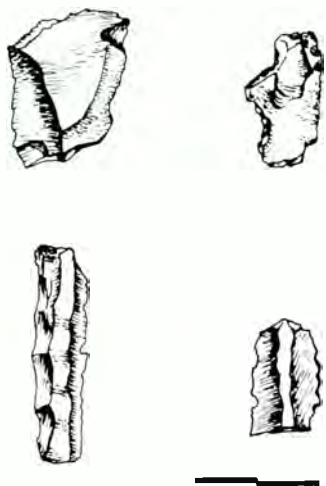
Η θέση βρίσκεται 5 χλμ. περίπου Α.ΝΑ. του Πραστού, στο δυτικό πρηνές του υψώματος Κούτρουφας (Πί ν. 57β). Η περιοχή είναι σχετικά ομαλή και καλλιεργείται με σιτηρά, η δε βλάστηση είναι θαμνώδης και δεν υπάρχουν πηγές, αλλά οι ανάγκες σε νερό καλύπτονται από πηγάδια.

Πολύ κοντά στο πηγάδι του Μαν. Σούρσου υπάρχει ένας τύμβος διαμέτρου 20 μ. περίπου και ύψους 1-2 μ. (Πί ν. 58β). Πριν από μερικά χρόνια είχαν βρεθεί εδώ, κατά το όργωμα, μερικοί τάφοι με σκελετούς και αγγεία, μεταξύ των οποίων και μία μυκηναϊκή πρόχους της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου (Πί ν. 57α). Η επιφανειακή έρευνα στον τύμβο έδωσε ένα τμήμα λαβής από χειροποίητο άβαφο αγγείο και θραύσματα μυκηναϊκών σκύφων. Αρκετές πλακαρές πέτρες, που προέρχονται από τους διαλυμένους τάφους, είναι κτισμένες στη διπλανή πεζούλα. Περίπου 100 μ. ΝΔ. από τον τύμβο, στα μαντριά του Ν. Σούρσου, βρέθηκε πριν από 40 χρόνια ακέραιο ένα μεγάλο πιθάρι. Σε αυτοψία μου στον ίδιο χώρο σημείωσα την ύπαρξη λεπίδων και θραυσμάτων οψιανού και κεραμικής ΠΕ και μυκηναϊκών χρόνων.

Ανατολικά από τον τύμβο σε απόσταση 150 μ. περίπου, στα μαντριά του Π. Σούρσου, βρέθηκαν ύστερα από επιφανειακή έρευνα οψιανοί (Σχέδ. 79), θραύσμα λίθινου εργαλείου από μελανή σκληρή πέτρα, αρκετά όστρακα ΠΕ χρόνων και λίγα μυκηναϊκών. Παρατηρήθηκαν αρκετά θραύσματα πίθων, κυρίως από το λαιμό και τη βάση. Τα ΠΕ όστρακα είναι από χονδρό ερυθρωπό πηλό και διακοσμούνται με ανάγλυφες ζώνες που έχουν σειρές με επάλληλες φολίδες⁴⁴⁵ ή ζικζακωτά μοτίβα⁴⁴⁶, ενώ σε άλλα υπάρχει ονυχωτή διακόσμηση⁴⁴⁷.

445. Πρβλ. Tiryns IV, σ. 33 πίν. XIV:16, XVIII:9. Asine, II, σ. 108, αριθ. 210, εικ. 110.

446. Πρβλ. Tiryns IV, σ. 42 πίν. XVI:1,10-11.

Σχέδ. 79. Σοβάλα Πραστού. Οψιανοί.

Ανήκουν στην ΠΕ II περίοδο (Πί ν. 58α). Από τα μυκηναϊκά μερικά ανήκουν σε άβαφους σκύφους. Αν και δε βρέθηκαν χαρακτηριστικά όστρακα των ΜΕ χρόνων, δεν αποκλείεται να ανήκουν σ' αυτή την περίοδο μερικά από τα χειροποίητα που βρέθηκαν. Εκτός από τους οψιανούς που αναφέρθηκαν, ο Δημ. Τσαγκούρης είχε βρει πριν από λίγα χρόνια μερικούς ακόμη στο ίδιο σημείο, τώρα στην Αρχαιολογική Συλλογή του Αγίου Ανδρέα⁴⁴⁸. Πρέπει να σημειωθεί ότι πολλά από τα όστρακα και τους οψιανούς βρέθηκαν μέσα στο χώρο των σημειωμένων μαντριών και του καλυβιού του Σούρσου.

Η έκταση των λειψάνων μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε εδώ την ύπαρξη μιας μικρής κτηνοτροφικής εγκατάστασης. Τα παλιότερα όστρακα μαρτυρούν την ύπαρξή της στα ΠΕ II χρόνια και στη συνέχεια στα μυκηναϊκά. Με πιθανότητα μπορούμε να πούμε ότι δε θα είχαμε διακοπή στη ΜΕ περίοδο. Λόγω του υψομέτρου και της φύσης του εδάφους η θέση θα κατοικούνταν μόνο κατά τη θερινή περίοδο, από την άνοιξη μέχρι και το φθινόπωρο. Ο τύμβος θα χρησίμευε ασφαλώς ως κοινό νεκροταφείο της μικρής εγκατάστασης που προαναφέραμε και των διασκορπισμένων στις γύρω πλαγιές μεμονωμένων οικήσεων.

Πολίχνη (Πούλιθρα)

Σε απόσταση 4 χλμ. νότια από την Πλάκα Λεωνιδίου, στην Παραλία των Πουλίθρων, και συγκεκριμένα στο λόφο *Βίγλα* που υψώνεται πάνω από τη θάλασσα, υπάρχει ένας αρχαίος οχυρωμένος οικισμός (Σχέδ. 113· Πί ν. 59δ). Την οχύρωση αναφέρουν οι Wace και Hasluck⁴⁴⁹ και τοποθετούν εδώ με πιθανότητα την αρχαία *Πολίχνη*. Ο Ρωμαίος βασισμένος στη διάσωση του αρχαίου ονόματος στο όνομα του σύγχρονου χωριού Πούλιθρα (στα τσακώ-

447. Πρβλ. Tiryns V, σ. 82 πίν. 41, 1:4.

448. Με βάση την πληροφορία για την προέλευση των οψιανών που μου έδωσε ο Άλκης Βοζίκης με τη βοήθεια του Δ. Τσαγκούρη, πραγματοποίησα την αυτοψία και στη συνέχεια τον εντοπισμό της θέσης.

449. BSA 15(1908-1909), σ. 176, εικ. 12. Οι Wace και Hasluck στήριξαν την ταύτισή τους στην ύπαρξη της οχύρωσης.

νικα Πούλιχρα και στον ενικό Πούλιχρε, όπου το $\chi\rho\epsilon\kappa$ του $\chi\nu$, οπότε από την αιτιατική τάν Πολίχναν προέκυψαν τα Πούλιθρα), ταυτίζει με βεβαιότητα τη θέση με την Πολίχνη⁴⁵⁰.

Ο λόφος Βίγλα (υψ. 159 μ.) δεσπόζει στη γύρω περιοχή και στον όρμο των Πουλίθρων. Στην κορυφή του και γύρω απ' αυτήν σώζονται λείψανα αρχαίου οικισμού, που ζώνεται από ισχυρό τείχος κτισμένο κατά το ψευδοϊσόδομο και το ψευδοπολυγωνικό σύστημα (Πί ν. 60β). Το τείχος της δυτικής πλευράς (Πί ν. 60α) μπορεί να χρονολογηθεί ανάμεσα στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. και στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.⁴⁵¹. Μέσα στον περίβολο, ιδιαίτερα κατά τη νότια πλευρά, υπάρχουν μεγάλοι αναλημματικοί τοίχοι. Νότια από την κορυφή υπάρχει μία απιόσχημη δεξαμενή λαξευμένη στο φυσικό βράχο. Το στόμιο αποτελείται από μεγάλες δουλεμένες πέτρες και έχει διάμετρο 0,90 μ. Μια παρόμοια δεξαμενή με πληροφόρησαν πως βρίσκεται νότια από τη Βίγλα, στη θέση *Νταρντί*. Μελαμβαφή και άβαφα όστρακα είναι διάσπαρτα στην επιφάνεια. Ένα θραύσμα οψιανού βρέθηκε στο δυτικό τμήμα του περιβόλου.

Τα λιγοστά ευρήματα που έχουμε απ' την αρχαία Πολίχνη βρέθηκαν σε τάφους ΒΔ. του λόφου, κοντά στο δρόμο Πουλίθρων-Πελετών και παραδόθηκαν το 1964 στο Μουσείο του Άστρους. Πρόκειται για μία μελαμβαφή πρόχου (Σ χ έ δ. 80,3· Πί ν. 59γ) των ελληνιστικών χρόνων και μερικά μυροδοχεία (Σ χ έ δ. 80,1-2· Πί ν. 59 α-β) του 2ου αι. π.Χ.⁴⁵².

Αναμφίβολα ο αρχαίος οικισμός της Βίγλας ταυτίζεται με την Πολίχνη. Όπως δηλώνει και το όνομα, που αναφέρεται μόνο από τον Πολύβιο⁴⁵³, ο οικισμός δεν αναπτύχθηκε ποτέ σε σημαντική πόλη, αφού το κύριο κέντρο της περιοχής, οι Πρασιές, βρίσκονταν τόσο κοντά. Περισσότερο πρέπει να έπαιζε το ρόλο ενισχυτικού αντίποδα για τις Πρασιές, γιατί λόγω της γεωγραφικής του θέσης έλεγχε τα περάσματα από τα νότια και επιπλέον σε περίπτωση κινδύνου μπορούσε να τις βοηθήσει.

Στα μεσαιωνικά χρόνια κτίστηκε στην κορυφή του λόφου ένας τετράγωνος πύργος πλευράς 5 μ., που θα χρησίμευε για παρατηρητήριο. Έτσι ερμηνεύεται πειστικά και το νεότερο τοπωνύμιο Βίγλα.

Τύρος

Πάνω και νότια από τη σημερινή Παραλία του Τυρού και των Σαπουνακείων, υψώνεται ο λόφος *Κάστρο* με αρχαίο οχυρωμένο οικισμό στην κορυφή του (Σ χ έ δ. 113· Πί ν. 61α, 62α). Τα ερείπια αναφέρει ο Leake⁴⁵⁴ και πρώτος επισήμανε ότι το αρχαίο όνομα του οικισμού διατηρήθηκε στο σύγχρονο χωριό *Τυρός*. Ο Boblaye⁴⁵⁵, βασισμένος στις πληροφορίες του Lagarde, τοποθετεί εδώ τις Πρασιές, προσθέτοντας ότι ο Lagarde βρήκε επιγραφές και

450. ΠΑΕ 1911, σ. 276-277.

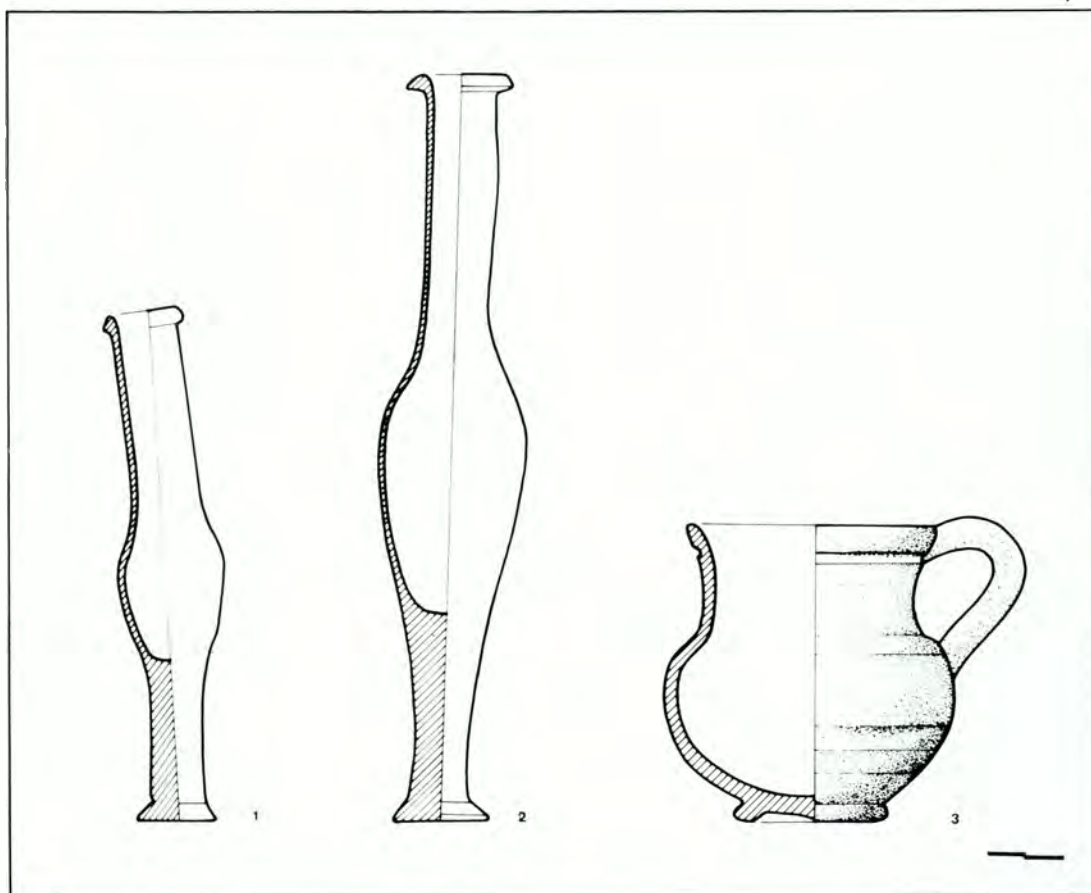
451. Ανάλογο παράδειγμα τοιχοδομίας έχουμε στην ακρόπολη της Επιδαύρου. Βλ. J. Schilbach, *Festungsmauern des ersten Jahrtausends vor Christus in der Argolis*, München 1975, σ. 69, πίν. 22:3.

452. Ύψος πρόχου 0,79, διάμετρος στομίου 0,065 μ. Πηλός ερυθροκίτρινος λεπτός που αλευρώνει. Οι διαστάσεις των μυροδοχείων είναι: α) Ύψος 0,192, διάμ. κοιλιάς 0,04 μ. β) Ύψος 0,18, διάμ. κοιλιάς 0,065 μ. γ) Ύψος 0,132, διάμ. κοιλιάς 0,03 μ. Στο α' ο πηλός είναι τεφρός, ενώ στο β' και το γ' είναι κεραμόχρους με μικρά χαλίκια. Στο β' υπάρχει αραιό μαύρο χρώμα στο χείλος και την απόληξη του λαιμού. Για παρόμοια μυροδοχεία που βρέθηκαν στο Άργος βλ. BCH 94(1970), σ. 501, εικ. 165-171.

453. Πολύβιος IV.36.3-6 (βλ. υποσημ. 434). Ο Leake (*Morea III*, σ. 10-11. *Peloponnesiaca*, σ. 364), βασισμένος μόνο στις πληροφορίες του Πολύβιου τοποθετεί με πιθανότητα την Πολίχνη κοντά στο χωριό Κουνουπιά.

454. Leake, *Morea II*, σ. 496 και *Peloponnesiaca*, σ. 294-295, 299-300.

455. Boblaye, *Recherches*, σ. 102.

Σχέδ. 80. Τυρός: 1-2. Μυροδοχεία, 3. Πρόχους.

νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων. Ο Ross⁴⁵⁶ και ο Curtius⁴⁵⁷ αναφέρουν τα ερείπια και τοποθετούν εδώ τις Πρασιές, ενώ ο Bursian⁴⁵⁸ τα ταυτίζει με τον αρχαίο οικισμό Τύρο. Ο Ρωμαίος⁴⁵⁹ έδωσε περισσότερες πληροφορίες για τα λείψανα του οικισμού και, με την ανασκαφή του στον Προφήτη Ηλία Μελάνων, όπου το ιερό του Απόλλωνα Τυρίτα, βεβαίωσε την υπόθεση ότι το όνομα του αρχαίου οικισμού διασώθηκε στο σημερινό χωριό. Οι Waterhouse και Simpson⁴⁶⁰ βρήκαν στο λόφο ΠΕ κεραμική και έναν πυριτόλιθο, ίσως από αιχμή βέλους. Η υπόλοιπη κεραμική που παρατήρησαν ήταν μελαμβαφή όστρακα.

Το τείχος περιτρέχει την κορυφή του λόφου, η οποία στο ψηλότερο σημείο της είναι βραχώδης και ανώμαλη. Σώζεται κυρίως στη βόρεια πλευρά του λόφου, σε μήκος 300 μ. περίπου, με τέσσερις τετράγωνους πύργους και έναν ημικυκλικό. Έχει τοιχοδομία πολυγωνική, αλλά

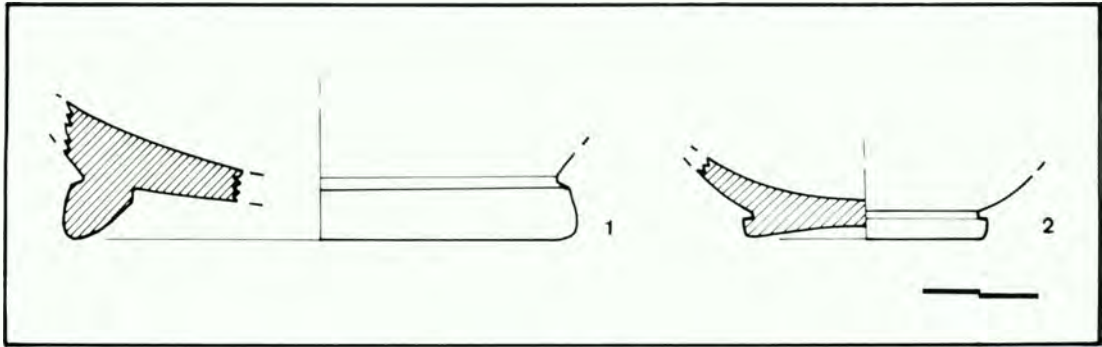
456. Ross, Reisen, σ. 165 κ.ε.

457. Curtius, Pelop. II, σ. 305.

458. Bursian, Geogr. II, σ. 136-137.

459. ΠΑΕ 1911, σ. 270-271, εικ. 11.

460. BSA 56(1961), σ. 131, πίν. 22d, 24 α:8.

Σχέδ. 81. Τυρός: 1-2. Θραύσματα αγγείων.

όχι επιμελημένη, με αδρά δουλεμένη την εξωτερική επιφάνεια των λίθων, και σε μερικά σημεία σώζεται σε ύψος 4 μ. (Πί ν. 61β, 62β). Ένας πύργος της βόρειας πλευράς έχει μήκος μετώπου 4,80 μ., εξέχει από το τείχος 3,30 μ. και διασώζει έξι στρώσεις λίθων συνολικού ύψους 3 μ. Ένας λίθος στην κατώτατη στρώση του ίδιου πύργου έχει μήκος 2,45, ύψος 0,80 και πάχος 0,90 μ. Το πάχος του τείχους είναι 2,30 μ. και σύμφωνα με την τοιχοδομία του μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁴⁶¹. Στη νότια πλευρά του λόφου διατηρούνται μερικά τμήματα του τείχους και αναλημματικοί τοίχοι με τοιχοδομία σαν εκείνη του τείχους.

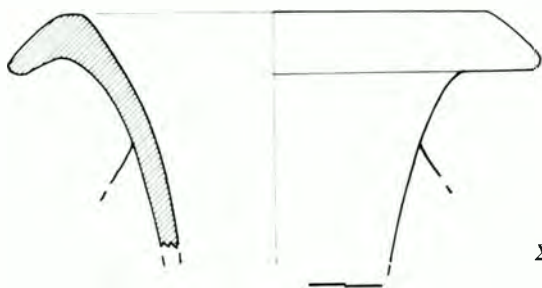
Μέσα στον οχυρωτικό περίβολο βρέθηκαν λίθινοι τριπτήρες και όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Σημειώνουμε τμήμα από βάση άβαφου σκύφου τεφρού πηλού (Σχέδ. 81,1), άλλο από βάση μικρού σκύφου με μαύρο χρώμα εξωτερικά και κόκκινο εσωτερικά (Σχέδ. 81,2) και λαιμό άβαφου αμφορέα (Σχέδ. 82). Στο Δημαρχείο Λεωνιδίου βρίσκονται μία πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα, ένα θραύσμα σκύφου με δικτυωτή διακόσμηση, του δεύτερου μισού του 4ου αι. π.Χ., και λίγα όστρακα από μελαμβαφή και άβαφα αγγεία (Πί ν. 63α).

Ο Ρωμαίος (ό.π.) αναφέρει ότι στις αρχές του αιώνα είχε βρεθεί από τον Α. Μαστοράκη χάλκινος επιμήκης κύβος με έξι έδρες, μήκους 0,09 μ., που απέληγε και στα δύο του άκρα σε κεφαλή λιονταριού, και το συσχετίζει με άλλους παρόμοιους του ιερού της Ορθίας. Από τον Σαπουνακιώτη Μιχάλη Μπουζιάνη πληροφορήθηκα ότι παλιότερα υπήρχε κοντά στην κορυφή του Κάστρου μία μαρμάρινη πλάκα με λατινικά γράμματα, αλλά αργότερα χάθηκε. Μήπως είναι η ίδια που είδε και ο Lagarde; Το 1969 κάτω από το λόφο, στην αυλή της εκκλησίας της Μεταμορφώσεως, βρέθηκαν υπολείμματα κτιρίου, ίσως των ρωμαϊκών χρόνων.

Αναμφισβήτητα τα ερείπια του αρχαίου οικισμού στο Κάστρο πρέπει να αποδοθούν στον οικισμό *Τύρο* που αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο⁴⁶². Η διάσωση του ονόματος στο

461. Ανάλογο παράδειγμα τοιχοδομίας έχουμε στο Καστράκι Αργολίδος. Βλ. Schilbach (ό.π.), πίν. 17:2 και 18:2.

462. Στεφ. Βυζάντιος: *Τύρος, νήσος εν Φοινίκη από Τύρου του Φοίνικος. έστι και Τύρος της Λακωνικής και νήσος προς τη Έρυθρά θαλάσση, ήν Άρτεμίδωρος Τύλον δια του λ. καλεϊ. Σε επιγραφή των Δελφών μετά τη συμπλήρωση διαβάσθηκε: επί Χαριξένου άρχοντος εν Δελφοϊς... κόμα Λακεδαιμονίων Τυρίται βούς άνέθεσαν τώι θεώι έξ Οίαν [θ] αιάν πεντήκοντα. Βλ. AM 31(1906), σ. 551, και SIG³, 407. Η επιγραφή αυτή δεν μπορεί να ληφθεί υπόψη ως σίγουρη μαρτυρία, γιατί η συμπλήρωση *Τυρίται* είναι αμφίβολη, αφού η επιφάνεια του βάθρου είναι πολύ φθαρμένη και επιπλέον υπάρχει διαφωνία μεταξύ των μελετητών. Ο Pomtow διάβασε *Πυρίται*, ενώ ο Leger υποστήριξε ότι πρακτικά είναι αδύνατο να διαβαστεί αυτό το σημείο. Ο J. Bousquet (Inscriptions de Delphes, BCH 90(1966),*

Σχέδ. 82. Τυρός. Λαιμός αμφορέα.

σημερινό χωριό Τυρός⁴⁶³ και, επιπλέον, το επίθετο Τυρίτας του Απόλλωνα, που λατρευόταν στη γειτονική κορυφή, αποτελούν αδιάσειστα επιχειρήματα για την ταύτιση. Ο οικισμός θα πρέπει να άκμασε κυρίως τα ελληνιστικά χρόνια, αλλά συνέχισε να ζει και στα ρωμαϊκά.

Παλιοχώρι

Πολύ κοντά στο Παλιοχώρι, σε απόσταση 1 χλμ. περίπου ανατολικά του, στη νότια πλαγιά του υψώματος μικρή *Τούρλα*, καθώς και στη νοτιοανατολική άκρη του χωριού, στα χωράφια του Συκώκη, βρέθηκαν στο α' τέταρτο του αιώνα μας αρκετοί τάφοι μυκηναϊκών χρόνων⁴⁶⁴. Οι περισσότεροι βρέθηκαν στη μικρή *Τούρλα* τυχαία, όταν κατά καιρούς οι Παλιοχωρίτες έβγαζαν άμμο στην πλαγιά. Οι πληροφορίες αναφέρουν περίπου τριάντα τάφους, απ' τους οποίους όμως σήμερα σώζονται ελάχιστα λείψανα κρυμμένα μέσα στους θάμνους, εκτός από έναν που διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Είναι ένας ελλειψοειδής θολωτός τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστάσεις 3,20 × 2,40 μ.⁴⁶⁵. Είναι κτισμένος με μικρές αδούλευτες πέτρες κατά το εκφορικό σύστημα και τα τοιχώματά του διατηρούνται μέχρι το υπέρθυρο, και λίγο πιο πάνω απ' αυτό στη δυτική πλευρά, με μέγιστο ύψος 1,50 μ. Η είσοδος, στην οποία οδηγούσε ένας διάδρομος μήκους 1,20 μ., βρισκόταν στην ανατολική πλευρά και είχε άνοιγμα 0,80 μ. Μία μεγάλη πλακαρή πέτρα, διαστ. 1,67 × 0,39 × 0,27 μ., που χρησίμευε για υπέρθυρο, βρίσκεται ακόμη στην αρχική της θέση (Πί ν. 63β). Μέσα στον τάφο βρέθηκε μόνο ένας σκελετός και ένα θραύσμα από ΥΕ ΙΙ αλάβαστρο στην απόλη-

σ. 428-430, εικ. 1) διαβάξει *Τυρίται* και παραθέτει τις απόψεις όλων των μελετητών, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τα προβλήματα της επιγραφής. Η επιγραφή χρονολογείται στα 275 π.Χ., όταν, σύμφωνα με τα ιστορικά δεδομένα, ο οικισμός Τύρος ανήκε στην Αργολίδα κι όχι στη Λακωνία.

463. Οι Τυριώτες προσπαθώντας να ερμηνεύσουν τις αρχαίες ταφές με τα κτερίσματα που βρίσκονται στα χωράφια τους, λένε την παρακάτω ιστορία (αφήγηση Νικ. Γκουβίση): «Οι παλαιοί άνθρωποι ήταν πολύ ψηλοί και δυνατοί και δεν υπολογίζανε τίποτα· όσο είναι το δικό μας πόδι, ήτανε το καλάμι τους. Ο θεός για να τους τιμωρήσει, τους έρριξε τα σιδεροκούνουπα και κλειστήκανε στις τρούπες για να γλυτώσουν. Σκάβανε στη γη γούβες και κλεινότανε μέσα· πάνου έβαναν μία πλάκα. Έπαιρναν μαζί τους φαί, νερό, κρασί, πιατάκια, κανατάκια και το λυχνάρι τους. Όταν τους σωνότανε το φαί, πεθαίνανε». Παρόμοια παράδοση άκουσα και στην Πλάκα Λεωνιδίου.

464. Μ. Δέφνερ, *Τά Λυμπιοχώρια, Χρονικά Παλιοχωρίου Κυνουρίας*, Αθήνα 1949, σ. 115. Κ.Α. Ρωμαίος, *Αρχαιολογία σχετική με τό Παλιοχώρι, Χρονικά Παλιοχωρίου Κυνουρίας*, Αθήνα 1949, σ. 9 και αναδημοσίευση στα ΜΜ, σ. 153. Η. Waterhouse - R. H. Simpson, *Prehistoric Laconia: Part II*, BSA 56(1961), σ. 132-135. Κ. Συριόπουλος, *Η προϊστορία της Πελοποννήσου*, Αθήναι 1964, σ. 57-58, 93, 464.

465. Ο Deffner (ό.π.) δίνει διαστάσεις 2,70 × 1,20 μ. Η διαφορά αυτή δικαιολογείται μόνο, αν δεχθούμε ότι ο Deffner έκανε λάθος στις μετρήσεις ή ότι είχε άλλον παρόμοιο τάφο υπόψη του με σωζόμενο και εκεί το υπέρθυρο.

ξη του δρόμου (BSA 56 (1961), σ. 134). Ο τάφος πρέπει να ήταν ταραγμένος από τα παλιότερα χρόνια. Για τους υπόλοιπους τάφους της μικρής Τούρλας δεν υπάρχουν καθόλου πληροφορίες.

Στο χωράφι του Π. Συκώκη βρέθηκαν τρεις τάφοι, δύο κιβωτιόσχημοι και ένας θολωτός, παρόμοιος με της μικρής Τούρλας. Από τους κιβωτιόσχημους ο ένας έχει καταστραφεί σχεδόν εντελώς, ενώ από το δεύτερο γνωρίζουμε μόνο τη θέση που βρέθηκε, λίγο πιο πάνω από το αλώνι, στο μεγάλο πουρνάρι. Στο δεύτερο τάφο, σύμφωνα με πληροφορίες του φιλόλογου Βασ. Συκώκη, που μου υπέδειξε και τη θέση του, βρέθηκαν δύο σκελετοί. Γι' αυτούς τους δύο τάφους δεν έχουμε πληροφορίες για κτερίσματα⁴⁶⁶.

Ο θολωτός τάφος, με προσανατολισμό Β.-Ν., είχε διαστάσεις 2,40 × 1,10 μ. κάτω στο δάπεδο και 1,80 × 0,50 μ. πάνω. Το σωζόμενο ύψος των τοιχωμάτων ήταν παλιότερα 1,50 μ. Ίχνη εισόδου παρατηρήθηκαν στο βόρειο άκρο του τάφου. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν αγγεία και είκοσι δύο σκελετοί. Αρκετά χρόνια μετά την εξερεύνησή του, ίσως το 1938, οι Waterhouse και Simpson βρήκαν στο βόρειο άκρο του μία κύλικα με μαύρο επίχρυσμα και μερικά όστρακα όχι παλιότερα από την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο⁴⁶⁷.

Οι τάφοι στο χωράφι του Π. Συκώκη και στην πλαγιά της μικρής Τούρλας εξερευνήθηκαν από τον γλωσσολόγο M. Deffner, ίσως το 1923⁴⁶⁸, και συγκεντρώθηκαν τελικά 22 αγγεία μυκηναϊκών χρόνων, που στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. ευρ. Συλλογής Μυκηνών 6262-6283)⁴⁶⁹. Οι Waterhouse και Simpson διστάζουν να δεχθούν ότι όλα τα αγγεία προέρχονται από το θολωτό τάφο στο χωράφι του Συκώκη, γιατί τα περισσότερα ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο και μόνο τέσσερα στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΑ, ενώ η κύλικα με το μαύρο επίχρυσμα ανήκει, το ενωρίτερο, στην ΥΕ ΙΙΒ, και πιστεύουν ότι βρέθηκαν στους τάφους της μικρής Τούρλας. Πραγματικά, δεν είναι δυνατόν όλα τα αγγεία να προέρχονται από τον τάφο που βρέθηκε στο χωράφι του Συκώκη, γιατί ο Deffner δεν εξερεύνησε μόνο αυτόν αλλά και όσους είχαν επισημανθεί στη μικρή Τούρλα. Η σύγχυση οφείλεται στο ευρετήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, όπου αναγράφεται ότι όλα τα αγγεία βρέθηκαν «ἐν τῷ κτήματι τοῦ Π. Συκώκη» (Καστριώτης, ό.π.). Παρακάτω όμως διαβάζουμε ότι βρέθηκαν «ἐντὸς σπηλαιωδῶν τάφων»· οι σπηλαιώδεις τάφοι όμως μας οδηγούν στη μικρή Τούρλα. Η αντίφαση στα γραφόμενα του ευρετηρίου του Μουσείου ξεδιαλύνεται με μια διαφωτιστική πληροφορία του Ρωμαίου (ό.π.), που λέει ότι ο Deffner εξερεύνησε μυκηναϊκούς σπηλαιώδεις τάφους που βρέθηκαν από μαστόρους οι οποίοι γύρευαν άμμο. Είναι γνωστό όμως ότι άμμο έβγαζαν στη μικρή Τούρλα κι όχι στο χωράφι του Συκώκη. Έτσι οι αντιφατικές πληροφορίες του ευρετηρίου δεν αναιρούν η μία την άλλη, αλλά αλληλοσυμπληρώνονται τελικά, γιατί είναι βέβαιο επίσης ότι μερικά από τα αγγεία βρέθηκαν στον τάφο που επισήμανε στο χωράφι του ο Π. Συκώκης (εφημ. Κυνουριακή Ζωή, ό.π.).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι τα αγγεία που κατατέθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο προέρχονται όχι μόνο από το θολωτό τάφο στο χωράφι του Συκώκη, αλλά και

466. Οι Waterhouse και Simpson (ό.π.) αμφισβητούν τη χρονολόγηση των δύο αυτών τάφων στα μυκηναϊκά χρόνια, επικαλούμενοι το σχήμα και τον τρόπο κατασκευής τους.

467. Οι Waterhouse και Simpson (ό.π., σ. 134-135) παρατηρούν ομοιότητες ανάμεσα στους δύο θολωτούς τάφους του Παλαιοχωρίου, όπως και σε εκείνον της Βασκίνας, με παρόμοιους του Θορικού και υποθέτουν ότι οι κάτοικοι ήλθαν από την Αττική διά θαλάσσης.

468. Πρέπει να θεωρηθεί πιθανό ότι η εξερεύνηση των τάφων από τον Deffner έγινε το 1923. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί το έτος παράδοσης των αγγείων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (1923-1925) και μία σχετική πληροφορία σε υποσημείωση σε άρθρο του Deffner «Τά Λυμπιοχώρια», στην εφημ. Κυνουριακή Ζωή, αριθ. φύλλου 8, 1 Μαρτίου 1932.

469. Π. Καστριώτης, Νέα προσκτήματα Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από το 1923-1925, ΑΔ 1922-25: Παράρτημα, σ. 18, εικ. 1-5. Ο Καστριώτης γράφει ότι τα αγγεία ήταν είκοσιένα, ενώ στην πραγματικότητα ήταν είκοσι δύο, όπως φαίνεται και από τους αριθμούς του ευρετηρίου.

από τους άλλους τάφους της μικρής Τούρλας. Πρέπει να υπολογίσουμε επίσης ότι θα βρέθηκαν περισσότερα αγγεία, αλλά κρατήθηκαν μόνο τα ολόκληρα και όσα σώζονταν καλύτερα. Στην εφημερίδα Κυνουριακή Ζωή (ό.π.) υπάρχει η πληροφορία ότι παραδόθηκαν «τά ἀρτιώτερα τούτων»⁴⁷⁰.

Παρόλο που τα αγγεία από το Παλιοχώρι τα είχε σχεδόν όλα υπόψη του ο Furumark⁴⁷¹, κι έκανε για τα περισσότερα τις ανάλογες συσχετίσεις, και οι Waterhouse και Simpson (ό.π., σ. 132-133) δημοσίευσαν σχετικό κατάλογο, κρίθηκε σκόπιμο να δοθούν εδώ με περισσότερες λεπτομέρειες, να φωτογραφηθούν όλα και να σχεδιασθούν τα πιο αντιπροσωπευτικά: η μέχρι τώρα αναφορά στο ενδιαφέρον αυτό σύνολο δεν ήταν πλήρης (όχι πλήρης και καλή φωτογράφιση, κανένα σχέδιο, μπέρδεμα των αγγείων με τον αριθμό του μητρώου τους κτλ.).

ΚΥΑΘΟΙ

1. Αριθ. 6272. MP, 485, σχήμα 211. ΑΔ, ό.π., εικ. 1 β. BSA, ό.π., σ. 133, πίν. 23 c. Σώζεται ακέραιος. Ύψος 0,07 μ. Το σώμα διακοσμείται με τρεις διπλούς πελέκεις σε συνδυασμό με το *ιερόν ἄμμα*. Η στεφάνη του χείλους διακοσμείται εξωτερικά με σειρά από μαύρες «σταγόνες», ενώ ο λαιμός ξεχωρίζει από το σώμα του αγγείου με δύο μαύρες παράλληλες ταινίες. Από την κάτω ταινία ξεκινούν οδοντωτές απολήξεις που σε τρία σημεία γίνονται τριπλά κρόσσια και παρεμβάλλονται στους διπλούς πελέκεις. Η βάση του αγγείου και η ρίζα της ταινιωτής λαβής τονίζονται με μαύρο χρώμα. Μαύρο χρώμα καλύπτει και το εσωτερικό του αγγείου. Σύμφωνα με τον Furumark ο κύαθος αυτός προέρχεται από την Κρήτη (Σ χ έ δ. 83,1· Π ί ν. 64α). ΥΕ I/IIA περίοδος.

2. Αριθ. 6271. MP, 485, σχήμα 211, μοτίβο 10 A: 2, 69: 1. ΑΔ, ό.π., εικ. 1 δ. BSA, ό.π., σ. 133, πίν. 23 c. Σώζεται ακέραιος, εκτός από τη λαβή που είναι συμπληρωμένη. Ύψος 0,074 μ. Είναι παρόμοιος με τον προηγούμενο ως προς το σχήμα, αλλά το σώμα του αγγείου διακοσμείται με τρία κισσόφυλλα που φέρουν οφθαλμούς και με ρόδακες που παρεμβάλλονται στα μεταξύ τους διαστήματα (Σ χ έ δ. 83,2· Π ί ν. 64β). Ο Furumark θεωρεί και αυτόν τον κύαθο μινωικού εργαστηρίου. ΥΕ I/IIA περίοδος.

3. Αριθ. 6275. MP, σχήμα 211, τύπος 10. ΑΔ, ό.π., εικ. 3 α. BSA, ό.π., σ. 133. Σώζεται ακέραιος εκτός από τη λαβή και μικρό τμήμα του χείλους που είναι συμπληρωμένα. Ύψος 0,075 μ. Είναι παρόμοιος με τους δύο προηγούμενους (αριθ. 6272 και 6271), αλλά δεν έχει διακόσμηση στο σώμα (Π ί ν. 64γ). ΥΕ I/IIA. Η διαμόρφωση του χείλους, το είδος της λαβής και γενικά η φόρμα και των τριών κυάθων θυμίζουν μεταλλικά πρότυπα. Και ο τρίτος κύαθος πρέπει να προέρχεται από εργαστήριο της Κρήτης.

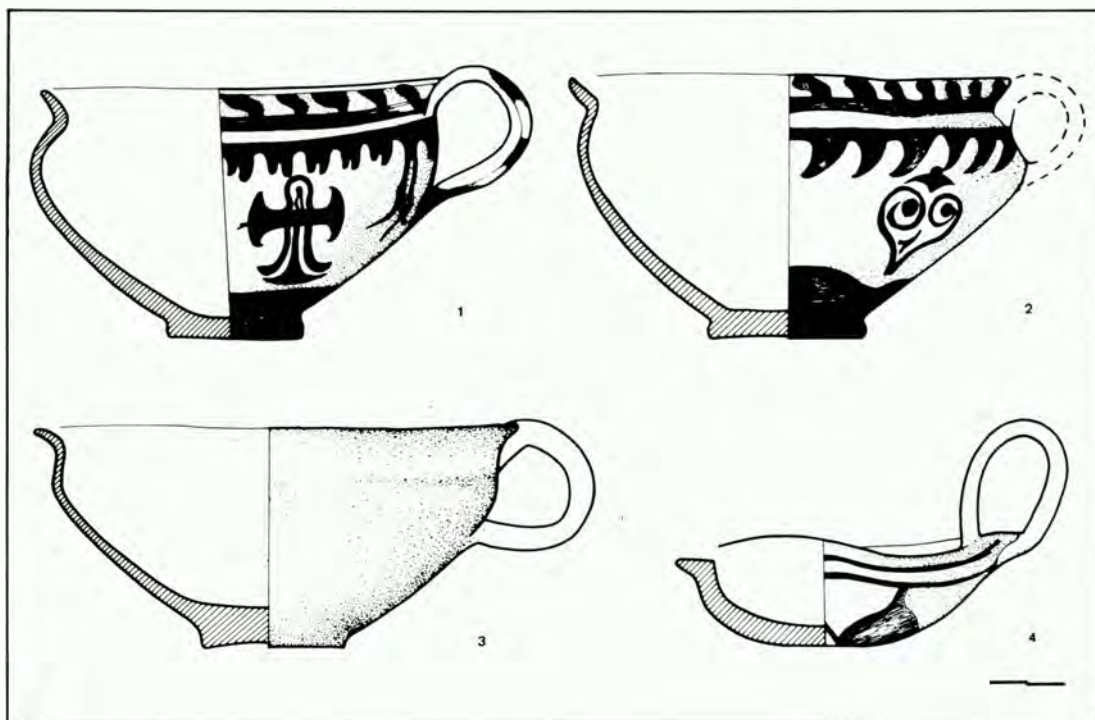
4. Αριθ. 6270. MP, σχήμα 213, τύπος 4. ΑΔ, ό.π., εικ. 1 γ. BSA, ό.π., σ. 133⁴⁷². Είναι συμπληρωμένη η λαβή, τμήμα του χείλους και του ώμου. Ύψος 0,057 μ. Το σώμα του αγγείου διακοσμείται με τρέχουσα σπείρα, ενώ μια μαύρη ταινία τονίζει το χείλος και δύο άλλες ξεχωρίζουν το σώμα από τη βάση. Η επιφάνεια κατά το μεγαλύτερο μέρος έχει απολεπισθεί (Π ί ν. 64ε). ΥΕ IIB/IIIA.

5. Αριθ. 6269. MP, σχήμα 213, τύπος 4. ΑΔ, ό.π., εικ. 3 δ. BSA, ό.π., σ. 133. Είναι παρό-

470. Ένας σημαντικός αριθμός αγγείων και άλλων μικροεργημάτων θα χάθηκε, γιατί θα ερευνηθήκαν πολλοί τάφοι. Ο πολυγραφότατος Deffner δε μας δίνει καμία πληροφορία γι' αυτή την ανασκαφική του δραστηριότητα, ούτε καμία φωτογραφία, παρόλο που είχε μαζί του φωτογράφο, ίσως γιατί η ανασκαφή έγινε χωρίς την άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Τα εικοσιδύο αγγεία παραδόθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο από τον Deffner και το ξέγος Χρ. Δαμάσκη (εφημ. Κυνουριακή Ζωή, ό.π.).

471. A. Furumark, *Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm 1972.

472. Οι Waterhouse και Simpson (ό.π.) γράφουν λανθασμένα ότι ο κύαθος έχει αριθμό 6269, και τον κύαθο με αριθμό 6269 αναφέρουν ως 6270, δίνοντας ταυτόχρονα και λανθασμένη παραπομπή στις αντίστοιχες εικόνες του ΑΔ.

Σχέδ. 83. Παλιοχώρι: 1-4. Κύαθοι.

μοιος με τον προηγούμενο. Ύψος 0,05 μ. Η λαβή κι ένα μέρος από το σώμα είναι συμπληρωμένα. Η επιφάνεια του αγγείου είναι απολεπισμένη, αλλά διατηρούνται υπολείμματα από καστανέρυθρο χρώμα στη ρίζα και στο δίσκο της βάσης, καθώς και στην εξωτερική επιφάνεια της στεφάνης του χείλους (Πί ν. 64δ). Τα λεπτά τοιχώματα και η διαμόρφωση της στεφάνης του χείλους, που απαντούν και στον προηγούμενο κύαθο (αριθ. 6270), θυμίζουν μεταλλικά πρότυπα. ΥΕ IIB.

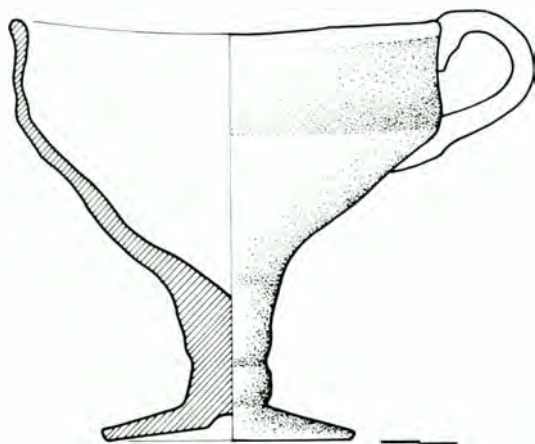
6. Αριθ. 6277. ΜΡ, σχήμα 219. ΑΔ, ό.π., εικ. 4δ. ΒSA, ό.π., σ. 133. Διατηρείται ακέραιος. Ύψος 0,056 μ. Η επιφάνειά του είναι ακόσμητη και η φόρμα μιμείται μεταλλικά πρότυπα (Σχέδ. 83,3· Πί ν. 64στ). ΥΕ IIB.

7. Αριθ. 6276. ΜΡ, σχήμα 236, μοτίβο 12: 23, και 48: 1. ΑΔ, ό.π., εικ. 3 γ. ΒSA, ό.π., σ. 133. Αβαθής κύαθος με υπερυψωμένη ταινιωτή λαβή. Ύψος 0,026 μ. Εξωτερικά διακοσμείται με τρία κισσόφυλλα των οποίων τα στελέχη ξεκινούν από έναν κύκλο στο κέντρο της βάσης, που δηλώνεται με πλατιά μαύρη γραμμή. Εξωτερικά το χείλος τονίζεται με μαύρη ταινία, ενώ η επίπεδη στεφάνη διακοσμείται με σειρά από απλά φύλλα (Σχέδ. 83,4· Πί ν. 64ζ). Στο εσωτερικό, στο κέντρο, δύο κυματιστές γραμμές σχηματίζουν σταυρό. ΥΕ IIB.

ΚΥΛΙΚΕΣ

8. Αριθ. BE 320/1938. ΜΡ, σχήμα 267. ΒSA, ό.π., σ. 134, πίν. 23b. Μόνωτη κύλικα⁴⁷³.

473. Η κύλικα βρέθηκε κατά την επίσκεψη των Waterhouse και Simpson στο χωράφι του Π. Συκώκη και παραδόθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το 1938 από τη δίδα Thomas.

Σχέδ. 84. Παλιοχώρι. Κύλικα.

Ύψος 0,111 μ. Αποτελέσθηκε από δέκα κομμάτια. Θαμπό μαύρο χρώμα καλύπτει ολόκληρο το αγγείο εσωτερικά κι εξωτερικά, εκτός από το δίσκο της βάσης (Σ χ έ δ. 84· Π ί ν. 65α). ΥΕ ΙΙΒ.

ΠΡΟΧΟΙ

9. Αριθ. 6273. ΜΡ, μοτίβο 63: 6. ΒSA, ό.π., σ. 132. Διατηρείται ακέραιη, εκτός από ένα μικρό τμήμα του χείλους που είναι συμπληρωμένο. Ύψος 0,075 μ. Το σώμα του αγγείου με τη βοήθεια δύο ταινιών που ξεκινούν από το ύψος της ρίζας της λαβής χωρίζεται σε δύο μέρη. Το κάτω είναι ακόσμητο, ενώ στο πάνω υπάρχουν δύο «ρακέτες». Ο λαιμός καλύπτεται με κόκκινο χρώμα εσωτερικά κι εξωτερικά. Με το ίδιο χρώμα τονίζεται η ρίζα και η ράχη της λαβής (Π ί ν. 65β). ΥΕ ΙΙΑ.

10. Αριθ. 6274. ΜΡ, μοτίβο 63:6. ΒSA, ό.π., σ. 132, πίν. 23 c:1. Είναι σχεδόν όμοια με την προηγούμενη, ύψος 0,075 μ., εκτός από το χρώμα που χρησιμοποιείται για τη διακόσμηση και είναι μαύρο, ενώ στην προηγούμενη ήταν κόκκινο (Σ χ έ δ. 85,1· Π ί ν. 65γ). ΥΕ ΙΙΑ.

11. Αριθ. 6279. ΜΡ, σχήμα 87, τύπος 10. ΑΔ, ό.π., εικ. 4 α. ΒSA, ό.π., σ. 132. Ένα τμήμα του χείλους είναι συμπληρωμένο και στην επιφάνειά του δεν διατηρούνται υπολείμματα από χρώμα (Π ί ν. 65στ). Ύψος 0,077 μ. ΥΕ ΙΙΒ.

12. Αριθ. 6281. ΜΡ, σχήμα 87. ΒSA, ό.π., σ. 132⁴⁷⁴. Διατηρείται ακέραιη, εκτός από ένα τμήμα της λαβής που είναι συμπληρωμένο. Ύψος 0,073 μ. Ολόκληρη η επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται με μαύρο χρώμα που σε μερικά σημεία είναι στιλπνό, ενώ σε άλλα είναι αραιό (Σ χ έ δ. 85,3). ΥΕ ΙΙΑ:1.

13. Αριθ. 6282. ΜΡ, σχήμα 135. ΑΔ, ό.π., εικ. 4 β. ΒSA, ό.π., σ. 133. Ραμφόστομη πρόχους. Ύψος 0,067 μ. Λείπει ο λαιμός και το μεγαλύτερο μέρος της λαβής. Η επιφάνεια είναι φθαρμένη και μόνο γύρω από τη βάση διατηρούνται υπολείμματα από καστανόμαυρο χρώμα (Π ί ν. 65 δ). ΥΕ ΙΙΑ.

14. Αριθ. 6278. ΜΡ, σχήμα 112. ΑΔ, ό.π., εικ. 2 α. ΒSA, ό.π., σ. 133⁴⁷⁵. Άβαφη πρόχους

474. Στο ΒSA, ό.π., το αγγείο αναγράφεται με τον αριθ. 6261, που δεν αντιστοιχεί σε κανένα από τα αγγεία που προέρχονται από το Παλιοχώρι.

475. Στο ΒSA, ό.π., σ. 133, η παραπομπή στην εικόνα του ΑΔ (ό.π.) δεν ανταποκρίνεται στην πρόχου αριθ. 6278, αλλά στην πρόχου αριθ. 6279.

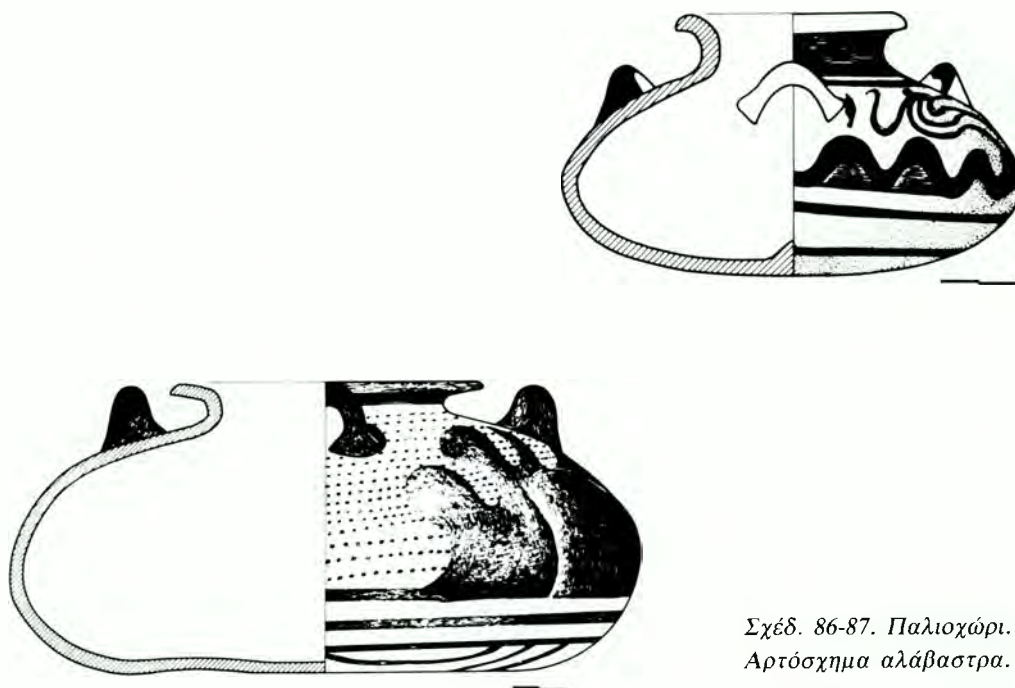

Σχέδ. 85. Παλιοχώρι: 1-4. Πρόχοι.

με συμπληρωμένη τη βάση κι ένα μεγάλο μέρος από το σώμα (Σ χ έ δ. 85,2· Π ί ν. 65στ). Ύψος 0,116 μ. ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ.

15. Αριθ. 6283. ΜΡ, σχήμα 87, μοτίβο 37:2. ΑΔ, ό.π., εικ. 2 β. ΒSA, ό.π., σ. 133⁴⁷⁶, πίν. 23 c:2. Η πρόχους αποτελέσθηκε από πολλά κομμάτια. Ύψος 0,106 μ. Η λαβή με τμήμα του χείλους και της κοιλιάς είναι συμπληρωμένα. Δύο πλατιές μαύρες ταινίες ζώνουν το αγγείο στο ύψος της ρίζας της λαβής και το χωρίζουν σε δύο τμήματα. Το πάνω τμήμα διακοσμείται με ασπιδοειδές κόσμημα και μία μεγάλη σπείρα. Η βάση ξεχωρίζει από το σώμα

476. Στο ΒSA, ό.π., το αγγείο αναγράφεται με αριθ. 6281, ο οποίος αντιστοιχεί σε άλλη πρόχου.

Σχέδ. 86-87. Παλιοχώρι.
Αρτόσχημα αλάβαστρα.

με δύο μαύρες ταινίες, ενώ μία άλλη πλατιά ταινία τονίζει το λαιμό (Σ χ έ δ. 85,4· Π ί ν. 65ζ). ΥΕ ΙΙΒ.

ΑΛΑΒΑΣΤΡΑ

16. Αριθ. 6263. ΜΡ, σχήμα 82 τύπος 27, μοτίβο 12 c και 12: 24. ΑΔ, ό.π., εικ. 5 α. ΒSA, ό.π., σ. 133. Αρτόσχημο αλάβαστρο ακέραιο, ύψους 0,068 μ. (Σ χ έ δ. 86· Π ί ν. 65η). ΥΕ ΙΙΒ.

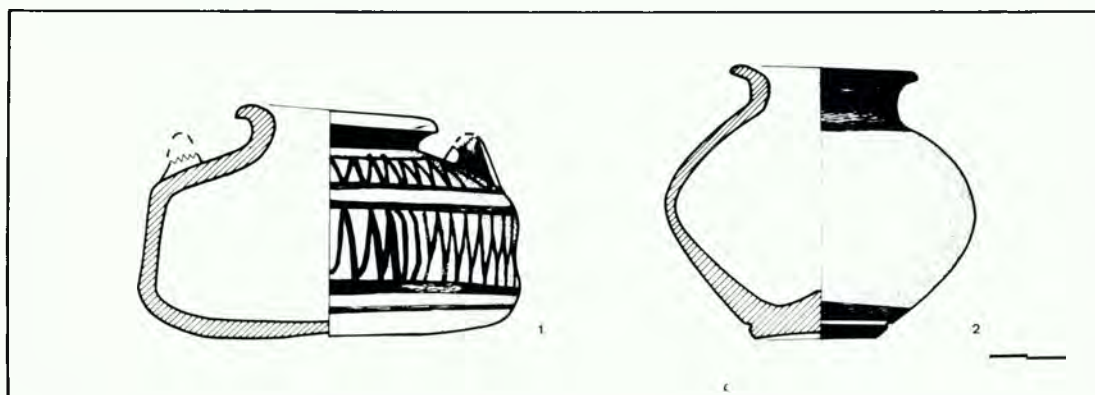
17. Αριθ. 6280. ΜΡ, σχήμα 82. ΑΔ, ό.π., εικ. 5 β. ΒSA, ό.π., σ. 133. Αρτόσχημο αλάβαστρο απ' το οποίο λείπει ο λαιμός και τμήμα από το σώμα. Ύψος 0,08 μ. Από τη διακόσμηση, που είναι παρόμοια με του προηγούμενου (κισσόφυλλα με διπλά στελέχη που ξεκινούν από το μέσον της κοιλιάς του αγγείου και απλώνονται στον ώμο), διατηρούνται μόνο υπολείμματα (Π ί ν. 67α). ΥΕ ΙΙΒ.

18. Αριθ. 6265. ΜΡ, σχήμα 84. ΑΔ, ό.π., εικ. 5 γ. ΒSA, ό.π., σ. 133⁴⁷⁷. Λείπουν οι λαβές και ο λαιμός, που είναι συμπληρωμένος. Ύψος 0,043 μ. Ο ώμος ανάμεσα στις λαβές διακοσμείται με σειρές από στιγμές (Π ί ν. 67β) και η βάση με έξι ομόκεντρους κύκλους. ΥΕ ΙΙΑ.

19. Αριθ. 6262. ΜΡ, σχήμα 82, τύπος 26, μοτίβο 32: 18. ΑΔ, ό.π., εικ. 2 γ. ΒSA, ό.π., σ. 133. Μεγάλο αρτόσχημο αλάβαστρο σχεδόν ακέραιο. Ύψος 0,105 μ. Το σώμα διακοσμείται με σχηματοποιημένα βράχια κι ο χώρος μεταξύ τους με σειρές από μαύρες στιγμές (Σ χ έ δ. 87· Π ί ν. 67δ). Η βάση διακοσμείται με δεκατέσσερις μαύρες οφιοειδείς ταινίες. ΥΕ ΙΙΒ.

20. Αριθ. 6264. ΜΡ, μοτίβο 32: 24. ΑΔ, ό.π., εικ. 3 β. ΒSA, ό.π., σ. 133. Αρτόσχημο αλάβαστρο. Ύψος 0,041 μ. Έχουν συμπληρωθεί οι δύο λαβές και μέρος από το χείλος και το σώμα.

477. Στον κατάλογο του ΒSA, ό.π., το αγγείο αριθ. 6265 έχει λανθασμένα τον αριθ. 6262 και αντίστοιχα το με αριθ. 6262 έχει τον αριθ. 6265.

Σχέδ. 88. Παλιοχώρι: 1-2. Αλαβαστροειδή αγγεία.

Ανάμεσα και κάτω από τις λαβές υπάρχουν διακοσμητικά μοτίβα που μιμούνται θαλάσσια βράχια (Π ί ν. 67ε). Στη βάση υπάρχουν πέντε ομόκεντροι κύκλοι και ένας έκτος που ξεχωρίζει τη βάση από το σώμα. ΥΕ ΙΙΑ.

21. Αριθ. 6266. ΜΡ, σχήμα 84. ΒSA, ό.π., σ. 133. Άβαφο αρτόσχημο αλάβαστρο. Ύψος 0,051 μ. Λείπει η μία λαβή και μικρό τμήμα από το σώμα (Π ί ν. 67γ). ΥΕ ΙΙΑ.

ΑΛΑΒΑΣΤΡΟΕΙΔΗ

22. Αριθ. 6267. ΜΡ, σχήμα 91, τύπος 2, μοτίβο 61:1. ΑΔ, ό.π., εικ. 1α. ΒSA, ό.π., σ. 133. Τρίωτο αλαβαστροειδές απ' το οποίο λείπουν οι δύο λαβές. Ύψος 0,056 μ. Η κοιλιά και ο ώμος διακοσμούνται με πλατιά τεθλασμένη γραμμή, ενώ η βάση με δύο ζεύγη ομόκεντρων κύκλων (Σ χ έ δ. 88,1· Π ί ν. 67στ). ΥΕ ΙΙΑ.

23. Αριθ. 6268. ΜΡ, σχήμα 77, μοτίβο 77:2. ΑΔ, ό.π., εικ. 4 γ. Άωτο αλαβαστροειδές ακέραιο. Ύψος 0,07 μ. Κορμός σφαιρικός πεπιεσμένος, λαιμός κοντός που καμπυλώνεται έντονα προς το χείλος που βγαίνει προς τα έξω. Η βάση και ο λαιμός δηλώνονται με καφέ-μαύρο χρώμα, ενώ η υπόλοιπη στιλπνή επιφάνεια του αγγείου έχει στικτή διακόσμηση (Σ χ έ δ. 88,2· Π ί ν. 67ζ). ΥΕ ΙΙΑ:1.

Στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο μαζί με τα αγγεία που αναφέρθηκαν υπάρχουν και τρεις λίθινες αξίνες με την ένδειξη Γλυπία⁴⁷⁸ και αριθ. 6283 (Π ί ν. 66α). Αν και δεν υπάρχει ένδειξη για την ακριβή θέση εύρεσης, πρέπει να θεωρηθεί πολύ πιθανή η προέλευσή τους από το βραχώδη λόφο Κοτρώνι στα Β.ΒΑ. του χωριού (Π ί ν. 66β). Στη θέση αυτή βρέθηκαν κατά καιρούς απ' τους κατοίκους λίθινες αξίνες (ΒSA, ό.π., σ. 135). Στον ίδιο χώρο οι Waterhouse και Simpson βρήκαν όστρακα ΠΕ και ένα ΜΕ χρόνων και μερικά άλλα

478. Μέχρι το 1912 που υπήρχαν οι Δήμοι, το Παλιοχώρι ήταν η πρωτεύουσα του Δήμου Γλυπίας. Οι αξίνες σώζονται, και οι τρεις, ολόκληρες και είναι από σκληρή πρασινωπή πέτρα. Οι δύο μικρότερες είναι λειασμένες σε ολόκληρη την επιφάνειά τους, ενώ η τρίτη, που είναι και η μεγαλύτερη, είναι λειασμένη μόνο στην ακμή της. Οι διαστάσεις τους είναι: α) μήκος 0,085, πλάτος ακμής 0,04, πάχος 0,032 μ. β) μήκος 0,073, πλάτος ακμής 0,047, πάχος 0,024 μ. γ) μήκος 0,052, πλάτος ακμής 0,034, πάχος 0,013 μ. Για τη μεγάλη αξίνα πρβλ. Λέρνης, *Hesperia* 26(1957), πίν. 49 e (η πέμπτη της πάνω σειράς).

φθαρμένα, ίσως των ΥΕ χρόνων⁴⁷⁹. Αναφέρουν επίσης και μία λίθινη αξίνα απ' το Παλιοχώρι (BSA, ό.π., πίνακας ευρημάτων της σ. 171).

Ο Ρωμαίος (ό.π.) παρατήρησε κάτω από ένα αλώνι παχύ μαυριδερό στρώμα με μικρά θραύσματα αγγείων ανάμεσα, και το θεωρεί ενδεικτικό αρχαίων θυσιών. Αναφέρει ακόμη ότι ο συμβολαιογράφος Δαμάσκης του έδειξε μία λεοντόσχημη χάλκινη πόρπη του βου αι. π.Χ., που είχε βρει κάπου στον περίγυρο του χωριού⁴⁸⁰.

Παρόλο που τα επιφανειακά ευρήματα στο Κοτρώνι είναι μέχρι τώρα πολύ λίγα, είναι πιθανό να υπήρχε στο λόφο και γύρω απ' αυτόν ένας οικισμός κατά την ΠΕ περίοδο, που συνεχίστηκε ίσως στη ΜΕ και ήκμασε στη Μυκηναϊκή περίοδο. Η παρουσία των τριών μινωικών αγγείων δε μαρτυρεί μόνο τις εμπορικές συναλλαγές της Κυνουρίας με την Κρήτη, αλλά και την άμεση επαφή των κατοίκων του αρχαίου οικισμού που βρισκόταν στο Παλιοχώρι με τους παραθαλάσσιους οικισμούς, και συγκεκριμένα με τις Πρασιές⁴⁸¹.

Γλυπία

Ανάμεσα στα χωριά Άγιος Βασίλειος και Πλατανάκι και σε απόσταση 2 χλμ. από τον Άγιο Βασίλειο, στη θέση *Κάστρο*⁴⁸², σώζονται λείψανα ενός οχυρωμένου οικισμού (Σ χ έ δ. 113· Π ί ν. 68β). Η θέση αναφέρεται ως Λυμπιάδα από τον Boblaye (Recherches, σ. 96-97), ο οποίος, πρώτος, την ταύτισε με τη *Γλυπία* του Πausanία⁴⁸³ και τους *Γλυμπίες* του Πολύβιου⁴⁸⁴. Λυμπιάδα ονομάζουν τη θέση και οι υπόλοιποι ξένοι μελετητές, από τους οποίους ο Leake⁴⁸⁵ (Peloponnesiaca, σ. 362-365), ο Curtius (Pelop. II, σ. 303), και ο Frazer (III, σ. 381-382), τοποθετούν εδώ την αρχαία Γλυπία, ενώ ο Bursian (Geogr. II, σ. 135) τοποθετεί εδώ την Πολίχνη και για τη Γλυπία υποθέτει ότι θα βρισκόταν νοτιότερα, πιο κοντά στο Μαρί, ίσως στον Κοσμά ή ακόμη πιο νότια, στην Κρεμαστή. Ο Bölte⁴⁸⁶ αμφιταλαντεύεται μεταξύ Κοσμά και Λυμπιάδας, ενώ οι Wace και Hasluck⁴⁸⁷ την τοποθετούν στον Κοσμά.

479. BSA, ό.π., πίν. 24 Α: 2-3, 5-7. Ο φιλόλογος Χρ. Πετάκος μου έδειξε το 1980 ένα θραύσμα τριπτήρα από σκληρή πρασινωπή πέτρα που είχε βρει στο Κοτρώνι.

480. Η ατεκμηρίωτη προέλευση της πόρπης και η έλλειψη κεραμικής ή οποιοδήποτε άλλου στοιχείου των ιστορικών χρόνων δεν μπορεί να δικαιολογήσει την ύπαρξη οικισμού σ' αυτή την περίοδο.

481. Οι κτηνοτρόφοι ήταν αναγκασμένοι να μετακινούν τα κοπάδια τους στα χειμαδιά που βρίσκονταν στην παραλιακή ζώνη της Κυνουρίας. Εκεί θα είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν και το απαραίτητο λάδι για τις ανάγκες τους.

482. Ο Παπαχατζής (Λακωνικά, υποσημ. 2 της σ. 417) το ονομάζει Κάστρο της Παλιοπαναγιάς. Στην πραγματικότητα πρόκειται για δύο ξεχωριστά τοπωνύμια, Κάστρο και Παλιοπαναγιά, όπως διαπίστωσα καταγράφοντας τα τοπωνύμια στον Άγιο Βασίλειο, το Πλατανάκι και το Παλιοχώρι. Άλλωστε, το Κάστρο είναι λογικό να αποτελεί σημείο αναφοράς για τη γύρω περιοχή, αφού είναι παλιότερο από το μοναστήρι, κι αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η Παναγία, στην οποία είναι αφιερωμένο το καθολικό της Μονής, είχε το επίθετο Καστριώτισσα, που μαρτυρείται από γραπτή επιγραφή στο τοξωτό υπέρθυρο της εισόδου.

483. Πausanίας III.22.8: *ὕδωρ δὲ ἄφθονον εἶπερ ἄλλο τι χωρίον παρέχεται καὶ Μαρίας. κώμη δὲ ὑπὲρ τὸ πόλισμά ἐστιν ἐν μεσογαίᾳ καὶ αὕτη, Γλυπία*.

484. Πολύβιος IV.36.4-5: *καὶ Πολίχνην μὲν καὶ Πρασιὰς καὶ Λεύκας καὶ Κύφαντα, προσπεσὼν ἄφνω κατέσχευε, Γλυμπίει δὲ καὶ Ζάρακι προσπεσὼν ἀπέπεσε*. Βλ. και V.20.1-10.

485. Ο Leake (ό.π.) δεν αποκλείει την τοποθέτηση της Γλυπίας στον Ρέοντα, όπου, σύμφωνα με πληροφορίες που πήρε από τον Finlay, ανάμεσα στα ερείπια της τειχισμένης πόλης των υστερορωμαϊκών χρόνων υπάρχουν λείψανα αρχαίων τοίχων. Προφανώς ο Leake εννοεί εδώ τα ερείπια του οχυρωμένου οικισμού ο οποίος βρίσκεται στην κορυφή του Οριόντα, κι όχι τον άλλο στο υψίπεδο της Παλιόχωρας. Σε αυτοψία μου δεν μπόρεσα να διακρίνω κανένα αρχαίο λείψανο στα ερείπια του Οριόντα.

486. F. Bölte, Beiträge zur Topographie Laconiens. I. Glympeis und Glyppia, AM 34(1909), σ. 376-384.

487. A.J.B.Wace - F.W. Hasluck, Laconia II, Topography, BSA 15(1908-1909), σ. 165. Στον Κοσμά την τοποθετεί, με επιφύλαξη, κι ο Cartledge (ό.π., σ. 189).

Όλοι οι παραπάνω ξένοι μελετητές δεν κάνουν λόγο για το είδος των ερειπίων ούτε προσδιορίζουν με ακρίβεια τη θέση τους. Επιπλέον παρερμήνευσαν τη γνήσια λαϊκή παράδοση που διέσωζε τις ονομασίες *Λύμπια* και *Λυμποχώρια* και δημιούργησαν τη *Λυμπιάδα* και τα *Ολυμποχώρια*. Ο Ρωμαίος⁴⁸⁸ έδωσε τη σωστή ερμηνεία στη σχέση των ονομασιών *Γλυπία-Λύμπια* και ταύτισε με βεβαιότητα τα αρχαία ερείπια που βρίσκονται στο Κάστρο και γύρω απ' αυτό με τη *Γλυπία*. Σοβαρά επιχειρήματα για τον Ρωμαίο ήταν η ύπαρξη της οχύρωσης, που μαρτυρείται από τον Πολύβιο για τους *Γλυμπεῖς*, και η διάσωση του ονόματος στο γειτονικό χωριό Άγιος Βασίλειος, που λέγεται από τους κατοίκους της περιοχής *Λύμπια* (τα) και προήλθε από την αιτιατική τάν (Γ)λυμπίαν. Ακόμη *Λύμπια* ή *Λυμποχώρια* ονομάζονταν παλιότερα, εκτός από τον Άγιο Βασίλειο, και τα άλλα δύο χωριά, το Πλατανάκι και το Παλιοχώρι, που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση από τον αρχαίο οικισμό⁴⁸⁹. Στα χρόνια του 1821, στα *Λυμποχώρια* συμπεριλαμβάνονταν και τα χωριά *Κοσμάς* και *Γεράκι*.

Ο Ρωμαίος αναφέρει την ύπαρξη συντριμμάτων αρχαίων κεραμίδων και αγγείων στη μικρή κοιλάδα κάτω από το διαλυμένο μοναστήρι της Παλιοπαναγιάς, και το τείχος πάνω στο λόφο⁴⁹⁰. Αναφέρει ακόμη ότι είδε στην αυλή του μοναστηριού έναν κορμό από άγαλμα θωρακοφόρου του τύπου των Ρωμαίων αυτοκρατόρων⁴⁹¹, μικρό τμήμα τριγλύφου⁴⁹² και μία ενεπίγραφη πλάκα του 1ου αι. μ.Χ., απ' την οποία διάβασε:

ΔΑΜΟΣΤΡΑΤΟΣ

ΠΟΛΥΚΡΑΤΗ

[Τ]ΟΝΠΑΤΕΡΑ

Τα παραπάνω λίθινα και μαρμάρινα ευρήματα πιστεύει ότι ανήκουν σε κάποιο ιερό, και την επιγραφή χαρακτηρίζει ως αναθηματική στη βάση του αγάλματος του Πολυκράτη.

Ο Walker (ό.π., σ. 61-63 και εικ. 24-26) σημειώνει ακόμη μία επιγραφή στη λίθινη παραστάδα της εισόδου του καθολικού της Μονής, που ίσως ανήκει στο ίδιο μνημείο με εκείνο της επιγραφής του Ρωμαίου. Ο Walker με τη συμπλήρωση διαβάζει:

[ΔΑΜΟΣΤΡΑΤΟΣ]

[ΠΟΛΥ]ΚΡΑΤΕΟΣ

ΤΑΝΜΑΤΕΡΑ

και τη θεωρεί επιτύμβια⁴⁹³. Οι Waterhouse και Simpson⁴⁹⁴ γράφουν ότι βρήκαν στο χώρο α-

488. Κ.Α. Ρωμαίος, 'Αθηνά 18(1906), σ. 453-454. ΠΑΕ 1911, σ. 277-278. Χρονικά Παλαιοχωρίου Κυνουρίας ('Αθήνα, 1949), σ. 8-9, και αναδημοσίευση στα ΜΜ, σ. 152-153. Ο Ρωμαίος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Πολύβιος προτίμησε το εθνικό όνομα *Γλυμπεῖς*, ενώ ο Πausanias το όνομα της πόλης, *Γλυπία*. Προσθέτει ακόμη, βασιζόμενος στο εθνικό *Γλυμπεῖς* του Πολύβιου και στο τοπωνύμιο *Λύμπια*, ότι η γραφή *Γλυπία* είναι λανθασμένη κι ότι το σωστό όνομα της πόλης θα ήταν *Γλυμπία*.

489. Στο Πλατανάκι με πληροφόρησαν ότι οι κάτοικοι του ορεινού χωριού Τσιτζίνα (σήμ. Πολύδροσο) ονόμαζαν τα παραπάνω χωριά *Γλυμποχώρια* και τους κατοίκους *Γλυμπιώτες*. Η ζωντανή παράδοση των Τσιτζίνων μας μεταφέρει ακόμη πιο κοντά στους *Γλυμπεῖς* του Πολύβιου και στη *Γλυπία*. Σε ένα έγγραφο του Δημοτικού Συμβουλίου Κοσμά, του 1846, χρησιμοποιείται επίσης η ονομασία *Γλυμποχώρια*. Για το έγγραφο βλ. Δημ. Τσολομήτης, *Οί Κοσμίτες αγωνιστές τοῦ 1821*. 'Ο καπετάν Κωνσταντῆς Κατσίκας, 'Αθήνα 1972, σ. 19.

490. Ο Ρωμαίος γράφει ότι τα αρχαία λείψανα της *Γλυπίας* βρίσκονται στη θέση Παλιόχωρα και δεν αναφέρει το τοπωνύμιο Κάστρο. Η Παλιόχωρα όμως βρίσκεται λίγο δυτικότερα απ' το Κάστρο, γύρω από το Μέγα ρέμα, περίπου στο ύψος του σημερινού αυτοκινητόδρομου.

491. Πρόκειται για τμήμα ακρόλιθου αγάλματος από λευκό μάρμαρο, ύψους 0,64 μ. Τετράγωνοι τόρμοι και λαξεύσεις υπάρχουν στις απολήξεις πάνω, κάτω και στα πλάγια. Βλ. και παρακάτω. Για αγάλματα θωρακοφόρων βλ. Klaus Stemmer, *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Berlin 1978.

492. Το τμήμα του τριγλύφου βρίσκεται σήμερα, όπως και ο κορμός του θωρακοφόρου, στην αυλή του μοναστηριού. Πρόκειται για μονόλιθο γωνιακό τμήμα με τριγλύφα και μετόπες από ντόπιο ασβεστόλιθο. Μήκ. 0,55, ύψ. 0,37 και πλάχ. 0,24-0,26 μ.

493. Η ενεπίγραφη πλάκα, όπως και ο κορμός του θωρακοφόρου, βρέθηκαν σε πρόχειρες ανασκαφές που έκανε ο Deffner. Ο ίδιος ο Deffner δεν κάνει πουθενά λόγο, όπως και για τους τάφους στο Παλιοχώρι, γι' αυτή την ανασκα-

νάμεσα στο μοναστήρι και το κάστρο μία βάση ΠΕ αγγείου, μία λαβή από ΥΕ ΙΙΙ πρόχου και άλλα όστρακα ακαθόριστου σχήματος, και συμπεραίνουν ότι πρέπει να υπήρχε μία μικρή εγκατάσταση κατά την εποχή του Χαλκού.

Στο βόρειο, στο νότιο και στο ανατολικό φρύδι του χαμηλού αλλά βραχώδους και εξαιρετικά απότομου λόφου⁴⁹⁵ διατηρούνται υπολείμματα του αρχαίου τείχους. Λείψανά του πρέπει να διατηρούνται και σε άλλα σημεία που καλύπτονται τώρα από τους θάμνους και δε φαίνονται, είναι πολύ πιθανό όμως σε ένα μεγάλο τμήμα της παρυφής του λόφου να μην υπήρχε τείχος, ιδιαίτερα στα σημεία που τα τοιχώματα του λόφου υψώνονται κάθετα. Είναι κτισμένο με αδρά δουλεμένες πέτρες και διατηρούνται μέχρι τρεις στρώσεις λίθων, συνολικού ύψους 2 μ. (Πίνακ. 68α). Πάνω στον οχυρωμένο λόφο δεν μπόρεσα να διακρίνω κανένα ίχνος της αρχαιότητας, εκτός από τα τείχη, ίσως επειδή η επιφάνειά του καλύπτεται από ερείπια σπιτιών των μεσαιωνικών χρόνων κι επιπλέον επειδή υπάρχει πυκνή βλάστηση από αγκαθωτούς θάμνους που κάνει αδύνατη όχι μόνο την επιφανειακή έρευνα, αλλά ακόμη και το απλό πέρασμα του ερευνητή.

Εκτός από την κεραμική που βρίσκεται στη μικρή κοιλάδα κάτω από το μοναστήρι, σε ολόκληρο τον ομαλό και καλλιεργούμενο χώρο που παρεμβάλλεται ανάμεσα στο μοναστήρι και τον οχυρωμένο λόφο βρίσκεται διάσπαρτη κεραμική από μελαμβαφή και κυρίως από άβαφα αγγεία των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων (Σχέδ. 89,1-6). Κάτω από το μοναστήρι, στη ρεματιά, υπάρχει μικρή πηγή και κοντά σ' αυτήν λείψανα ασβεστόκτιστου κτίσματος με οπτόπλινθους. Σύμφωνα με πληροφορίες του Πλατανακιώτη Νικ. Π. Ρούσσου, όταν άνοιγαν το δημόσιο δρόμο δυτικά από το Κάστρο, βρήκαν κτιστό αγωγό υδραγωγείου με υδραυλικό κονίαμα εσωτερικά, που ερχόταν από την πηγή της *Παλιόχωρας*. Σε απόσταση 300 μ. περίπου ΒΑ. από το Κάστρο, στη θέση *Δράκου μνήμα*, υπάρχει τάφος λαξευμένος στο φυσικό βράχο.

Την ύπαρξη ιερού και ναού στο χώρο του μοναστηριού της Παλαιοπαναγιάς, που υποστήριξε ο Ρωμαίος και δέχθηκε ο Παπαχατζής (Λακωνικά, σημ. 2, σ. 417), είναι δύσκολο να δεχθούμε, γιατί λείπουν τα απαραίτητα αρχαιολογικά δεδομένα. Το τρίγλυφο είναι πολύ μικρό για ναός και μπορεί να ανήκει σε βάθρο κάποιου μνημείου⁴⁹⁶. Την ύπαρξη ναού δέχεται και η Christien⁴⁹⁷.

Η ταύτιση του αρχαίου οικισμού στο Κάστρο με τη Γλυπία πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Δε γνωρίζουμε αν υπήρχε ο οικισμός στα προϊστορικά χρόνια, φαίνεται πάντως ότι από τον 4ο αι. π.Χ. ο τόπος κατοικήθηκε. Η γεωγραφική θέση της Γλυπίας είχε σπουδαία στρατηγική σημασία για το Άργος, γιατί βρισκόταν πολύ κοντά στα όρια με τη Λακωνία, πράγμα που βεβαιώνεται κι απ' τον Πολύβιο (βλ. παρακάτω, υποσημ. 498), και έλεγχε το φυσικό πέρασμα του Πάρνωνα από την Κυνουρία στη Λακωνία. Από το 338 π.Χ. μέχρι την επικράτηση των Ρωμαίων η Γλυπία θα αποτελούσε ένα προχωρημένο φυλάκιο του Άργους στα πλευρά της Σπάρτης. Οι Αργείοι πρέπει να οχύρωσαν τον οικισμό στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και να βοήθησαν στην ανάπτυξή του. Το 219 π.Χ. οι Σπαρτιάτες με τον Λυκούργο προσπάθη-

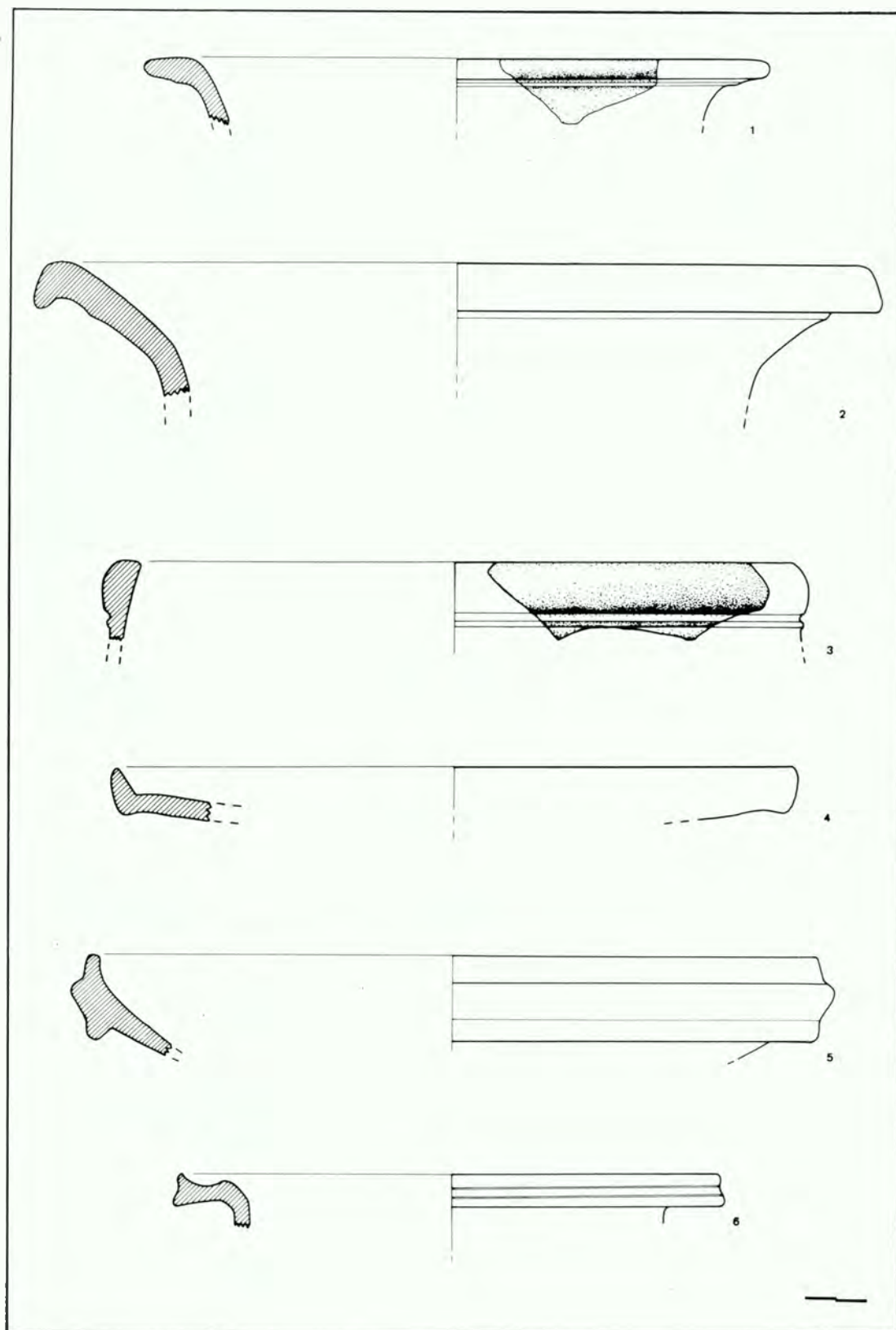
φική του δραστηριότητα. Βλ. σχετικά Ι. Κυριακίδης, 'Ο Άγιος Βασίλειος (Γλυπίας), εφημ. Κυνουρία, αριθ. φύλλου 7, σ. 3, 15 Φεβρουαρίου 1928. Για τον κορμό του θωρακοφόρου γράφει και ο Παλιοχωρίτης Κ. Αυγερινός ('Η Μονή Παλιοπαναγιάς (Γλυπίας), Άρκαδικά 1974, τεύχ. 3, σ. 13) ότι βρέθηκε σε ανασκαφή που έκανε ο Deffner.

494. BSA 56(1961), σ. 135.

495. Ο μικρός λόφος υψώνεται απότομα, σχεδόν κάθετα, σε όλη την περίμετρό του και η πρόσβαση σ' αυτόν είναι δυνατή μόνο από ένα σημείο.

496. Για τη χρήση των τριγλύφων σε βάθρα μνημείων, βωμούς κτλ. βλ. R. Demangel, Triglyphes bas, BCH 61(1937), σ. 421-438.

497. J. Christien, La Laconie orientale: Topographie antique et problèmes historiques, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9, Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών (Μολάοι 5/7-6-1982), σ. 63.

Σχέδ. 89. Γλυπία: 1-6. Θραύσματα αγγείων.

σαν να κυριεύσουν τη Γλυππία, αλλά δεν τα κατάφεραν (βλ. υποσημ. 434). Ένα χρόνο αργότερα οι αιφνιδιασθέντες απ' τον Λυκούργο Μεσσήνιοι, που είχαν στρατοπεδεύσει έξω απ' τον οικισμό, βρήκαν άσυλο μέσα στα τείχη της Γλυππίας⁴⁹⁸. Η Γλυππία ζει και στα ρωμαϊκά χρόνια, και στο Μεσαίωνα υπάρχει πάνω στο λόφο μία αξιόλογη εγκατάσταση⁴⁹⁹.

Διάφορες άλλες θέσεις των Πρασιών

Η ανθρώπινη παρουσία κατά την αρχαιότητα μαρτυρείται και σε άλλα σημεία της περιοχής των Πρασιών⁵⁰⁰.

ΛΙΜΝΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΤΗΣ

Πάνω και ΝΔ. από την Πραγματευτή, στη θέση Λίμνες (Σ χ έ δ. 113), βρίσκονται όστρακα ρωμαϊκών χρόνων και τάφοι⁵⁰¹. Η περιοχή καλλιεργείται και έχει αμπέλια. Από δω περνούσε ο παλαιός δρόμος που ερχόταν από τον Τυρό και κατέληγε στον κάμπο του Λεωνιδίου.

ΤΣΕΡΦΟ ΤΥΡΟΥ

Στη θέση Τσέρφο του Τυρού (Σ χ έ δ. 113) και ΒΑ. από τον αρχαίο πύργο-φυλακείο (βλ. παρακ. σ. 206) βρίσκεται σε μικρή έκταση μέσα στα χωράφια κεραμική ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων. Στο χωράφι του Κατσίγκρη βρέθηκε το 1965 ένας τάφος κτισμένος με οπτόπλινθους. Ο τάφος καλυπτόταν με μία μεγάλη πλάκα και μία πολύ μεγάλη κεραμίδα. Κοντά στο κεφάλι του νεκρού βρέθηκε ένας λύχνος και δύο αγγεία⁵⁰².

498. Πολύβιος V.20.1-10: *Οί δέ Μεσσήνιοι κοιμισάμενοι τὰ γράμματα τὰ παρὰ τοῦ Φιλίππου τὰ περὶ τῆς στρατείας, τῇ μὲν ὁρμῇ τῶν ἄλλων οὐκ ἐλείποντο συμμάχων, ἀλλὰ τὴν ἑξοδὸν ἐποίησαντο μετὰ σπουδῆς καὶ τοὺς ἀκμαϊστάτους ἄνδρας ἐξέπεμψαν, πεζοὺς μὲν δισχιλίους ἱππεῖς δὲ διακοσίους· τῷ δὲ μήκει τῆς ὁδοῦ καθυστερήσαντες τῆς εἰς Τεγέαν παρουσίας τοῦ Φιλίππου τὸ μὲν πρῶτον ἠπόρουν τὶ δέον εἴη ποιεῖν, ἀγωνιώντες δὲ μὴ δόξαιεν ἐθελόλακεῖν διὰ τὰς προγεγενημένας περὶ αὐτοὺς ὑποψίας ὥρμησαν διὰ τῆς Ἀργείας εἰς τὴν Λακωνικὴν, βουλόμενοι συνάψαι τοῖς περὶ τὸν Φίλιππον. παραγενόμενοι δὲ πρὸς Γλυμπεῖς χωρίον, ὃ κεῖται περὶ τοὺς ὄρους τῆς Ἀργείας καὶ Λακωνικῆς, πρὸς τοῦτο κατεστρατοπέδευσαν ἀπείρως ἅμα καὶ ῥαθύμως· οὔτε γὰρ τάφρον οὔτε χάρακα τῇ παρεμβολῇ περιέβαλον, οὔτε τόπον εὐφυῇ περιέβλεψαν, ἀλλὰ τῇ τῶν κατοικούντων τὸ χωρίον εὐνοίᾳ πιστεύοντες ἀκάκως πρὸ τοῦ τείχους αὐτοῦ παρενέβαλον. ὃ δὲ Λυκούργος, προσαγγελθείσης αὐτῷ τῆς τῶν Μεσσηνίων παρουσίας, ἀναλαβὼν τοὺς μισθοφόρους καὶ τινὰς τῶν Λακεδαιμονίων προῆγε, καὶ συνάψας τοῖς τόποις ὑπὸ τὴν ἑωθινὴν ἐπέθετο τῇ στρατοπεδείᾳ τολμηρῶς. οἱ δὲ Μεσσήνιοι τάλλα πάντα κακῶς βουλευσάμενοι, καὶ μάλιστα προελθεῖν ἐκ τῆς Τεγέας μῆτε κατὰ τὸ πλῆθος ἀξιοῦσθαι ὑπάρχοντες μῆτε πιστεύοντες ἐμπείροις, παρ' αὐτόν γε τὸν κίνδυνον κατὰ τὴν ἐπιθεσιν ὅμως τὸ δυνατόν ἐκ τῶν πραγμάτων ἔλαβον πρὸς τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν· ἅμα γὰρ τῷ συνιδεῖν ἐπιφαινομένους τοὺς πολεμίους ἀφήμενοι πάντων σπουδῇ πρὸς τὸ χωρίον προσέφυγον. διόπερ Λυκούργος τῶν μὲν ἱππῶν ἐγκρατὴς ἐγένετο τῶν πλειστών καὶ τῆς ἀποσκευῆς, τῶν δ' ἀνδρῶν ζωγρίᾳ μὲν οὐδενὸς ἐκυρίευσεν, τῶν δ' ἱππέων ὁκτὼ μόνον ἀπέκτεινε. Μεσσήνιοι μὲν οὖν τοιαύτη περιπετεία χρησάμενοι πάλιν δι' Ἀργοὺς εἰς τὴν οἰκίαν ἀνεκομίσθησαν·*

499. Στο Μεσαίωνα εκμεταλλεύθηκαν την παλιά οχύρωση, τη συμπλήρωσαν και την ενίσχυσαν προσθέτοντας έναν ψηλό πύργο στη βορειοανατολική του πλευρά. Πάνω στο λόφο υπάρχουν ερείπια από πολλά σπίτια των μεσαιωνικών χρόνων και λείψανα εκκλησίας, σε απόσταση 25 μ. περίπου από τον πύργο. Η εκκλησία έχει διαστάσεις 4,63 x 10,40 μ.

500. Τα σημεία αυτά είναι πολύ λιγότερα από της Θυρεάτιδος. Αυτό οφείλεται, κατά ένα μεγάλο μέρος, στο γεγονός ότι η επιφανειακή έρευνα στην περιοχή των Πρασιών ήταν πιο περιορισμένη. Θέσεις για τις οποίες είχα πληροφορίες για ύπαρξη αρχαίων λειψάνων — π.χ. διάσπαρτα θραύσματα κεραμίδων και τάφοι με πήλινα αγγεία στη θέση Χρονέικα του συνοικισμού Λογγάρι, ανατολικά από το χωριό Πηγάδι, κεραμίδια και οπτόπλινθοι σε χωράφια της Χούνης Πελετών — δεν τις πραγματεύομαι εδώ, γιατί δεν μπόρεσα να κάνω τις απαραίτητες αυτοψίες.

501. Βλ. και Γ.Μ.Σ., 'Η Πραγματευτή, εφημ. Κυνουρία, αριθ. φύλλου 54, σ. 4, 1 Φεβρουαρίου 1930. Επίσης, Κ. Καλλούτσης, Κυνουριακά, 'Αθήναι 1930, σ. 186.

502. Τις πληροφορίες για τον τάφο οφείλω στον Νικ. Γκουβίση.

ΠΑΛΙΟΡΡΟΠΑΤΙ ΚΟΣΜΑ

Ανατολικά του Κοσμά, στη θέση *Παλιορροπάτι* (Σ χ έ δ. 113), όπου τα αμπέλια με τα καλύβια, βρίσκονται όστρακα ρωμαϊκών χρόνων, ενώ αμέσως ΝΑ., στα Βρεττέικα, μέσα στις λάκκες, βρέθηκαν σε αυτοψία μου (Ιούλιος 1982) λίγοι οψιανοί και θραύσματα αγγείων από χονδρό πηλό, της εποχής του Χαλκού.

ΠΗΓΑΔΙ ΚΟΣΜΑ

Στη θέση Πηγάδι, 12 χλμ. περίπου Α.ΒΑ. του Κοσμά (Σ χ έ δ. 113), βρέθηκαν σε επίσκεψή μου (Ιούνιος 1984) λείψανα της ΠΕ περιόδου. Το έδαφος είναι ομαλό και καλλιεργήσιμο κατά το μεγαλύτερό του μέρος, κυρίως με σιτηρά και αμπέλια, και παλιότερα βρισκόταν εδώ ο πιο ζωντανός χειμερινός οικισμός των Κοσμιτών (Π ί ν. 69β). Η ύδρευση εξασφαλιζόταν από δεξαμενές βρόχινου νερού και παλιότερα από ένα πηγάδι — τώρα χωμένο — κοντά στον Άγιο-Δημήτρη. Το πηγάδι αυτό έδωσε, σύμφωνα με την παράδοση, και το όνομα στο μικρό οικισμό, ο οποίος αριθμούσε 70 σπίτια. Παλιότερα, όταν οι κάτοικοι καλλιεργούσαν πιο συχνά τα χωράφια, έβρισκαν λίθινα εργαλεία⁵⁰³.

Κατά την επίσκεψή μου στο Πηγάδι, με οδηγό τον Αργύρη Πήλιουρα, σημείωσα στη διαδρομή μου από τον Άγιο-Δημήτρη μέχρι τη Στέρνα την ύπαρξη λεπίδων και θραυσμάτων οψιανού στα χωράφια. Στη νότια και τη δυτική πλαγιά του λόφου *Βιγλίτσα* συγκέντρωσα κεραμική των ΠΕ χρόνων, οψιανούς, έναν πυριτόλιθο και θραύσμα τριπτήρα από πρασινωπή σκληρή πέτρα. Από την κεραμική σημειώνουμε βάσεις σκύφων, ένα θραύσμα ανοιχτού αγγείου με ονυχωτή διακόσμηση κάτω από το χείλος, και άλλα με πλαστική ζώνη κάτω από το χείλος, η οποία διακοσμείται με εμπίσεις. Βρέθηκαν συνολικά 21 λεπίδες από οψιανό, μία λεπίδα από λευκό πυριτόλιθο και 20 άλλα θραύσματα οψιανού (Π ί ν. 69α). Αρκετές από τις λεπίδες οψιανού έχουν δευτερεύουσα επεξεργασία στη μία ή και στις δύο πλευρές τους. Δευτερεύουσα επεξεργασία παρατηρήθηκε και σε μερικά από τα θραύσματα του οψιανού.

Από τα στοιχεία που βρέθηκαν στο λόφο *Βιγλίτσα* συμπεραίνουμε ότι στο Πηγάδι υπήρχε μία μικρή ΠΕ εγκατάσταση.

503. Αντ. Αθ. Απαλοδήμας, Τό Κοσμίτικο χωριό Πηγάδι, Χρονικά του Κοσμά, Ἀθήναι 1971, σ. 218. Δύο λίθινους επιμήκεις τριπτήρες από σκληρή πρασινωπή πέτρα μου έδειξε ο Θαν. Σταθάκης.

Εξαιτίας του ορεινού εδάφους και του είδους των πετρωμάτων υπάρχουν στην Κυνουρία πολλά σπήλαια, μεγάλα και μικρά. Απ' αυτά αρκετά χρησιμοποιήθηκαν για καταφύγια σε δύσκολες περιστάσεις κατά τα νεότερα χρόνια (Τουρκοκρατία, γερμανική Κατοχή), ενώ μερικά είχαν χρησιμοποιηθεί και στην αρχαία εποχή. Δύο απ' αυτά, μεγάλα σε μέγεθος, χρησιμοποιήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα κατά την αρχαιότητα, και τρία άλλα μικρά για μικρότερο διάστημα. Ένας μεγάλος αριθμός μικρών σχετικά σπηλαίων χρησιμοποιήθηκε παλιότερα από τους βοσκούς για κατοικίες και για το σταύλισμα των κοπαδιών τους, ιδίως στα χειμαδιά.

Σπήλαιο Σίντζας Λεωνιδίου

Βρίσκεται περίπου 150 μ. δυτικά από το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου Σίντζας, στην απότομη και βραχώδη πλαγιά του υψώματος Αετοράχη (Σ χ έ δ. 113· Π ί ν. 70β). Στην ίδια περιοχή υπάρχουν αρκετά ακόμη σπήλαια, και το ίδιο το μοναστήρι είναι κτισμένο μέσα σ' ένα δίδυμο σπήλαιο. Το σπήλαιο της Σίντζας ήταν γνωστό στον Λενιδιώτη Π. Γκουζέλη από το 1930. Διηγόταν μάλιστα στους Λενιδιώτες ότι είχε δει μέσα σ' αυτό πολλά ανθρώπινα κρανία και *τσουκαλάκια*⁵⁰⁴.

Τον Αύγουστο του 1973, ύστερα από επιστολή του Π. Γκουζέλη, η Ελληνική Σπηλαιολογική Εταιρεία με μία αποστολή της έκανε μια πρώτη εξερεύνηση του σπηλαίου. Μία συμπληρωματική εξερεύνηση έγινε με μία δεύτερη αποστολή τον Ιανουάριο του 1974⁵⁰⁵.

Προτού φθάσουμε στην είσοδο του σπηλαίου, υπάρχει ένας ισχυρός αναλημματικός τοίχος από ογκόλιθους, που συγκρατεί τα χώματα και δημιουργείται έτσι ένας επίπεδος στενόμακρος χώρος πλάτους 3 μ. Ο χώρος αυτός με ύψος οροφής 10 μ., που λειτουργεί ως προθάλαμος, οδηγεί στην αψιδωτή είσοδο. Το μήκος του σπηλαίου σε ευθεία γραμμή είναι 90 μ., ενώ το πλάτος του κυμαίνεται στα 6-19 μ., και στο σημείο που ο κεντρικός θάλαμος ενώνεται με μία μεγάλη αίθουσα φθάνει τα 30 μ. Το μέγιστο ύψος της οροφής είναι 12 μ., η συνολική κατάβαση από το επίπεδο της εισόδου 22 μ. και η έκτασή του 740 μ.²⁵⁰⁶. Ολόκληρος ο κεντρικός θάλαμος είναι γενικά βατός με μικρή κατάβαση, περίπου 3 μ. από την είσοδο, και σ' ένα μεγάλο τμήμα του υπάρχουν αξιόλογοι σταλακτίτες και σταλαγμίτες (Π ί ν. 70α).

504. Λένα Τσούχλου-Φρέρη, Δύο Μοναστήρια της Τσακωνιάς, εφημ. Κυνουρία, αριθ. φύλλου 541, σ. 2, 1 Απριλίου 1966.

505. Ι. Ιωάννου, Σπήλαιον «Διονύσου» Σίντζας Λεωνιδίου, Δελτίον Έλληνικής Σπηλαιολογικής Έταιρείας ΧΙΙ(1974), τεύχ. 6-7, σ. 164-174.

506. Οι περισσότερες απ' τις διαστάσεις των χώρων του σπηλαίου οφείλονται στις μετρήσεις της Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας (Δελτίον Ε.Σ.Ε., ό.π.).

Σχέδ. 90. Σπήλαιο Σίντζας. Η κάτοψη (σχέδ. Ι. Ιωάννου).

Σε απόσταση 63 μ. από την είσοδο ο κεντρικός θάλαμος διακλαδίζεται σε δύο τμήματα (Σ χ έ δ. 90). Δυτικά σχηματίζεται μία μεγάλη αίθουσα πλάτους αρχικά 8 και 19 μ. στο τέλος, με μήκος 21 μ. και ύψος οροφής γύρω στα 10 μ. Η δεύτερη διακλάδωση προχωρεί ΝΑ. και μετά τη μεσολάβηση ενός προθαλάμου, πλάτους 6 μ. αρχικά και 1 μ. στο τέλος, που οδηγεί σε καταβόθρα διαστ. $1 \times 0,50$ μ. με κάθετη κατάβαση 10 μ., ανοίγεται ένας θάλαμος με αρκετά ανθρώπινα κρανία και όστρακα στο δάπεδο.

Σχεδόν σε όλο το μήκος του κεντρικού θαλάμου, στη μεγάλη αίθουσα δυτικά και στο θάλαμο όπου τα κρανία, υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα καλυμμένα με σταλαγμιτικό υλικό. Τα τμήματα των ανθρώπινων οστών που επισημάνθηκαν επιφανειακά ανήκουν, κατά το γιατρό - σπηλαιολόγο J. M. Relin, τουλάχιστον σε εικοσιδύο άτομα. Στο σημείο της διακλάδωσης του κεντρικού θαλάμου σώζεται στη θέση του μεγάλο ανοιχτό αγγείο σκεπασμένο εσωτερικά κι εξωτερικά με λιθωματικό υλικό⁵⁰⁷ και είναι πάντα γεμάτο με νερό που συγκεντρώνεται από τις σταγονορροές της οροφής του σπηλαίου. Κατά τις εξερευνήσεις της Σπηλαιολογικής Εταιρείας συγκεντρώθηκε ενδεικτικά ανθρωπολογικό υλικό, μαζί και δύο σιδερένια εγχειρίδια, που βρίσκεται τώρα στο Δημαρχείο Λεωνιδίου. Το ένα εγχειρίδιο σώζεται ολόκληρο, εκτός από την επένδυση της λαβής (ολικό μήκος 0,19 μ.), ενώ από το δεύτερο σώζεται μόνο η λεπίδα, μήκ. 0,135 μ. (Σ χ έ δ. 91· Π ί ν. 71α).

Σχέδ. 91. Σπήλαιο Σίντζας. Σιδερένιο εγχειρίδιο.

Το 1974, σε επίσκεψή μου στο σπήλαιο, συγκέντρωσα ενδεικτικά μερικά επιφανειακά όστρακα⁵⁰⁸. Τα περισσότερα ανήκουν στη Μυκηναϊκή, λίγα στη Γεωμετρική, την Ελληνιστική, τη Ρωμαϊκή και την Παλαιοχριστιανική περίοδο.

Από τη Μυκηναϊκή και τη Γεωμετρική εποχή αναφέρουμε:

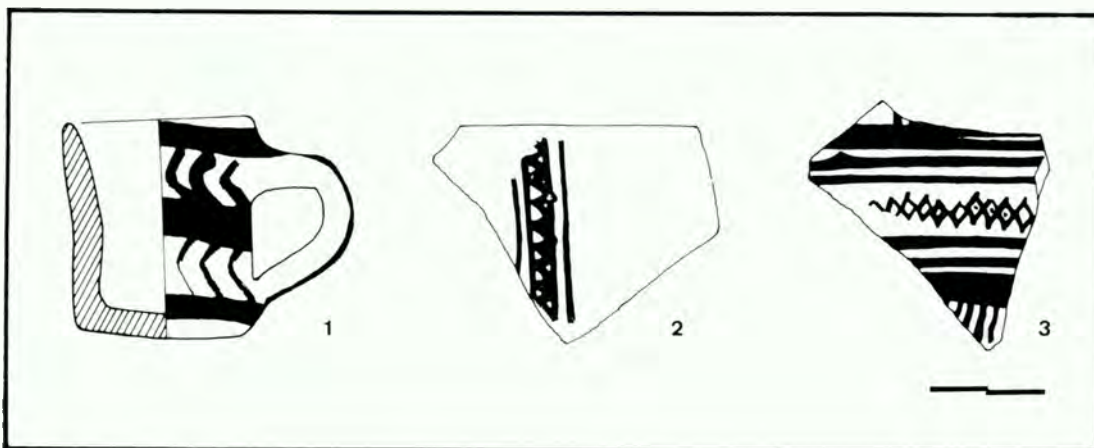
1. Μικρό μόνωτο ποτήρι με κυλινδρικό σχήμα που στενεύει στο μέσον (Σ χ έ δ. 92,1· Π ί ν. 71β). Ύψος 0,034, διάμετρος χείλους 0,031, διάμετρος βάσης 0,031 μ. Πηλός ερυθροκίτρινος λεπτός, καθαρός. Διατηρείται ακέραιο. Η λαβή είναι κάθετη και βρίσκεται περίπου στο μέσον του ύψους του, και η επιφάνεια είναι απολεπισμένη σε μερικά σημεία. Μια πλατιά ταινία ζώνει το αγγείο στο μέσον και το χωρίζει σε δύο ζώνες που διακοσμούνται με σειρά από εναλλάγες γωνίες, που δηλώνονται με σκούρο κόκκινο χρώμα. Η βάση και το χείλος, εξωτερικά κι εσωτερικά, τονίζονται με μία σκούρα κόκκινη ταινία⁵⁰⁹. ΥΕ ΙΙΑ: 2.

2. Τμήμα από το χείλος και το σώμα εφυραϊκού κυπέλλου (Π ί ν. 71δ). Ύψος 0,035, μήκος 0,04, πάχ. 0,005 μ. Πηλός τεφροκίτρινος λεπτός, καθαρός. Διατηρείται μέρος από παράσταση ναυτίλου. ΥΕ ΙΙΒ.

507. Ύψος 0,47, διάμετρος χείλους 0,38, βάθος 0,30 μ., πάχος τοιχωμάτων μαζί με το λιθωματικό υλικό 0,10 μ. Σε ένα άλλο σημείο υπάρχει κι ένα δεύτερο αγγείο, αλλά είναι σκεπασμένο ολόκληρο με λιθωματικό υλικό.

508. Π. Φάκλαρης, Τό σπήλαιο Λεωνιδίου, εφημ. Κυνουρία, περ. Γ', αριθ. φύλλου 39, σ. 1, Ιούλιος 1974.

509. ΜΡ, σχήμα 226, μοτίβο 64:19.

Σχέδ. 92. Σπήλαιο Σίντζας: 1. Μόνωτο ποτήρι, 2-3. Θραύσματα αγγείων.

3. Θραύσμα ανοιχτού αγγείου (Σ χ έ δ. 93,1· Π ί ν. 71γ). Ύψος 0,093, πλ. 0,068, πάχ. 0,005 μ. Πηλός λευκοκίτρινος λεπτός. Με τη βοήθεια οριζόντιων μαύρων ταινιών δημιουργούνται διακοσμητικές ζώνες. Δύο μαύρες γραμμές ξεκινούν απ' την κάτω ταινία και ανεβαίνοντας ξεχωρίζουν δημιουργώντας έναν τριγωνικό χώρο, απολήγουν δε σε σπείρες. Στο μέσον του τριγωνικού χώρου υπάρχει απλουστευμένη μορφή ανεμώνης, που δηλώνεται με μεγάλη μαύρη κοκκίδα η οποία περιγράφεται από άλλες μικρότερες⁵¹⁰. ΥΕ ΙΙΒ.

4. Χείλος σκύφου (Σ χ έ δ. 92,2· Π ί ν. 71ε). Ύψος 0,036, πλάτος 0,045, πάχος 0,0003 μ. Πηλός ερυθροκίτρινος, λεπτός, καθαρός. Με τη βοήθεια δύο κάθετων κόκκινων γραμμών δημιουργείται μία στήλη που διακοσμείται με τεθλασμένη γραμμή⁵¹¹. ΥΕ ΙΙΓ: 2.

5. Τμήμα σκύφου. Σώζεται μέρος από το σώμα με το χείλος και τη μία λαβή (Σ χ έ δ. 93,4· Π ί ν. 71στ). Ύψος 0,069, πλάτος 0,11, πάχος 0,004 μ. Πηλός κοκκινωπός, λεπτός, καθαρός. Πλατιά μαύρη ταινία ορίζει το χείλος εξωτερικά, ενώ άλλη ταινία περνά κάτω από τη λαβή και ξεχωρίζει την κοιλιά από τον ώμο. Ο ώμος διακοσμείται με τεθλασμένη γραμμή. Η κορυφή και οι ρίζες της λαβής τονίζονται με χρώμα. Υπολείμματα από μαύρο χρώμα διατηρούνται και στο εσωτερικό του αγγείου⁵¹². ΥΕ ΙΙΒ: 2.

6. Τμήμα κρατήρα (Σ χ έ δ. 93,5). Ύψος 0,077, πλ. 0,065, πάχ. 0,007 μ. Κόκκινη πλατιά ταινία τονίζει το χείλος του αγγείου, ενώ το σώμα διακοσμείται με τρέχουσα σπείρα, απ' την οποία σώζεται μικρό μέρος⁵¹³. ΥΕ ΙΙΓ.

7. Διάφορα όστρακα ΥΕ ΙΙΓ περιόδου.

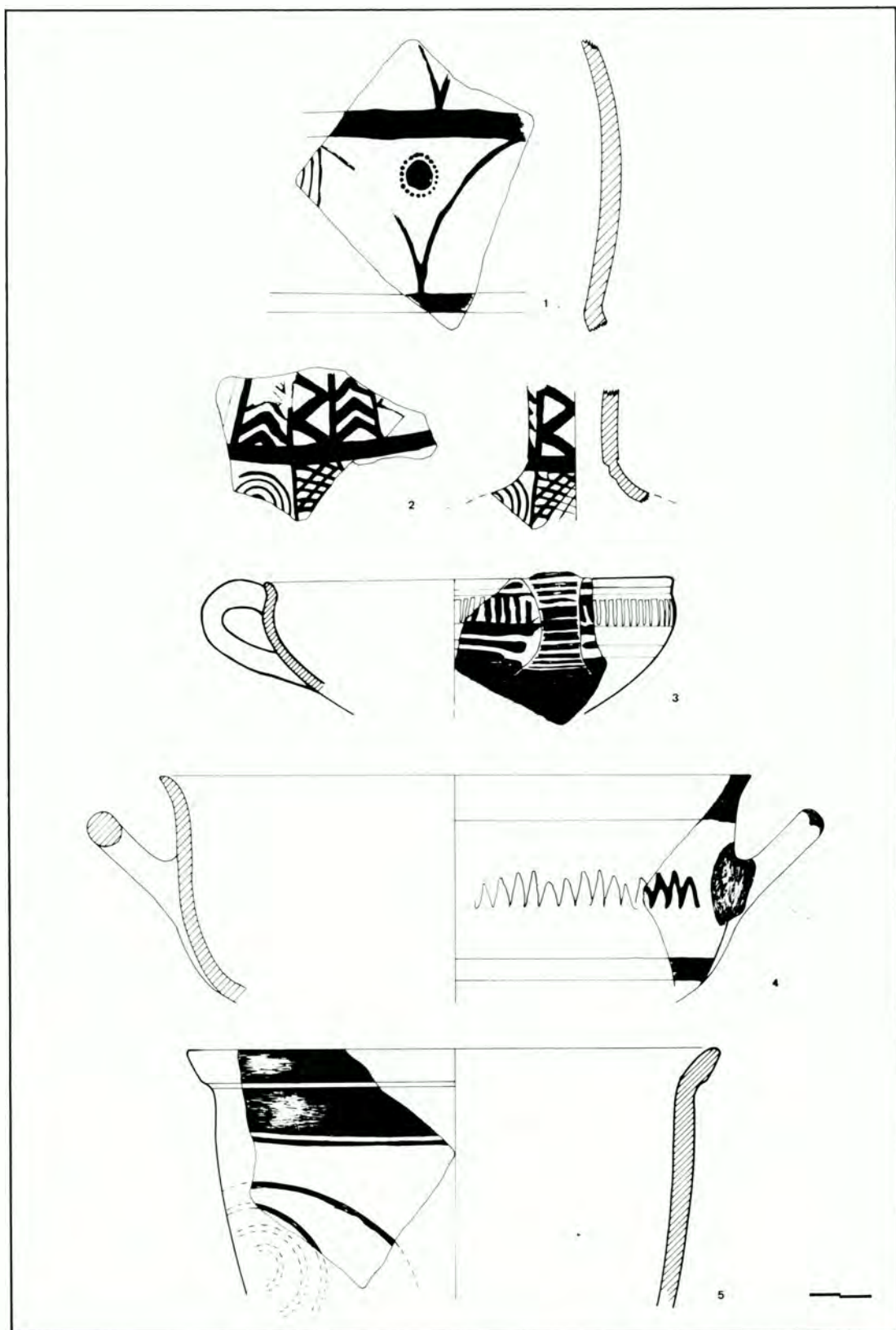
8. Τμήμα από το λαιμό και τον ώμο οινόχους (Σ χ έ δ. 93,2). Ύψος 0,044, διάμετρος λαιμού 0,034, πάχος 0,005 μ. Πηλός κοκκινωπός λεπτός, καθαρός. Στο λαιμό υπάρχουν κάθετες ζώνες που διακοσμούνται με σειρά από επάλληλες αμβλείες γωνίες και με πλατιά τεθλασμένη γραμμή. Πλατιά μαύρη ταινία ξεχωρίζει το λαιμό από τον ώμο, που διακοσμείται με ομόκεντρους κύκλους και δικτυωτό μοτίβο. Πρωτογεωμετρική περίοδος. Έργο λακωνικού εργαστηρίου.

510. ΜΡ, μοτίβο 41:9 και 46:19. Πρβλ. και όστρακα από τις Μυκήνες, BSA 68(1973), πίν. 59 b: 187.

511. ΜΡ, σχήμα 284, μοτίβο 75: 38. Πρβλ. Tiryns VIII, σ. 73, πίν. 50: 79-86.

512. Πρβλ. Tiryns VIII, σ. 148, πίν. 80: 3. BSA 67(1972), σ. 246, εικ. 25:1.

513. ΜΡ, μοτίβο 46:59. Πρβλ. Περαιτή Β', σ. 255-256, εικ. 111:97, πίν. 16:97 και 104.

Σχέδ. 93. Σπήλαιο Σίντζας: 1-5. Θραύσματα αγγείων.

9. Τμήμα από μόνωτο κύπελλο (Σ χ έ δ. 93,3· Π ί ν. 71ζ). Ύψος 0,043, πλάτος 0,043, πάχος 0,004 μ. Πηλός κιτρινωπός. Διατηρείται η λαβή και τμήμα από το λαιμό και τον ώμο. Η λαβή διακοσμείται με μαύρες οριζόντιες γραμμές, ενώ κάτω από το χείλος υπάρχει διακοσμητική ζώνη με σειρά από κάθετες γραμμές. Το σώμα του αγγείου, απ' το ύψος της λαβής και κάτω, καλυπτόταν με μαύρο χρώμα. Γεωμετρική περίοδος.

10. Τμήμα κλειστού αγγείου (Σ χ έ δ. 92,3). Διαστάσεις $0,036 \times 0,041$, πάχος 0,004 μ. Πηλός κίτρινος λεπτός. Τρεις επάλληλες οριζόντιες μαύρες γραμμές πάνω και άλλες τόσες κάτω, δημιουργούν μία ζώνη που διακοσμείται με σειρά ρόμβων, μερικοί απ' τους οποίους έχουν κοκκίδα στο κέντρο. Από τις οριζόντιες γραμμές ξεκινούν άλλες ομάδες κάθετων γραμμών⁵¹⁴. Γεωμετρική περίοδος.

Στα ελληνιστικά χρόνια ανήκουν λίγα μελαμβαφή όστρακα και ένα θραύσμα μυροδοχείου, ενώ στα ρωμαϊκά και τα παλαιοχριστιανικά, άβαφα όστρακα ακάθαρτου πηλού, μερικά με ραβδωτή διακόσμηση.

Σε ένα μεγάλο σπηλαιώδες άνοιγμα, που βρίσκεται 70 μ. περίπου βόρεια απ' το σπήλαιο της Σίντζας, βρέθηκαν στο βραχώδες δάπεδό του λίγα όστρακα μυκηναϊκών και ελληνιστικών χρόνων⁵¹⁵.

Στις 2-4/6/1978 επισκέφθηκε το σπήλαιο της Σίντζας αποστολή της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με επικεφαλής τον Έφορο Αρχαιοτήτων Γεώργιο Παπαθανασόπουλο. Κατά την επίσκεψη εκείνη συγκεντρώθηκαν αρκετά όστρακα και δείγματα από ανθρωπολογικό υλικό⁵¹⁶. Από το σύνολο των οστράκων ένα ανήκει στη Νεότερη Νεολιθική, λίγα στην ΠΕ και στη ΜΕ, αρκετά στη Μυκηναϊκή, και άλλα στη Γεωμετρική, την Αρχαϊκή, την Κλασική, την Ελληνιστική, τη Ρωμαϊκή και την Παλαιοχριστιανική εποχή. Το πιο όψιμο ανήκει στα βυζαντινά χρόνια.

Στη Νεότερη Νεολιθική εποχή ανήκει ένα θραύσμα αγγείου που είχε διακοσμηθεί με στιλβωτήρα κι έχει στιλπνόχρωμη επιφάνεια (patterned urfirnis) (Σ χ έ δ. 94,1· Π ί ν. 72 β₂). Στην ΠΕ εποχή ανήκει τμήμα από μεγάλο αγγείο χονδρού πηλού, στο οποίο διατηρείται και η κάθετη ταινιωτή λαβή (Σ χ έ δ. 94,2). Η ΜΕ εποχή αντιπροσωπεύεται από λίγες τοξοειδείς διάτρητες λαβές πύθων, κεραμόχρου και κιτρινωπού πηλού με χαλίκια. Στη μυκηναϊκή κεραμική ανήκουν:

1. Μεγάλο τμήμα από ακόσμητο υψίποδο μόνωτο κύπελλο, από ωχρό πηλό, το οποίο αποτελεί εξέλιξη των ωχρών Μινύειων⁵¹⁷ (Σ χ έ δ. 94,3· Π ί ν. 72 β₁). ΥΕ ΙΙ.

2. Τμήμα σκύφου που διακοσμείται με ανοικτά τοξοειδή σύνολα που απαρτίζονται από συστάδες καμπτόμενων και ομόροπων γραμμών⁵¹⁸ (Σ χ έ δ. 94,4· Π ί ν. 72 α₂). ΥΕ ΙΙΑ-Β.

3. Τμήμα σκύφου του οποίου ο ώμος διακοσμείται με τεθλασμένη γραμμή (Σ χ έ δ. 94,5· Π ί ν. 72 α₁). ΥΕ ΙΙΓ.

4. Τμήμα σκύφου που διακοσμείται με σειρά διαγραμμισμένων ρόμβων μέσα σε κάθετη ζώνη, που ορίζεται με διπλές μαύρες γραμμές⁵¹⁹ (Σ χ έ δ. 94,6· Π ί ν. 72 α₃). ΥΕ ΙΙΒ:1.

514. Πρβλ. παρόμοιο όστρακο από τη Σπάρτη, BSA 13(1906-1907), σ. 120, εικ. 1g.

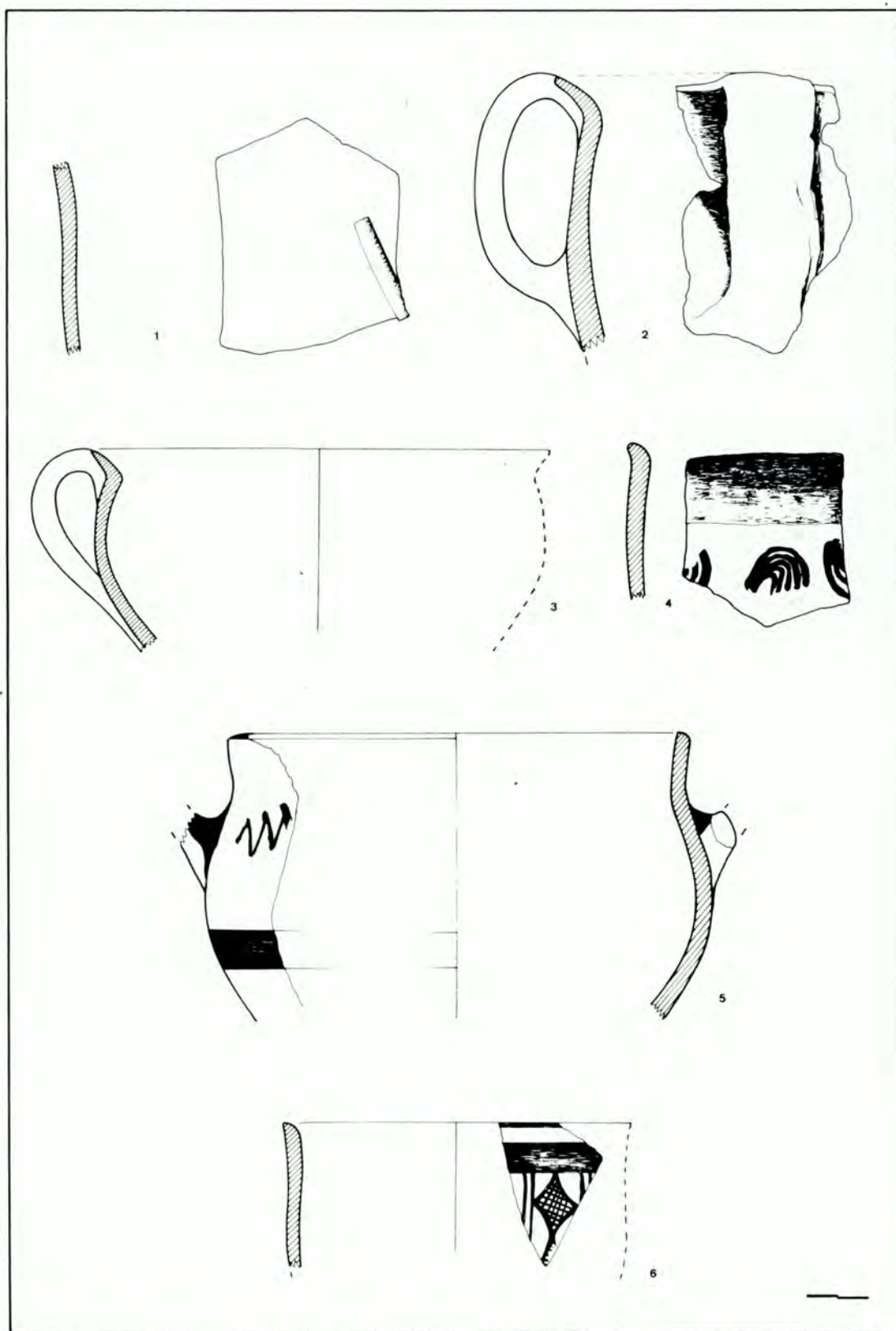
515. Είναι πολύ πιθανή η ύπαρξη κι άλλων σπηλαίων που χρησιμοποιήθηκαν κατά την αρχαιότητα. Διαφωτιστική θα είναι μελλοντικά η εξερεύνηση όλων των σπηλαίων που υπάρχουν στη χαράδρα της Σίντζας.

516. Όλα τα ευρήματα μεταφέρθηκαν για συντήρηση στα εργαστήρια της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, στην Αθήνα.

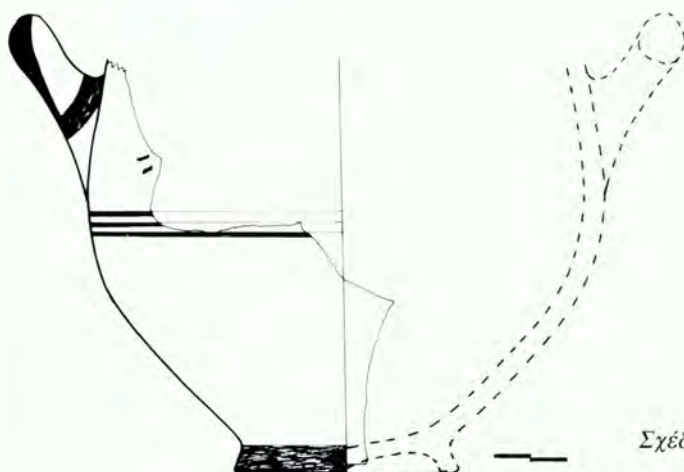
517. Πρβλ. Korakou, σ. 57, 59, εικ. 78.

518. ΜΡ, μοτίβο 19: 26-31. BSA 61(1966), σ. 219, εικ. 1:10. Deiras, πίν. LXXVII:5.

519. ΜΡ, μοτίβο 73:k. Tiryns V, 16 πίν. 20:5. BSA 71(1976), εικ. 7:53, πίν. 14: 53.

Σχέδ. 94. Σπήλαιο Σιντζας: 1-6. Θραύσματα αγγείων.

Σχέδ. 95. Σπήλαιο Σίντζας. Σκύφος.

5. Τμήμα αγγείου διακοσμημένο με κυματοειδείς απολήξεις⁵²⁰ (Π ί ν. 72α₄). ΥΕ ΙΙΑ:2.

6. Μεγάλο τμήμα σκύφου που αποτελέσθηκε από τέσσερα θραύσματα (Σ χ έ δ. 95). ΥΕ ΙΙΒ:2.

7. Διάφορα θραύσματα αγγείων των μυκηναϊκών και υπομυκηναϊκών χρόνων.

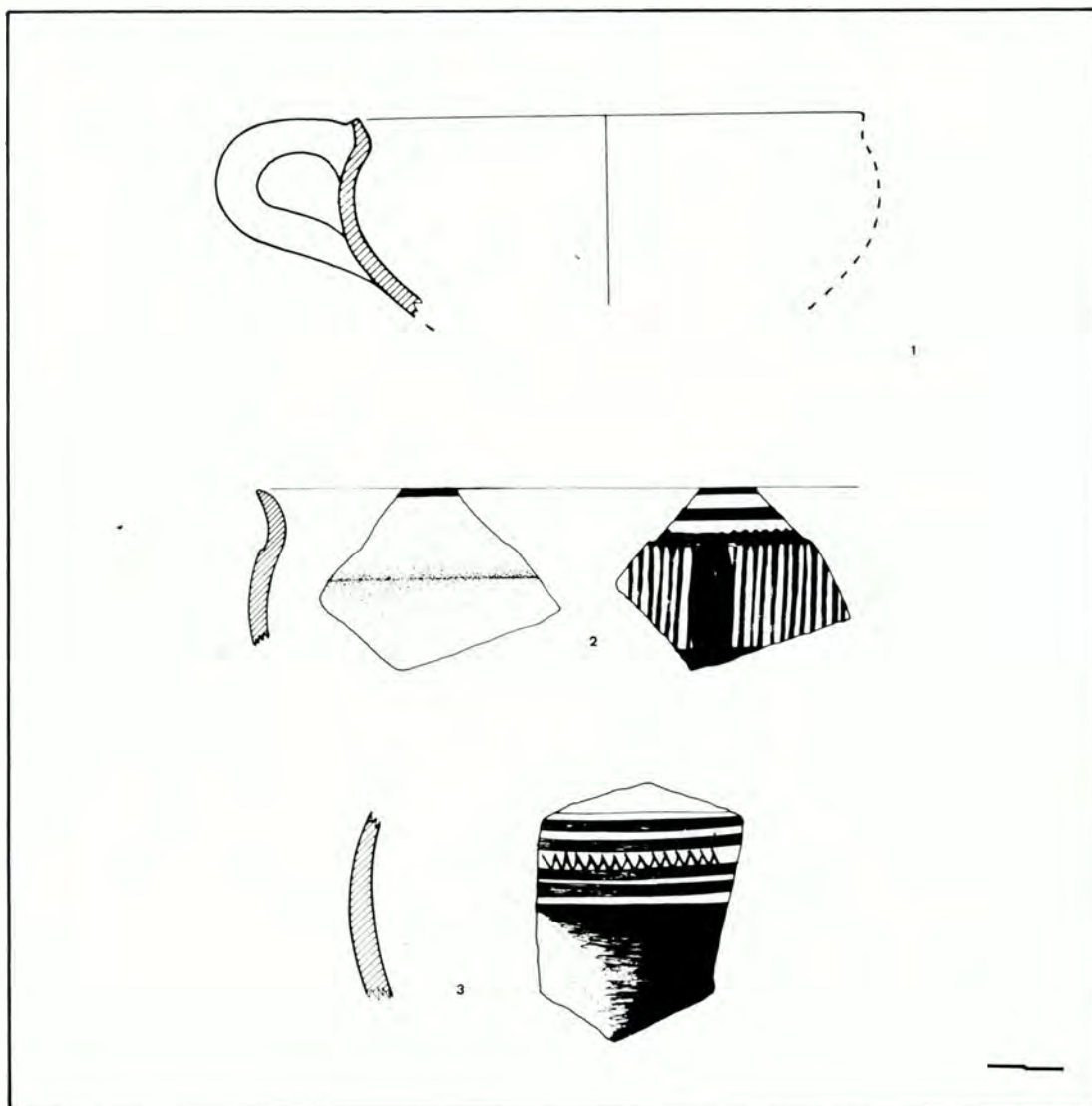
Τα γεωμετρικά όστρακα ανήκουν κυρίως σε οينوχές και μόνωτα κύπελλα. Οι οينوχές έχουν διακοσμημένο τον ώμο με διαγραμμισμένα τρίγωνα (Π ί ν. 72γ_{3,4}) και το λαιμό με τεθλασμένες γραμμές σε οριζόντια διάταξη⁵²¹ (Σ χ έ δ. 97,1· Π ί ν. 72γ₂). Πρωτογεωμετρική περίοδος. Από τα μόνωτα κύπελλα, στα οποία ανήκουν δύο θραύσματα, το ένα είχε ακόσμητο το σώμα, που καλυπτόταν με μαύρο χρώμα και μαύρες οριζόντιες γραμμές στην ταινιωτή λαβή⁵²² (Σ χ έ δ. 96,1· Π ί ν. 72δ), και το άλλο είχε διακοσμημένο τον ώμο με κάθετες μαύρες γραμμές, που χωρίζονταν κατά διαστήματα με μαύρες κάθετες ταινίες (Σ χ έ δ. 96,2· Π ί ν. 72γ₁). Το πρώτο κύπελλο χρονολογείται στην Πρωτογεωμετρική περίοδο, ενώ το δεύτερο στη Γεωμετρική. Εκτός από τα παραπάνω θραύσματα βρέθηκαν και δύο λαβές, η μία δίδυμη, των γεωμετρικών χρόνων. Αναφέρουμε ακόμη ένα τμήμα από μικρό σκύφο, ο οποίος κατά το μέσον είχε άβαφη ζώνη διακοσμημένη με μαύρες κάθετες γραμμές (Σ χ έ δ. 97,2), και τμήμα από ένα άλλο γεωμετρικό αγγείο, διακοσμημένο με άβαφες οριζόντιες λεπτές ταινίες, μία με ζικζακωτό μοτίβο (Σ χ έ δ. 96,3).

Στα αρχαϊκά χρόνια ανήκουν μερικά όστρακα, μεταξύ των οποίων λαβή και λαιμός από λακωνική τριφυλλόστομη μελαμβαφή οينوχή, θραύσματα μελαμβαφών κυλίκων (Σ χ έ δ. 97,4) και βάση λακωνικού κυλινδρικού αρύβαλλου διακοσμημένη με ομόκεντρους κύκλους που δηλώνονται με λευκό και ιώδες χρώμα (Σ χ έ δ. 97,3). Στα κλασικά χρόνια ανήκουν αρκετές βάσεις, κυρίως από μελαμβαφείς σκύφους. Η Ελληνιστική περίοδος αντιπροσωπεύεται από λίγα όστρακα, ενώ η Ρωμαϊκή και η Παλαιοχριστιανική περίοδος από άβαφα ό-

520. Πρβλ. ΜΡ, μοτίβο 65: 5. Κορακού, σ. 45 εικ. 61:1.

521. Πρβλ. πρωτογεωμετρικές οينوχές από το Άργος, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, Πίν. 64 ε-ζ. Για το μοτίβο με τις τεθλασμένες γραμμές βλ. και J.N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1968, πίν. 2 d και 23 a.

522. Πρβλ. Coldstream, ό.π., πίν. 23 f. BSA 68(1973), πίν. 68. Η πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική η οποία βρέθηκε στο σπήλαιο της Σίντζας προέρχεται από λακωνικά εργαστήρια.

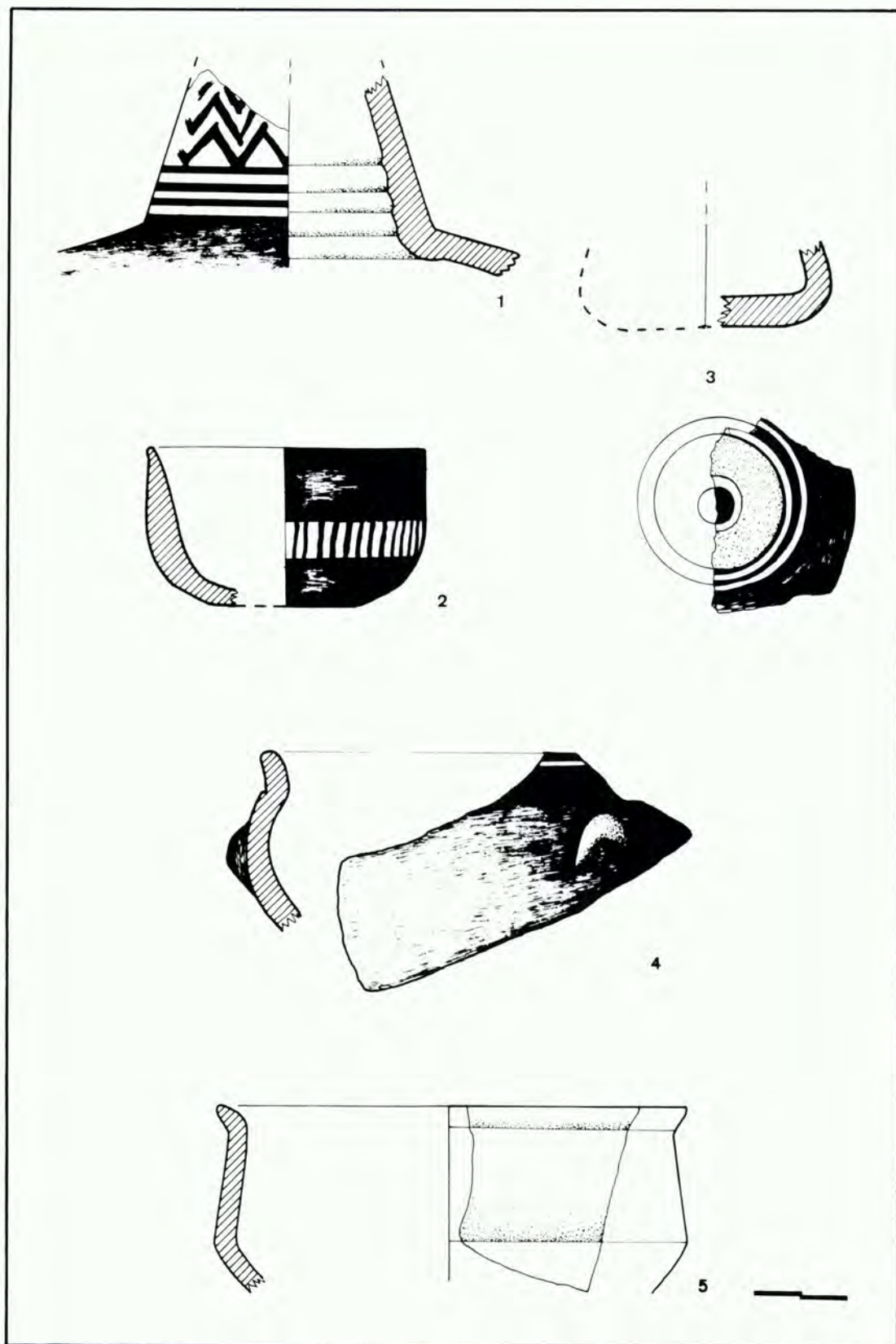

Σχέδ. 96. Σπήλαιο Σίντζας: 1-3. Θραύσματα αγγείων.

στρακα ακάθαρτου πηλού, μερικά με ραβδωτή οριζόντια διακόσμηση. Αναφέρουμε επίσης ένα θραύσμα από αρρετινό σκύφο (Σ χ έ δ. 97,5).

Τα μέχρι τώρα επιφανειακά ευρήματα δηλώνουν ότι το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο και κατοικία. Το μέγεθος του σπηλαίου, σε συνδυασμό με το πλήθος και την ποιότητα της κεραμικής που βρέθηκε και την ύπαρξη πολλών ανθρώπινων σκελετών⁵²³, μας οδη-

523. Ο θάλαμος με τα κρανία που βρίσκεται μετά το τέλος της μεγάλης αίθουσας θα αποτελούσε το χώρο όπου θα γινόταν η ταφή και η λατρεία των νεκρών. Πρβλ. εδώ και τα σχετικά με το οστεοφυλάκιο στο σπήλαιο της Αλεπότρυπας Διρού (ΑΑΑ IV (1971), σ. 293 κ.ε.).

Σχέδ. 97. Σπήλαιο Σίντζας: 1-5. Θραύσματα αγγείων.

γούν στη σκέψη ότι οι άνθρωποι που κατέφευγαν σ' αυτό και στα άλλα που υπήρχαν τριγύρω πρέπει να προέρχονταν από ένα σημαντικό οικισμό. Ο οικισμός αυτός αναμφίβολα θα ήταν οι *Πρασιές*, που βρίσκονται μερικά χιλιόμετρα ανατολικά από το σπήλαιο.

Το δυσπρόσιτο της περιοχής και η ύπαρξη αρκετών σπηλαίων στον ίδιο χώρο θα έκαναν το σπήλαιο ιδανικό καταφύγιο για τους Πρασιείς. Οι ανάγκες σε νερό θα καλύπτονταν από την πηγή του Αγίου Νικολάου, που βρίσκεται στη ρεματιά, μπροστά απ' το μοναστήρι, αλλά και από τη συστηματική συγκέντρωση των σταγονορροών της οροφής, όπως φαίνεται κι από το αγγείο που παραμένει ακόμη στη θέση του πάντα γεμάτο με νερό.

Από την αρχαία παράδοση (βλ. υποσημ. 64) γνωρίζουμε ότι οι Κυνουρείς, στα τέλη του 11ου αι. π.Χ., επιδίδονταν στην πειρατεία κι έκαναν επιδρομές στην Αργολίδα. Οι πειρατές αυτοί ανήκαν στον προδωρικό πληθυσμό, ο οποίος αρνήθηκε να υποταχθεί στους Δωριείς. Είναι πιθανό λοιπόν οι κάτοικοι των Πρασιών, που θα είχαν ναυτική δύναμη και πείρα, να χρησιμοποίησαν τα ασφαλή σπήλαια της χαράδρας της Σίντζας και να επιδίδονταν για ένα χρονικό διάστημα στην πειρατεία. Στα σπήλαια αυτά μπορεί να συγκεντρώθηκαν κι άλλοι κάτοικοι της Κυνουρίας και να αποτέλεσαν έναν ανυπόταχτο και ισχυρό πυρήνα. Έτσι εξηγείται και η δυναμική επέμβαση των Σπαρτιατών, με τον Εχέστρατο⁵²⁴, που ήλθαν να βοηθήσουν τους συγγενείς τους Αργείους για την καθυπόταξη της Κυνουρίας⁵²⁵. Τα ίδια σπήλαια θα χρησιμοποιήθηκαν ως καταφύγια κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, κατά τη διάρκεια του οποίου ο οικισμός των Πρασιών λεηλατήθηκε και καταστράφηκε, και σε άλλες έκτακτες περιστάσεις.

Ο Πausanias (III.24.4) αναφέρει ότι στις Πρασιές έδειχναν το σπήλαιο στο οποίο η Ινώ είχε αναθρέψει, σύμφωνα με τη ντόπια παράδοση, τον Διόνυσο. Η επιφανειακή έρευνα δεν έδωσε μέχρι τώρα θετικά στοιχεία για την ταύτιση του σπηλαίου της Σίντζας με το παραπάνω λατρευτικό σπήλαιο, το οποίο πρέπει να αναζητηθεί, ίσως, σε κάποιο άλλο σημείο της χαράδρας της Σίντζας.

Σπήλαιο Άσουλα Χάραδρου

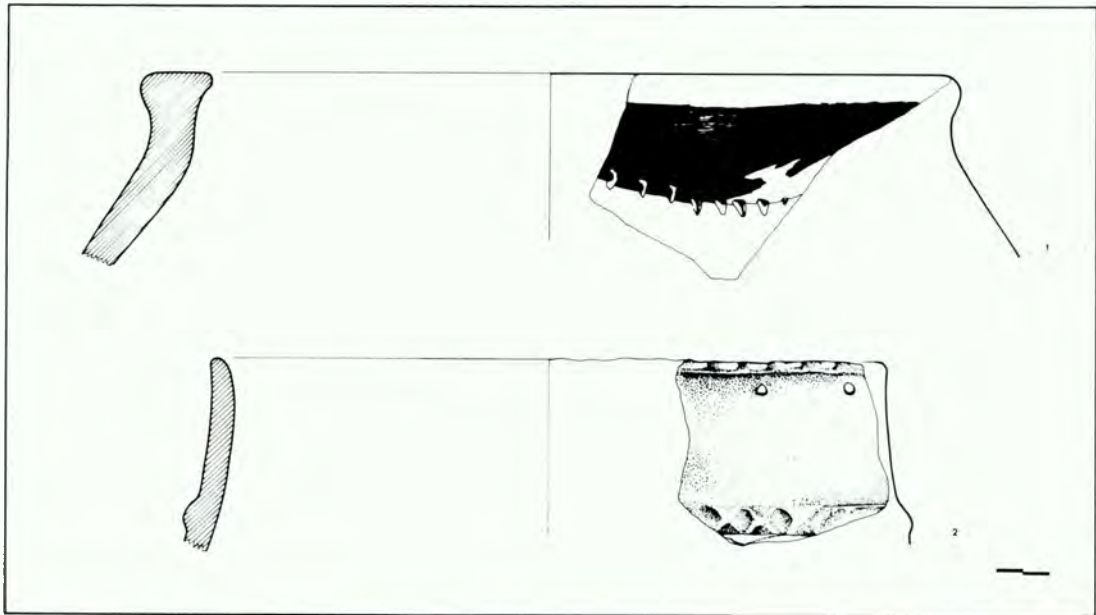
Περίπου 1 χλμ. βόρεια από το χωριό Χάραδρος (πριν Τρεστενά), στη νότια πλαγιά του υψώματος Πυργάκι (υψ. 845 μ.), βρίσκεται το σπήλαιο του Άσουλα (Σχέδ. 55, 113). Το σπήλαιο επισκέφθηκε ο Ρωμαίος το 1940, αλλά δεν μπήκε μέσα, και μερικά αγγεία προϊστορικών χρόνων που βρέθηκαν τότε τα μετέφερε στην Αρχαιολογική Συλλογή Βουρβούρων. Σχεδόν όλα χάθηκαν κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής, εκτός από το στέλεχος του δίσκου των λαβών ενός ψευδόστομου μυκηναϊκού αμφορέα⁵²⁶ (Πί ν. 74β).

Το στόμιο του σπηλαίου βρίσκεται σε μία απότομη και βραχώδη πλαγιά, σε απόσταση 200 μ. περίπου πάνω από το δημόσιο δρόμο Άστρους-Χάραδρου. Πρόκειται για μια μεγάλη κάθετη σχισμή ανάμεσα στα βράχια (Πί ν. 73β). Στην αρχή της σχισμής αυτής υπάρχει αναλημματικός τοίχος, κτισμένος με μικρές πέτρες και ασβεστοκονίαμα, με τη βοήθεια του οποίου συγκρατούνται τα χώματα και δημιουργείται ένας στενόμακρος επίπεδος χώρος,

524. Πausanias III.2.2. Ο Εχέστρατος βασιλεύει στα τέλη του 11ου αι. π.Χ. Βλ. και P. Poralla, Prosopographie der Lakedaimonier bis auf die Zeit Alexanders des Grossen, Roma 1966, σ. 60.

525. Ο πραγματικός σκοπός των Σπαρτιατών ήταν να καταλάβουν για λογαριασμό τους την Κυνουρία, και η υποστήριξη στους Αργείους ήταν απλώς το πρόσχημα για να επέμβουν δυναμικά.

526. Κ.Α. Ρωμαίος, Έρευνητική περιοδεία εις Κυνουρίαν, ΠΑΕ 1950, σ. 240, αριθ.20. Ο Ρωμαίος στη σύντομη αναφορά του για το θραύσμα του ψευδόστομου αμφορέα χαρακτηρίζει το σπήλαιο ως ιερό άντρο, χωρίς να δίνει καμία άλλη πληροφορία.

Σχέδ. 98. Σπήλαιο Άσουλα: 1-2. Θραύσματα αγγείων.

μήκους 10,50 και πλάτους 1-2 μ. Ο χώρος αυτός, που λειτουργεί ως προθάλαμος, οδηγεί στην είσοδο του σπηλαίου, μία κάθετη σχισμή μέσα στο βράχο, ύψους 1,40 και πλάτους 0,37-0,46 μ., που με δυσκολία επιτρέπει το πέρασμα ενός ανθρώπου (Πίνακ. 73α). Αμέσως μετά την είσοδο το πλάτος και το ύψος του σπηλαίου μεγαλώνουν και το δάπεδο γίνεται κατηφορικό. Σε απόσταση 5,40 μ. από την είσοδο υπάρχει μία τετράγωνη δεξαμενή νερού, με μήκος πλευράς 2,36 μ. εξωτερικά. Οι τοίχοι, πάχους 0,35 μ., είναι κτισμένοι με μικρές πέτρες, οπτόπλινθους και θραύσματα κεραμίδων, και εσωτερικά έχουν υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,02-0,03 μ. Το ορατό βάθος της δεξαμενής στην ανατολική πλευρά είναι 1,75 μ. Στην ίδια πλευρά σώζεται και η γένεση της καμάρας, από μικρές πλακαρές πέτρες, που αποτελούσε την οροφή. Το νερό πρέπει να συγκεντρωνόταν, τουλάχιστον ένα μεγάλο μέρος του, από τις σταγονορροές που έτρεχαν πάνω από την είσοδο σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του έτους.

Μετά τη δεξαμενή, που πιάνει σχεδόν όλο το πλάτος του σπηλαίου στο σημείο αυτό, ο θάλαμος συνεχίζεται με κατεύθυνση, όπως και στον προθάλαμο, Α.ΝΑ.-Β.ΒΔ., σε μήκος τουλάχιστον 39 μ. Μετά το σημείο αυτό είναι πολύ δύσκολη η εξερεύνησή του, γιατί έχουν πέσει μεγάλοι βράχοι και χρειάζεται ειδικός εξοπλισμός για να προχωρήσει κανείς. Σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων του Χάραδρου, ο θάλαμος συνεχίζεται και πέρα απ' αυτό το σημείο και καταλήγει σ'έναν πλατύ χώρο. Το συνολικό μήκος του θαλάμου είναι 52 μ. και το πλάτος του 2,10-3 μ., με πλατύτερο σημείο το χώρο που βρίσκεται η δεξαμενή. Σταλακτιτικός διάκοσμος δεν υπάρχει. Κατά μήκος των πλευρών του θαλάμου, σε ακανόνιστες μεταξύ τους αποστάσεις και στο ύψος του ανθρώπου, υπάρχουν στο βράχο μικρές εξομαλύνσεις ή και βαθύνσεις, προφανώς για την τοποθέτηση λύχνων ή άλλων φωτιστικών μέσων.

Τα επιφανειακά όστρακα που συγκεντρώθηκαν κατά τις επισκέψεις μου ανήκουν στη Νεότερη Νεολιθική, στην ΠΕ, ΥΕ, Κλασική, Ελληνιστική, Ρωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική εποχή. Τα πιο πολλά από τα όστρακα βρέθηκαν στον προθάλαμο και στο χώρο γύρω από τη δεξαμενή. Σε διάφορα σημεία του σπηλαίου βρίσκονται θραύσματα από πίθους και οπτόπλινθους.

Σχέδ. 99. Σπήλαιο Άσουλα.
Θραύσμα μυκηναϊκού σκύφου.

Το όστρακο της Νεότερης Νεολιθικής περιόδου ανήκει σε αγγείο με μαύρο επίχρσιμα (black monochrome). Από τα ΠΕ όστρακα αναφέρουμε μία λαβή - απόφυση από ανοιχτό αγγείο και λίγα θραύσματα από αγγεία χονδρού πηλού με εμπιέστη ονυχωτή διακόσμηση⁵²⁷ (Σ χ έ δ. 98,1) ή με πλαστικές ταινίες που φέρουν εμπιέσεις⁵²⁸ (Σ χ έ δ. 98,2).

Στην ΥΕ εποχή ανήκουν λίγα όστρακα, μεταξύ των οποίων τμήμα σκύφου των ΥΕ IIIB χρόνων, με διακόσμηση διαγραμμισμένου ρόμβου και διαγραμμισμένου κύκλου⁵²⁹ (Σ χ έ δ. 99· Π ί ν. 74α₁), και λαβή με σειρά μεγάλων μαύρων διακοσμητικών κοκκίδων στη ράχη της (Π ί ν. 74α₂). Στα κλασικά χρόνια ανήκουν δύο όστρακα, το ένα από ερυθρόμορφο αττικό κρατήρα που διασώζει μόνο ένα πολύ μικρό τμήμα από το γραπτό μαιάνδρο(ς), πάνω στον οποίο πατούσε η παράσταση. Τα ελληνιστικά χρόνια αντιπροσωπεύονται από λίγα όστρακα, τα δε ρωμαϊκά και τα παλαιοχριστιανικά από άβαφα όστρακα, μερικά από ραβδωτή επιφάνεια (Π ί ν. 74γ) ή με πλαστικές ταινίες που φέρουν εμπιέσεις. Βρέθηκαν επίσης οκτώ θραύσματα από λύχνους των ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων (Π ί ν. 74γ).

Με βάση τα μέχρι τώρα επιφανειακά ευρήματα διαπιστώνουμε την ανθρώπινη παρουσία στο σπήλαιο του Άσουλα από τα όψιμα νεολιθικά χρόνια μέχρι τον 7ο αι. μ.Χ. Το σπήλαιο πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο και κατοικία από τους κατοίκους της γύρω περιοχής. Για τελευταία φορά γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιήθηκε στα χρόνια της γερμανικής Κατοχής.

Σπήλαιο Προσηλίων

Σε απόσταση 2 χλμ. βόρεια από το χωριό Προσήλια (πριν Αρτσίνα) των Κάτω Δολιανών (Σ χ έ δ. 113), πάνω απ' τη θέση Λεβέτι, υπάρχει ένα μικρό σπήλαιο, η *Τρύπα του Καρζή*. Το μήκος του είναι περίπου 15 μ., έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και η συνολική κατάβαση από το επίπεδο της εισόδου, που αρχίζει σχεδόν κάθετα, είναι 2,50 μ. περίπου. Σε δύο σημεία της οροφής του θαλάμου, το ένα στο τέλος, υπάρχουν ανοίγματα που πρέπει να επικοινωνούν με άλλους χώρους. Ο σταλακτιτικός διάκοσμος είναι πολύ φτωχός.

Σε επίσκεψή μου το 1981, με οδηγό τον Κωνστ. Κοσκινά, βρέθηκαν στο δάπεδο και κατά το πέρασ του θαλάμου μερικά θραύσματα αγγείων των υστερορωμαϊκών χρόνων. Πρόκειται για αγγεία από ακάθαρτο πηλό που διακοσμούνται με αραιές ραβδώσεις ή με ανάγλυφες σχοινόσχημες ταινίες. Προφανώς το μικρό αυτό σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε σε έκτακτες περιστάσεις ως καταφύγιο των κατοίκων της μικρής εγκατάστασης που υπήρχε στη θέση Λεβέτι.

527. Πρβλ. Tiryns IV, σ. 51 πίν. XIV:7.

528. Πρβλ. Korakou, εικ. 3:4.

529. Πρβλ. ΜΡ, μοτίβο 73:k και 41:11. Περατή Β', σ. 117, εικ. 9:21 γ.

Σπήλαια Καρακοβουνίου

Δύο μικρά σπήλαια χωρίς μεγάλο βάθος σημείωσα το 1980 στη θέση Σκυλοχώρι, στο Καρακοβούνι. Το ένα βρίσκεται σε μία ρεματιά στις νότιες παρυφές του υψώματος Σοπωτού⁵³⁰ (Σ χ έ δ. 3). Πρόκειται για μεγάλο σπηλαιώδες άνοιγμα που έχει δύο μικρούς θαλάμους, μήκους λίγων μέτρων. Εδώ βρέθηκαν όστρακα των ρωμαϊκών χρόνων, μερικά με ραβδωτή επιφάνεια.

Τριγύρω υπάρχουν κι άλλα παρόμοια σπηλαιώδη ανοίγματα, όλα προσιτά από τη ρεματιά.

Το δεύτερο σπήλαιο βρίσκεται περίπου 1 χλμ. ανατολικά από το πρώτο, στη θέση Σκυλοχώρι (Σ χ έ δ. 3). Πρόκειται για μεγάλο σπηλαιώδες άνοιγμα με αρκετή χωρητικότητα. Εδώ βρέθηκε ένα μελαμβαφές όστρακο με απολεπισμένο το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειάς του. Το σπήλαιο αυτό χρησιμοποιείται σήμερα για το σταύλισμα προβάτων, με αποτέλεσμα το μεγάλο πάχος της κοπριάς να εμποδίζει την επιφανειακή έρευνα.

Τα σπήλαια στο Καρακοβούνι πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν στην αρχαία εποχή όχι μόνο ως καταφύγιο αλλά κυρίως ως χώρος διαμονής των κτηνοτρόφων, μια και ο τόπος είναι πολύ κατάλληλος για χειμαδιά.

530. Την υπόδειξη του σπηλαίου οφείλω στον Σωτήριο Ατζινά.

ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΙΕΡΑ

Στο χώρο της αρχαίας Κυνουρίας δεν έλειπαν, όπως ήταν φυσικό, οι λατρείες και τα ιερά. Τα στοιχεία που διαθέτουμε σήμερα στον τομέα αυτό προέρχονται από τις ολιγοήμερες ανασκαφές των Κ.Α. Ρωμαίου και Χρ. Χρήστου, από τα τυχαία και τα επιφανειακά ευρήματα και τις αρχαίες γραπτές μαρτυρίες.

Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα

Βρίσκεται νότια από το χωριό Τυρός, στην κορυφή του λόφου του Προφήτη Ηλία Μελάων (υψ. 564 μ.), όπου και το ομώνυμο εκκλησάκι (Σ χ έ δ. 113,100· Π ί ν. 61α, 75γ). Ο Ρωμαίος⁵³¹ ερεύνησε ανασκαφικά το χώρο το 1911 και απέδειξε ότι εδώ λατρευόταν ο Απόλλωνας με το επίθετο *Τυρίτα*⁵³².

Οι ανασκαφές έφεραν στο φως λείψανα αρχιτεκτονικών μελών από ένα μικρό ναό του 6ου αι. π.Χ. Τα λείψανα αυτά ήταν δύο θραύσματα από μαρμάρινο δωρικό κιονόκρανο, μικρό θραύσμα από πώρινο δωρικό επιστύλιο και δύο τμήματα από πήλινα δισκοειδή ακρωτήρια λακωνικού εργαστηρίου (Π ί ν. 75α). Στον ίδιο ναό ανήκουν επίσης τρία θραύσματα από πήλινη γραπτή σίμη (Π ί ν. 75β) και πολλά άλλα από κεραμίδες⁵³³ και ακροκεράμους⁵³⁴. Η θέση του ναού αυτού δεν έγινε δυνατό να προσδιορισθεί⁵³⁵. Ο Ρωμαίος υποθέτει ότι είναι δυνατόν να βρισκόταν στη θέση όπου το σημερινό εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία.

Λίγα μέτρα βόρεια από το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία ο Ρωμαίος αποκάλυψε τα θεμέλια τετράγωνου βωμού, πλευράς 8,42 μ., του 4ου αι. π.Χ., και στα ΒΔ. του βρήκε ίχνη πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου της ίδιας εποχής. Κοντά ή πάνω στο βωμό πρέπει να βρίσκονταν πέντε βάσεις χάλκινων αγαλμάτων φυσικού μεγέθους από σκληρή μελανή πέτρα, που ανήκουν στον 4ο αι. π.Χ. Η κορυφή του λόφου διαμορφώθηκε κι επεκτάθηκε τουλάχιστον

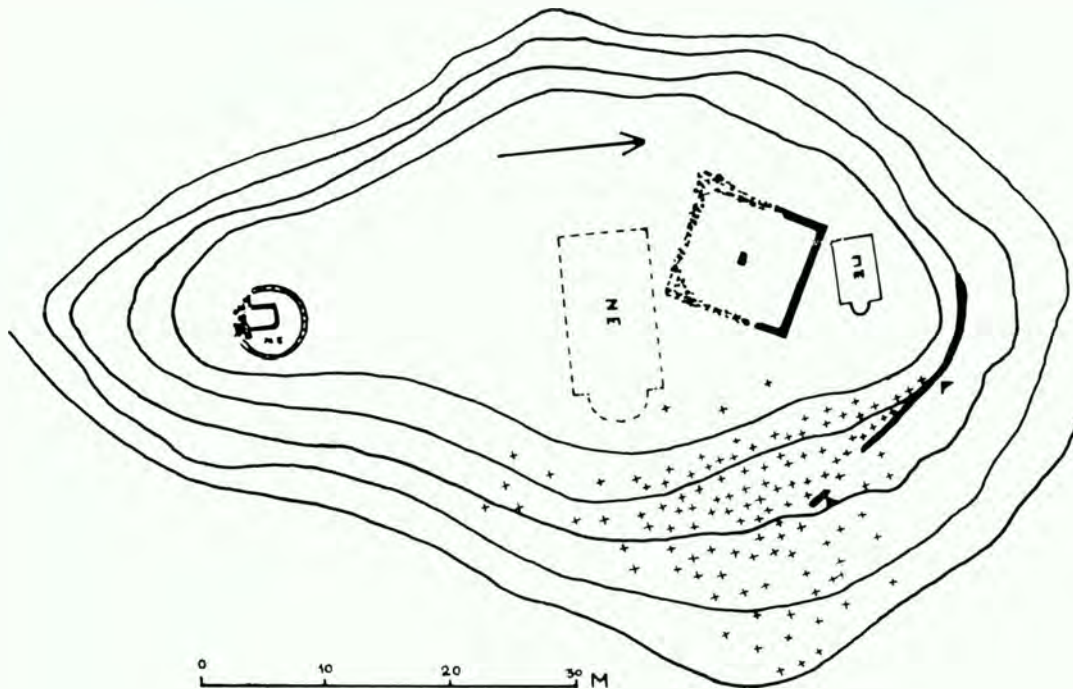
531. Κ.Α. Ρωμαίος, "Ερευναι ἐν Κυνουρίᾳ, ΠΑΕ 1911, σ. 253-276, εικ. 1-14. ΠΑΕ 1953, σ. 251-254, εικ. 1-6.

532. Σε μία ενεπίγραφη χάλκινη λαβή αγγείου, του 6ου αι. π.Χ., που προέρχεται από το χώρο του ιερού και τώρα βρίσκεται στο Μουσείο του Βερολίνου (αριθ. 7268), γίνεται επίκληση στον Πυθαία, που είναι συνηθισμένο επίθετο του Απόλλωνα στην απέναντι ακτή του Αργολικού αλλά και στη Λακωνική. *Μεν [οί] τι [ο]ς ανέθεκε τῷ Πυθαίῃ*. IGA 59. IG V.1.928. ΠΑΕ 1911, σ. 254-255. Κ. Neugebauer, Reifarchaische Bronze-vasen mit Zungenmuster, RM 38-39 (1923-1924), σ. 369. L.H. Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece, Oxford 1961, σ. 200, αριθ. 36.

533. Ένας καλυπτήρας κορινθιακού τύπου, που σώζεται σχεδόν ακέραιος, έχει μήκος 0,55 μ. και πλάτος 0,162 μ.

534. Για τα πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη βλ. και H. Coch, Studien zu den Campanischen Dachterrakotten, RM 30(1915), σ. 91-92. Ο Koch (ό.π., σ. 92) βασισμένος στη φωτογραφία της σίμης, γράφει λανθασμένα ότι ο μαϊάνδρος αποδόθηκε με μαύρο χρώμα και προσθέτει ότι έχουμε εδώ διατήρηση της μελανόμορφης τεχνικής. Στην πραγματικότητα όμως ο μαϊάνδρος δηλώνεται με λευκό χρώμα και ο κάμπος, πάνω στον οποίο προβάλλεται ο μαϊάνδρος, με κόκκινο.

535. Ο Παπαχατζής (Λακωνικά, σημ. 2 της σ. 429) γράφει: «βρέθηκαν λείψανα δύο ναών, από τούς οποίους ό αρχαϊκός πρέπει νά ήταν τού 'Απόλλωνα τυρίτα καί ό άλλος τού 'Απόλλωνα μαλεάτα».

Σχέδ. 100. Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα. Κάτοψη του ιερού (ΠΑΕ 1911, σ. 257, εικ. 1).

δύο φορές. Όταν έγινε η νεότερη επέκταση, κτίσθηκε και ο αναλημματικός τοίχος που προαναφέραμε.

Τα πιο πολλά από τα αναθήματα που βρέθηκαν ανήκουν στα αρχαϊκά χρόνια. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επιγραφές που βρέθηκαν σε χάλκινα και πήλινα αναθήματα⁵³⁶. Σε χάλκινο αγαλμάτιο ταύρου διαβάζουμε: ΑΠΕΛΟΝ ΚΛΕ, σε χάλκινη λεοντόσχημη πόρπη: ΑΠΟΛΟΝΟΣ ΕΜΙ⁵³⁷ (Πί ν. 76γ), σε χάλκινη λαβή ξίφους: ΠΕΡΔΙΚΙΑΣ ΑΝΕΘΕΚΕ και σε χείλος χάλκινης φιάλης: ΑΠΕΛΟΝ ΤΥΡΙΤ[ΑΣ]⁵³⁸.

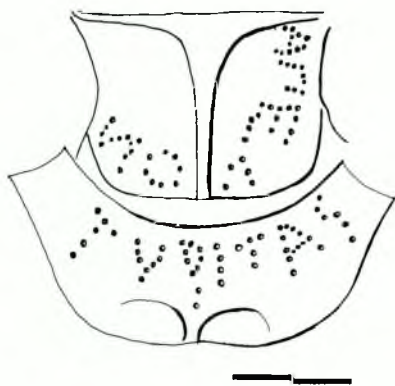
Από εδώ πρέπει να προέρχεται⁵³⁹ και ένα χάλκινο ανδρικό αγαλμάτιο (τέλος 6ου-αρχές 5ου

536. Οι επιγραφές, εκτός από αυτές που βρίσκονται σε μία δεύτερη πήλινη πρόχου και σε θραύσμα μιας τρίτης, είναι δημοσιευμένες και στο IG V.1.1517-1522. Βλ. και Jeffery, ό.π., σ. 200, αριθ. 40.

537. 1. Βλ. και W. Lamb, *Ancient Greek and Roman Bronzes*, London 1929, σ. 77. H.A. Cahn, *Die Löwen des Apollon*, *Mus. Helveticum* 7 (1950), σ. 189, εικ. 2. Ύστερα από τον πρόσφατο καθαρισμό της πόρπης στα εργαστήρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, φάνηκε καθαρά το γράμμα Μ και για πρώτη φορά το γράμμα Ι, το οποίο καλυπτόταν από την οξειδωση.

538. Ο Ρωμαίος (ΠΑΕ 1953, σ. 251) γράφει ότι το 1953 διαπίστωσε πως από τη Συλλογή Λεωνιδίου, όπου είχαν κατατεθεί όλα τα ευρήματα της ανασκαφής, έλειπαν μεταξύ άλλων η ενεπίγραφη χάλκινη φιάλη, τα θραύσματα από το κιονόκρανο και μία πρόχους με επιγραφή Πόλ(λ)ις. Το 1982 διαπίστωσα ότι στο Μουσείο της Σπάρτης, όπου έχει μεταφερθεί ολόκληρη η Συλλογή Λεωνιδίου, υπάρχει η χάλκινη φιάλη και η πρόχους με την επιγραφή. Όμως, εκτός από τα θραύσματα του κιονοκράνου που λείπουν, δεν είδα τα παρακάτω ευρήματα: 1) Τα δύο χάλκινα αγαλμάτια ταύρων, 2) την χωρίς επιγραφή λεοντόσχημη πόρπη, 3) την ενεπίγραφη λαβή ξίφους, 4) τα σιδερένια βέλη, 5) τους έξι από τους δέκα μολύβδινους στεφάνους, 6) την κνήμη από το χάλκινο άγαλμα και 7) την πήλινη ανδρική προτομή από το πλαστικό αγγείο.

539. Ο L. Robert (*Bulletin Epigraphique* 1941, σ. 14) και ο Ρωμαίος (*Χρονικά των Τσακωνών* 1(1956), σ. 8), πιστεύουν ότι το αγαλμάτιο προέρχεται από τον Προφήτη Ηλία Μελάνων.

Σχέδ. 101. Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα.
Επιγραφή σε χάλκινο αγαλμάτιο.

αι. π.Χ.), τώρα στο Μουσείο Μπενάκη, με επιγραφή ΑΠΕΛΟΝ ΤΥΡΙΤΑΣ⁵⁴⁰ (Σ χ έ δ. 101· Π ί ν. 76α-β). Η μορφή φορεί κοντό χιτώνα που φθάνει μέχρι το μέσον των μηρών και παριστάνεται σε οκλαζουσα στάση, ίδια με εκείνων που αρμέγουν τα πρόβατα, με ένα δερμάτινο δοχείο σα ζεμπίλι κρεμασμένο ανάμεσα στα γόνατα, με τη βοήθεια ιμάντων που σχηματίζουν θηλιές. Η επιγραφή δοσμένη με έντυπες στιγμές απλώνεται στη μπροστινή πλευρά του δοχείου (ΑΠΕΛΟΝ) και κάτω από τους μηρούς πάνω στον τεντωμένο χιτώνα (ΤΥΡΙΤΑΣ).

Στα αγγεία η μεγαλύτερη επιγραφή είναι χαραγμένη στο εσωτερικό λακωνικής κύλικας, διαμ. 0,16 μ., απ' την οποία σώζονται σήμερα έξι θραύσματα⁵⁴¹ (Π ί ν. 77α). Ο Ρωμαίος διάβασε: ΕΥΓ/ΕΙΤΟΝΙΔΑΣ ΑΝΕΘΕΚΕ ΤΟΙ ΑΠΟΛΟΝΙ ΠΑΡ ΔΟΡΙΕΟΣ ΔΟΡΟΝ. Επιγραφές βρέθηκαν και σε δύο μελαμβαφείς πρόχους (Π ί ν. 77β-γ). Στη μία, ύψ. 0,08, διαμ. στομίου 0,09 μ., απ' την οποία λείπει η λαβή, διαβάζουμε: ΠΟΛ(Λ)ΙΣ⁵⁴². Στη δεύτερη, που είναι όμοια και σώζεται ακέραιη, υπάρχουν σε τρία διαφορετικά σημεία τα χαράγματα: ΛΕ, ΤΙΜ, ΛΑ. Σε θραύσμα μιας άλλης μελαμβαφούς πρόχου, σωζ. ύψος 0,061, πλάτος 0,084 μ., σώζεται τμήμα χαρακτής επιγραφής:] ΑΛΝΕΣ (Π ί ν. 77ε).

Από το σύνολο των χάλκινων αναθημάτων αναφέρουμε:

- 1) Χάλκινο αγαλμάτιο Ηρακλή με ρόπαλο και τόξο (Π ί ν. 78α).
- 2) Αρχαϊκό ανδρικό αγαλμάτιο, που ίσως παριστάνει τον Τυρίτα (Π ί ν. 78β).
- 3) Χάλκινο πλαστικό αγγείο με μορφή αλόγου, των αρχών του 5ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 77δ), κι ένα δεύτερο με μορφή σειρήνας (Π ί ν. 78γ-δ). Οι λαβές των σπάνιων αυτών πλαστικών αγγείων λείπουν. Στο πρώτο η λαβή ξεκινούσε από το δίνο, που είναι προσαρμοσμένος πάνω στο κεφάλι του ζώου, και στη συνέχεια ενωνόταν με την ουρά του, ενώ στο δεύτερο ξεκινούσε από το κεφάλι της σειρήνας και κατέληγε στο μέσον της ράχης.
- 4) Χάλκινη λαβή κατόπτρου μήκους 0,213 μ.⁵⁴³. Στην απόληξή της έχει θηλιά για να

540. Αγοράστηκε από το Μουσείο Μπενάκη στις 20-12-1939. Αριθ. ευρ. 8057. Λείπει το τμήμα από τη μέση και πάνω. Σωζ. ύψος 0,048 μ. Βλ. και BCH 63(1939): Chron., σ. 288-289, εικ. 2. BCH 66-67(1942-1943): Chron., σ. 321. AA 1940, σ. 140, 143, εικ. 11-12. SEG XI.892. Ο Μ. Χατζηδάκης (BCH 66-67(1942-1943): Chron., σ. 321) διάβασε: 'Απέλονι Τυρίται. Η ανάγνωση αυτή όμως, όπως διαπιστώνει κανείς και από το σχέδιο της επιγραφής, είναι λανθασμένη, γιατί προστέθηκε στη λέξη ΑΠΕΛΟΝ το γράμμα Ι, και το Σ στη λέξη ΤΥΡΙΤΑΣ διαβάστηκε ως Ι.

541. Λείπει ένα μικρό θραύσμα που είχε τη συλλαβή ΝΙ από τη λέξη ΑΠΟΛΟΝΙ.

542. Στο IG V.1.1522, το αγγείο χαρακτηρίζεται ως υδρία.

543. Βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. 18806) μαζί με τη λεοντόσχημη πόρπη (αριθ. 18810), το αγαλμάτιο του Ηρακλή (αριθ. 18809), το αγαλμάτιο του Τυρίτα (;) (αριθ. 18807), το πλαστικό αγγείο με μορφή αλόγου (αριθ. 18808) και το άλλο με μορφή σειρήνας (αριθ. 18805). Τα παραπάνω ευρήματα είχαν κλαπεί από τη

κρεμίζεται και κατά την περιφέρεια διακοσμείται με σειρά από έντυπα διάστικτα τρίγωνα. Τρεις κύκλοι, οι δύο διάτρητοι, διακοσμούν το κάτω τμήμα της λαβής και τονίζονται με ζώνη από έντυπα διάστικτα τρίγωνα (Πί ν. 78ε).

5) Πέντε χάλκινοι δακτύλιοι με σπειροειδή άκρα⁵⁴⁴ και ένας με ωοειδή σφενδόνη (Πί ν. 79α). 8ος-7ος αι. π.Χ.

6) Δεκαεννέα χάλκινοι κρίκοι (Πί ν. 79α).

7) Έντεκα χάλκινοι κρίκοι μεγαλύτεροι από τους προηγούμενους (Πί ν. 79β).

8) Εννέα χάλκινα ψέλια, απ' τα οποία τα τέσσερα ακέραια, που απολήγουν σε σχηματοποιημένα κεφάλια φιδιών, και ένα που είναι απλός κρίκος (Πί ν. 80α). Αρχαϊκά χρόνια.

9) Δύο χάλκινες εφηλίδες και δύο βάσεις από χάλκινα αγγεία (Πί ν. 80β). Οι εφηλίδες πρέπει να ανήκαν στη θύρα του ναού.

10) Τέσσερις μικροί μολύβδινοι στέφανοι⁵⁴⁵ (Πί ν. 79γ). Αρχαϊκά χρόνια.

11) Έξι σιδερένιες αιχμές δοράτων (Πί ν. 81α) διαφόρων τύπων.

12) Έξι σιδερένια ξίφη (Πί ν. 81β,δ).

13) Μία μεγάλη σιδερένια τρίαίνα⁵⁴⁶ (Πί ν. 82α).

14) Πέντε σιδερένιοι οβελοί (Πί ν. 81γ, 82β).

15) Χάλκινα επιμήκη αναθηματικά ελάσματα, μερικά απ' τα οποία είναι μισοτελειωμένα (Πί ν. 82γ).

16) Αποκόμματα χάλκινων ελασμάτων⁵⁴⁷ (Πί ν. 83α).

17) Τρία μεγάλα κομμάτια χαλκού, το ένα με τετράγωνο σφράγισμα⁵⁴⁸ (Πί ν. 83β).

18) Ένας μεγάλος δίσκος, διαμέτρου 0,30 μ. περίπου και πάχους 0,01 μ., από ατόφιο σίδηρο.

19) Δακτύλιος από πλατύ χάλκινο έλασμα, το οποίο ήταν εξάρτημα ξύλινου τόξου (Πί ν. 82γ στο άκρο κάτω δεξιά).

20) Χάλκινο έλασμα, μήκους 0,107 μ., το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί ως επένδυση σε άντυγα ασπίδας. Διακοσμείται με έκτυπο πλοχμό και κατά την περιφέρεια με σειρά έκτυπων κοκκίδων. Αρχαϊκά χρόνια.

21) Τμήματα από τρεις μικρές χάλκινες φιάλες, απ' τις οποίες οι δύο ομφαλωτές.

22) Μικκύλο κάτοπτρο με λαβή, συνολικού μήκους 0,046 μ., από λεπτό χάλκινο έλασμα.

Από την κεραμική μερικά όστρακα ανήκουν στην Ανατολιζούσα περίοδο (Πί ν. 83γ_{6,9-10}), ενώ ένα μεγάλο μέρος, που χρονολογείται στο β' μισό του 7ου αι. π.Χ. και στο α' μισό

Συλλογή Λεωνιδίου και φυγαδεύθηκαν στην Ευρώπη. Μετά την ανεύρεση και την κατάσχεσή τους μεταφέρθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

544. Πρβλ. Orthia, πίν. 85, και Olympische Forschungen XIII (1981), σ. 148 αριθ. 538, πίν. 7.

545. Αυτό το είδος των στεφάνων ταυτίζεται με τους λεγόμενους Θυρεατικούς, οι οποίοι συνδέονται με τις Γυμνοπαιδιές και τη νίκη των Σπαρτιατών κατά των Αργείων το 546 π.Χ., η οποία τους χάρισε τη Θυρεάτιδα. Βλ. και Αθήναιος, Δειπνοσοφιστές XV.678c. Οι μολύβδινοι αυτοί στέφανοι, που αποτελούν χαρακτηριστικά προϊόντα των λακωνικών εργαστηρίων, μιμούνται κλαδιά φοίνικα.

546. Στο ιερό του Ποσειδώνα στην Καλαυρία βρέθηκε μία μικρή χάλκινη αναθηματική τρίαίνα, μήκους 0,093 μ. Βλ. S. Wide - L. Kjellberg, Ausgrabungen auf Kalauria, AM 20(1895), σ. 310 κ.ε., εικ. 28. Παρόμοια τρίαίνα, μήκους 0,05 μ., βρέθηκε στο ιερό της Δωδώνης. Βλ. C. Carapanos, Dodone et ses ruines, Paris 1878, σ. 105, πίν. LX, 1.

547. Παρόμοια ελάσματα βρέθηκαν και στο ιερό του Επικούριου Απόλλωνος στις Βάσσες (ΑΕ 1910, σ. 330-331, εικ. 56). Ο Κ. Κουρουνιώτης (ΑΕ, ό.π.) τα θεωρεί υπολείμματα από την κατασκευή φθνών και πρόχειρων αναθημάτων που κατασκευάζονταν επί τόπου από περιοδεύοντες τεχνίτες, οι οποίοι μετέφεραν τα πρόχειρα εργαστήριά τους στα πανηγύρια των διαφόρων πόλεων της Πελοποννήσου.

548. Τα κομμάτια αυτά ήταν από κατεργασμένο χαλκό που πουλιόταν ως πρώτη ύλη στα εργαστήρια για την κατασκευή διαφόρων αντικειμένων και μερικές φορές σφραγίζονταν πριν πουληθούν. Το σφράγισμα ήταν εγγύηση για το σωστό βάρος και την ποιότητα του μετάλλου. Βλ. και J.F. Healy, Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World, London 1978, πίν. 49a, b, 59.

του 6ου αι. π.Χ., προέρχεται από κορινθιακά εργαστήρια. Αντιπροσωπεύονται διάφοροι τύποι αγγείων όπως απιόσχημοι αρύβαλλοι (Π ί ν. 84α), αλάβαστρα (Π ί ν. 84β-η), σφαιρικοί αρύβαλλοι (Π ί ν. 85α,γ), πυξίδες (Π ί ν. 85δ_{1,3}) και κοτύλες (Π ί ν. 85δ₂). Σε ένα αλάβαστρο (Π ί ν. 84η) εικονίζεται πτερωτή δαιμονική μορφή που τρέχει, και στην υπόλοιπη επιφάνεια ένα μεγάλο πουλί με ανοιχτά φτερά. Η μορφή αποδίδεται με λεπτότατα χαράγματα που διατηρούνται, ενώ το χρώμα έχει απολεπισθεί σχεδόν εντελώς. Γύρω στο 600 π.Χ. Σε έναν απιόσχημο αρύβαλλο εικονίζονται δύο αντωπές σφίγγες και ένα πουλί, και σε μία κοτύλη (Π ί ν. 85β) υπάρχει διακοσμητική ζώνη με ελάφια⁵⁴⁹. Γύρω στα 570 π.Χ.

Από τα αγγεία που χρονολογούνται στο β' μισό του 6ου αι. και στον 5ο αι. π.Χ., σχεδόν όλα ανήκουν σε λακωνικά εργαστήρια. Υπάρχουν αρύβαλλοι (Π ί ν. 86α, ε-στ), πώμα πυξίδας (Π ί ν. 86β), λάκαινες (Π ί ν. 86γ-δ), κύλικες (Π ί ν. 87α-β), πρόχοι, τριφυλλόστομη οινόχρη (Π ί ν. 87γ), μικκύλοι αρύβαλλοι (Π ί ν. 87δ) κτλ.

Σε αττικό εργαστήριο ανήκουν πέντε θραύσματα από κύλικες, κυρίως μικρογραφικές (γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.). Στο ένα εικονίζονται δύο ιθυφαλλικοί σάτυροι, που πρέπει να ανήκουν σε παράσταση διονυσιακού θιάσου, στο δεύτερο σώζεται το κάτω τμήμα από ένα σάτυρο, στο τρίτο δύο αντωπά κεφάλια ανδρών, στο τέταρτο μέρος από δύο μορφές, από τις οποίες η μία, που σώζεται περισσότερο, είναι γυναικεία και κρατεί στο χέρι της οινόχρη, και στο πέμπτο μία σφίγγα (Π ί ν. 88α-ε).

Βρέθηκαν λίγα πήλινα ειδώλια, απ' τα οποία δύο πρωτόγονα ξοανόμορφα (τέλος 8ου-αρχές 7ου αι. π.Χ.). Τα υπόλοιπα είναι των αρχαϊκών χρόνων και εικονίζουν γυναικείες ένθρονες μορφές (Λητώ ή Άρτεμη). Σε ένα απ' αυτά, των αρχών του 6ου αι. π.Χ., τα πίσω πόδια του θρόνου ενώνονται και δημιουργούν ένα συμπαγή στύλο (Π ί ν. 89δ).

Λιγοστά ήταν τα οστείνια ευρήματα. Το σημαντικότερο είναι μία σφραγίδα σε μορφή κύβου, διαστ. 0,022 × 0,023 μ., με τέσσερις σφραγιστικές επιφάνειες, τετράφυλλο ρόδακας στις δύο και σχηματοποιημένο αετό στις υπόλοιπες⁵⁵⁰ (Π ί ν. 89α). Γύρω στα 700 π.Χ. Βρέθηκε επίσης ένας δακτύλιος⁵⁵¹ (Π ί ν. 89α) και ένα περίαπτο⁵⁵² του 7ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 89γ). Αναφέρουμε εδώ και τέσσερα δόντια από αγριόχοιρους (Π ί ν. 89γ).

Από τα μικροαντικείμενα αναφέρουμε δύο χάνδρες περιδεραιίου, η μία από φαγεντιανή σε σχήμα κόλπου με κάθετες αυλακώσεις⁵⁵³ (Π ί ν. 89β), και η άλλη τριγωνική από καφεπράσινη υαλόμαζα με σπειροειδείς «οφθαλμούς» από λευκή υαλόμαζα σε κάθε στρογγυλεμένη γωνία⁵⁵⁴ (Π ί ν. 89β). Και οι δύο χάνδρες θεωρούνται αντικείμενα αιγυπτιακού τύπου.

Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι η λατρεία στο ιερό του Τυρίτα άρχισε τον 8ο αι. π.Χ. και ήταν πιο έντονη στους 7ο, 6ο και 5ο αι., με μία τελευταία αναλαμπή στον 4ο αι. π.Χ. Δεν υπάρχει αμφιβολία για την ταυτότητα του λατρευόμενου θεού, αφού βεβαιώνεται επιγραφικά⁵⁵⁵. Το επίθετο του θεού μας βοηθεί στην ταύτιση των λειψάνων στο Κάστρο

549. Πρβλ. Perachora II, πίν. 85.

550. Πρβλ. Orthia, σ. 228, πίν. CXL (πάνω στο μέσο) και CXLIV (η πρώτη κάτω αριστερά).

551. Πρβλ. Orthia, σ. 226, πίν. CXXXV:2. Perachora II, πίν. 187: A265-A268.

552. Πρβλ. Orthia, σ. 243, πίν. CLXXIV:II. Perachora II, σ. 442-443, πίν. 188:309-314.

553. Πρβλ. Perachora II, πίν. 194:D 827-831.

554. Πρβλ. Βραυρώνας (ΠΑΕ 1959, σ. 81, εικ. 8γ) και ιερού Αλέας Αθηνάς (BCH 45(1921), σ. 432, εικ.68).

555. Η τρίαινα πρέπει να ήταν ανάθημα στον Ποσειδώνα, ίσως από κάποιο ναυτικό. Δεν ήταν ασυνήθιστη η προσφορά αναθημάτων και σε άλλες θεότητες, εκτός απ' αυτή στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό. Βέβαια δεν αποκλείεται εδώ την τρίαινα να την ανέθεσαν στον Απόλλωνα ως ένα κοινό όπλο, αφού είναι γνωστό ότι τη χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες στα κυνήγια και αλλού. Σε μία αγγειογραφία με τη θήρα του Καλυδωνίου κάπρου, στην ταινιω-

με τον αρχαίο οικισμό Τύρο που αναφέρει ο Στέφ. Βυζάντιος (βλ. υποσημ. 462). Ο *Τυρίτας* ίσως ήταν μία παλαιά τοπική θεότητα, η οποία με τον καιρό ταυτίστηκε με τον Απόλλωνα του επίσημου Δωδεκάθεου και κράτησε το αρχικό όνομα ως επίθετο.

Στο χώρο του ιερού πρέπει να λειτουργούσε ένα εργαστήριο για την κατασκευή κυρίως φθηνών αφιερωμάτων από χαλκό και από σίδηρο, που ήταν προσιτά στους φτωχούς κτηνοτρόφους και τους αγρότες της γύρω περιοχής. Τα μισοτελειωμένα επιμήκη χάλκινα ελάσματα και τα αποκόμματα που βρέθηκαν είναι πολύ διαφωτιστικά. Μάλιστα η εύρεση των μεγάλων κομματιών χαλκού και του σιδερένιου δίσκου, που αποτελούσαν την πρώτη ύλη για την κατασκευή των διαφόρων αντικειμένων, μας οδηγεί στη σκέψη ότι το εργαστήριο ανήκε στο ιερό.

Η προέλευση των αναθημάτων, του 7ου και του α' μισού του 6ου αι. π.Χ., δείχνει ότι αυτό το τμήμα της Κυνουρίας δε βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο του Άργους. Φαίνεται ότι το νότιο τμήμα της Κυνουρίας, δηλαδή η περιοχή των Πρασιών, είχε αποδεδουλευθεί από την επικυριαρχία των Αργείων από νωρίς, ενώ, αντίθετα, αισθητή ήταν η παρουσία των Σπαρτιατών (πρβλ. και τη λακωνική κεραμική, των γεωμετρικών και των αρχαϊκών χρόνων, που βρέθηκε στο σπήλαιο της Σίντζας).

Μέσα στο β' μισό του 6ου αι., δηλαδή μετά το 546 π.Χ., κτίστηκε ο αρχαϊκός ναός και το ιερό γνώρισε ίσως την πιο μεγάλη ακμή, ενώ μέσα στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. το ιερό παρακμάζει. Το γεγονός αυτό μπορεί να σχετισθεί με τα γεγονότα που ακολούθησαν αμέσως μετά το 338 π.Χ., όταν η Κυνουρία παραχωρήθηκε από τον Φίλιππο Β' στους Αργείους.

Ιερό Μαλεάτα

Στο Δ.ΒΔ. άκρο του Κοσμά, στην ομαλή σχετικά κορυφή του λόφου Προφήτης Ηλίας (υψ. 1220 μ.), όπου το ομώνυμο εκκλησάκι, βρίσκονται αρχαία λείψανα (Σ χ έ δ. 113· Π ί ν. 90β). Από παλιά βρίσκονταν εδώ από τους κατοίκους του Κοσμά διάφορα μικροαντικείμενα⁵⁵⁶ (μικρά αγγεία, αιχμές βελών, αγαλμάτια κτλ.). Ένα σημαντικό σύνολο ευρημάτων προήλθε από ανασκαφή του Διευθυντή του Δημ. Σχολείου Κοσμά, Μαν. Δρεπανιά, το 1934, ο οποίος με τη βοήθεια των μαθητών του πραγματοποίησε μικρή έρευνα στο βορειοανατολικό τμήμα της κορυφής του λόφου. Βρέθηκε τότε τμήμα από έναν πολύ φαρδύ τοίχο κι ανάμεσα στις πέτρες του βρέθηκαν χάλκινες λόγχες, ένας διπλός χάλκινος πέλεκυς, μήκ. 0,05 μ., δακτύλιοι, ένας με σφενδόνη, «γραφίδες» και 50 περίπου σιδερένιες αιχμές. Όλα τα ευρήματα, απ' τα οποία τα περισσότερα ήταν χάλκινα, είχαν μικρό μέγεθος και το μήκος τους δεν ξεπερνούσε τα 0,10 μ. Ο Δρεπανιάς βρήκε και αγγεία, απ' τα οποία δύο με ανοικτό στόμιο, ίσως άωτοι σκύφοι, ήταν ακέραια⁵⁵⁷. Όλα τα παραπάνω ευρήματα φυλάγονταν σε προθήκη του Δημ. Σχολείου Κοσμά, αλλά χάθηκαν στις 23 Ιανουαρίου 1944, όταν το σχολείο πυρπολήθηκε από τους Γερμανούς⁵⁵⁸.

τή κύλικα των Αρχική και Γλαυκύτη, οι ήρωες Μελέαγρος και Μόψος κρατούν τρίαίνα. Για την κύλικα βλ. ABV 163,2 και P.E.Arias - M.Hirmer, A History of Greek Vase Painting, London 1962, σ. 295, πίν. 50.

556. BSA 15(1908-1909), σ. 165. Οι Wace και Hasluck γράφουν ότι είδαν στα χέρια των χωρικών ένα χάλκινο αγαλμάτιο που εικόνιζε την Τύχη με το κέρας της αφθονίας, και το χρονολογούν στα ρωμαϊκά χρόνια. Αναφέρουν ακόμη την ύπαρξη κεραμίδων και μελαμβωφών οστράκων στην κορυφή του λόφου. Ο Ρωμαίος, επίσης (Πελοποννησιακά 1(1956), σημ. 1 σελ.8) γράφει ότι βόρεια του Κοσμά υπάρχει λόφος με αρχαία όστρακα.

557. Μανόλης Δρεπανιάς, 'Αρχαιολογικά ευρήματα εις Κοσμάν, εφημ. Κυνουρία, αριθ. φύλλου 168, σ. 2, 1 Νοεμβρίου 1934. Τα γραφόμενα στην εφημερίδα επιβεβαιώθηκαν και πλουτίστηκαν ύστερα από συνάντηση που είχα με τον Μ. Δρεπανιά στην Τρίπολη, στις 5 Αυγούστου 1983.

558. Η πυρπόληση του σχολείου έγινε λίγες μέρες πριν απ' την πυρπόληση ολόκληρου του χωριού. Βλ. σχετικά,

Το μικρό μέγεθος των ευρημάτων δημιούργησε στον Κοσμά το θρύλο ότι στο λόφο του Προφήτη Ηλία ζούσαν μικρόσωμοι άνθρωποι, οι *Κοντορεβιθιανοί*. «Οί Κοντορεβιθιανοί, λένε, καθόντανε στον Άη Λιά. Έκεί άκόμα τώρα βρίσκουνε μαχαιράκια, σπαθάκια, λόγχες, τσεκουράκια που κόβουν κι από τίς δύο μεριές και άλλα μικρά χάλκινα έργαλεια. Οί Κοσμίτες άρέσκονται νά λέγουν ότι εις τήν έν λόγω τοποθεσίαν έγραψεν ό Λυκούργος τούς νόμους του, έπειδή τινά τών χαλκών εύρημάτων έχουν τελείαν όμοιότητα μέ τάς σημερινάς γραφίδας...»⁵⁵⁹.

Το 1962 ο τότε Έφορος Αρχαιοτήτων Χρ. Χρήστου έκανε μια σύντομη ανασκαφή με ενδιαφέροντα αποτελέσματα⁵⁶⁰. Η έρευνα περιορίστηκε σε μικρές ερευνητικές τομές που έγιναν σε διάφορα σημεία της κορυφής του λόφου. Στην τομή βόρεια από την εκκλησία, αποκαλύφθηκαν θεμέλια με κατεύθυνση προς Β., που κάλυπταν όλη τη δυτική παρυφή του λόφου. Διαπιστώθηκε ότι τα θεμέλια ανήκουν σε τοίχο κτισμένο από ντόπιες πέτρες, χωρίς συνδετικό υλικό και χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα. Δίπλα στον τοίχο βρέθηκαν θραύσματα κεραμίδων λακωνικού τύπου με παχύ μελανό γάνωμα. Ο ανασκαφέας συμπεραίνει ότι τα θεμέλια του τοίχου ανήκουν σε οχύρωμα με υπέργεια μέρη πλίνθινα που σκεπάζονταν με κεραμίδες. Σε άλλη τομή, νότια της εκκλησίας, αποκαλύφθηκε η εξωτερική πλευρά από τμήμα όμοιου τοίχου. Σήμερα ο τοίχος είναι ορατός στη νότια πλευρά της κορυφής σε μήκος 10 μ., και στη δυτική πλευρά σε μήκος επίσης 10 μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του στη δυτική πλευρά είναι 0,80 μ. Σύρριζα στην εσωτερική πλευρά του τοίχου, αλλά και πάνω σ' αυτόν, βρέθηκαν συσσωρευμένες σιδερένιες αιχμές δοράτων, μήκους 0,18-0,28 μ., σιδερένιες αιχμές βελών, μαχαιρίδια και χάλκινα αιχμηρά αντικείμενα, τα οποία, κατά τον ανασκαφέα, εξακοντίζονταν πολλά μαζί. Ο ανασκαφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο λόφος του Προφήτη Ηλία είχε οχυρωθεί για να ελέγχει τη σημαντική διάβαση του Πάρνωνα που υπήρχε στην περιοχή αυτή και συνέδεε τη Λακωνία με τον Αργολικό, κι ότι τα όπλα που βρέθηκαν μαρτυρούν επίθεση κατά της εκεί φρουράς. Η Christien, επίσης, πιστεύει ότι ο λόφος χρησιμοποιήθηκε ως οχυρό (ό.π., Πελοποννησιακά, σ. 63).

Η εξέταση των δεδομένων της ανασκαφής του 1962, σε συνδυασμό με τα κατά καιρούς τυχαία ευρήματα, μας οδηγούν στα εξής συμπεράσματα: Τα θεμέλια του πρόχειρου τοίχου που ακολουθεί τη δυτική παρυφή της κορυφής του λόφου, αλλά και το παρόμοιο τμήμα που βρέθηκε νότια από την εκκλησία, δηλαδή στη νότια παρυφή του λόφου, δεν είναι τίποτα άλλο παρά λείψανα αναλημματικού τοίχου που συγκρατούσε τα χώματα της διαμορφωμένης κορυφής. Άλλωστε ο ανασκαφέας επισημαίνει ότι στη νότια τομή βρήκε μόνο την εξωτερική πλευρά του τοίχου, χαρακτηριστικό γνώρισμα στα αναλήμματα.

Από τις πολυάριθμες σιδερένιες αιχμές που βρέθηκαν και που αντιπροσωπεύουν διάφορους τύπους, ένα μικρό μέρος, μήκους 0,16-0,28 μ., είναι πραγματικές αιχμές δοράτων⁵⁶¹ (Π ί ν. 90α), άλλες, περίπου είκοσι, μήκους 0,102-0,108 μ., είναι πραγματικές αιχμές ακοντίων (Π ί ν. 91α), ενώ οι υπόλοιπες, περίπου πενήντα, είναι μικρές, μήκους 0,04-0,055 μ.⁵⁶² (Π ί ν. 91β, 92β-γ).

Σε μερικές αιχμές υπάρχουν ίχνη απο στάχτη και κάρβουνα, που σημαίνει ότι βρέθηκαν μαζί με υπολείμματα φωτιάς.

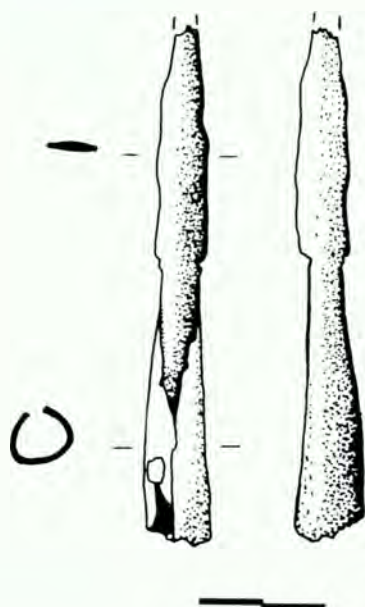
Δημ. Γ. Τσολομήτης, Ο Κοσμάς Κυνουρίας στην Εθνική Αντίσταση κατά των κατακτητών, περιοδικό Ρίζες, τεύχος 6, Μάιος - Ιούνιος 1984, σ. 49.

559. Μιχ. Τρανός, Τραγούδια άρκαδικά, Λαογραφία 11(1934-1937), σ. 642.

560. ΑΔ 18(1963): Χρονικά, σ. 87-88.

561. Πρβλ. αιχμές δοράτων που βρέθηκαν στα θεμέλια του Θησαυρού των Σιφνίων, BCH 84 (1960), σ. 402, εικ. 19.

562. Παρόμοιες μικρές αιχμές (απομιμήσεις μεγάλων αιχμών), που χρονολογούνται στα αρχαϊκά χρόνια, βρέθηκαν στις ανασκαφές (1975-1978) του ιερού του Επικούριου Απόλλωνος στις Βάσσες.

Σχέδ. 102. Ιερό Μαλεάτα.
Χάλκινο αναθηματικό δόρυ.

Για τον αναθηματικό χαρακτήρα των αιχμών που προαναφέρθηκαν είναι διαφωτιστική η ύπαρξη δύο ακόμη αιχμών από διαφορετικό υλικό. Η μία είναι μολύβδινη μικρή αιχμή (σωζ. μήκος 0,082 μ.) και βρέθηκε στην ανασκαφή με το σύνολο των σιδερένιων (Πί ν. 92β₁), ενώ η άλλη είναι μικκύλο δόρυ, μήκους 0,079 μ., από λεπτότατο χάλκινο έλασμα, και βρέθηκε από τον Κοσμίτη Δ. Τσολομήτη (Σχέδ. 102· Πί ν. 92α).

Ανάμεσα στα μετάλλινα ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγεται ένας σιδερένιος μικκύλος διπλός πέλεκυς⁵⁶³, μήκους 0,055 μ. (Πί ν. 92β₂) και τμήμα χάλκινου ελάσματος, μήκους 0,076 μ., από χείλος αγγείου⁵⁶⁴. Στην ανασκαφή βρέθηκαν, εκτός από τις κεραμίδες λακωνικού τύπου με μελανό γάνωμα, και μερικά όστρακα λακωνικών αγγείων του 6ου και του 5ου αι. π.Χ., κυρίως από αρύβαλλους, σκύφους και τριφυλλόστομες οινοχόες. Οι χάλκινες «γραφίδες» που βρήκε ο Δρεπανιάς και για τις οποίες ο Μιχ. Τρανός (που πρέπει να τις είδε, γιατί ήταν δάσκαλος εκείνη την περίοδο στον Κοσμά) σημειώνει ότι είχαν τέλεια ομοιότητα με τις σημερινές γραφίδες, πρέπει να ήταν μικρές αναθηματικές αιχμές⁵⁶⁵.

Το γεγονός ότι και στις δύο ανασκαφές όλα τα αντικείμενα βρέθηκαν πάνω ή κοντά στον αναλημματικό τοίχο μας οδηγεί στη σκέψη ότι όλα τα παλιά αναθήματα, με αφορμή κάποια διαμόρφωση και διεύρυνση του χώρου, μεταφέρθηκαν από τις αρχικές τους θέσεις ή τους αρχικούς τους αποθέτες και παραχώθηκαν μαζί με άλλα υλικά στις παρυφές του λόφου.

563. Ένας παρόμοιος αναθηματικός πέλεκυς βρέθηκε μαζί με τις αιχμές των δοράτων στα θεμέλια του Θησαυρού των Σιφνίων (BCH, ό.π.). Πρβλ. και τους αναθηματικούς μικρούς πελέκεις οι οποίοι βρέθηκαν μαζί στο ιερό της Ορθίας (Orthia, σ. 199, πίν. 85:δ-ζ, ι, λ) και χρονολογούνται στα γεωμετρικά χρόνια, και της Ολυμπίας (Olympische Forschungen XIII (1981), σ. 371, 375, πίν. 80-81 κ.ά.), οι οποίοι χρονολογούνται στα γεωμετρικά-αρχαϊκά χρόνια.

564. Δεν κατάφερα να δω στις αποθήκες του Μουσείου Σπάρτης τα αιχμηρά χάλκινα αντικείμενα, τα μαχαίριδια και τις μεγάλες αιχμές δοράτων που αναφέρει ο ανασκαφέας Χρ. Χρήστου.

565. Θυμάμαι μια μέρα στις ανασκαφές του ιερού του Επικουρίου Απόλλωνος (1977) έναν εργάτη που φώναζε με ενθουσιασμό: «Βρήκα την πένα που έγραφαν οι αρχαίοι». Ήταν μία μικρή αναθηματική αιχμή από λεπτότατο χάλκινο έλασμα, που έμοιαζε καταπληκτικά με τις πένες των κονδυλοφόρων.

Σχέδ. 103. Ιερό Μαλεάτα. Ενεπίγραφη βάση χάλκινου αγαλματίου.

Μαζί με τα αναθήματα θα έρριξαν και τα υπολείμματα από την πυρά του βωμού, κι έτσι εξηγούνται τα ίχνη της στάχτης πάνω στις αιχμές.

Η ύπαρξη του ιερού έγινε σαφής με όσα εκτέθηκαν παραπάνω. Το όνομα της λατρευόμενης θεότητας το μαθαίνουμε από ένα χάλκινο αγαλμάτιο πολεμιστή (530-520 π.Χ.) που βρέθηκε το 1871 στον Κοσμά⁵⁶⁶ και φέρει στη βάση του την επιγραφή: ΧΑΡΙΛΟΣ ΑΝΕΘΕΚΕ ΤΟΙ ΜΑΛΕΑΤΑΙ⁵⁶⁷ (Σ χ έ δ. 103· Π ί ν. 93γ-δ). Είναι πολύ πιθανό και το χάλκινο υστεροαρχαϊκό αγαλμάτιο τράγου του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (αριθ. 7666) με την επαναλαμβανόμενη επιγραφή ΜΑΛΕΑΤΑ κατά μήκος των πλευρών του (Σ χ έ δ. 104,1· Π ί ν. 93α) να βρέθηκε στον Προφήτη Ηλία του Κοσμά και να κατέληξε στο Λεωνίδιο, που ήταν το κέντρο της περιοχής. Από το Λεωνίδιο θα μεταφέρθηκε, ύστερα από πολλά χρόνια, στην Αθήνα και γι' αυτό, λανθασμένα, θεωρήθηκε από μερικούς μελετητές το Λεωνίδιο ως τόπος προέλευσής του⁵⁶⁸. Έργο λακωνικού εργαστηρίου⁵⁶⁹.

Το 1939 ο τότε φοιτητής Γεώργ. Ζαχαράκης βρήκε στο λόφο του Προφήτη Ηλία ένα χάλκινο λεπτότατο δισκάριο, διαμ. 0,04 μ., με μικρή οπή στο μέσον (Σ χ έ δ. 104,2). Το δισκάριο είχε κατά την περιφέρεια χαρακτή επιγραφή: Μέλας μ'ένικε Πυθαιεῖ. Η Θ. Αρβανιτοπού-

566. Ο Ρωμαίος (Πελοποννησιακά 1(1956), σημ. 1 σ. 8) γράφει ότι το 1906 πολλοί Κοσμίτες τον βεβαίωσαν ότι το αγαλματάκι βρέθηκε σε κάτι αμπελάκια, ένα τέταρτο της ώρας νότια του χωριού. Όμως στην παραπάνω θέση, σύμφωνα με πληροφορίες που συγκέντρωσα στον Κοσμά, δεν έχει επισημανθεί κανένα αρχαιολογικό λείψανο. Το πιο πιθανό είναι το αγαλμάτιο να προέρχεται από την κορυφή του Προφήτη Ηλία, γιατί το είδος των ευρημάτων δικαιολογεί τη λατρεία αυτού του θεού. Επιπλέον, ο Δρεπανιάς (ό.π.) γράφει ότι αφορμή για την ανασκαφή του ήταν η εύρεση στο λόφο, σε παλιότερη εποχή, του αγαλματίου που βρίσκεται στην Αθήνα, δηλαδή του Χάριλλου.

567. Το αγαλμάτιο βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. 7598) και είναι γνωστό στη βιβλιογραφία. Βλ. κυρίως: BCH 1(1877), σ. 355-356, πίν. XIII:2. AM 3(1878), σ. 14-18, πίν. 1:2. E. Langlotz, Frühgriechische Bildhauerschulen, Nürnberg 1927, σ. 89, πίν. 49d. W. Lamp, ό.π., σ. 91, πίν. 28a. IG V.1.927. L.H. Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece, Oxford 1961, σ. 200, αριθ. 37. Μερικοί μελετητές διάβασαν Χάριλ(λ)ος, ενώ άλλοι διάβασαν Κάρμος ή Χάρμος. Για το λόγο αυτό κρίθηκε σκόπιμο να σχεδιασθεί ξανά, με κάθε δυνατή ακρίβεια, η επιγραφή μαζί με τη βάση, για να βοηθήσει τους ειδικούς μελετητές στην τελική σωστή ανάγνωσή της.

568. Κ.Μυλωνάς, Νέα προσκλήματα του έν Βαρβακείω Μουσείου, BCH 1(1877), σ. 356. Στ. Κουμανούδης, ΑΕ 1884, Σύμμικτα, σ. 86. IG V.1.929. Το αγαλμάτιο παραδόθηκε από τον καθηγητή Θ. Ορφανίδη και σύμφωνα με πληροφορίες του ίδιου βρέθηκε πριν το 1859 στην Κυνουρία παρά το Λεωνίδιο (Κουμανούδης, ό.π.). Ο Μυλωνάς (ό.π.) γράφει ότι βρέθηκε «παρά τό Λενίδι καί τας άρχαίας Πρασιάς», χωρίς να αναφέρει τον Ορφανίδη. Η έλλειψη συγκεκριμένων στοιχείων για τον τόπο εύρεσης και το είδος του ευρήματος (ανάθημα στον Μαλεάτα) μας οδηγούν στον Κοσμά, απ' όπου το ενεπίγραφο αγαλμάτιο του Χάριλλου. Ο L. Julius (AM 3(1878), σ. 18) γράφει ότι το αγαλμάτιο του τράγου προέρχεται από το Σελινούντα, δηλαδή από τον Κοσμά, αφού ο Κοσμάς ήταν η πρωτεύουσα του Δήμου Σελινούντος στον περασμένο αιώνα.

569. Βλ. και Ε. Κουρίνου-Πίκουλα, Χάλκινο ειδώλιο αίγοειδούς από τίς ύπώρειες του Ταυγέτου, Πρακτικά Α' Τοπ. Συν. Λακωνικών Μελετών, Μολάοι 5-7/6/1982, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9, σ. 196 κ.ε.

Σχέδ. 104. Ιερό Μαλεάτα: 1-2. Επιγραφές σε χάλκινο ειδώλιο τράγου και χάλκινο ενεπίγραφο δισκάριο.

λου χρονολογεί την επιγραφή γύρω στο 500 π.Χ. και συμπεραίνει ότι ο Μέλας ήταν αθλητής ο οποίος νίκησε στη δισκοβολία και ανέθεσε στον Απόλλωνα Πυθαιέα το δισκάριο⁵⁷⁰. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του Απόλλωνα Πυθαιέα, εκτός από το ιερό του Τυρίτα (βλ. υποσημ. 532) και στο ιερό του Μαλεάτα. Η ταύτιση του ιερού με τον Μαλεάτα⁵⁷¹ ενισχύεται και από τα άλλα ευρήματα, τις αιχμές των δοράτων, πραγματικές ή μιμήσεις πραγματικών, και τους διπλούς πελέκεις, που συνηθίζονταν ως αφιερώματα στον Απόλλωνα, που διατηρούσε και την πανάρχαια ιδιότητα του πολεμικού θεού⁵⁷². Είναι γνωστό δε ότι ο παλαιός θεός Μαλεάτας στην Επίδαυρο⁵⁷³ κ.α., ταυτίστηκε κάποια στιγμή με τον Απόλλωνα κι έγινε Απόλλων Μαλεάτας.

Ο εντοπισμός του ιερού και η ταύτιση της λατρείας με τον θεό Μαλεάτα ενισχύουν την υπόθεση του Ρωμαιοῦ ότι η λατρεία του μεγάλου αυτού θεού μπορεί να ξεκίνησε από τον Πάρνωνα, ο οποίος στα πολύ παλιά χρόνια θα λεγόταν *Μαλέας*⁵⁷⁴. Μαλεάτας θα ήταν ο

570. Θ. Α. Αρβανιτοπούλου, Χαλκοῦν ἐνεπίγραφον δισκίον ἐκ Λακωνικῆς, Πολέμων III (1947/8), σ. 152-154, εικ. 1 SEG XI.890. L.H. Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece, Oxford 1961, σ. 199, αριθ. 14. Η Jeffery χρονολογεί την επιγραφή στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ. Η Αρβανιτοπούλου, με αφορμή το παραπάνω εύρημα, τοποθετεί παρά τον Κοσμά τον οικισμό Θόρνακα, και στον Προφήτη Ηλία το ιερό του Πυθαέως Απόλλωνος του Θόρνακα. Όμως η θέση του Θόρνακα πρέπει να αναζητηθεί ανάμεσα στη Σελλασία και τη Σπάρτη (Παυσανίας III. 10.8 και III.11.1). Δεν είναι γνωστό πού βρίσκεται σήμερα το ενεπίγραφο δισκάριο. Το Σχέδιο 104,2 έγινε με βάση τη φωτογραφία που δημοσιεύει η Αρβανιτοπούλου. Οι J. και L. Robert (Bulletin Épigraphique (1950), σ. 158 αριθ. 113) διαβάζουν ἦνικε κι όχι ἐνίκε, δίνοντας έτσι άλλο νόημα στο περιεχόμενο της επιγραφής. Τελευταία ασχολήθηκε με την επιγραφή κι ο Κριτζάς (ό.π., σ. 715-716), ο οποίος υποστηρίζει ότι το δισκάριο θα μπορούσε να διακοσμεί κάποια φαρέτρα ή ότι θα αποτελούσε κεφαλή περόνης. Όμως, αν δεχθούμε ότι διακοσμούσε φαρέτρα, θα έπρεπε το δισκάριο να έχει μικρές τρύπες κατά την περιφέρεια, για να στερεωθεί. Επίσης, δεν είναι δυνατόν να αποτελούσε την κεφαλή κάποιας περόνης, γιατί, εκτός των άλλων, είναι λεπτότατο. Πιστεύω ότι πρόκειται για ένα απλό και φθηνό αυτοτελές ανάθημα, κι ότι η τρύπα χρησίμευε για να προσηλωθεί σε κάποιο σημείο του ιερού. Περιστρέφοντάς το κανείς μπορούσε να διαβάσει την επιγραφή πιο εύκολα.

571. Ο ιστοριοδίφης Θ. Βαγενάς ήταν ο μόνος μέχρι σήμερα που υπέθεσε, χωρίς να έχει υπόψη του τα αρχαιολογικά δεδομένα, ότι στην κορυφή του Προφήτη Ηλία πρέπει να υπήρχε ναός του Μαλεάτα. Θ. Βαγενάς, 'Η λατρεία του Μαλεάτη 'Απόλλωνα, Χρονικά του Κοσμά, 'Αθήναι 1971, σ. 15-18.

572. Ως πολεμικός θεός λατρευόταν ο Απόλλωνας στις Αμύκλες και στο ιερό του Κορύνθου Απόλλωνος στο Πεταλίδι. Στο ιερό του Κορύνθου βρέθηκε και επιγραφή 'Ενυάλιος (ΑΔ 1916, σ. 115-116).

573. Για τη λατρεία του Μαλεάτα στην Επίδαυρο, βλ. W. Lambrinudakis, Staatskult und Geschichte von Epidauros, 'Αρχαιογνωσία I(1980), σ. 39-63.

574. Το παλαιό όνομα του βουνού διατηρήθηκε μέχρι σήμερα μόνο στη νότια απόληξή του, στον κάβο Μαλέα, τη «Μαλέα ἄκρα» των αρχαίων. Στη νοτιοδυτική Αρκαδία υπήρχε πόλη *Μαλέα* (Παυσανίας, VIII.27.4) και περιοχή *Μαλεᾶτις* (Ξενοφών Ελληνικά, VI.5.24).

θεός του Μαλέα, δηλαδή όλης της οροσειράς του Πάρνωνα, που αρχίζει από το νότιο άκρο του κάμπου της Τεγέας και καταλήγει στο γνωστό ομώνυμο ακρωτήριο⁵⁷⁵.

Στις 9 Ιανουαρίου 1988, κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου προς την κορυφή του λόφου, ο μηχανικός εκσκαφείας, στο ύψος του αναλημματικού τοίχου, έφερε στο φώς ένα σημαντικό σύνολο μετάλλινων και κεραμικών ευρημάτων. Σύμφωνα με το πρακτικό καταμέτρησης που συντάχθηκε στο κοινοτικό γραφείο του Κοσμά από τον πρόεδρο της Κοινότητας και τον διευθυντή του Αστυνομικού Τμήματος Λεωνιδίου βρέθηκαν: δύο ξίφη, διαστάσεων 0,037 και 0,022 μ. αντίστοιχα, 57 αιχμές δοράτων και ακοντίων, 10 λάμες σιδερένιες μαχαिरιών, 356 αιχμές βελών σιδερένιες, 24 σιδερένια τεμάχια από σπασμένες αιχμές δοράτων και βελών, μία αιχμή δόρατος χάλκινη, τρία τσεκούρια χάλκινα, το ένα συμπαγές και τα δύο από διπλά φύλλα χαλκού, 105 αιχμές βελών χάλκινες, 24 τεμάχια χαλκού με διάφορα σχήματα απροσδιόριστα, 3 μικρά κέρατα ζώων, 1 δίσκος χάλκινος από λεπτό έλασμα ελλειπής, μία προσωπίδα χάλκινη ελλειπής (απεικονίζει προφανώς λέοντα), τρία μικρά τσεκούρια χωρίς λαβές, ένα μικρό εργαλείο σιδερένιο σκαλιστήρι και από το άλλο μέρος τσεκούρι, πέντε τεμάχια σιδήρου απροσδιόριστου σχήματος, τρία πήλινα αγγεία, 0,085, 0,06 και 0,045 μ. αντίστοιχα, ένα σιδερένιο καρφί, 0,07 μ., 105 τεμάχια σπασμένων αγγείων⁵⁷⁶. Στα όσα αναγράφονται παραπάνω πρέπει να επισημάνουμε την ποικιλία των τύπων στις αιχμές των πραγματικών δοράτων και ακοντίων, καθώς και το μεγάλο αριθμό των αιχμών από λεπτό έλασμα χαλκού, οι οποίες αποτελούσαν μιμήσεις πραγματικών μεγάλων αιχμών. Από τα μετάλλινα ευρήματα πρέπει να σημειώσουμε εδώ και ένα χάλκινο υνί φυσικού μεγέθους, το οποίο δεν αναφέρεται στο πρακτικό καταμέτρησης. Από την κεραμική, που είναι κυρίως λακωνική, σημειώνουμε δύο κορινθιακούς απιόσχημους αρύβαλλους (ο ένας σώζεται ακέραιος, ενώ από τον άλλο λείπει η λαβή και τμήμα της στεφάνης του χείλους), του 7ου αι. π.Χ.⁵⁷⁷.

Με τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα συμπεραίνουμε ότι η λατρεία στο ιερό του Μαλεάτα πρέπει να άρχισε από τον 8ο αι. π.Χ. Αργότερα, ίσως στα κλασικά χρόνια, πρέπει να κτίσθηκε ο αναλημματικός τοίχος και να διαμορφώθηκε η κορυφή του λόφου. Το ιερό φαίνεται ότι ακμάζει στα αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια, άγνωστος όμως παραμένει ο χρόνος εγκατάλειψής του.

Ιερό Παρπάρου

Στο Ξεροκάμπι της περιοχής Αγίου Ιωάννου Άστρους εντοπίσθηκαν, σε αυτοψία μου (καλοκαίρι 1969) με τον τότε έκτακτο Επιμελητή Αρχαιοτήτων Π.Ν. Καμπύλη, αρχαία λείψανα που πρέπει να ανήκουν σε ένα ιερό. Η θέση βρίσκεται λίγο δυτικά από τα Μαρμαράλωνα, στο χωράφι του Γεωργ. Ν. Καμπύλη (Σ χ έ δ. 55, 113).

Διατηρούνται λείψανα από θεμέλια ενός κτιρίου, ορατά σε μήκος τουλάχιστον 10 μ., και

575. Κ.Α. Ρωμαίος, Κυνουρία καί Κυνούριοι, Πελοποννησιακά 1(1956), σ. 12. Δυτικά από τον Κοσμά, στη θέση Κάτω Καρυά, βρέθηκε το 1949 ένα χάλκινο αγαλμάτιο Απόλλωνα, τώρα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αριθ. 16365), το οποίο ο Χρ. Καρούζος σχετίζει με επιφύλαξη με τον Απόλλωνα Μαλεάτα. Χρ. Καρούζος, Λακωνικός Άπόλλων, Πελοποννησιακά 3-4(1958-1959), σ. 9-16, πίν. 1-3α. Στο χώρο που βρέθηκε το αγαλμάτιο δεν είναι ορατά αρχιτεκτονικά λείψανα. Υπάρχουν μερικά θραύσματα κεραμίδων και λίγα μελαμβαφή όστρακα κλασικών χρόνων (αυτοψία με Π.Γ. Κουρτέση και Γ.Π. Τραιφόρο στις 30/6/1984).

576. Βλ. εφημ. Κυνουρία, αριθ. φύλλου 201, σ. 1, Ιανουάριος 1988. Στο πρακτικό καταμέτρησης υπάρχουν ορισμένα λάθη που αφορούν τη σωστή ταύτιση μερικών ευρημάτων (π.χ. οι μικρές αιχμές που αποτελούσαν μιμήσεις πραγματικών μεγάλων αιχμών χαρακτηρίζονται ως αιχμές βελών). Όλα τα ευρήματα, μαζί με άλλα που συγκεντρώθηκαν από την Ε' Εφορεία Αρχαιοτήτων, μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Τρίπολης.

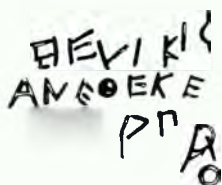
577. Οι παρατηρήσεις μου αυτές βασίζονται σε έγχρωμες φωτογραφίες των ευρημάτων που έθεσε στη διάθεσή μου ο πρόεδρος της Κοινότητας Πέτρος Κουρτέσης.

μερικά λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη σκορπισμένα στις γύρω πεζούλες. Ο προσανατολισμός του κτιρίου είναι ΝΑ.-ΒΔ. και καθορίζεται από τη διαμόρφωση του εδάφους. Επιφανειακά βρίσκονται θραύσματα στρωτήρων και καλυπτήρων κεράμων λακωνικού τύπου, με μαύρο γάνωμα εσωτερικά ή εξωτερικά, και λίγα μελαμβαφή όστρακα.

Το 1966 ο ιδιοκτήτης του χωραφιού βρήκε, και αργότερα παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους (τώρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου), ένα χάλκινο αγαλμάτιο ταύρου, μήκους 0,67 και ύψους 0,36 μ., που χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Στις πλευρές και στη ράχη του φέρει εγχάρακτη επιγραφή σε τρεις σειρές (Πίν. 93β). Η Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη⁵⁷⁸ διάβασε: *ΗΕΛΙΚΙΣ/ΑΝΕΘΕΚΕ/ΠΑΡΠΑΟ*.

Σε μια παλιότερη ανάγνωση της επιγραφής είχα διαβάσει το όνομα του αναθέτη από τ' αριστερά προς τα δεξιά (*ΗΕΥΙΚΙΣ*), ενώ το σωστό είναι από τα δεξιά (όπως βλέπουμε την επιγραφή πάνω στο αγαλμάτιο) προς τ' αριστερά (*ΗΕΛΙΚΙΣ*). Το εύρημα είναι σημαντικό, γιατί μας πληροφορεί ότι είναι ανάθημα σε κάποια θεότητα που δηλώνεται με την τρίτη λέξη, οπότε και τα λείψανα του κτιρίου πρέπει να ανήκουν σε κάποιο θεό. Ποιά μπορεί να είναι όμως η θεότητα αυτή;

Η τελευταία συλλαβή της λέξης που δηλώνει τη θεότητα είναι δυσανάγνωστη, γιατί ο χαρακτήρας λόγω έλλειψης χώρου συμπύκνωσε την επιγραφή στο σημείο αυτό. Μετά από προσεκτική παρατήρηση όμως διαπιστώνουμε ότι στο προτελευταίο γράμμα, στο Α, έχει προστεθεί κι ένα άλλο, το Ρ, με τη μορφή συμπιλήματος (Σχ έ δ. 105). Μπορούμε να διαβάσουμε: *ΗΕΛΙΚΙΣ/ΑΝΕΘΕΚΕ/ΠΑΡΠΑΡΟ(Ι)*.

Σχέδ. 105. Ιερό Παρπάρου. Επιγραφή σε χάλκινο ειδώλιο ταύρου.

Τα συμπιλήματα δε συνηθίζονταν βέβαια αυτή την εποχή σε συνεχόμενο κείμενο παρά μόνο σε συντομογραφίες, όμως τίποτα δεν εμπόδιζε τον αρχαίο χαρακτή να χρησιμοποιήσει συμπίλημα για πρακτικούς ή άλλους λόγους. Επίσης, η παράλειψη της υπογεγραμμένης στη δοτική *ΠΑΡΠΑΡΟ* δεν είναι κάτι σπάνιο στις αρχαίες επιγραφές και μάλιστα στις χαραγμένες πάνω σε αναθήματα⁵⁷⁹.

578. ΑΔ 26(1971): Χρονικά, σ. 84, Πίν. 70 β. Ως τόπος εύρεσης αναφέρεται γενικά η περιοχή Άστρους. Μια πρώτη αναφορά του ευρήματος έγινε το 1972. Βλ. Π. Φάκλαρης, 'Αρχαιότητες στο Ξεροκάμπι, εφημ. Κυνουρία, περίοδος Γ', αριθ. φύλλου 14, σ. 2, Ιούνιος 1972.

579. Σε χάλκινα αγαλμάτια ταύρων από το Καβείριο της Βοιωτίας διαβάζουμε: *ΗΙΑΡΟΣ ΤΟ ΚΑΒΙΡΟ, ΚΑΒΙΡΟ, ΚΟΘΙΝΑ ΚΑΒΙΡΟ* κτλ. Βλ. IG VII.3585, 3589, 3639. Μια, παλιότερη από τη δική μας, εμφάνιση συμπιλήματος (αρχές 6ου ή τέλη 7ου αι. π.Χ.) βρίσκουμε σε μία επιγραφή: *ΑΡΤΑ[ΜΙΤΟΣ]* από το Μενελάιον της Λακωνίας, στην οποία το Α και το Μ δίνονται με τη μορφή συμπιλήματος. Οι μελετητές της επιγραφής δεν αμφισβητούν την ύπαρξη του συμπιλήματος, υποστηρίζουν όμως ότι οφείλεται σε λάθος του χαρακτή, ο οποίος θα διόρθωσε το Μ σε Α και συμπληρώνουν *ΑΡΤΑ[ΜΙΤΟΣ?]*). Βλ. BSA 15(1908-9), σ. 87-88 και IG V.1.244. Την υπόδειξη για την ύπαρξη της επιγραφής αυτής οφείλω στον Γ. Πίκουλα.

Ο Κριτζάς δε δέχεται την ανάγνωση *Παρπάρω* αλλά διαβάζει *πάρ Πάο*, δηλαδή ότι η αναθέτρια *Έλικίς* καταγόταν από την πόλη της Αρκαδίας Πάο⁵⁸⁰. Όμως, τα επιχειρήματα του Κριτζά δεν είναι πειστικά για μια τέτοια ανάγνωση. Πιστεύω ότι με την τρίτη λέξη δηλώνεται το όνομα του θεού *Πάρπαρου*⁵⁸¹, ο οποίος σχετίζεται με τη θέση *Πάρπαρος*, στην οποία έγινε η μάχη των εξακοσίων επιλέκτων, με το βουνό *Πάρπαρος* και με τη γιορτή *Παρπαρώνια*, η οποία γινόταν στο χώρο της μάχης προς τιμήν των πεσόντων Σπαρτιατών⁵⁸².

Ο Ziehen είχε σχετίσει το όνομα του βουνού *Πάρπαρος* και το όνομα της γιορτής *Παρπαρώνια* με το θεό του φωτός *Παρπάριο*, που ήταν μια άλλη μορφή του *Απόλλωνα*⁵⁸³. Ο Usener⁵⁸⁴ συνδέει το όνομα *Πάρπαρος* με το *Πασπάριος* του Ησύχιου (*Πασπάριος· ὁ Ἀπόλλων παρὰ Παρίοις καὶ Περγαμνοῖς*), και ο Bölte σχετίζει το όνομα *Πάρπαρος* με το *Παρπάρων* και *Περπερηνή* της Μυσίας και το θεωρεί, πιθανώς, προελληνικό⁵⁸⁵. Αξίζει να αναφερθεί ότι πολύ κοντά στο ιερό, στα *Μαρμαράλωνα*, επισήμανα έναν προελληνικό οικισμό (βλ. παραπάνω σ. 111 κ.ε.).

Σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν συμπεραίνουμε ότι στο *Ξεροκάμπι* υπήρχε μια παλιά προδωρική λατρεία του θεού *Πάρπαρου*, ο οποίος στα ιστορικά χρόνια ταυτίστηκε με τον *Απόλλωνα*. Κάτω από την προστασία του θεού αυτού πρέπει να τελούνταν και τα *Παρπαρώνια*. Η ταύτιση του ιερού με τον *Πάρπαρο* μας βοηθεί αποτελεσματικά και στον προσδιορισμό του πεδίου της μάχης των εξακοσίων επιλέκτων. Το ιερό θα παρήκμασε μετά το 338 π.Χ., όταν η περιοχή πέρασε στην επικράτεια των Αργείων και έπαψαν να τελούνται οι γιορτές των *Παρπαρωνίων*.

Ιερό Απόλλωνα (·)

Βόρεια από το Ελληνικό Άστρους και σε απόσταση 400 μ. περίπου, στη θέση *Ανεμόμυλος*, βρίσκεται το ιερό για το οποίο θα γίνει λόγος (Σ χ έ δ. 3, 113· Π ί ν. 94β). Σώζεται η κρηπίδα (δύο βαθμίδες) και ο ορθοστάτης από ένα ορθογώνιο κτίριο με προσανατολισμό Α.-Δ., που πρέπει να είναι ναός. Οι διαστάσεις του είναι 5,85 × 9,85 μ. και το πάχος των τοίχων 0,52 μ. (Σ χ έ δ. 106)⁵⁸⁶. Για την κρηπίδα και τον ορθοστάτη χρησιμοποιήθηκαν

580. BCH 109 (1985), σ. 714 κ.ε.

581. Ο Κριτζάς (ό.π., σ. 714) παρεμύνηυσε τα γραφόμενά μου (Αρχαία Κυνουρία, ό.π., σ. 228) για την ταυτότητα της λατρευόμενης θεότητας, και γράφει ότι θεωρώ τον Πάρπαρο επώνυμο ήρωα. Όμως, εγώ κάνω λόγο για τοπικό θεό ή δαίμονα κι όχι για ήρωα.

582. Χοιροβοσκός (Anecdota Graeca, σ. 1408. Bekker), *Πάρ Παρός· τόπος δέ ἐστιν ἐν τῷ περὶ θυρέῳ ἐν ᾧ ἐμαχήσαντο οἱ Ἀργεῖοι καὶ Λακεδαιμόνιοι*. Ο Πλίνιος (N. H. IV.5.17) αναφέρει ότι ένα βουνό της Αργολίδος ονομαζόταν *Πάρπαρος*. Το βουνό αυτό μπορεί να ταυτισθεί, με πιθανότητα, με το Σαραντάψυχο του Ξεροκαμπίου. Ησύχιος, *Πάρπαρος· ἐν ᾧ ἀγὼν ἦγετο καὶ χοροὶ ἴσαντο*. Για τα *Παρπαρώνια* υπάρχει επιγραφική μαρτυρία του δευτέρου μισού του 5ου αι. π.Χ., σύμφωνα με την οποία νίκησαν, ο νεαρός *Δαμώνων* σε αγώνα σταδίου και διαύλου, και ο *Ενυμακρατίδας* σε αγώνα σταδίου, διαύλου, δόλιχου δρόμου και κέλητος ίππου. Βλ. σχετικά H.J.W. Tillyard, *New portion of the Damonon inscription*, BSA 13(1906/7), σ. 174-182. IG V.1.213. Ο φιλόλογος Π.Ν. Καμπύλης ήταν ο πρώτος που συσχέτισε, σε συζητήσεις μας το 1969, το ενεπίγραφο αγαλμάτιο από το Ξεροκάμπι με τη γιορτή των *Παρπαρωνίων*.

583. RE "Sparta (Kulte)", σ. 1510 και 1516.

584. Kleine Schriften IV (1912-13) σ. 192*.

585. RE "Parparos", σ. 1872-73. Για τον Πάρπαρο και τη σημασία του ενεπίγραφου αγαλμάτιου για τον προσδιορισμό του πεδίου της μάχης των εξακοσίων επιλέκτων, στο Ξεροκάμπι, βλ. Π.Β. Φάκλαρης, *Η μάχη της Θυρέας* (546 π.Χ.). Το πρόβλημα του προσδιορισμού του πεδίου της μάχης, ΗΟΡΟΣ 5(1987), σ. 115 κ.ε.

586. Η αποτύπωση των λειψάνων του κτιρίου έγινε από τον αρχιτέκτονα Θόδωρο Γιαννακόπουλο. Επειδή η προσπέλαση στο εσωτερικό του κτίσματος ήταν αδύνατη στην επίσκεψή μας εκείνη, δε συμπληρώθηκαν στα στοιχεία των τοίχων στο εσωτερικό.

Σχέδ. 106. Ιερό Απόλλωνα (;). Η κάτοψη του ναού.

καλοδουλεμένες πέτρες (ασβεστόλιθος Πίνδου Ωλονού)· σε μερικές από αυτές δεν έχουν αφαιρεθεί οι αγκώνες. Εκτός από το νότιο άκρο του ανατολικού τοίχου και ένα μέρος από το νότιο, οι υπόλοιποι διατηρούνται στην αρχική τους θέση (Πί ν. 94α, 95γ).

Εσωτερικά ήταν ορατός κατά την αρχαιότητα μόνο ο ορθοστάτης, ενώ οι δύο βαθμίδες της κρηπίδας ήταν χωμένες. Αυτό αποδεικνύεται, εκτός από τη μαρτυρία του Ευστρ. Μπάρλα, και από το γεγονός ότι οι λίθοι των βαθμίδων αυτών δεν είναι δουλεμένοι στην εσωτερική τους επιφάνεια. Δε σώζονται ίχνη που να δηλώνουν την ύπαρξη εσωτερικής διαίρεσης του κτιρίου ούτε στοιχεία από το αρχικό δάπεδο, γιατί η επίχωση στον εσωτερικό χώρο του κτιρίου έχει αφαιρεθεί σε βάθος μέχρι 0,30 μ. από το επίπεδο της ευθυνητριάς.

Πάνω στα λείψανα του αρχαίου κτιρίου είναι κτισμένο το καλύβι του Ευστρ. Μπάρλα (1940). Στον ίδιο χώρο παλαιότερα πρέπει να υπήρχε ένας ανεμόμυλος. Ο χώρος ανατολικά, όπου το αλώνι, και νότια από το ναό έχει εξομαλυνθεί, με φανερά σε μερικά σημεία τα ίχνη από την επιμελημένη αφαίρεση των βράχων.

Μέσα στο ναό υπήρχε παλαιά μία λίθινη τετράγωνη πέτρα, πλευράς 1μ. και ύψους 0,50 μ., με στρογγυλό μεγάλο τόρμο στο μέσον. Είναι πολύ πιθανό η πέτρα αυτή να αποτελούσε το βάθρο του λατρευτικού αγάλματος⁵⁸⁷.

Από τα πλήρινα αρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκαν, σε αυτοψίες μου, τμήματα σίμης, η οποία διακοσμείται με γραπτά ανθέμια που πατούν πάνω σε ζώνη με μαϊάνδρο· στην κάτω πλευρά υπάρχει γραπτός αστράγαλος (Σ χ έ δ. 107, 1-2· Πί ν. 95α). Βρέθηκε ακόμη ένα τμήμα από μέτωπο ανθεμωτού ακροκέραμου⁵⁸⁸ (Σ χ έ δ. 107,3).

Εκτός από την κρηπίδα και τον ορθοστάτη, που ήταν από πέτρα, το υπόλοιπο τμήμα πρέπει να ήταν κτισμένο με ωμά πλιθάρια. Από τα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη σώθηκε ένα επίκρανο παραστάδας από ασβεστόλιθο, διαστάσεων 0,51 × 0,39 μ. και ύψους 0,20 μ, με αργό λέσβιο κυμάτιο.

Πολλά θραύσματα κεραμίδων λακωνικού και κορινθιακού τύπου είναι σκορπισμένα γύρω από το ναό. Στον ίδιο χώρο, αλλά και μέσα στην επίχωση, στο εσωτερικό του ναού, βρέθηκαν κατά καιρούς τα παρακάτω κινητά ευρήματα.

1. Μαρμάρινος κορμός γυμνού εφήβου. Σωζ. ύψος 0,475 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Λείπουν το κεφάλι, τα πόδια και τα χέρια. Σώζεται η αρχή των βραχιόνων και των μηρών. Ο κορμός αποτελέστηκε από δύο κομμάτια, γιατί ήταν σπασμένος, σχεδόν οριζόντια, πάνω από τον ομφαλό (Πί ν. 95β). Το κεφάλι ήταν ένθετο, όπως δείχνει ένας τόρμος, διαμ. 0,012 μ., και συνδεόταν με μολύβι, από το οποίο διατηρείται ένα μέρος στο μέσον του λαιμού. Το έργο μπορεί να χρονολογηθεί στο τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Ο Furtwängler⁵⁸⁹ αναφέρει ότι στο Ελληνικό, και συγκεκριμένα στα λείψανα ενός ναόσχημου κτιρίου — που ταυτίζεται με το δικό μας — είχε βρεθεί μία κεφαλή νέου με κοντά μαλλιά, ύψους 0,12 μ., από πεντελικό μάρμαρο. Στον τύπο του προσώπου με τα εκφραστικά μάτια, που βρίσκονται βαθιά μέσα στις κόγχες, βλέπει αττική επίδραση και το χρονολογεί όχι αργότερα απ' τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Είδε ακόμη κομμάτια από χέρια και πόδια που ανήκαν στο ίδιο άγαλμα⁵⁹⁰. Μπο-

587. Το άγαλμα, σύμφωνα με το μέγεθος του τόρμου, θα ήταν μαρμάρινο. Μερικά κομμάτια από το βάθρο είναι εντοιχισμένα σε προσκτίσματα του καλυβιού.

588. Πρβλ. ανάλογο παράδειγμα από το ναό του Πυθίου Απόλλωνα στο Άργος και ένα άλλο θραύσμα στο Ναύπλιο (μέσα 4ου αι. π.Χ.), Tiryns VIII, πίν. 68:2,3.

589. AM 3(1878), σ. 296-297.

590. Ο Furtwängler (AM, ό.π.) γράφει ότι το κεφαλάκι, μαζί με τα άλλα σπαράγματα, βρισκόταν στα χέρια ιδιώτη, του οποίου αποφεύγει να αναφέρει το όνομα, στον Άγιο Ιωάννη. Ψάχνοντας να βρω μια άκρη σ' αυτή την ιστορία, πληροφορήθηκα, κυρίως από τον Ευστρ. Μπάρλα που είναι και ο ιδιοκτήτης του καλυβιού, όπου ο ναός, ότι ο κορμός βρισκόταν από παλιά κοντά στο ναό κι ότι το κεφάλι το είχε ο Θαν. Ροζολής, το σπίτι του

Σχέδ. 107. Ιερό Απόλλωνα (;): 1-2. Τμήματα από πήλινη σίμη του ναού,
3. Θραύσμα ανθεμωτού ακροκέραμου.

ρούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα, ύστερα από συνδυασμό των σχετικών στοιχείων και των πληροφοριών, ότι το κεφαλάκι που είδε ο Furtwängler ανήκει στον κορμό του Μουσείου του Άστρους.

2. Μαρμάρينو αγαλμάτιο Ασκληπιού. Σωζ. ύψος 0,26, πλάτος κάτω 0,078 και πάνω 0,117 μ. Ύψος κεφαλής 0,062 μ. Μάρμαρο λευκό λεπτόκοκκο με καστανόμαυρη πατίνα. Λείπει το δεξί χέρι από το βραχίονα και κάτω, καθώς και τα άκρα των ποδιών (Πί ν. 96β). Στο λαιμό υπάρχει οριζόντιο σπάσιμο που ξεχωρίζει το κεφάλι από τον κορμό. Ο Ασκληπιός παριστάνεται γενειοφόρος με πλούσια μακριά μαλλιά και φορεί ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το μεγαλύτερο μέρος του στήθους και το δεξιό ώμο. Σε αρκετά σημεία φαίνονται ίχνη από το τρυπάνι. 2ος αι. μ.Χ.

3. Γυναικείο κεφάλι από μαρμάρينو αγαλμάτιο. Ύψος 0,092, πλάτος 0,068-0,07 μ. Μάρμαρο λευκό με καστανόμαυρη πατίνα (Πί ν. 96α). Τα μαλλιά δένονται με ταινία που διακοσμείται με τεθλασμένη γραμμή. Οι λεπτομέρειες των ματιών δηλώνονται με χάραξη, ενώ για τη δήλωση της κόρης υπάρχει έντονη βάθυνση⁵⁹¹. Ίχνη από τρυπάνι διατηρούνται στα άκρα του στόματος και στα αυτιά. 2ος αι. μ.Χ.

4. Πήλινο ειδώλιο φαλλικού δαίμονα του κύκλου του Αρποκράτη (Πί ν. 96γ). Πηλός καφεκόκκινος με μαρμαρυγία. Ύψος 0,05, μήκος 0,061, πάχος 0,02 μ. Ο πήχης του αριστερού χεριού λείπει. Εικονίζεται άνδρας ώριμης ηλικίας με χαρακτηριστικά νέγρου (πυγμαίου) σε ιδιόρρυθμη στάση. Φέρει ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο όλο το σώμα και διπλώνεται στο αριστερό προτεταμένο χέρι. Το έργο προέρχεται από εργαστήριο της Αιγύπτου⁵⁹². Όψιμα ελληνιστικά-ρωμαϊκά χρόνια.

5. Πήλινο πλακίδιο. Ύψος 0,069, πλάτος 0,071, πάχος 0,008 μ. Πηλός ερυθροκίτρινος, λεπτός, αρκετά καθαρός. Εικονίζονται τρεις ανάγλυφες μορφές κατά μέτωπο με ποδήρη χιτώνα, δοσμένες σαν ερμαϊκές στήλες⁵⁹³. Η μεσαία μορφή είναι ψηλότερη και το κεφάλι της δίνεται πιο ανάγλυφα από των δύο άλλων, ενώ η δεξιά, όπως βλέπουμε, είναι η πιο μικρή απ' όλες (Πί ν. 96δ). Δε διατηρούνται λεπτομέρειες στα πρόσωπα των μορφών, πάνω από τα κεφάλια τους όμως δηλώνεται με ανάγλυφη γραμμή κάτι σα διάδημα. Τα άκρα των ποδιών δηλώνονται πολύ σχηματικά. Ίσως στο πλακίδιο αυτό έχουμε απεικόνιση Δηλιακής Τριάδος. Η πρωτόγονη απόδοση των μορφών πρέπει να απηχεί επιδράσεις από ξοανόμορφα λατρευτικά αγάλματα. Τέλη 4ου αι. π.Χ.

οποίου βρίσκεται λίγο πιο κάτω. Από τον Ροζολή το πήρε ο γιατρός και Δήμαρχος Θυρέας τότε, Δημ. Κορδόνης, κάτοικος Αγίου Ιωάννου Άστρους. Στον Δημ. Κορδόνη είχε δώσει την ίδια εποχή ο Μελιγιώτης Αγγελόπουλος το γνωστό κεφαλάκι της Μελιγούς, το οποίο είδε μαζί με του Ελληνικού ο Furtwängler και το αναφέρει. Η ταύτιση του κορμού με το κεφαλάκι ενισχύεται κι από ένα άλλο στοιχείο. Πάνω στον κορμό είναι χαραγμένο το όνομα του Ιω. Ροζολή, που σημαίνει ότι και ο κορμός πρέπει να βρέθηκε μαζί με το κεφαλάκι, το οποίο πρέπει ν' αναζητηθεί σε κάποιο ξένο Μουσείο, άγνωστο προς το παρόν σε μένα.

591. Πρβλ. κεφαλή πήλινου ειδωλίου, του 2ου αι. μ.Χ., στο Μουσείο του Λούβρου. S. Besques, Musée National du Louvre, Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecques, étrusques et romains, Paris 1972, III, σ. 337, αριθ. E 243, πίν. 414 f, h-j.

592. Για την απόδοση του κεφαλιού πρβλ. P. Graidor, Terres cuites de l' Égypte gréco-romaine, Antwerpen 1939, σ. 92 κ.ε., πίν. IX, αριθ. 22. Για τη στάση του αγαλματίου πρβλ. P. Perdrizet, Les terres cuites grecques d' Égypte de la collection Fouquet, Nancy-Paris-Strasbourg 1921, σ. 140, αριθ. 372, πίν. XCVI. Ευχαριστώ τη συνάδελφο Σεμέλη Πινιάτογλου για τις χρήσιμες παρατηρήσεις της και την υπόδειξη της σχετικής βιβλιογραφίας.

593. Παρόμοια πλακίδια, όπου βρέθηκαν στη Βοϊδοκοιλιά της Μεσσηνίας, κοντά στο μεγάλο θολωτό τάφο, αποτελούσαν προσφορές σε κάποιον ήρωα. Οι τρεις απεικονιζόμενες μορφές, των οποίων η ταύτιση είναι δύσκολη, έχουν προτεταμένο το δεξί τους χέρι και βαδίζουν σε μερικά από τα πλακίδια προς τα δεξιά και σε άλλα προς τα αριστερά. Βλ. Ειρ. Πέππα-Παπαϊωάννου, Πήλινα άναθηματικά ανάγλυφα πλακίδια από τη Βοϊδοκοιλιά Μεσσηνίας, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συν. Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15/9/1985, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13, τ.Π, σ. 257-272, πίν. ΛΑ'-ΛΕ' (κυρίως 259, 271-272 και πίν.ΛΔ', 13-14).

Σχέδ. 108. Ιερό Απόλλωνα (;). Θραύσμα κρατήρα με ανάγλυφη παράσταση.

6. Τμήμα κρατήρα με ανάγλυφο επίθετο πλακίδιο⁵⁹⁴. Διαστάσεις 0,88×0,063, πάχος 0,007 μ. και με το ανάγλυφο 0,016 μ. Πηλός καφεκίτρινος (Σ χ έ δ. 108· Π ί ν. 96ε). Εικονίζονται δύο όρθιες αντικριστές μορφές, μία γυμνή ανδρική και μία γυναικεία. Από την ανδρική, που δίνεται σε 3/4, λείπει το κεφάλι και τα άκρα των χειρών και των ποδιών, ενώ η γυναικεία, που φορεί ποδήρη χιτώννα, σώζεται από το ύψος του στήθους και κάτω. Η γυναικεία μορφή κρατεί στο αριστερό χέρι τύμπανο και έχει το αριστερό πόδι ανασηκωμένο σε στάση χορού. Ανάμεσα στις δύο μορφές εικονίζεται τμήμα ραβδιού, που ίσως ανήκει σε θύρσο. Είναι πολύ πιθανό η γυναικεία μορφή να είναι Μαινάδα, ενώ η ανδρική σάτυρος ή Διόνυσος. Μέσα 2ου αι. π.Χ.

7. Ανάγλυφο προσωπίο Μέδουσας από διακόσμηση βάσης «μεγαρικού» σκύφου. Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται με μαύρο γάνωμα (Σ χ έ δ. 109). 2ος αι. π.Χ.

8. Μελαμβαφή και άβαφα όστρακα. Σημειώνουμε ένα από μελαμβαφή κάνθαρο με διακόσμηση από μεγάλα ανάγλυφα πέταλα, του 4ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 96στ₁), ένα με μικρές μαστοειδείς αποφύσεις (barbotinetechnik) από τον ώμο κάνθαρου των μέσων του 2ου αι. π.Χ.⁵⁹⁵ (Π ί ν. 96στ₁), και λαιμό από λάγυνο των ελληνιστικών χρόνων (Π ί ν. 96στ₃).

9. Λαβή από οξυπύθμενο αμφορέα. Πηλός ερυθροκίτρινος. Σχήμα σφραγίσματος ορθογώνιο με επιγραφή: ΑΟΥ/.

10. Τμήμα από χείλος πήλινου περιρραντηρίου. Σωζ. μήκος 0,12, ύψ. 0,06, πλ. στεφάνης 0,042 μ. (Σ χ έ δ. 110). Στη στεφάνη σώζεται τμήμα από χαρακτή επιγραφή:]ΕΡΟ[.

11. Τμήμα από στρωτήρα κέραμο. Στη μία επιφάνειά του φέρει ορθογώνιο σφράγισμα, διαστ. 0,025×0,075 μ. (Σ χ έ δ. 111) με επιγραφή⁵⁹⁶: ΕΥΑΤΑΝ/ΔΑΜΟΣΙΟΙ.

594. Μία τριφυλλόστομη οινόχνη των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων με ραβδωτή επιφάνεια και με ανάγλυφο επίθετο πλακίδιο, στο οποίο εικονίζεται αμαζονομαχία, βρέθηκε το 1979 στο νεκροταφείο του Ελληνικού (BCH 109 (1985), σ. 407-408, εικ. 46). Για κρατήρες παρόμοιους με το δικό μας βλ. M.B. Hobling, Excavations at Sparta, 1924-25. Greek Relief ware from Sparta, BSA 26(1923-1924, 1924-1925), σ. 297 κ.ε.

595. Πρβλ. Corinth VII, σ. 87 αριθ. 524, πίν. 54.

596. K. Καλίτσης, Εἶδος ἐπιγραφῆ, ΑΕ 1960, Χρονικά, σ. 6-8. Ο Καλίτσης χρονολογεί την επιγραφή στα ελληνιστι-

Σχέδ. 109. Ιερό Απόλλωνα (;). Ανά-
γλυφο προσωπείο Μέδουσας από «με-
γαρικό» σκύφο.

Σχέδ. 110. Ιερό Απόλλωνα (;). Θραύ-
σμα από πήλινο ενεπίγραφο περιρρα-
ντήριο.

Σχέδ. 111. Ιερό Απόλλωνα (;). Σφράγι-
σμα σε κέραμο.

Διαπιστώνουμε από τα μέχρι τώρα στοιχεία ότι εδώ είχαμε λατρεία κάποιας θεότητας, τουλάχιστον από τον 4ο αι. π.Χ. Ο ναός πρέπει να κτίσθηκε το β' μισό του 4ου αι. π.Χ., ενώ τα πιο πολλά ευρήματα ανήκουν στα ελληνιστικά και στα ρωμαϊκά χρόνια. Το πιο πιθανό είναι ο ναός να κτίσθηκε αμέσως μετά την ανακατάληψη της περιοχής από τους Αργείους, δηλαδή μετά το 338 π.Χ. Το έργο αυτό θα έγινε σε συνδυασμό με άλλα, οχυρωματικά κυρίως, έργα στον οικισμό της Θυρέας, στην οποία ανήκε το ιερό.

Αργότερα, όταν οι κάτοικοι κατέβηκαν στην πεδιάδα της Θυρεάτιδος κι άρχισε η εγκατά-
λειψη κι η ερήμωση της Θυρέας, τη φροντίδα και λειτουργία του ιερού θα ανέλαβε ο μεγαλύτε-
ρος και ακμαιότερος οικισμός της περιοχής, η Εύα, και ειδικότερα το ιερατείο του Ασκλη-
πιείου της.

κά χρόνια και δεν ορίζει ακριβώς τον τόπο εύρεσης, αλλά γράφει αόριστα ότι βρέθηκε στο Ελληνικό ή Τειχιό, χωρίς να αναφέρει την ύπαρξη του ιερού. Το σφράγισμα εικονίζεται στο βιβλίο Θυρεάτις Γη, σ. 128. Η κεραμίδα με το σφράγισμα βρέθηκε απ' τον Ευστρ. Μπάρλα και παραδόθηκε στο Μουσείο Άστρους το 1961. Ο ίδιος βρήκε, από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, τα υπ' αριθ. 1,2,3,4,5, ενώ τα υπόλοιπα βρέθηκαν σε αυτοψίες που πραγματοποιή-
σα κατά καιρούς στο χώρο του ιερού. Οι Pritchett (III, σ. 124), Christien και Spyropoulos (ό.π., σημ. 13 της σ. 457), ακολουθώντας πιστά τα γραφόμενα του Καλίτση, πιστεύουν ότι η κεραμίδα βρέθηκε μέσα στον οχυρωμένο οικισμό, τον οποίο ταυτίζουν, εξαιτίας της επιγραφής, με την Εύα.

Έτσι ερμηνεύεται θετικά και το σφράγισμα της κεραμίδας, που ανήκει σε κάποια ανακεράμωση του ναού. Η σχέση του ιερού της Θυρέας με το Ασκληπιείο της Εύας ενισχύεται κι από το μαρμάρινο αγαλμάτιο του Ασκληπιού που βρέθηκε στο πρώτο ιερό. Ποιά ήταν όμως η λατρεύόμενη θεότητα στο ιερό της Θυρέας; Παρά τα λιγοστά στοιχεία που έχουμε και την έλλειψη επιγραφικών μαρτυριών, μπορούμε να καταλήξουμε με πιθανότητα στο συμπέρασμα ότι ήταν ο Απόλλωνας. Εκτός από το πήλινο πλακίδιο, στο οποίο μπορούμε να αναζητήσουμε τη Δηλιακή Τριάδα, η άμεση εξάρτηση του ιερού από το Ασκληπιείο της Εύας κατά τα όψιμα χρόνια ερμηνεύεται πιο εύκολα, αν είχαμε λατρεία Απόλλωνα, γιατί είναι γνωστή η σχέση Απόλλωνα και Ασκληπιού⁵⁹⁷.

Ιερό Πολεμοκράτη

Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο το σχετικό με τον οικισμό της Εύας, υπήρχε εκεί ένα Ασκληπιείο με κύρια λατρεύόμενη θεότητα τον *Πολεμοκράτη*, γιο του *Μαχάονα*. Η ύπαρξη και η ταυτότητα του ιερού δηλώνεται από τη μαρτυρία του Πausanias⁵⁹⁸ και βεβαιώνεται από τα αναθήματα που βρέθηκαν κατά καιρούς, τα πιο πολλά τυχαία. Απ' αυτά αναφέρουμε:

1. Το γνωστό μαρμάρινο ανάγλυφο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (αριθ. 1402) με τον Ασκληπιό, τους Ασκληπιάδες και τους λατρευτές, που χρονολογείται γύρω στο 380 π.Χ.⁵⁹⁹ (Π ί ν. 97β).

2. Τμήμα από ένα δεύτερο παρόμοιο ανάγλυφο της ίδιας εποχής στο ίδιο Μουσείο (αριθ. 1429α), με δεκαοκτώ λατρευτές δοσμένους σε τρεις επάλληλες σειρές, με φανερή την επίδραση από ξύλινους πίνακες⁶⁰⁰ (Π ί ν. 97γ).

3. Τμήμα από τη ράβδο του Ασκληπιού με τυλιγμένο γύρω απ' αυτήν φίδι, που ανήκει σε μικρό μαρμάρινο άγαλμα των ελληνιστικών χρόνων⁶⁰¹.

4. Τρία μαρμάρινα ανάγλυφα του τύπου των νεκροδείπνων⁶⁰², απ' τα οποία το ένα (Π ί ν. 98α), ύψ. 0,28 και μήκ. 0,36 μ., βρέθηκε το Νοέμβριο του 1939 κατά τη διάνοιξη του αμαξιτού δρόμου στη νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου της Μονής και διασώζει στο επιστύλιο την επιγραφή⁶⁰³: *ΙΗΡΩΙ ΕΥΞΑΜΕΝΟΣ ΑΝΕΘΗΚΕ*. 4ος αι. π.Χ.

Το δεύτερο βρέθηκε το 1954 από τον Χρήστο Βελίσσαρη βόρεια από τον περίβολο της Μονής, στα χωράφια, και είναι το μοναδικό που σώζεται ακέραιο. Ύψος 0,41, μήκος 0,58 μ.

597. Σύμφωνα με πληροφορίες του Ι. Κουσκουνά ο Ρωμαίος είχε υπόψη του το ιερό και το απέδιδε στον Απόλλωνα. Βλ. σχετικά και Θυρεάτις Γή, σημ. σ. 117, όπου όμως δίνονται λανθασμένα η θέση του ναού και το όνομα του ιδιοκτήτη του χωραφιού, όπου ο ναός.

598. Πausanias II.38.6: *καὶ ἱερὸν τοῦ Πολεμοκράτους ἐστὶν ἐν ταύτῃ. ὁ δὲ Πολεμοκράτης ἐστὶ καὶ οὗτος Μαχάωνος υἱός, ἀδελφὸς δὲ Ἀλεξάνορος, καὶ ἰᾶται τοὺς ταύτῃ καὶ τιμὰς παρὰ τῶν προσοίκων ἔχει.*

599. Το ανάγλυφο βρέθηκε από τους καλογήρους της Μονής Λουκούς και παραδόθηκε το 1872. Από την πλούσια βιβλιογραφία αναφέρουμε ενδεικτικά: Ι. Σβορώνος, *Τό ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον Β'*, σ. 351, αριθ. 100, πίν. XXXV:4. S. Karus, *Die Antiken vom Kloster Luku in der Thyreatis*, RM 76(1969), σ. 258, πίν. 82:2, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

600. Ι. Σβορώνος, ό.π., σ. 434-435, πίν. 70. S. Karus, ό.π., σ. 257, πίν. 82:1.

601. Ν. Παπαχατζής, *Κορινθιακά*, σημ. 2 σ. 304, εικ. 346.

602. Για ανάγλυφα του τύπου των νεκροδείπνων βλ. R.N. Thönges-Stringaris, *Das griechische Totenmahl*, AM 80(1965), σ. 1-99, πίν. 1-30.

603. Κ. Α. Ρωμαίος, *Έρευναιτική περιοδεία εις Κυνουρίαν*, ΠΑΕ 1950, σ. 236-237 και ΠΑΕ 1953, σ. 255-256, εικ. 7. Ο Ρωμαίος συμπληρώνει, με πιθανότητα: *ΠΟΛΕΜΟΚΡΑΤΕΙ ΙΗΡΩΙ ΕΥΞΑΜΕΝΟΣ ΑΝΕΘΗΚΕ*. Στο πεδίο του αναγλύφου, πίσω από τη γυναικεία μορφή, σώζεται το γράμμα Σ, το οποίο θα ανήκε στην τελευταία συλλαβή κάποιας λέξης που δε σώθηκε.

(Π ί ν. 97α). Εκτός από τον ανακεκλιμένο θεό ή ήρωα, τη γυναικεία μορφή απέναντί του στην άκρη της κλίνης και το μικρό δούλο δίπλα στον ελικοτό κρατήρα, εικονίζονται ακόμη επτά ικέτες, απ' τους οποίους οι τρεις παιδιά, και στο πεδίο του αναγλύφου κεφαλή αλόγου και φίδι που ελίσσεται. 4ος αι. π.Χ. Το τρίτο βρέθηκε στην ανασκαφή του 1977 αμέσως βόρεια από τον περίβολο της Μονής. Ύψος 0,32, μήκος 0,49 μ. Σώζεται το κεφάλι του ανακεκλιμένου θεού ή ήρωα δοσμένο κατ' ενώπιον, το κεφάλι της γυναικείας μορφής που κάθεται απέναντί του και ο μικρός δούλος στην άκρη του αναγλύφου (Π ί ν. 98β). Η ανακεκλιμένη ανδρική μορφή των παραπάνω αναγλύφων είναι πιθανό να είναι ο Ασκληπιός, και η γυναικεία, η οποία κάθεται απέναντί του, η Υγεία.

5. Τμήμα από μαρμάρινο ανάγλυφο που παριστάνει Κυνηγέτη⁶⁰⁴. Σωζ. ύψος 0,165, μήκος 0,24 μ.

6. Τμήμα από αετωματικό αναθηματικό ανάγλυφο στο οποίο εικονίζεται όρθια ανδρική μορφή⁶⁰⁵ (Π ί ν. 98γ). Η μορφή κάτω από τη χλαμύδα φορεί δορά πάνθηρα (;), στο αριστερό χέρι κρατεί ένα μεγάλο σταφύλι, ενώ στο δεξί κλαδευτήρι αμπελιών. Από τη μέση της μορφής κρέμεται δερμάτινη θήκη, προφανώς για το κλαδευτήρι. Διαστάσεις αναγλύφου 0,068×0,39 μ. Β' μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Ο Πολεμοκράτης ήταν τοπικός θεραπευτικός ήρωας, εγγονός του Ασκληπιού, που αργότερα θα πήρε δευτερεύουσα θέση ως προς τη λατρεία πλάι στον Ασκληπιό. Στο ίδιο ιερό λατρεύονταν και οι Κυνηγέτες, ιδεατές θεραπευτικές οντότητες που σχετίζονταν με τον Μαλαέατα και τον Ασκληπιό⁶⁰⁶. Δε γνωρίζουμε πότε ιδρύθηκε το ιερό. Τα αναθηματικά ανάγλυφα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, που χρονολογούνται με βεβαιότητα στον 4ο αι. π.Χ., είναι πιθανό να τα μετέφερε από το Ασκληπιείο των Αθηνών ο Ηρώδης ο Αττικός στο 2ο αι. μ.Χ., για να πλουτίσει το ιερό της Εύας, όπου και η πολυτελής έπαυλή του⁶⁰⁷. Μία αργεία επιγραφή: (ε)νς τό τοῦ Πολεμο-) του 369 π.Χ., στην οποία γίνεται λόγος για τα όρια των Αρκάδων με την Αργολίδα, θεωρήθηκε ότι μνημονεύει το ιερό του Πολεμοκράτη⁶⁰⁸. Όμως η επιγραφή δε σώζεται ολόκληρη και η συμπλήρωσή της είναι αμφίβολη. Επιπλέον, το 369 π.Χ. δεν ήταν δυνατό να έφθαναν τα όρια της Τεγέας μέχρι την πεδιάδα της Θυρεάτιδος, αφού την περιοχή τότε την είχαν οι Σπαρτιάτες. Είναι πιθανό το ιερό να υπήρχε από τα κλασικά χρόνια ή και παλιότερα, και στο 2ο αι. μ.Χ. να γνώρισε, εξαιτίας του Ηρώδη Αττικού, τη μεγαλύτερη ακμή του. Για τη θέση του ιερού μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι βρίσκεται μέσα στον περίβολο της Μονής⁶⁰⁹ κι ότι ο ναός του ιερού πρέπει να αναζητηθεί κάπου στη θέση του σημερινού καθολικού της.

Ερμαί

Στη θέση *Φονεμένοι* του Αγίου Πέτρου, πάνω στη γραμμή του Ζυγού, νότια από το σημερι-

604. Κ.Α. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1953, σ. 256-257, εικ. 8, και Πελοποννησιακά 1(1956), σ. 10-12, εικ. 1.

605. Μνεία του αναγλύφου κάνει ο Furtwängler (AM 3(1878), σ. 291), και το θεωρεί επιτύμβιο. Βλ. και Θυρεάτις Γή, εικ. της σ. 32.

606. Πελοποννησιακά 1 (1956), σ. 10-12.

607. S. Karusu, RM 76(1969), σ. 263-264.

608. G. Vollgraff, Novae Inscriptiones Argivae, Mnemosyne 42(1914), σ. 341. Βλ. και Πελοποννησιακά 1 (1956), σ. 11.

609. Στη σκέψη αυτή οδηγούν αβίαστα τα σημεία εύρεσης των αναθημάτων. Όλα βρέθηκαν μέσα στο περιβόλι της Μονής, δηλαδή μέσα στο χώρο που κλείνεται απ' το μανδρότοιχο ή σε μικρή απόσταση έξω απ' αυτόν.

νό αμαξιτό δρόμο Αγίου Πέτρου-Καρυών, βρίσκονται τρεις μεγάλοι λιθοσωροί που ταυτίστηκαν με τους Ερμές του Πανσανία⁶¹⁰ (Σ χ έ δ. 113). Οι λιθοσωροί αναφέρονται από τους περιηγητές του περασμένου αιώνα κι από άλλους μελετητές που ασχολήθηκαν με τοπογραφικά προβλήματα της περιοχής⁶¹¹ και ερευνήθηκαν ανασκαφικά από τον Ρωμαίο⁶¹² το 1905 και το 1950. Ο ανασκαφέας πιστεύει ότι οι λιθοσωροί, ύψους 1,20-1,50 και διαμ. 10-12 μ. περίπου⁶¹³, αντιστοιχούσαν στα όρια των επικρατειών του Ἑργού, της Τεγέας και της Σπάρτης κι ότι ήταν αρχαία ιερά αφιερωμένα στον Ἐνόδιον Ἑρμῇ. Η λατρεία βεβαιώθηκε από τα αναθήματα, από θραύσματα από πήλινα ειδώλια και από μελαμβαφή και άβαφα αγγεία (αρύβαλλοι και πινάκια) που βρέθηκαν ανάμεσα στις πέτρες των λιθοσωρών. Ακόμη και από τα θεμέλια αναλημματικών τοίχων σε δύο απ' τους λιθοσωρούς, στον ένα μήκους 6,50 και πλάτους 0,90 μ., και στον άλλο μήκους 6 και ύψους 0,70 μ. Βρέθηκαν επίσης και θραύσματα κεραμίδων. Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι τα αναλήμματα κρατούσαν τις συσσωρευόμενες πέτρες και αποτελούσαν συνάμα την κύρια πλευρά πρόχειρων στοών για το φύλαγμα των αναθημάτων.

Στον ένα λιθοσωρό βρέθηκε επίσης ένα τμήμα αδούλευτης πλάκας από σχιστόλιθο με χαρακτή επιγραφή: *A/NEΘΛΟΣ* του τέλους του 6ου ή των αρχών του 5ου αι. π.Χ. Ο Ρωμαίος⁶¹⁴ συμπλήρωσε με πιθανότητα: [*Ἑρμ*] *άν έθλός* και υπέθεσε ότι η ακατέργαστη και μεγάλη αυτή πέτρα θα ήταν στημένη στο μέσον του λιθοσωρού και θα απεικόνιζε το θεό Ερμή. Σε μία άλλη σχιστολιθική πλάκα, που βρέθηκε ανάμεσα στις πέτρες ενός λιθοσωρού το 1950, σώζεται τμήμα από επιγραφή: *ΝΑΥΠ/ΕΥΙΤΑ*, που ο Ρωμαίος⁶¹⁵ συμπληρώνει *Ναύπ[λιος] Εύιτα[ς]* (Π ί ν. 99α).

Ανεξάρτητα απ' το αν η ενεπίγραφη πλάκα, που βρέθηκε το 1905, έπαιζε το ρόλο ερμαϊκής στήλης, μπορούμε να δεχθούμε ότι στην κορυφή των λιθοσωρών θα στεκόταν από μία στενόμακρη μεγάλη πέτρα, πρωτόγονη απόδοση της ερμαϊκής στήλης, στην οποία θεωρούνταν ότι ήταν ενσωματωμένος ο θεός⁶¹⁶. Μια τέτοια πέτρα νομίζω ότι βρήκα στον ένα λιθοσωρό

610. Πανσανίας II.38.7.: *Ἀνατείνει δέ ὑπὲρ τὰς κώμας ὁρος Πάρνων, καὶ Λακεδαιμονίων ἐπ' αὐτοῦ πρὸς Ἀργείους ὄροι καὶ Τεγεάτας εἰσὶν· ἐστήκασι δέ ἐπὶ τοῖς ὄροις ἑρμαῖ λίθου, καὶ τοῦ χωρίου τὸ ὄνομα ἔστιν ἀπ' αὐτῶν.*

611. Boblaye, Recherches, σ. 67. Ο Boblaye, πρώτος, συσχέτισε τους λιθοσωρούς με τους Ερμές του Πανσανία. Ross, Reisen, σ. 174. A. Jochmus, Journal of the Royal Geographical Society XXVII (1857), σ. 44. Ο Jochmus αναφέρει τους λιθοσωρούς ως πυραμίδες εκ λίθων, δίνοντας και σχετικό σχέδιο, αλλά τους ταυτίζει με το Τρόπαιο του Ηρακλή, ενώ τους Ερμές τους τοποθετεί στο Ξεροκάμπι. Frazer, III, σ. 310. W. Loring, JHS 15(1895), σ. 55. Bursian, Geogr. II, σ. 72.

612. K.A. Romaios, Laconia. IV. The Ἑρμαῖ on the N.E. Frontier, BSA 11(1904-1905), σ. 137-138, εικ. 1. Οί μεθόριοι λακωνικοί Ἑρμαῖ, Ἄθηνᾶ 20(1908), σ. 383-402. ΠΑΕ 1950, σ. 235-236.

613. Σήμερα το μέγεθος των λιθοσωρών είναι πολύ μικρότερο, γιατί οι πέτρες χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή ενός καλυβιού εκεί κοντά. Την υπόδειξη των αρχαίων λιθοσωρών οφείλω στην προθυμία του δασκάλου Σωκρ. Σαβούρδου. Ο Παπαχατζής (Κορινθιακά, σημ. 1 σ. 305) γράφει: «...ὁ δρόμος περνάει ἀπὸ τοὺς Φονεμένους, οἱ ἀρχαῖες ὁμῶς λιθοσωριές δὲν εἶναι πιά ἐμφανεῖς». Ο σημερινός δρόμος Αγίου Πέτρου-Αράχοβας δεν περνά από τους αρχαίους λιθοσωρούς, αλλά πιο δυτικά απ' αυτούς, γι' αυτό οι λιθοσωροί δε φαίνονται από το δρόμο.

614. BSA 11 (1904-1905), σ. 137-138, εικ. 1. Ἄθηνᾶ 20 (1908), σ. 391-393, εικ. 2. IG V.1.926.

615. ΠΑΕ 1950, σ. 236. BCH 75(1951), σ. 114. Μ. Μιτσός, Ἀργολική προσωπογραφία, Ἄθηναι 1952, σ. 82, 131. Η επιγραφή φυλάγεται στο Δημοτικό Σχολείο Αγίου Πέτρου. Στο ίδιο σχολείο φυλάγονται και λίγα όστρακα, μερικά απ' τα οποία είναι μελαμβαφή, τα οποία είναι πιθανό να προέρχονται από τις ανασκαφές του Ρωμαίου στους Φονεμένους, το 1950. Ο Σωκρ. Σαβούρδος, ο οποίος είχε εργασθεί στην ανασκαφή του Ρωμαίου, έχει επιφυλάξεις για την αρχαιότητα και τη γνησιότητα της επιγραφής.

616. M.P. Nilsson, Ελληνική λαϊκή θρησκεία, Ἄθηναι 1966, σ. 6 (μετάφραση Ι. Κακριδή). Σύμφωνα με τον Nilsson, η μεγάλη πέτρα στην κορυφή του λιθοσωρού λεγόταν *έρμης* και στον πληθυντικό *έρμαῖ*. Δηλαδή οι *έρμαῖ λίθου* του Πανσανία πρέπει να ήταν οι μεγάλες λίθινες πλάκες που θα έστεκαν στην κορυφή των λιθοσωρών. Για τα Ἑρμαῖα, Ἑρμαῖο λόφο, Ἑρμακες, βλ. M.P. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, München 1967², I, σ. 388 κ.ε.

ανατολικά (Πί ν. 99β). Αξιοσημείωτη είναι η πληροφορία του Ρωμαίου ότι οι λιθοσωροί είχαν κωνικό σχήμα και αποτελούνταν από αδούλευτες πέτρες και χώμα. Αυτό σημαίνει ότι οι λιθοσωροί δεν ήταν απλή συσσώρευση λίθων που έγινε περιοδικά, αλλά σε κάποια εποχή «κτίσθηκαν» με ορισμένο σχήμα και μέγεθος. Έτσι ερμηνεύεται η ύπαρξη του χώματος που ήταν απαραίτητο για να σταθούν οι πέτρες στο ορισμένο ύψος και σχήμα και δικαιολογείται η αντοχή τους στο χρόνο⁶¹⁷.

Πότε ιδρύθηκαν οι Ερμές; Βέβαιο είναι ότι και οι τρεις υπήρχαν μετά το 338 π.Χ., όταν η επικράτεια του Άργους έφθανε μέχρι εδώ, και ότι ίσχυαν ως όροι των τριών επικρατειών, τουλάχιστον μέχρι το 2ο αι. μ.Χ., που αναφέρονται από τον Πausanias. Η επιγραφή που βρήκε ο Ρωμαίος το 1905 ανεβάζει τη χρονολόγηση, τουλάχιστον του ενός λιθοσωρού, στο τέλος του 6ου ή τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Το πράγμα ερμηνεύεται, αν σκεφθούμε ότι αρχικά υπήρχαν μόνο δύο λιθοσωροί, όροι της Σπάρτης και της Τεγέας και ταυτόχρονα ιερά του Ερμή, και ότι το 338 π.Χ. οι Αργείοι πρόσθεσαν έναν τρίτο κοντά στους άλλους δύο.

Στο μεθοριακό αυτό σημείο, όπου οι τρεις λιθοσωροί, που συμβαίνει να είναι και κύριο πέρασμα από τη Θυρεάτιδα στη Λακωνία και την Αρκαδία, πρέπει να έχουν συμβεί κατά καιρούς διάφορες συμπλοκές, φονικές ενέδρες κτλ., γι' αυτό δικαιολογημένα υπάρχει το νεότερο τοπωνύμιο *Φονεμένοι*. Δεν αποκλείεται κάποιο πραγματικό γεγονός να συνδυάστηκε με τους τρεις λιθοσωρούς, που ήταν ορατοί από πολύ μακριά, και με τον καιρό να δημιουργήθηκε η παρακάτω παράδοση⁶¹⁸: «Έκεί πού τό λέν στους Φονεμένους, πού είναι οί όβολιοί, έσκότωσαν τρείς Έλληνες καί τούς θάψανε. Ήντουσαν θερία, Έλληνες μαθέ, αλλά τούς πότισαν κρασί μέ τ' άσκή καί τούς μέθυσαν. Τ' άκουσε ή άδερφή τους ή βασιλοπούλα καί 'ριξέ 'να λιθάρι θεόρατο άπό δυό ώρες δρόμο, πού τό λέν τής βασιλοπούλας τό κοτρώνι, δεξιά μεριά πού πάμε στον "Αι-Πέτρο. Μά σάν ήρθε, τούς βρήκε σκοτωμένους».

Ιερά και λατρείες γνωστά μόνο από την αρχαία γραπτή παράδοση

ΙΕΡΟ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ

Από τον Pausanias (III.24.5) μαθαίνουμε ότι στις Πρασιές υπήρχε ιερό του Ασκληπιού. Μέχρι σήμερα δε βρέθηκε κανένα στοιχείο για το ιερό αυτό. Όμως, η πληροφορία για την ύπαρξή του μας δείχνει την εξάπλωση της λατρείας του Ασκληπιού στην Κυνουρία.

ΙΕΡΟ ΑΧΙΛΛΕΑ

Στις Πρασιές υπήρχε κι ένα άλλο ιερό αφιερωμένο στον Αχιλλέα, στο οποίο κάθε χρόνο γινόταν γιορτή⁶¹⁹. Τον Αχιλλέα τον συσχέτιζαν με τα νερά, και η λατρεία του δεν ήταν ά-

617. Σε αντίθετες περιπτώσεις, δηλαδή όταν χρειαζόταν να υψωθεί ένας μεγάλος σωρός χώματος (π.χ. μεγάλη Τούμπα Βεργίνας), για τη συγκράτησή του χρησιμοποιούνταν αναλημματικοί τοίχοι στο εσωτερικό ή και ολόκληρες στρώσεις από αδούλευτες πέτρες, και η κατασκευή αποκτούσε έτσι μια στέρεη αρχιτεκτονική δομή που άντεχε στο χρόνο. Στη θέση Μουγκοστός, πάνω απ' τη Μεγάλη Βάλτσα Σικυώνος, βρέθηκε παλιότερα ένας κωνικός σωρός με ακατέργαστες πέτρες, διαμ. 20 μ. περίπου και ύψ. 4 μ., που είχε δύο στρώματα ερυθρογής, πάχους 0,20 μ., σε ύψος 1 μ., και 3 μ. Ο λιθοσωρός αυτός, όπως και δύο άλλοι όμοιοι, ο ένας 2 χλμ. βορειότερα κι ο άλλος νοτιότερα, δηλαδή ανατολικά του χωριού Βελίνα, ήταν μεθοριακά σημεία που χώριζαν τη χώρα των Σικυωνίων από των Πελληναίων. Βλ. σχετικά Ανδρ. Σκιάς, Σικυώνος τοπογραφικά, ΑΕ 1919, σ. 46.

618. Κ. Α. Ρωμαίος, Άθηνά, ό.π., σ. 402, και Ι. Κακριδής, Οί άρχαιοί Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση, Άθήνα 1979, σ. 38, αριθ. 68.

619. Pausanias III.24.5: *ιερά δέ αὐτόθι τό μέν έστιν Άσκληπιού, τό δέ Άχιλλέως, καί έορτήν κατά έτος άγουσιν Άχιλλεῖ*. O W. H. Roscher (Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie, Leipzig 1844-1886)

γνωστη στη Λακωνία⁶²⁰. Ο Farnell⁶²¹ πιστεύει ότι ο Αχιλλέας ήταν ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, το οποίο συνδέθηκε με μια ορισμένη παράδοση των Αχαιών και ότι η λατρεία του ήταν πάντα ηρωολατρεία. Ο Farnell (ό.π., σ. 286) βασισμένος στην ύπαρξη της λατρείας του Αχιλλέα στις Πρασιές και στη σχέση της θεότητας αυτής με τους Μινύες, υποστηρίζει ότι οι Πρασιές ήταν μινυακή εγκατάσταση. Το μόνο που μπορεί να υποθέσει κανείς για το ιερό του Αχιλλέα, η λατρεία του οποίου θα είχε ξεχωριστή σημασία στις Πρασιές, είναι η θέση του. Λίγο πιο κάτω από την εκκλησία του Αγίου Λεωνίδα υπάρχουν δύο παράκτιες καρστικές πηγές με υφάλμυρο αλλά πόσιμο νερό και με παροχή 49 m³/h⁶²². Αφού ο Αχιλλέας σχετιζόταν με τα νερά, είναι πολύ λογικό το ιερό του να βρισκόταν πάνω απ' αυτές τις πηγές⁶²³, στη θέση της εκκλησίας του Αγίου Λεωνίδα. Στο σημείο αυτό ο Finlay⁶²⁴ το 1829 είχε δει λείψανα ενός αρχαίου κτιρίου που ίσως θα μπορούσαν να αποδοθούν στο ιερό του Αχιλλέα.

ΛΑΤΡΕΙΑ ΔΙΟΝΥΣΟΥ

Στις Πρασιές λατρευόταν επίσης ο Διόνυσος. Οι Πρασιείς έδειχναν το ιερό άντρο στο οποίο η Ινώ είχε αναθρέψει τον Διόνυσο, σύμφωνα με τοπική παράδοση, και την πεδιάδα των Πρασιών την ονόμαζαν *Διονύσου κήπον*⁶²⁵. Το ιερό σπήλαιο πρέπει ν' αναζητηθεί στη χαράδρα του μοναστηριού της Σίντζας, ενώ ο κήπος του Διονύσου πρέπει να ταυτισθεί με την εύφορη πεδιάδα του Λεωνιδίου, η οποία παλιότερα ήταν γεμάτη με αμπέλια και οπωροφόρα δένδρα.

ΛΑΤΡΕΙΑ ΙΝΟΥΣ

Για τη λατρεία της Ινούς, η οποία συνδεόταν εδώ με τον Διόνυσο, δεν έχουμε τίποτα περισσότερο από την παράδοση που αναφέρει ο Πausanias (βλ. και υποσημ. 625). Η Ινώ εμφανίζεται ως θεότητα του νερού των πηγών και της θάλασσας⁶²⁶, και η λατρεία της πρέπει να διαδόθηκε με την ανάπτυξη της ελληνικής ναυσιπλοΐας (Roscher, ό.π., στο λήμμα Λευκοθέα). Στις Πρασιές φαίνεται ότι λατρευόταν ως θεότητα της βλάστησης· στη σκέψη αυτή μας οδηγεί η στενή σχέση της Ινούς με τον Διόνυσο και τη Σεμέλη, η ύπαρξη της οποίας διαπιστώνεται και στη σχετική παράδοση των Πρασιών (Pausanias III.24.4). Είναι πολύ πιθανό το Ινώ να είναι προελληνικό, ενώ το αντίστοιχο της Λευκοθέα να είναι το ελληνικό⁶²⁷. Ο Farnell (ό.π., σ. 45) υποστηρίζει ότι η λατρεία της Ινούς στις Πρασιές και στα άλλα σημεία της Λακωνίας οφείλεται σε εγκαταστάσεις *Μινύων* στις αντίστοιχες περιοχές, για-

στο λήμμα 'Αχιλλεύς (σ. 61), γράφει λανθασμένα ότι στις Πρασιές ο Αχιλλέας λατρευόταν μαζί με τον Ασκληπιό στον ίδιο ναό.

620. Αναφέρεται ιερό του Αχιλλέα έξω από τη Σπάρτη και Αχιλλείος λιμνή στο Ταΐναρο (Pausanias III.20.8 και 25.4).

621. L. R. Farnell, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*, Oxford 1970², σ. 285-289.

622. Στ. Δ. Σκαγιάς, 'Απογραφή καρστικών πηγών της 'Ελλάδος I, σ. 131.

623. Πρέπει να υπολογίσουμε ότι στα αρχαία χρόνια οι πηγές θα είχαν γλυκό νερό, αφού η στάθμη της θάλασσας βρισκόταν αρκετά μέτρα χαμηλότερα.

624. Leake, *Peloponnesiaca*, σ. 300. Ο Finlay είχε τη δυνατότητα να δει τα αρχαία λείψανα, γιατί η εκκλησία ήταν ερειπωμένη.

625. Pausanias III.24.4: *Βρασιᾶται δὲ καὶ τὰδε ἐπιλέγουσιν, Ἰνὴ σφισιν ἐς τὴν χώραν ἀφικέσθαι πλανωμένην, ἐλθοῦσαν δὲ ἐθελῆσαι τοῦ Διονύσου γενέσθαι τροφόν· καὶ ἀποφαίνουσι μὲν τὸ ἄντρον ἔνθα τὸν Διόνυσον ἔθρεψεν Ἰνὴ, καλοῦσι δὲ καὶ τὸ πεδῖον Διονύσου κήπον.*

626. M. P. Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung*, Leipzig 1906, σ. 430.

627. L. R. Farnell, ό.π., σ. 35-47.

τί η προβολή και η εξάπλωση της λατρείας της Ινούς-Λευκοθέας και του Παλαίμονα-Μελικέρτη οφειλόταν, κατά τον Farnell, κυρίως στους Μινύες και σε Κρητο-Καρικές επιδράσεις.

ΛΑΤΡΕΙΑ ΔΙΟΣΚΟΥΡΩΝ ΚΑΙ ΑΘΗΝΑΣ

Πάνω στο μικρό και ομαλό ακρωτήριο των Πρασιών ήταν στημένα τρία μικρά χάλκινα ανδρικά αγάλματα και ένα τέταρτο, της Αθηνάς⁶²⁸. Το μικρό ακρωτήριο ταυτίζεται με βεβαιότητα με τη γλώσσα ξηράς που κατεβαίνει από τον Άγιο Λεωνίδα και προχωρεί ομαλά στην Πλάκα προς τη θάλασσα. Ο Ρωμαίος (ΠΑΑ 30(1955), σ. 97-98) υποστήριξε ότι τα τρία ανδρικά αγάλματα απεικόνιζαν τους Κορύβαντες, συσχέτισε τη λατρεία των Κορυβάντων και της Αθηνάς με αντίστοιχη που υπήρχε στην Πράσο ή Βράσο της Ρόδου, και υπέθεσε ότι μπορεί η λατρεία να μεταφέρθηκε από τη Ρόδο στις Πρασιές της Κυνουρίας. Όμως, πιο πιθανό είναι τα δύο από τα αγάλματα να απεικόνιζαν τους Διόσκουρους. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε, πέρα από την ασαφή μαρτυρία του Πausανία, από το γεγονός ότι φορούσαν πίλους, ήταν προστάτες των ναυτικών — το στήσιμο των αγαλμάτων στο λιμάνι είναι ενδεικτικό — και γενικά η λατρεία τους κυριαρχούσε στη Λακωνία. Ενισχυτική για την ταύτιση με τους Διόσκουρους είναι η μαρτυρία του Πausανία (III.26.3), σύμφωνα με την οποία ... *ἀγάλματα Διοσκούρων χαλκᾷ μέγεθος ποδιαῖα*... υπήρχαν και στο νησάκι Πέφνος της Λακωνίας, κοντά στις Θαλάμες. Εκτός από την ομοιότητα στο μέγεθος, που προϋποθέτει κι ένα ανάλογο βάρος —πιθανότατα ήταν στημένα πάνω σ' έναν ψηλό πεσσό— είναι χαρακτηριστικό ότι και στις δύο περιπτώσεις τα αγάλματα σχετιζόνταν κυρίως με τους ναυτικούς, γιατί βρίσκονταν μπροστά σε λιμάνια, στις Πρασιές, πάνω στο ομαλό ακρωτήριο, και στην Πέφνο, πάνω στο νησάκι.

Το τρίτο ανδρικό άγαλμα μπορεί να ταυτισθεί με τον Ερμή. Στην ταύτιση αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι φορούσε πίλο και ότι στη Λακωνία σχετιζόταν με τους Διόσκουρους, αφού, σύμφωνα με παράδοση των Θαλαμών, ο Ερμής μετέφερε, μετά τη γέννησή τους, τους Διόσκουρους από την Πέφνο στην Πελλάνα, για να ανατραφούν εκεί (Πausανίας III.26.2).

ΓΕΝΕΘΛΙΟΝ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ

Η περιοχή όπου βρισκόταν η Δίνη, μία υποθαλάσσια πηγή, ονομαζόταν στην αρχαιότητα *Γενέθλιον*⁶²⁹. Η ονομασία οφείλεται σε ένα σπάνιο επίθετο του Ποσειδώνα που έχει ταυτόσημη έννοια με το *Γενέσιον* που αναφέρει ο Πausανίας (II.38.4), πάνω στη διαδρομή από τη Λέρνη για τη Θυρεάτιδα. Στο *Γενέσιον* ο ίδιος αναφέρει και την ύπαρξη ενός ιερού του Ποσειδώνα⁶³⁰. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι το *Γενέσιον* βρισκόταν πάνω στον παραθαλάσσιο δρόμο που αναφέρει ο Πausανίας, ότι τα δύο παραπάνω επίθετα του Ποσειδώνα αποτε-

628. Πausανίας III.24.5: *ἄκρα δέ ἐστιν ἐν ταῖς Βρασιαῖς μικρά, προέχουσα ἡρέμα ἐς τὴν θάλασσαν, καὶ ἐπ' αὐτῇ χαλκοὶ ποδιαίων ἐστήκασιν οὐ μείζονες, πίλους ἐπὶ ταῖς κεφαλαῖς ἔχοντες, οὐκ οἶδα εἰ Διοσκούρους σφᾶς ἢ Κορύβαντας νομίζουσι· τρεῖς δ' οὖν εἰσί, τέταρτον δέ Ἀθηνᾶς ἄγαλμα*. Ο Πausανίας δεν ήταν σίγουρος για την ταυτότητα των τριών ανδρικών αγαλματιών και ταλαντεύεται ανάμεσα στους Διόσκουρους και τους Κορύβαντες.

629. Πausανίας VIII.7.1.-2: *Ὑπερβαλόντα δέ ἐς τὴν Μαντινικὴν διὰ τοῦ Ἀρτεμισίου πεδίου ἐκδέχεται σε Ἀργὸν καλούμενον, καθάπερ γε καὶ ἔστι· τὸ γὰρ ὕδωρ τὸ ἐκ τοῦ θεοῦ κατερχόμενον ἐς αὐτὸ ἐκ τῶν ὀρῶν ἄργον εἶναι τὸ πεδίον ποιεῖ, ἐκώλυε τε οὐδὲ ἂν τὸ πεδίον τοῦτο εἶναι λίμνην, εἰ μὴ τὸ ὕδωρ ἠφανίζετο ἐς χάσμα γῆς. ἀφανισθὲν δὲ ἐνταῦθα ἄνεισι κατὰ τὴν Δίνην· ἔστι δὲ ἡ Δίνη κατὰ τὸ Γενέθλιον καλούμενον τῆς Ἀργολίδος, ὕδωρ γλυκὺ ἐκ θαλάσσης ἀνερχόμενον*.

630. Ιερό του Γενέθλιου Ποσειδώνα υπήρχε και στη Σπάρτη (Πausανίας III.15.10), ενώ τοποθεσία Γενέθλιον υπήρχε στην Τροιζήνα και σχετιζόταν με τον Θησέα (Πausανίας II.32.9). Ο Leake (Morea II, σ. 480) πιστεύει ότι το Γενέθλιον και το Γενέσιον πρέπει να είναι ο ίδιος τόπος. Ο E. Wüst (RE, "Poseidon", σ. 495-496) υποστηρίζει ότι ο Πausανίας με το Γενέσιον και Γενέθλιον αναφέρεται στο ίδιο ιερό του Ποσειδώνα. Επίσης οι Hitzig-Blümner

λούν ταυτόσημες έννοιες κι ότι στη θέση του Γενεθλίου έχουμε βεβαιωμένη λατρεία του Ποσειδώνα, αφού εκεί ήταν η Δίνη, είναι λογικό να σκεφθούμε ότι το Γενέσιον ή Γενέθλιον με το μικρό ιερό βρισκόταν κοντά στη Δίνη. Όμως, πού βρισκόταν η Δίνη;

Στα όρια της Θυρεάτιδος με την Αργολίδα, στη σημερινή θέση Λιλείκα Ξεροπήγαδου, μέσα στη θάλασσα και σε απόσταση 150 μ. από την ακτή αναβλύζει μία πηγή με άφθονο υφάλμυρο νερό, ο Ανάβολος ή Λιλείκο Μάτι (Σ χ έ δ. 113· Π ί ν. 100). Η υποθαλάσσια αυτή πηγή πρέπει να είναι η Δίνη που αναφέρει ο Πausanίας (VIII.7.2).

Οι περισσότεροι ερευνητές που ασχολήθηκαν με την περιοχή υποστηρίζουν ότι ο Ανάβολος πρέπει να ταυτισθεί με την αρχαία Δίνη⁶³¹. Υπάρχουν όμως και μερικοί που πιστεύουν ότι η Δίνη πρέπει να ταυτισθεί με τις πηγές του Αγιώργη, 1 χλμ. περίπου ΝΑ. από το Κιβέρι, κοντά στο ομώνυμο εκκλησάκι⁶³². Εδώ υπάρχουν παράκτιες πηγές και υποθαλάσσιες αναβλύσεις, τα λεγόμενα μάτια, που αρχίζουν από την ακτή και φθάνουν σε απόσταση μέχρι 25 μ. μέσα στη θάλασσα. Όλες οι αναβλύσεις, παράκτιες και υποθαλάσσιες, κυμαίνονται μεταξύ των υψομέτρων +0,25 μ. και -7,5 μ. Υπάρχουν τρεις κύριες υποθαλάσσιες αναβλύσεις σε βάθος 3,5, 4,5 και 6 μ., που απέχουν μεταξύ τους, οι δύο μόνο λίγα μέτρα, ενώ η τρίτη 55 μ.⁶³³. Εκτός από το γεγονός ότι εδώ έχουμε τρία «μάτια» που, επιπλέον, απέχουν μεταξύ τους, ενώ η αρχαία Δίνη αντιστοιχούσε μόνο σε μία πηγή, πρέπει απαραίτητα να λάβουμε υπόψη μας και την ύψωση της στάθμης της θάλασσας από τα αρχαία χρόνια μέχρι σήμερα (βλ. και σ. 22). Δηλαδή στην αρχαία εποχή και η πιο βαθιά σήμερα υποθαλάσσια ανάβλυση του Αγιώργη δεν ήταν υποθαλάσσια αλλά παράκτια, που σημαίνει ότι δεν είχαμε καμία υποθαλάσσια ανάβλυση στο χώρο αυτό, αλλά πολλά κεφαλάρια που κυλούσαν στη θάλασσα.

Ο υδάτινος στρόβιλος του Ανάβολου στα Λιλείκα Ξεροπήγαδου φαίνεται από αρκετά μακριά, γιατί τα νερά του αναβλύζοντας σχηματίζουν στην επιφάνεια της θάλασσας έναν ευδιάκριτο μεγάλο κύκλο, διαμ. 10-25 μ. Το χαρακτηριστικό αυτό φαινόμενο προκαλείται από την ανάμιξη των νερών του Ανάβολου με κείνα της θάλασσας, επειδή έχουν διαφορετική σύσταση, ιδιαίτερα όταν η θάλασσα είναι ήρεμη, με αποτέλεσμα να έχουμε διαφορά χρωματισμού στα νερά και σαφή κυκλική διαχωριστική γραμμή. Το καλοκαίρι, κυρίως τον Αύγουστο, τα νερά του Ανάβολου λιγοστεύουν και δύσκολα διακρίνει κανείς τη θέση του μέσα στη θάλασσα, υπάρχουν μάλιστα και χρονικά διαστήματα που δεν ξεχωρίζει καθόλου. Η

(Paus. I.656) και G. Cousin (Étude de Géographie ancienne, Paris 1906, σ. 323) υποστηρίζουν ότι τα δύο αυτά ασυνήθιστα επίθετα του Ποσειδώνα πρέπει να αναφέρονται στο ίδιο ιερό. Ο Pritchett (III, σ. 104 κ.ε.) πιστεύει ότι το Γενέσιον και το Γενέθλιον ανταποκρίνονται στο ίδιο ιερό κι ότι μαζί με τη Δίνη βρίσκονταν στον Αγιώργη Κιβερίου. Ο Παπαχατζής (Κορινθιακά, σημ. I σ. 298) τοποθετεί το Γενέσιον στην πεδιάδα νότια των Μύλων, ανάμεσα στα Κουγαίκα και το Κιβέρι, και τη θέση της Δίνης την ορίζει κοντά στο Γενέσιον ή Γενέθλιο, όπου ο Ανάβολος (ό.π., σημ. I σ. 300). Δηλαδή είχαμε, κατά τον Παπαχατζή, ένα ιερό του Γενέσιου Ποσειδώνα στην περιοχή της Λέρνης και μία θέση Γενέσιον ή Γενέθλιον στη Δίνη.

631. Leake, Morea II, σ. 480. Philippson, Peloponnes, σ. 157, 191. Frazer III, σ. 306. F. Böhle, RE, "Genethlion", σ. 1133. Curtius, Pelop. II, σ. 373. Bursian, Geogr. II, σ. 68. Παπαχατζής, Άρκαδικά, σημ. 4 σ. 192. Α. Παπαθεοδώρου, Άρκαδικά (έκδ. Παπύρου 1955), σημ. 3 σ. 32. Η θέση του Ανάβολου ορίζεται από τους παραπάνω σε απόσταση 300-400 μ. από την ακτή, στην πραγματικότητα όμως δεν ξεπερνά τα 150 μ. Η μέτρηση της απόστασης έγινε τον Ιούλιο του 1986 με τη βοήθεια του Τέλη Θανόγιαννη, ο οποίος διέθεσε και το σκάφος του.

632. W. K. Pritchett, Studies in Ancient Greek Topography, Part I (Univ. of California, 1965), σ. 131-134, πίν. 108-111. Δ. Π. Πιτσινός, Φιλολογικά δημοσιεύματα, Άθήνα 1976, σ. 30.

633. Ν. Ι. Παπάκης, Ύδρογεωλογική μελέτη πηγών Άγίου Γεωργίου Κιβερίου Άργολίδος, Γεωλογικά και Γεωφυσικά Μελέται XI (1966), σ. 190-234, έκδ. Ι.Γ.Ε.Υ. Ο Παπάκης (ό.π., σ. 191-192) συμφωνεί με την άποψη του Pritchett και ταυτίζει τις πηγές του Αγιώργη με τη Δίνη.

πηγή του βρίσκεται σε βάθος 80 μ. κάτω από τη στάθμη της θάλασσας⁶³⁴, και τα νερά του προέρχονται από τις καταβόθρες του Παρθενίου (Μπερτζοβάς) Αρκαδίας⁶³⁵.

Από τη μέχρι τώρα επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήσα κατά μήκος της ακτής, δε διαπιστώθηκαν λείψανα ιερού. Είναι όμως πιθανό το μικρό ιερό να βρισκόταν στην ομαλή ακτή απέναντι από τον Ανάβολο, όπου τα Λιλίκια χωράφια με τις ελιές, ή στις Λιλίκικες Συκιές. Το ότι δε σώθηκαν λείψανα, είναι πολύ πιθανό να οφείλεται στην ανύψωση της στάθμης της θάλασσας, αφού ένα μεγάλο τμήμα της προσχωματικής αυτής έκτασης έχει κοπεί από τη θάλασσα, που προχώρησε προς τα έξω⁶³⁶, δηλαδή το ιερό είναι πιθανό να καταστράφηκε από τη θάλασσα.

Στους αρχαίους χρόνους οι Αργείοι λάτρευαν εδώ τον Ποσειδώνα Γενέθλιο και κάθε χρόνο θυσίαζαν άλογα στολισμένα με χαλινούς, καταποντίζοντάς τα μέσα στη Δίνη⁶³⁷. Έχουμε εδώ μία προδωρική λατρεία, την οποία παρέλαβαν οι Διωριείς Αργείοι και τη συνέχισαν⁶³⁸.

Όταν ο Κλεομένης βρέθηκε στη Θυρεάτιδα το 494 π.Χ., προτού επιβιβασθεί με το στρατό του στα καράβια για να πλεύσει στην Αργολίδα, θυσίασε έναν ταύρο στη θάλασσα⁶³⁹. Συνδυάζοντας αυτό το γεγονός με τη λατρεία του Ποσειδώνα στο *Γενέθλιον* ή *Γενέσιον* και τις θυσίες των αλόγων στη *Δίνη*, που βρισκόταν σε μικρή απόσταση, περίπου 1 χλμ. από το πιθανό σημείο επιβίβασης⁶⁴⁰, συμπεραίνουμε ότι ο Κλεομένης πρέπει να θυσίασε τον ταύρο στη Δίνη⁶⁴¹. Σημειώνουμε ότι λίγες μέρες νωρίτερα ο ίδιος είχε θυσιάσει στον ποτάμιο θεό Ερασίο.

634. Παπάκης, ό.π., σ. 200.

635. Σύμφωνα με έρευνες του Ι.Γ.Ε.Υ., των Ηνωμένων Εθνών και της Διεθνούς Αντιπροσωπείας Ατομικής Ενεργείας (Ι.Α.Ε.Α), που έγιναν με σύγχρονες τεχνικές μεθόδους το 1961 και 1962, αποδείχθηκε ότι τα νερά που χάνονται στη σημερινή καταβόθρα της Νεστάνης (Τσιπιανών), που ταυτίζεται με το χάσμα γης του Αργού πεδίου της Μαντινικής του Πausanias, εμφανίζονται στις πηγές του Αγιώργη Κιβερίου και όχι στον Ανάβολο Ξεροπήγαδου. Βλ. σχετικά, Ελισ. Καραγεωργίου, Καταβόθρα «Νεστάνη», Γεωλογία - Ύδρογεωλογία, Δελτίον Έλλην. Σπηλαιολογικής Έταιρίας XII (1974), σ. 181-186. Pritchett, ό.π. I, σ. 132-133.

636. Το ύψος των τοιχωμάτων της ακτής στο σημείο αυτό είναι περίπου 6 μ. Μπορεί να παρατηρήσει κανείς από την ακρογιαλιά τα λείψανα ενός τοίχου από σπίτι των χρόνων της Τουρκοκρατίας που το «πήρε» η θάλασσα.

637. Πausanias VIII.7.2: *τὸ δὲ ἀρχαῖον καὶ καθίσαν ἐς τὴν Δίην τῷ Ποσειδῶνι ἵππους οἱ Ἀργεῖοι κεκοσμημένους χαλινοῖς*. Τα άλογα προσφέρονταν στον Ποσειδώνα, γιατί αρχικά ήταν θεός των γλυκών νερών (των ποταμών και των πηγών). Θυσίες αλόγων γίνονταν και σε άλλες ποτάμιες θεότητες, όπως στο Σκάμανδρο (Ιλ.Φ, 132) και στο Στρυμόνα (Ηρόδοτος VII.113). Οι Ιλλυριοί κάθε χρόνο θυσίαζαν ένα άλογο καταποντίζοντάς το (Servius, Virgil., Geogr. I.12) και οι Ρόδιοι επίσης κάθε χρόνο έρριχναν στη θάλασσα ένα άρμα και τέσσερα άλογα, για να τα χρησιμοποιήσει ο Ήλιος (Festus σ. 181, έκδ. Müller).

638. F. Schachermeyr, Poseidon und die Entstehung des griechischen Götter glaubens, München 1950, σ. 22. Ο Schachermeyr (ό.π., σ. 22 και 152) ερμηνεύοντας τη φράση του Πausanias ... *κεκοσμημένους χαλινοῖς*, υποθέτει ότι δε θα θυσίαζαν απλά άλογα, όπως θα συνέβαινε πιθανότατα αρχικά, αλλά άλογα από ένα άρμα ή και ολόκληρο το άρμα με τα άλογα.

639. Ηρόδοτος VI.76. Βλ. και υποσημ. 80.

640. Το σημείο επιβίβασης του στρατού του Κλεομένη πρέπει να ήταν στην αμμουδερή παραλία απ' το Παλιόχανο μέχρι το μύλο του Μπαταρόλα. Η θέση είναι κατάλληλη για καταυλισμό, γιατί είναι ομαλή, υπήνεμη κι έχει μπόλικο νερό, υφάλμυρο αλλά πόσιμο, από το κεφαλάρι που έρχεται από το γεράνιο Μάτι του βάλτου και περνά από το μύλο του Μπαταρόλα. Επιπλέον, βρίσκεται πιο κοντά στην Αργολίδα από όλα τα άλλα σημεία της παραλίας της Θυρεάτιδος και για τον Κλεομένη είχε εξαιρετική σημασία η απόσταση που θα κέρδιζε, δεδομένου ότι στόχος του ήταν να αιφνιδιάσει τους Αργείους. Η επιβίβαση μπορούσε να γίνει εύκολα στο Παλιόχανο, στο σημείο που αρχίζει η βραχώδης ακτή. Εδώ μπορούσαν να πλευρίσουν τα καράβια, γιατί τα νερά είναι σχετικά βαθιά, σε σχέση με την υπόλοιπη γειτονική παραλία, και δεν υπάρχουν ύφαλοι.

641. Εκτός από άλογα, είναι γνωστές και προσφορές ταύρων στον Ποσειδώνα και στους ποτάμιους θεούς. Ο Νέστορας και οι Πύλιοι θυσίασαν ταύρο στον ποτάμιο θεό Αλφειό και στον Ποσειδώνα (Ιλ. Φ, 131), ο Μ. Αλέξαν-

Κλείνοντας το κεφάλαιο για τις λατρείες και τα ιερά, πρέπει να σημειώσουμε ότι στη γειτονική με την Κυνουρία ζώνη της Τεγέας και της Λακωνίας υπήρχαν τρία ιερά της *Αρτέμιδος*. Το ένα βρίσκεται τριακόσια μέτρα περίπου δυτικά από τους Ερμές⁶⁴², το δεύτερο στη θέση Παντελεήμονας της Βέρβενας, ΒΑ. από το Μαυρίκι⁶⁴³, και το τρίτο στο Μαρί⁶⁴⁴. Στο Μαρί (αρχαίος *Μαριός*), επίσης, υπήρχε και ένα κοινό ιερό για όλους τους θεούς.

δρος θυσίασε ταύρους στον Ινδικό ωκεανό για τον Ποσειδώνα (Ἄρριανός, Ἄνάβ. VI.19.5), αλλά και στην Ελίκη θυσίαζαν ταύρο στον ίδιο θεό (Ιλ. Υ', 403 - 405). Η συνήθεια να θυσιάζουν στον Ποσειδώνα πιο συχνά ταύρους παρά άλογα είναι οψιμότερη χρονικά (Schachermeyr, ό.π., σ. 152).

642. Κ.Α. Ρωμαίος, Ἄθηνᾶ 20(1908), σ. 384-387. Πρόκειται για ένα μικρό ιερό, που το ανέσκαψε ο Ρωμαίος το 1907, με λατρεία από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. μέχρι τα αυτοκρατορικά χρόνια. Σε αυτοψία μου στην περιοχή (7-9-1983) δεν κατάφερα να βρω τη θέση του ιερού.

643. Κ.Α. Ρωμαίος, Τεγεατικόν ἱερόν Ἄρτέμιδος Κνακεάτιδος, ΑΕ 1952, σ. 131, εικ.1-24.

644. Πausanίας III.22.8: *Μαριός δὲ ἄλλο Ἐλευθερολακῶνων πόλισμα, ὃ ἀπὸ Γερωνθρῶν στάδια ἑκατὸν ἀφέστηκεν. ἱερόν ἐστιν αὐτόθι ἀρχαῖον κοινὸν θεῶν ἁπάντων καὶ περὶ αὐτὸ ἄλλος παρεχόμενον πηγᾶς, εἰσὶ δὲ καὶ ἐν Ἄρτέμιδος ἱερῷ πηγαί·*

ΦΥΛΑΚΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΟΧΥΡΩΤΙΚΑ ΕΡΓΑ

Η μορφή του εδάφους της Κυνουρίας και κυρίως η γεωγραφική της θέση ανάμεσα σε δύο αντιμαχόμενες ισχυρές επικράτειες, του Άργους και της Σπάρτης, είχαν ως επακόλουθο την ίδρυση φυλακείων. Τα κτίσματα αυτά ήταν οχυροί πύργοι που απέβλεπαν στην εξασφάλιση των περασμάτων και την έγκαιρη προειδοποίηση για τις κινήσεις των αντιπάλων σε ταραγμένες περιόδους. Μερικοί από τους πύργους-φυλακεία βρίσκονται στη μεθοριακή γραμμή της Κυνουρίας, ενώ άλλοι βρίσκονται στο εσωτερικό της. Η φρουρά χρησιμοποιούσε τους πύργους ως κατοικία και ως καταφύγιο σε δύσκολες περιστάσεις. Οι φρουρές που έμεναν εδώ είχαν τη δυνατότητα να ελέγχουν τη γύρω ύπαιθρο, ακόμη και να φορολογούν όσους περνούσαν από τα περάσματα που έλεγχαν⁶⁴⁵.

Φυλακείο Ξεροπήγαδου

Το φυλακείο βρίσκεται στα Λιλέικα Ξεροπήγαδου, αμέσως βόρεια από τη Δίνη, στη δυτική πλευρά του ακρωτηρίου Πουρνό⁶⁴⁶, στη θέση *Πύργος* ή *Ανεμόμυλος*, 50 μ. κάτω από τον αρχαίο παραθαλάσσιο δρόμο Άργους-Θυρεάτιδος (Σ χ έ δ. 113· Π ί ν. 37γ). Η επισήμανση των λειψάνων έγινε το 1972, ύστερα από αυτοψία στο χώρο, και ο προσορισμός του κτιρίου καθορίστηκε το 1981 με ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήσα⁶⁴⁷.

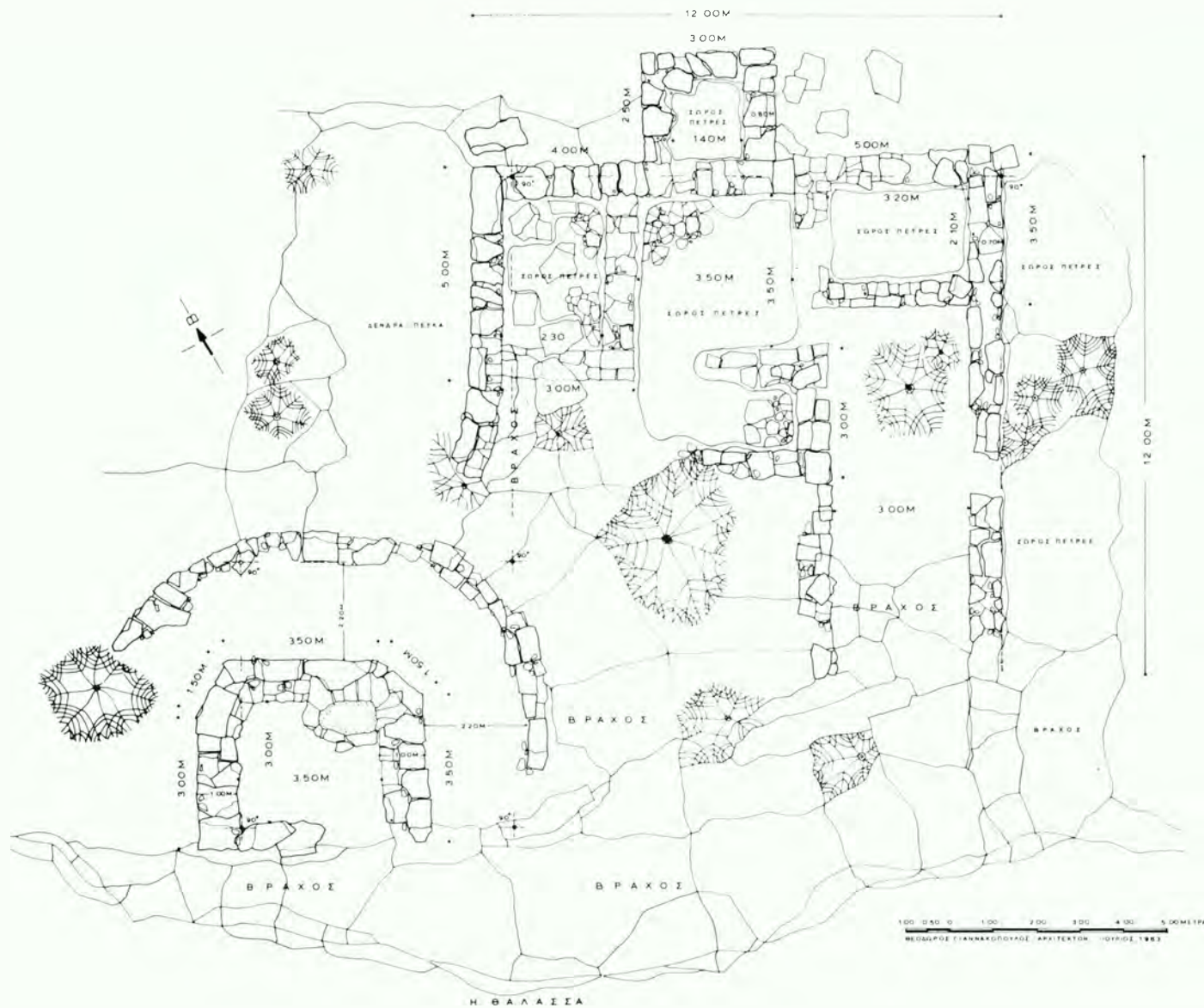
Αν και δεν ολοκληρώθηκε η έρευνα, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την κάτοψη του οικοδομήματος (Σ χ έ δ. 112)⁶⁴⁸. Πρόκειται για ένα μεγάλο τετράγωνο κτίριο, πλευράς 12 μ., με τοίχους πάχους 0,70 μ. από μεγάλες αδρά δουλεμένες πέτρες, που σε μερικά σημεία σώζονται σε ύψος 1 μ. (Π ί ν. 101β). Εσωτερικά χωρίζεται σε δωμάτια, και στη βορειοανατολική πλευρά σώζονται θεμέλια πύργου, διαστ. 3 × 3,20 μ., ο οποίος εξέχει 2,50 μ. από το κτίριο. Ο νοτιοδυτικός τοίχος δε σώζεται. Η τοιχοδομία είναι πολυγωνική, αλλά όχι φροντισμένη. Κατά τη βορειοδυτική γωνία του μεγάλου τετραγώνου οικοδομήματος, πάνω από την εξαιρετικά απότομη και βραχώδη ακτή, υπάρχουν λείψανα από ένα άλλο κτίσμα με

645. Βλ. σχετικά, L.E. Lord, *Watchtowers and Fortresses in Argolis*, AJA 43(1939), σ. 78-84. Ο J. H. Young (*Hesperia* 25 (1956), σ. 144-146) δίνει έναν κατάλογο, με σύντομη βιβλιογραφία, για τους πιο σημαντικούς πύργους της Ελλάδας που είχαν επισημανθεί μέχρι το 1956.

646. Ο Pritchett (ό.π., III, χάρτης της εικ. 7 και IV, χάρτης της εικ. 3) ονομάζει το ακρωτήριο Πουρνό, λανθασμένα, Ανάβολο. Τέτοια ονομασία δεν είναι γνωστή ούτε από τους ντόπιους κατοίκους ούτε από τους χάρτες της ΓΥΣ.

647. Στην αυτοψία του 1972 αναζητούσα κατά μήκος της ακτής τυχόν λείψανα από το ιερό του Γενεθλίου Ποσειδώνος. Στην ανασκαφική έρευνα, που κράτησε μόνο τέσσερις ημέρες (3/7-8-81), συμμετείχαν η αρχαιολόγος Θωμαή Σαββοπούλου, οι φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης Άννα Σημίτη και Νίκ. Πολυμενάκος, ο φοιτητής Στ. Χαλούλος και η ζωγράφος του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης Ασπ. Δριγκοπούλου-Φάκλα-ρη. Για την ανασκαφή βλ. έκθεση στο ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 133.

648. Την αποτύπωση των λειψάνων του οικοδομήματος έκανε ο αρχιτέκτονας Θόδωρος Γιαννακόπουλος.

Σχέδ. 112. Φυλακεία Ξεροπήγαδου. Κάτοψη.

αποστρογγυλεμένες εξωτερικά τη βορειοανατολική και τη νοτιοανατολική γωνία⁶⁴⁹. Το παραπάνω κτίσμα, το οποίο ερευνήθηκε ανασκαφικά, έχει διαστάσεις $5 \times 5,5$ μ., με πάχος τοίχων 1 μ., και πρέπει να ήταν ένας πύργος-φυλακείο. Ο δυτικός τοίχος, πάνω στο φρύδι του γκρεμού, δε σώζεται. Στο εσωτερικό του πύργου βρέθηκε ένα πρόχειρο δάπεδο από πλακαρές πέτρες και ένας βόθρος, διαμ. 0,70-0,90 και βάθους 0,77 μ. Μέσα στη μικρή επίχωση βρέθηκαν θραύσματα από κεραμίδες, μελαμβαφή και άβαφα όστρακα, όστρεα και ένα χάλκινο νόμισμα του Άργους. Τα όστρακα ανήκουν σε αγγεία των ελληνιστικών χρόνων και τα όστρεα, τα οποία αποτελούν υπολείμματα τροφής, ανήκουν στους τύπους *Patella vulgata* L. (πεταλίδες), *Luria lurida* (L.) (τζιεβίδες) κτλ. (Πί ν. 101α). Το νόμισμα έχει στην Α όψη κεφάλι λύκου και στη Β το γράμμα Α και κάτω απ' αυτό το γράμμα Θ. 4ος-3ος αι. π.Χ.⁶⁵⁰.

Τα λείψανα του τετράγωνου κτιρίου στα Λιλέικα Ξεροπήγαδου πρέπει να ανήκουν σε φυλακείο⁶⁵¹ που έκτισαν οι Σπαρτιάτες, ίσως στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Εδώ θα εγκαταστάθηκε φρουρά η οποία θα αποτελούσε την προφυλακή της Σπάρτης κατά του Άργους. Στα ελληνιστικά χρόνια πρέπει να είχε εγκαταλειφθεί και θα κτίσθηκε από τους Αργεΐους ο μικρότερος ορθογώνιος πύργος, στο φρύδι του γκρεμού και πάνω από τη θάλασσα, με σκοπό να ελέγχει το δρόμο Άργους-Θυρεάτιδος και ταυτόχρονα να λειτουργεί ως παρατηρητήριο.

Φυλακείο Ξυλόπυργου

Ενάμισυ χιλιόμετρο πάνω από τον Τσιόροβο Κάτω Δολιανών, στη θέση Ξυλόπυργος, βρίσκονται λείψανα κυκλικού πύργου-φυλακείου⁶⁵². Ο πύργος βρίσκεται πάνω από τον αμαξιτό δρόμο Δολιανών-Άργους και πολύ κοντά στον αρχαίο δρόμο που ερχόταν από την Εύα και κατευθυνόταν στο Άργος, σε μία μικρή κορυφή (υψ. 671 μ.) που σχηματίζεται στον αυχένα της Ζάβιτσας, η οποία οριοθετεί με φυσικό τρόπο και σήμερα την Κυνουρία από την Αργολίδα (Σχέδ. 113).

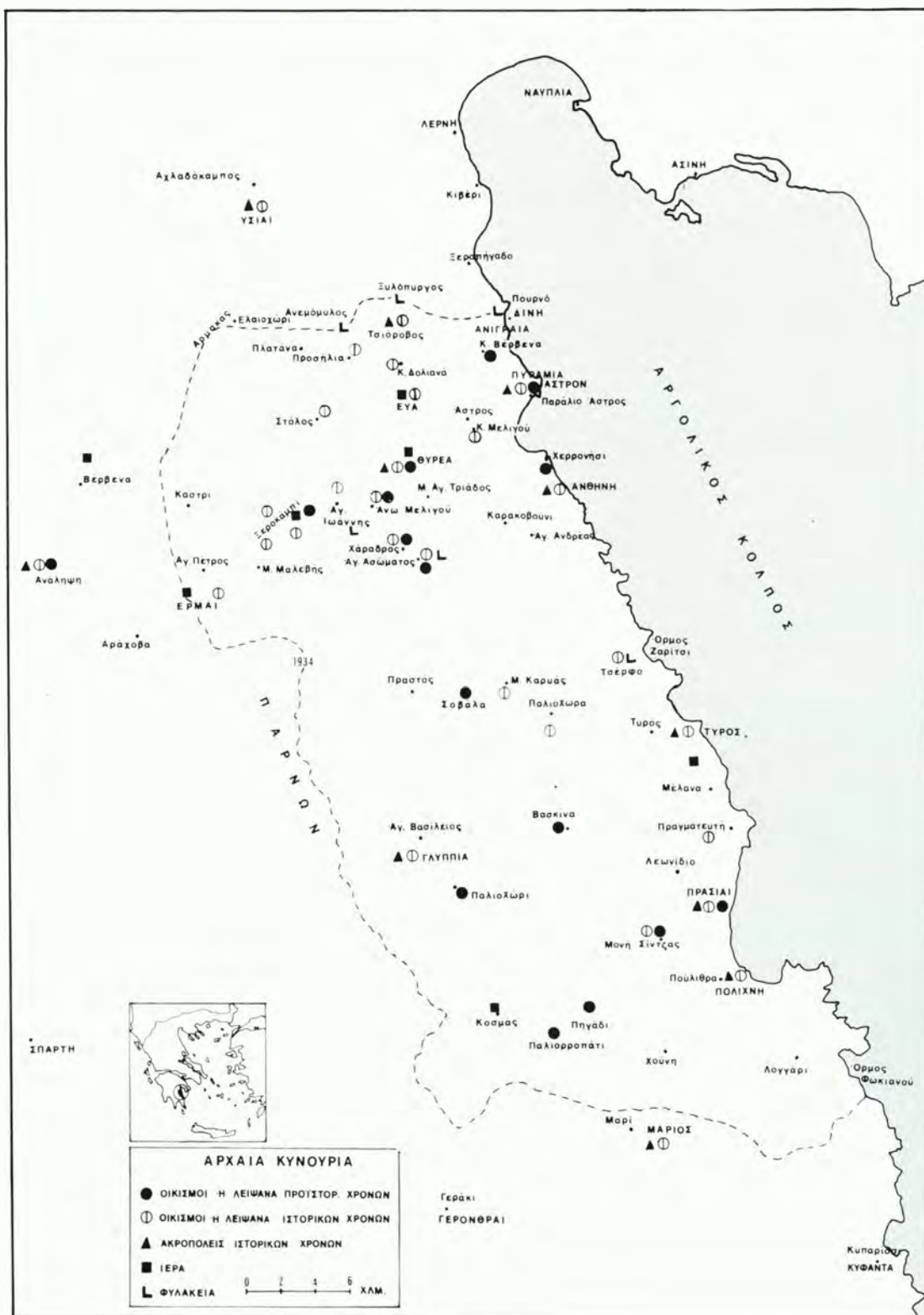
Ο πύργος είναι κτισμένος κατά το ψευδοπολυγωνικό σύστημα με μεγάλες αδρά δουλεμένες πέτρες, μερικές διαστ. $0,36 \times 0,71$ ή $0,55 \times 1,07$ μ., με πάχος τοίχων 0,93-1,05 μ. Σε μερικά σημεία διατηρούνται, τουλάχιστον, τέσσερις στρώσεις λίθων και στη δυτική πλευρά πρέπει να διατηρούνται περισσότερες, αλλά δε φαίνονται, γιατί καλύπτονται απ' τα ερείπια (Πί ν. 102β). Σε μερικά σημεία το ορατό ύψος είναι 1,04 μ. Ο εσωτερικός χώρος είναι γεμάτος από πέτρες και χώματα και δεν είναι δυνατό χωρίς ανασκαφή να διαπιστώσει κανείς τυχόν ύπαρξη δεξαμενής νερού. Η διάμετρος του πύργου είναι 6,50 μ.

649. Το κόψιμο των γωνιών των τοίχων πρέπει να έγινε σε μεταγενέστερα χρόνια, όταν ο πύργος χρησιμοποιήθηκε για ανεμόμυλος. Γύρω από τον πύργο σώζεται ένα μεγάλο τμήμα κυκλικού τοίχου, το οποίο θα ανήκε στον ανεμόμυλο (βλ. και Σχέδ. 112). Στους αρμούς των λίθων, στην εξωτερική πλευρά των τοίχων, παρατηρήθηκαν ίχνη συνδετικού υλικού από ασβεστοκονίαμα. Επειδή το συνδετικό υλικό είναι επιπόλαιο τοποθετημένο κι όχι σε όλο το μήκος και το πλάτος των αρμών, συμπεραίνουμε ότι θα προστέθηκε σε μεταγενέστερα χρόνια.

650. SNG Cop., αριθ. 61, πίν. I.

651. Ο Κωνστ. Λιλής με πληροφόρησε: «όπως έλεγαν οι παλαιοί, εκεί που είναι τα χαλάσματα, ήταν φυλάκιο κι έγκυαν τους περαστικούς· τούς έπαιρναν λεφτά, πράματα, το δαχτυλίδι, ό,τι είχαν...». Επειδή είναι πολύ τολμηρό να δεχθούμε ότι η παράδοση αυτή αναφέρεται στη λειτουργία του φυλακείου κατά την αρχαιότητα, είναι πιο λογικό να σκεφθούμε ότι ο δυτικός πύργος μπορεί να επαναχρησιμοποιήθηκε στο Μεσαίωνα ή και αργότερα· έτσι δικαιολογείται και το ασβεστοκονίαμα ανάμεσα στις στρώσεις των λίθων. Ο ίδιος πύργος λειτούργησε και ως ανεμόμυλος, σύμφωνα με τη σωζόμενη παράδοση, σε μια πιο όψιμη χρονική περίοδο. Αξιοσημείωτη είναι η διάσωση του τοπωνυμίου Πύργος ή και Παλιόπυργος στους κατοίκους των Λιλέικων. Το τοπωνύμιο Ανεμόμυλος, το οποίο είναι νεότερο, εκτόπισε με τον καιρό το παλιότερο.

652. Το φυλακείο του Ξυλόπυργου αναφέρουν οι: Ross, Reisen, σ. 157 (ο Ross ονομάζει τη θέση Παλιόπυργο), Curtius, Pelop. II, σ. 371, Guide - Joanne, II, σ. 245, Frazèr, III, σ. 306, Walker, σ. 2., Y. Goester, BCH 103 (1979), σ. 561.

Σχέδ. 113. Χάρτης της αρχαίας Κυνουρίας με τις θέσεις των οικισμών.

Επιφανειακά βρέθηκαν λίγα θραύσματα κεραμίδων και ένα θραύσμα από λαιμό αγγείου με μαύρο γάνωμα. Δέκα μέτρα νότια από τον πύργο, πάνω σε ένα βράχο, είναι λαξευμένη μία λεκάνη, διαμ. 0,58 και βάθους 0,46 μ., που χρησίμευε, ίσως, για το κοπάνισμα σιταριού, κριθαριού ή καλαμποκιού⁶⁵³ (Π ι ν. 102α). Σε απόσταση 50 μ. ανατολικά από τον πύργο, στο σημείο που τελειώνει το βραχώδες έδαφος με την άγρια βλάστηση και αρχίζουν τα χωράφια, σύρριζα στον παλιό δρόμο, υπάρχουν θεμέλια κτίσματος, ίσως από σπίτι, και άβαφα όστρακα ελληνιστικών χρόνων.

Η κορυφή του Ξυλόπυργου ήταν πολύ κατάλληλη για φυλακείο, γιατί πέρα απ' το ότι βρίσκεται στον αυχένα που χωρίζει την Αργολίδα από την Κυνουρία και το μεγάλο οπτικό πεδίο που διαθέτει, ελέγχει το δεύτερο κύριο πέρασμα που οδηγούσε από τη Θυρεάτιδα στην Αργολίδα. Ο πύργος, σύμφωνα με την τοιχοδομία, μπορεί να χρονολογηθεί στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. Δηλαδή, θα αποτελούσε για τους Σπαρτιάτες, μαζί με εκείνον στο Ξεροπήγαδο, το πιο προχωρημένο παρατηρητήριο τους προς την Αργολίδα⁶⁵⁴.

Φυλακείο Ανεμόμυλου

Πάνω από τα Προσήλια (Αρτσίνα) Κάτω Δολιανών, δυτικά από τον Ξυλόπυργο και πάνω στον ίδιο μ' αυτόν αυχένα, στη μικρή κορυφή *Ανεμόμυλος* (υψ. 662μ.) σώζονται λείψανα από έναν κυκλικό πύργο-φυλακείο (Σ χ έ δ. 113· Π ι ν. 104β). Είναι κτισμένος με αδρά δουλεμένες πέτρες, μερικές διαστ. $0,70 \times 1,10$ ή $0,82 \times 1,20$ μ., και έχει διάμετρο 6,50 μ. Σε μερικά σημεία διατηρούνται στη θέση τους δύο σειρές λίθων, με συνολικό ύψος μόλις 0,50 μ., ενώ το πάχος του τοίχου είναι 1 μ.

Ο πύργος είναι πολύ κατεστραμμένος και ίσως το οικοδομικό του υλικό να χρησιμοποιήθηκε στον Ανεμόμυλο, λίγα μέτρα ΒΑ. του, απ' τον οποίο σώζονται πολύ λίγα λείψανα. Επιφανειακά βρέθηκαν μερικά θραύσματα κεραμίδων, δύο θραύσματα οψιανών και μία μεγάλη δουλεμένη πέτρα, διαστ. $0,60 \times 1,27$, πάχ. 0,175 μ., που πρέπει ν' αποτελούσε το κατώφλι της εισόδου.

Η θέση του φυλακείου στον Ανεμόμυλο ήταν σημαντική, γιατί, εκτός του ότι βρισκόταν πάνω στον αυχένα που αποτελούσε την οροθετική γραμμή μεταξύ Αργολίδος και Κυνουρίας, είχε ευρύ οπτικό πεδίο και επιπλέον έλεγχε το δρόμο που οδηγούσε από το εσωτερικό της Θυρεάτιδος (Φονεμένοι-Δραγούνι-Πλατάνα-Ανεμόμυλος) στην Αργολίδα (Ανεμόμυλος-Ξυλόπυργος-Σπηλιωτάκη-Λέρνη). Το φυλακείο, όπως και εκείνο στον Ξυλόπυργο, πρέπει να κτίστηκε από τους Σπαρτιάτες στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ.

Φυλακείο Ελληνικού Χάραδρου

Περίπου 3 χλμ. ανατολικά του Χάραδρου, στη θέση Ελληνικό, σώζονται σε καλή κατάσταση λείψανα από έναν τετράγωνο πύργο-φυλακείο. Βρίσκεται στην πλαγιά ενός δασωμέ-

653. Σε δύο παρόμοιους πύργους - φυλακεία της Αργολίδος, στο πυραμιδωτό του Αυγουριού και σ' ένα άλλο κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό Μυκηνών, βρέθηκαν μυλόπετρες, τις οποίες χρησιμοποιούσε η φρουρά για το άλεσμα των σιτηρών. Βλ. L.E. Lord, ό.π., σ. 82, εικ. 2-3. Τη λεκάνη - γουδί του Ξυλόπυργου τη σημειώνει κι ο Pritchett (III, σ. 118 κ.ε., πίν. 69).

654. Για τη δήλωση των λειψάνων του φυλακείου χρησιμοποιείται από τους ντόπιους και το τοπωνύμιο *Πύργος*, το οποίο άκουσα σε επίσκεψή μου στην Ελαφίτσα της Ζάβιτσας (28-7-1985). Από τους μέχρι τώρα ερευνητές, Έλληνες και ξένους, οι οποίοι έγραψαν για τα λείψανα του φυλακείου, κανείς, εκτός από τον Ross, δεν αναφέρει το τοπωνύμιο της θέσης. Ο Ross γράφει *Παλιόπυργος*.

νου υψώματος, κοντά στο δρόμο που οδηγεί απ' τον Άγιο Ανδρέα στο εσωτερικό της Θυρεάτιδος ακολουθώντας το ρέμα της Ζαρμπάνιτσας (Σ χ έ δ. 113).

Ο πύργος είναι τετράγωνος, πλευράς 8 μ., κτισμένος με μεγάλες δουλεμένες πέτρες και με λαξευμένους τους αρμούς, κατά το πολυγωνικό σύστημα (Π ί ν. 104α). Το πάχος των τοίχων είναι 1 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος τους 2,30 μ. Στη θέση τους διατηρούνται πέντε στρώσεις λίθων. Στη νότια πλευρά διατηρείται η είσοδος, ανοίγματος 0,83 και ύψους 1,63 μ. (Π ί ν. 103β). Το ανώφλι είναι δουλεμένο με «πατούρα», για να πιάνει η πόρτα. Στο τέλος της «πατούρας» υπάρχει όλμος, διαμέτρου και βάθους 0,08 μ. Οι τέσσερις γωνίες του πύργου διακοσμούνται με κατακόρυφες λαξευμένες ταινίες. Γύρω από τον πύργο παρατηρήθηκαν λίγα θραύσματα κεραμίδων. Με βάση την τοιχοδομία, ο πύργος μπορεί να χρονολογηθεί στο τέλος του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.⁶⁵⁵. Ο πύργος αυτός πρέπει να κτίσθηκε από τους Αργείους, για να ελέγχει τη γύρω περιοχή, καθώς και το δρόμο που ερχόταν από την παραλία και οδηγούσε στο εσωτερικό.

Φυλακείο Τσέρφου Τυρού

Στη θέση Τσέρφο Τυρού, 500 μ. περίπου πάνω από το δημόσιο δρόμο Άστρους-Λεωνιδίου, στα χωράφια του Γκουβούση, υπάρχουν λείψανα ενός τετράγωνου πύργου-φυλακείου⁶⁵⁶ (Σ χ έ δ. 113). Οι τοίχοι, πάχους 0,80-0,85 μ., είναι κτισμένοι με μεγάλες πέτρες, μερικές διαστ. $0,76 \times 1,15 \times 0,40$ ή $1,27 \times 0,51 \times 0,72$ μ., αδρά δουλεμένες (επιφάνεια λατομείου) και με λαξευμένους τους αρμούς, κατά το πολυγωνικό σύστημα (Π ί ν. 103α). Οι διαστάσεις του πύργου είναι 8×8 μ. και το ύψος των τοίχων, που διασώζουν 3-4 στρώσεις λίθων, είναι 1,70-1,83 μ. Η βορειοδυτική και η νοτιοδυτική ακμή του πύργου είναι λαξευμένες με ξοίδα και σχηματίζεται διακοσμητική ταινία, πλάτους 0,10 μ. Ο πύργος, σύμφωνα με την τοιχοδομία, μπορεί να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και θα κτίσθηκε από τους Αργείους για τους ίδιους λόγους που αναφέραμε στο φυλακείο Ελληνικού Χάραδρου (έλεγχος της περιοχής και εξασφάλιση των περασμάτων).

Φυλακείο Σπαθοκομμένου

Στη θέση Σπαθοκομμένο, ΝΑ. του Αγίου Ιωάννου και ΝΔ. της Άνω Μελιγούς, δίπλα στον αρχαίο αμαξιτό δρόμο Θυρεάτιδος-Σπάρτης, σώζονται λείψανα από ένα φυλακείο. Από τους ερευνητές το αναφέρουν μόνο οι Jochmus⁶⁵⁷ και Αρβανίτης⁶⁵⁸. Οι Christien και Spygourouλος (ό.π., σημ. 68 της σ. 464) αναφέρουν την πληροφορία του Jochmus, χωρίς να κάνουν λόγο για τη θέση και τα λείψανα του κτιρίου.

Σε αυτοψία μου με τον Ν. Βλαχάκη, ο οποίος μου υπέδειξε και τη θέση (21-7-1985), διαπίστωσα ότι σώζεται ο νοτιοδυτικός τοίχος σε μήκος 9 μ. και ο βορειοδυτικός σε μήκος 6,40 μ. Σε μερικά σημεία διατηρούνται τρεις σειρές λίθων στη θέση τους. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι

655. Για την τοιχοδομία του πύργου πρβλ. την οχύρωση στο Κατσιόγκρι Αργολίδος και στη Ναυπλία. Βλ. J. Schilbach, *Festungsmauern des ersten Jahrtausends vor Christus in der Argolis*, München 1975, πίν. 16 και 7.

656. Τον εντοπισμό του πύργου οφείλω σε πληροφορία του Άλκη Βοζίκη, με τη βοήθεια του οποίου πραγματοποίησα μια πρώτη αυτοψία το 1972. Μερικές πληροφορίες για το οικοδόμημα βρίσκει κανείς στον τοπικό Τύπο. Βλ. Άλκης Βοζίκης, *Οι αρχαιότητες στο Τσέρφο του Τυρού*, εφημ. Κυνουριακή Γωνιά, Μάρτιος 1972.

657. *Journal of Royal Geographical Society* 27 (1857), σ. 43. Ο Jochmus το αποδίδει στους Αργείους και γράφει ότι βρίσκεται περίπου στο μέσον της διαδρομής από το κάστρο της Ωριάς προς τη Μελιγού.

658. Ι. Αρβανίτης, *Το Σπαθοκομμένο*, Αρκαδικό Δελτίο αριθ. 4, Δεκέμβριος 1984, σ. 19 κ.ε.

με μεγάλες, αδρά δουλεμένες πέτρες, με τον πολυγωνικό τρόπο δομής. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος των τοίχων είναι 1,50 μ. και έχουν πάχος 1 μ. Ο προσανατολισμός του κτιρίου είναι ΒΑ.-ΝΔ.

Η θέση την οποία κατείχε ο πύργος αυτός ήταν σημαντική, γιατί έλεγχε την κύρια οδική αρτηρία Σπάρτης-Θυρεάτιδος-Άργους και παράλληλα τα περάσματα από τα ορεινά προς την παραλιακή Θυρεάτιδα. Δεν είναι τυχαίο ότι όχι μακριά από το αρχαίο φυλακείο κτίσθηκε το φράγκικο κάστρο της Ωριάς. Δεν είναι βέβαιο τότε κτίσθηκε το φυλακείο στο Σπαθοκομμένο. Η τοιχοδομία του δε μοιάζει με των άλλων φυλακείων της Κυνουρίας, αλλά με εκείνη του τείχους του Παραλίου Άστρους (Πί ν. 104γ).

Πολύ κοντά και νότια του φυλακείου υπάρχουν λείψανα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων (κεραμική, θεμέλια κτιρίων), τα οποία πρέπει να ανήκουν σε μια ομάδα σπιτιών.

Άλλες «οχυρώσεις»

Κλείνοντας το κεφάλαιο για τα φυλακεία, θα αναφέρουμε σύντομα δύο άλλες θέσεις που διασώζουν λείψανα από «οχυρωτικά» έργα. Η μία βρίσκεται νότια από το χωριό Ελαιοχώρι (πριν Μάσκληνα) και η άλλη στην περιοχή του Αγίου Ανδρέα.

ΤΟΙΧΙΑΣ ΕΛΑΙΟΧΩΡΙΟΥ

Ένα χιλιόμετρο από το Ελαιοχώρι, μέσα στη δασωμένη πλαγιά, υπάρχει ένας τοίχος πάχους 1,80 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. αρχικά και στη συνέχεια ΝΑ.-ΒΔ. Αρχίζει από το Βαγιόρεμα, όπου το στανωτόπι του Τσιώρου, συνεχίζει στη θέση *Αρμακάς*, περνά τη σιδηροδρομική γραμμή και προχωρεί στην πλαγιά του υψώματος Ροϊνά του Παρθενίου (Πί ν. 105α).

Στις αυτοψίες που πραγματοποιήσα, διαπίστωσα την ύπαρξη του παραπάνω τοίχου από το Βαγιόρεμα μέχρι την πλαγιά του υψώματος Ροϊνά, πάνω από τη σιδηροδρομική γραμμή, δηλαδή σε μήκος 500 μ. περίπου. Ο τοίχος ή τοιχιάς, όπως τον λένε οι ντόπιοι, είναι κτισμένος με αδοϋλευτες πέτρες, διαστ. κυρίως 0,22 × 0,35 × 0,15 ή 0,17 × 0,30 × 0,13 μ., χωρίς συνδετικό υλικό, και το ύψος του φθάνει το 1,10 μ. (Πί ν. 105β). Δεν παρατήρησα λείψανα κεραμικής ή οποιοδήποτε άλλο στοιχείο που να βοηθεί στην ερμηνεία και τη χρονολόγηση της κατασκευής. Το πιο πιθανό είναι να λειτουργούσε στην αρχαιότητα ως ένα πρόχειρο αλλά σταθερό τείχος, το οποίο θα όριζε, και κατά κάποιον τρόπο θα εξασφάλιζε, τα όρια της επικράτειας του Άργους από εκείνα της Τεγέας. Παράλληλα, η νότια απόληξη του τοιχιά, στην περίοδο που η Σπάρτη κατείχε την Κυνουρία, θα ήταν κοινό όριο για τις τρεις επικράτειες, του Άργους, της Τεγέας και της Σπάρτης.

Το τοπωνύμιο Αρμακάς είναι πιθανό να μη δηλώνει κάποιο συγκεκριμένο λιθοσωρό, άλλωστε δε διαπιστώθηκε η ύπαρξή του ούτε από τις πληροφορίες των ντόπιων ούτε από τις αυτοψίες που ακολούθησαν, αλλά τον τοιχιά, ο οποίος σε αρκετά σημεία είναι κατεστραμμένος και μοιάζει με αρμακά.

Για το ρόλο που έπαιζαν τέτοιοι τοίχοι, όπως του Ελαιοχωρίου, είναι διαφωτιστική μία μαρτυρία του Στράβωνα, ο οποίος γράφει ότι η σήμανση των ορίων μπορούσε να γίνει με την τοποθέτηση στήλης ή με περίβολο⁶⁵⁹. Μάλιστα, τονίζει ότι η έλλειψη τέτοιων σημείων

659. Στράβων Ι.4.7: *μη ὄντων γάρ ἀκριβῶν ὁρων, καθάπερ Κολυττοῦ καὶ Μελίτης, οἷον στηλῶν ἢ περιβόλων, τοῦτο μὲν ἔχειν φάναι ἡμᾶς, ὅτι τοῦτ' ἐστὶ Κολυττός, τοῦτ' δὲ Μελίτη, τοὺς ὁρους δὲ μὴ ἔχειν εἰπεῖν. διὸ καὶ συμβαίνειν κρίσεις πολλάκις περὶ χωρίων τινῶν, καθάπερ Ἀργείοις μὲν καὶ Λακεδαιμονίοις περὶ Θυρέας, Ἀθηναίοις δὲ καὶ Βοιωτοῖς περὶ Ὠρωποῦ.*

ήταν η αιτία που οδηγούσε σε δικαστικούς αγώνες, τους Αργείους και τους Λακεδαιμόνιους, για τη Θυρεάτιδα.

ΠΑΝΙΤΣΑ

Ένα δεύτερο, παρόμοιο με τον τοιχιά, «οχυρωματικό» έργο βρίσκεται στο ύψωμα *Πάνιτσα* του Αγίου Ανδρέα (υψ. 132 μ.), πάνω από τη θάλασσα κι από το σύγχρονο αυτοκινητόδρομο Άστρους-Λεωνιδίου⁶⁶⁰. Πρόκειται για έναν παχύ τοίχο από αδούλευτες πέτρες, με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος σώζεται σε ύψος 2 μ. και το μήκος του φθάνει τα 50 μ.

Ο τοίχος αυτός ίσως λειτουργούσε στην αρχαιότητα ως διαχωριστική γραμμή και πρόχειρο τείχος. Η ύπαρξή του μπορεί να δικαιολογηθεί, αν δεχθούμε ότι σε κάποια περίοδο το νότιο τμήμα της Κυνουρίας (Πρασιές) το είχαν οι Σπαρτιάτες, ενώ το βόρειο (Θυρεάτις) οι Αργείοι. Αυτό είχε συμβεί στο πρώτο μισό του 6ου αι. π.Χ., δηλαδή πριν τη μάχη του 546 π.Χ., οπότε ολόκληρη η Κυνουρία πέρασε στα χέρια των Σπαρτιατών. Όμως, και στα ρωμαϊκά χρόνια γνωρίζουμε ότι η Θυρεάτις είχε αποκοπεί από το νότιο τμήμα της Κυνουρίας κι ότι ανήκε στους Αργείους.

660. Την υπόδειξη της θέσης οφείλω στον Άλκη Βοζίκη (άνοιξη 1972).

Η αρχαία Κυνουρία είχε μεγάλη δυνατότητα θαλάσσιας επικοινωνίας με τα παράλια του Αργολικού, τις Κυκλάδες και τα άλλα νησιά του Αιγαίου. Τα παράλια της ήταν προσιτά στους ναυτικούς της μινωικής Κρήτης και της Φοινίκης. Οι Κυνουρείς με τα καΐκια τους μπορούσαν να διακινούν εύκολα τα προϊόντα τους στις γύρω περιοχές του Αργοσαρωνικού και στις Κυκλάδες⁶⁶¹. Όμως, όσο εύκολα ήταν τα πράγματα με τη θάλασσα, τόσο δύσκολα ήταν με το εσωτερικό της Κυνουρίας, όπου εξαιτίας των απότομων, στενών και βαθιών χαραδρών που κατεβαίνουν από την κορυφογραμμή του Πάρωνα, οι δρόμοι ήταν αρκετά δύσκολοι.

Μπορούμε να ξεχωρίσουμε δύο βασικές ομάδες δρόμων, ανάλογα με την κατεύθυνσή τους. Μία ομάδα με τους δρόμους που προχωρούσαν από την παραλία στο εσωτερικό, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., και μία άλλη που ακολουθούσε την κατεύθυνση της οροσειράς του Πάρωνα, ή την ακτή, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ως προς τη σπουδαιότητα, προηγούνται οι δρόμοι που συνέδεαν την Κυνουρία με τα μεγάλα γειτονικά κέντρα εξάρτησης και εμπορικών συναλλαγών (Σπάρτη, Άργος, Τεγέα).

Για να περιγραφεί το οδικό δίκτυο που ακολουθεί, χρησιμοποιήθηκαν οι αρχαίες γραπτές πηγές, τα ίχνη των αμαξοτροχιών που επισημάνθηκαν μέχρι τώρα, οι πληροφορίες που δίνουν όσοι έγραψαν για την περιοχή, αεροφωτογραφίες της ΓΥΣ και οι χάρτες της ΓΥΣ, κλίμ. 1:50.000 και 1:100.000 (φύλλα: Άστρος, Παράλιο Άστρος, Λεωνίδιον, Γκοριτσά, Κολλίνας). Η επί τόπου εξέταση των σύγχρονων και των παλιότερων δρόμων, που ήταν πολύ διαφωτιστική, στηρίχθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της στις πληροφορίες που μου έδωσαν οι βοσκοί, οι αγωγιάτες, οι αγροφύλακες και οι κυνηγοί, που γνώριζαν καλά την περιοχή τους. Πρέπει να σημειωθεί ότι όλοι οι δρόμοι που θα αναφερθούν είναι ακόμη, ή ήταν, σε χρήση μέχρι τη δεκαετία του 1950⁶⁶².

Το Άργος συνδεόταν με την Κυνουρία με δύο δρόμους, που ξεχώριζαν 1 χλμ. μετά τη Λέρνη. Ο ένας ακολουθούσε την ανατολική πλαγιά της Ζάβιτσας, πάνω από την ακτή, ενώ ο δεύτερος ακολουθούσε τη βόρεια πλαγιά του ίδιου βουνού⁶⁶³ (υψ. Ζάβιτσας 974 μ.). Ο δρόμος που αναφέρεται από τον Πausανία⁶⁶⁴ πρέπει να ταυτισθεί με εκείνον της παραλίας

661. Στην Εισαγωγή (υποσημ. 23) σημειώσαμε ότι στα χρόνια της Τουρκοκρατίας τα κηπευτικά και τα φρούτα του Λεωνιδίου μεταφέρονταν με τα πλοία και πουλιούνταν στις αγορές της Αλεξάνδρειας, της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης. Όμως, και στα νεότερα χρόνια δε σταμάτησε η διακίνηση των προϊόντων από τη θάλασσα.

662. Για όλους τους δρόμους που θα αναφερθούν βλ. το χάρτη του Σχεδ. 114.

663. Ο Boblaye (Recherches, σ. 66) σημειώνει ότι ένας τρίτος δρόμος μετά τη Λέρνη και του Σπηλιωτάκη (Ελαιούς), ανέβαινε μέσα από την κοιλάδα στην Ανδρίτσα κι από κεί στα Δολιανά (ο Boblaye εννοεί προφανώς τα Άνω Δολιανά, γιατί δεν είχαν ακόμη δημιουργηθεί τα Κάτω). Ο δρόμος αυτός πρέπει να ακολουθούσε τη διαδρομή Ανδρίτσα-Ελαιχώρι (Μάσκληνα)-Άγιοι Δέκα-Άνω Δολιανά. Μετά τους Αγίους, Δέκα μία διακλάδωση οδηγούσε στην Τεγέα και στη Σπάρτη. Στην Τεγέα οδηγούσε και μία άλλη διακλάδωση, η οποία υπήρχε λίγο πριν τους Αγίους Δέκα, στη θέση Στέρνα.

664. Πausανίας II.38.4: ἔστι δὲ ἐκ Λέρνης καὶ ἐτέρα παρ' αὐτὴν ὁδὸς τὴν θάλασσαν ἐπὶ χωρίον ὃ Γενέσιον ὀνομά-

Σχέδ. 114. Χάρτης της Κυνουρίας με το αρχαίο οδικό δίκτυο.

που θα ακολουθούσε τη διαδρομή Κιβέρι-Ξεροπήγαδο-Παλιόχανο-πεδιάδα Θυρεάτιδος. Άλλωστε ο Πausanías σημειώνει ότι ο δρόμος αυτός ήταν παραθαλάσσιος⁶⁶⁵. Η πρώτη σημαντική θέση της διαδρομής που αναφέρει ο Πausanías είναι το Γενέσιον, που πρέπει να ταυτισθεί με το Γενέθλιον της Δίνης στη θέση Λιλέικα στο Ξεροπήγαδο⁶⁶⁶. Στη διήγησή του, αφού κάνει μία παρεμβολή, για να αναφέρει τους Αποβάθμους, που βρίσκονταν μετά το Γενέσιον⁶⁶⁷, επανέρχεται στη διαδρομή για τη Θυρεάτιδα⁶⁶⁸ και τονίζει ότι ο δρόμος γίνεται δύσβατος και στενός στη θέση Άνιγραϊά⁶⁶⁹. Μετά το πέρασμα των Ανιγραϊών βγαίνει στην πεδιάδα της Θυρεάτιδος.

Η θέση των Ανιγραϊών μπορεί να προσδιορισθεί με ασφάλεια, αν εξετάσουμε την πορεία του δρόμου επί τόπου. Από τα Λιλέικα στο Ξεροπήγαδο, όπου το Γενέσιον ή Γενέθλιον και η Δίνη του Πausanías, ο δρόμος γινόταν στενός και δύσβατος, γιατί περνούσε κατά μήκος και σε μερικά σημεία σύρριζα στην απότομη ακτή. Πάνω από τις Λιλέικες Συκιές ο δρόμος ήταν πολύ στενός, και στη Σκάλα του Λιλή τα ζώα περνούσαν με δυσκολία. Στη θέση Πούντες, 200 μ. προτού να καταλήξει ο δρόμος στο Παλιόχανο, όπου τα πρώτα έλη της πεδιάδας της Θυρεάτιδος, ο δρόμος κυριολεκτικά κρεμόταν πάνω από το γκρεμό και ήταν τόσο στενός, ώστε μόλις μπορούσε να περάσει ένα φορτωμένο ζώο⁶⁷⁰.

ζουσι· πρὸς θαλάσση δὲ τοῦ Γενεσίου Ποσειδῶνος ἱερὸν ἔστιν, οὐ μέγα. τούτου δ' ἔχεται χωρίον ἄλλο Ἀποβάθμοι· γῆς δὲ ἐνταῦθα πρῶτον τῆς Ἀργολίδος Δαναὸν σὺν ταῖς παισὶν ἀποβῆναι λέγουσιν. ἐντεῦθεν διελθοῦσιν Ἀνιγραῖα καλούμενα ὁδὸν στενὴν καὶ ἄλλως δύσβατον, ἔστιν ἐν ἁριστερᾷ μὲν καθήκουσα ἐπὶ θάλασσαν καὶ δένδρα-ἐλαίας μάλιστα-ἀγαθὴ τρέφειν γῆ...

665. Ο Boblaye (ό.π., σ. 66) πιστεύει ότι ο Πausanías ακολούθησε τον παραλιακό δρόμο, γιατί διαφορετικά θα ανέφερε τα ερείπια στον Ελαιούντα και στον Τσιόροβο Κάτω Δολιανών. Την ίδια γνώμη έχει και ο Frazer (III, σ. 306). Για το οδικό δίκτυο της Θυρεάτιδος βλ. και Pritchett (ό.π., III, σ. 102 κ.ε. και IV, σ. 75 κ.ε.). Ο Pritchett δέχεται ότι ο Πausanías ακολούθησε τον παραλιακό δρόμο, στον οποίο συνάντησε το Γενέσιον και τα Ανιγραῖα, στη συνέχεια όμως, μετά το II.38.5, όπου ο Pritchett υποθέτει την ύπαρξη χάσματος στο αρχαίο κείμενο, υποστηρίζει ότι ο Πausanías αναφέρεται στο δεύτερο δρόμο που περνούσε στη βόρεια πλευρά της Ζάβιτσας κι ο οποίος οδηγούσε, κατά τον ίδιο ερευνητή, στα πολυάνδρια (κοντά στον Ξυλόπυργο), στην Ανθήνη (Τσιόροβος), στη Νηρίδα (Κουρμέκι) και στην Εὐα (Ελληνικό).

666. Όλοι οι μελετητές θεωρούν ότι η διαδρομή που αναφέρεται από τον Πausanías, απ' τη Λέρνη μέχρι το Γενέσιον, ήταν ένας δρόμος που ξεκινούσε από τη Λέρνη κι ακολουθώντας την ακτή κατέληγε στο Γενέσιον, που το τοποθετούσαν με πιθανότητα μετά τη Λέρνη και πριν απ' το Κιβέρι. Αμέσως μετά το Γενέσιον τοποθετούσαν τους Αποβάθμους, κάπου στην παραλία του Κιβερίου. Όμως ο παραθαλάσσιος αυτός δρόμος του Πausanías γινόταν παραθαλάσσιος μετά το Κιβέρι, όπου η αρχή της Ζάβιτσας, κι όχι αμέσως μετά τη Λέρνη. Ο δρόμος από τη Λέρνη μέχρι το Κιβέρι ήταν πάντα μεσογειακός, όπως και σήμερα, κι όχι παραθαλάσσιος, επειδή κοντά στη θάλασσα υπήρχαν πάντα μικρά έλη με πολλά βούρλα, βάτα κτλ. και η βατότητα δεν ήταν καλή, ιδιαίτερα το χειμώνα, γιατί το έδαφος κρατούσε νερά και λάσπες. Επιπλέον, οι δρόμοι που οδηγούσαν από το Άργος στην Κυνουρία ήταν φυσικό να ακολουθούν μέχρι ένα σημείο την κεντρική οδική αρτηρία που οδηγούσε στη Σπάρτη και την Τεγέα, η οποία είναι βέβαιο ότι δεν ήταν παραλιακή. Ο Pritchett (ό.π., III, σ. 104 κ.ε.) ταυτίζει το Γενέσιον με το Γενέθλιον και τη Δίνη και τα τοποθετεί στον Ανάβολο του Αγιώργη.

667. Οι Αποβάθμοι πρέπει να τοποθετηθούν στο Παράλιο Άστρος, όπου τα Πυράμια του Πλουτάρχου (Πύρρος XXXII.5), για τα οποία ρητά αναφέρει ότι βρίσκονταν στη Θυρεάτιδα.

668. Δηλαδή, το κείμενο συνεχίζει κανονικά μετά το Γενέσιον, δίνοντας παρενθετικά την πληροφορία για τους Αποβάθμους, που ήταν μία μυθική ανάμνηση. Το ἐντεῦθεν επομένως πρέπει να συνεχίζει από το ...Ποσειδῶνος ἱερὸν ἔστιν, οὐ μέγα. Η παρεμβολή των Αποβάθμων, προτού τελειώσει τη διαδρομή παρά την ακτή, προκάλεσε μεγάλη σύγχυση στους μελετητές ως προς τη θέση του Γενεσίου και των Αποβάθμων, που τα τοποθετούσαν κοντά στο σημερινό Κιβέρι. Εδώ οφείλεται και το μπέρδεμα για το ποιον απ' τους δύο δρόμους «ακολούθησε» ο Πausanías.

669. Η λέξη Ἀνιγραῖα (τα) απαντά μόνο εδώ για πρώτη και μοναδική φορά. Ίσως σχετίζεται με το επίθετο ανιγρός = ανιάρος.

670. Αναφέρω χαρακτηριστικά ότι γύρω στο 1900 ο γερο-Τσιεβάς Τσιούλος, όταν γύριζε μία νύχτα στο σπίτι του στο Ξεροπήγαδο, παραπάτησε στο σημείο αυτό και γκρεμίσθηκε στην ακτή. Είναι επίσης ενδεικτικό για το δύσβατο και τη στενότητα του περάσματος στις Πούντες και τα Λιλέικα, ότι το 1943, όταν μαθεύτηκε ότι δυνάμεις

Στην πεδιάδα της Θυρεάτιδος ο δρόμος διακλαδιζόταν προς διάφορες κατευθύνσεις. Τη διαδρομή του αρχαίου παραλιακού δρόμου Λέρνης-Θυρεάτιδος ακολούθησε και ο σύγχρονος δρόμος που ανοίχθηκε το 1953⁶⁷¹, ο μοναδικός αυτοκινητόδρομος σήμερα που ενώνει την Κυνουρία με το Άργος και την Αθήνα⁶⁷².

Ο δεύτερος δρόμος που ερχόταν από το Άργος μετά τη διακλάδωση της Λέρνης προχωρούσε στην περιοχή Σπηλιωτάκη (Ελαιούς), ακολουθούσε τη βόρεια πλαγιά της Ζάβιτσας κι έβγαινε στη θέση Ξυλόπυργος, όπου το φυλακείο⁶⁷³. Από εδώ κατηφόριζε στον Τσιόροβο και κατέβαινε στο Κουρμέκι, στη Λουκού (Εύα) και την πεδιάδα της Θυρεάτιδος. Από την Εύα μία διακλάδωση συνέχιζε δυτικά, ακολουθώντας τη ρεματιά που έρχεται από τη Μάνα του νερού και στη συνέχεια τη ρεματιά Λεκάνι, κι έβγαινε στο Ελληνικό (Θυρέα). Στον Ξυλόπυργο ο δρόμος του Άργους μπορούσε να συνεχισθεί δυτικά για την Τεγέα, περνώντας από τις θέσεις Ανεμόμυλος (όπου το φυλακείο)-Κούμπα Κοτρώνι-Αγία Παρασκευή Μάσκλενας-Αρμακάς-Στέρνα-Άγιοι Δέκα-Τεγέα. Μετά τον Αρμακά, μία διακλάδωση προχωρούσε σε Αγία Σοφία-Δραγούνι-Παλιόχανο-Φονεμένους (Ερμές)-Καρυές, κι έβγαινε στη Σπάρτη.

Ο Πανσανίας⁶⁷⁴ αναφέρει ένα δρόμο που οδηγούσε από την Τεγέα κατευθείαν στη Θυρέα και τις κώμες της Θυρεάτιδος. Ο δρόμος αυτός περνούσε το Γαράτη⁶⁷⁵, που ταυτίζεται με το σημερινό Δολιανίτικο ποτάμι, ανέβαινε στους Αγίους Δέκα, κι από κει θα προχωρούσε ανατολικά, στη Στέρνα Αγίας Σοφίας-Αρμακά-Αγία Παρασκευή Μάσκλενας-Τσιμούρη-Κοκορετσιά-Ισιώματα-Ελληνικό (Θυρέα). Από του Τσιμούρη, όπου τα χάνια, ο δρόμος συνεχιζόταν στα Προσήλια (Αρτσίνα)-Κουρμέκι-Λουκού (Εύα)-πεδιάδα Θυρεάτιδος.

Ένας άλλος σημαντικός δρόμος που ερχόταν από την Τεγέα, μετά τον κάμπο της Τεγέας ανέβαινε στα χάνια Κούβλη-Δραγούνι-Παλιόχανο-Φονεμένους. Στους Φονεμένους, όπου οι Ερμές, υπήρχαν διακλαδώσεις που οδηγούσαν σε: α) Καρυές-Σπάρτη. β) Αγίους Θεοδώρους-Εφτακαρβελού-Καστάνιτσα-Πραστό-Χουρίο-Βασκίνα-Λεωνίδιο (Πρασιαί). γ) Αγίους Θεοδώρους-Βίγλα Ζαχαριά-Μπαρμπίτσα-Σπάρτη. δ) Αγίους Θεοδώρους-Στραβόραχη (κοντά στην Εφτακαρβελού)-Γλυμποχώρια (Γλυπία). ε) Ξεροκάμπι-Ελληνικό (Θυρέα)-Παραλία Αγίου Ανδρέα (Ανθήνη). Επίσης πριν από τους Φονεμένους, στου Γίδα τα χάνια, μία διακλάδωση προχωρεί δυτικά από τον Άγιο Κωνσταντίνο και βγαίνει στα Βούρβουρα, και από εκεί στην Ανάληψη.

Οι παραλιακοί οικισμοί της Κυνουρίας συνδέονταν με τη Σπάρτη με τους παρακάτω δρόμους:

του στρατού Κατοχής θα έρχονταν από το Άργος στην Κυνουρία, ο ΕΛΑΣ επέλεξε το σημείο αυτό για να εμποδίσει το πέρασμά τους.

671. Βλ. σχετικά, Αριστ. Μουτζούρης, 'Η Κυνουρία συνδέεται οδικά με την υπόλοιπη χώρα, εφημ. Κυνουρία, περίοδος Γ' αριθ. φύλλου 148, σ. 1, Αύγουστος 1983, και αριθ. φύλλου 149, σ. 3, Σεπτέμβριος 1983.

672. Το 1948/9 ανοίχθηκε αυτοκινητόδρομος στη βόρεια πλευρά της Ζάβιτσας, αλλά γρήγορα εγκαταλείφθηκε.

673. Ο Boblaye (Recherches, σ. 66) σημειώνει ότι σε πολλά σημεία του δρόμου οι βράχοι ήταν λαξευμένοι. Σε αυτοψία μου, δεν μπόρεσα να διαπιστώσω με βεβαιότητα αρχαία λαξεύματα στους βράχους, παρά μόνο νεότερων χρόνων.

674. Πανσανίας VIII.54.4: *Ἡ δὲ εὐθεῖα ἐπὶ Θυρέαν τε καὶ κώμας τὰς ἐν τῇ Θυρεάτιδι ἐκ Τεγέας παρείχετο ἐς συγγραφὴν Ὀρέστου τοῦ Ἀγαμέμνονος μνήμα καὶ ὑφελέσθαι Σπαρτιάτην τὰ ὁστὰ αὐτόθεν οἱ Τεγεᾶται λέγουσι· καθ' ἡμᾶς δὲ οὐκέτι πυλὼν ἐντὸς ἐγένετο ὁ τάφος. ῥεῖ δὲ καὶ Γαράτης ποταμὸς κατὰ τὴν ὁδὸν· διαβάντι δὲ τὸν Γαράτην καὶ προελθόντι σταδίου δέκα Πανὸς ἐστὶν ἱερὸν καὶ πρὸς αὐτῷ δρυς, ἱερὰ καὶ αὕτη τοῦ Πανός. Με αφορμὴν τὴν ἱερὴν βελανιδιὰ τοῦ Πανός, ἀξίζει νὰ αναφερθεῖ ὅτι κοντὰ στὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας Κουβλιώτισσας, ποὺ βρίσκεται δίπλα στὸ Δολιανίτικο ποτάμι (Γαράτη), υπήρχε παλαιὰ μία τεράστια βελανιδιά, ἡ ὁποία αποτελοῦσε τὸ ὄροσημο τῶν Ἀνω Δολιανῶν με τὰ χωριά τῆς Τεγέας. Ἡ βελανιδιά αὐτὴ ἦταν καὶ τὸ ἔμβλημα τῆς σφραγίδας τοῦ Δήμου Δολιανῶν.*

675. Για τὴν ταύτιση τοῦ Γαράτη με τὸ Δολιανίτικο ποτάμι, βλ. Κ.Α. Ρωμαῖος, Τὰ Δολιανὰ στὴν ἀρχαιότητα, Χρονικά τοῦ Μοριᾶ Ι(1952), σ. 20, καὶ ἀναδημοσίευση στὰ ΜΜ, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 159. Ο Ρωμαῖος προσθέτει ἀκόμη ὅτι ὑπάρχουν ἀρχαία ἰχνη ἀμαξοτροχιῶν στὶς θέσεις Καριούλα καὶ Ἀγιοὶ Δέκα.

α) Πεδιάδα Θυρεάτιδος-Ελληνικό (Θυρέα)-Προυσσός-Κουτρί Άνω Μελιγούς-Άγ. Ιωάννης-Ξεροκάμπι-Φονεμένοι-Καρυές-Σπάρτη. Πιο ομαλός μετά το Ελληνικό ήταν ο δρόμος που ακολουθούσε τη διαδρομή Ελληνικό-Σαββανάς-Μελιγγαριάς-Σπαθοκομμένο-Ξεροκάμπι κτλ. Επίσης μετά το Ξεροκάμπι υπήρχε κι άλλος δρόμος, πιο δύσκολος, που ανέβαινε από τη Μονή Μαλεβής στη θέση Καρακατσάνη-Κεφαλονέρι-Εφτακαρβελού-Μάρμαρα-Βέρια-Βασαράς-Σπάρτη. Από τη θέση Καρακατσάνη μία διακλάδωση κατευθυνόταν στη Μπαρμπίτσα κι από εκεί στη Σπάρτη.

β) Παραλία Αγίου Ανδρέα (Ανθήνη)-Άγιος Παντελεήμων (Φούσκα)-Καστάνιτσα-Μάρμαρα-Βέρια-Βασαράς-Σπάρτη.

γ) Τυρός-Άγιοι Ανάργυροι-Σοχά-Χιόνη πηγάδι-Γλυμποχώρια (Γλυπία)-Αγριάνοι-Χρύσαφα-Σπάρτη.

δ) Παραλία Λεωνιδίου (Πρασιαί)-Μονή Έλωνα-Γλυπία-Αγριάνοι-Χρύσαφα-Σπάρτη. Μία διακλάδωση, λίγο πριν από τη Μονή της Έλωνα, οδηγούσε στο Ντουσκιά-Κάτω Πουρναρό-Κοσμά, κι από εκεί προχωρούσε στου Ρήγα το ανάσκελο κι έβγαине στο Γεράκι (Γερόνθραι) και τη νότια Λακωνία. Επίσης, από τον Κοσμά ένας δρόμος οδηγούσε μέσα από τη Ζαραφώνα στη Σπάρτη.

Οι παραλιακοί οικισμοί επικοινωνούσαν με την Τεγέα με τους παρακάτω δρόμους:

α) Πεδιάδα Θυρεάτιδος-Λουκού (Εύα)-Κουρμέκι Κ. Δολιανών-Τσιμούρη-Αρμακάς-Άγιοι Δέκα-Τεγέα (ή Αρμακάς-Στέρνα-Τεγέα).

β) Παραλία Αγίου Ανδρέα (Ανθήνη)-Σιδοβίστρα-Ελληνικό Χάραδρου-Ελληνικά λιθάρια-Σπαθοκομμένο-Ξεροκάμπι-Καστρί-Δραγούνι-Κούβλη-Τεγέα.

γ) Τυρός-Άγιοι Ανάργυροι-Παλιόχωρα-Χουρίο-Σίτενα-Ξεροκάμπι-Καστρί-Δραγούνι-Κούβλη-Τεγέα.

δ) Παραλία Λεωνιδίου (Πρασιαί)-Βασκίνα-Σοχά-Χουρίο-Σίτενα-Ξεροκάμπι-Καστρί-Δραγούνι-Κούβλη-Τεγέα.

Ένας βασικός δρόμος ήταν αυτός που ερχόταν από το Άργος στην πεδιάδα της Θυρεάτιδος και μετά συνεχιζόταν κατά μήκος της παραλίας μέχρι τον Φωκιανό. Δηλαδή, μετά την πεδιάδα της Θυρεάτιδος ανέβαινε απ' τον Άγιο Ανδρέα στην Ουμαλιά και προχωρούσε στο Κρυονέρι-Τσέρφο-Άγ. Χριστόφορο-Τυρό-Μέλανα-Λίμνες-Πλάκα Λεωνιδίου (Πρασιαί)-Πούλιθρα (Πολίχνη)-Όρμος Φωκιανού. Από τα Πούλιθρα (Πολίχνη) ένα παρακλάδι ακολουθούσε τη διαδρομή Πούλιθρα-Χούνη-Διάσελα-Έλατος-Μαρί (Μαριός)-Έλος.

Εκτός από τους δρόμους που αναφέρθηκαν, υπήρχαν κι άλλοι που συνέδεαν τους αρχαίους οικισμούς με τα τρία μεγάλα γειτονικά κέντρα, τη Σπάρτη, το Άργος και την Τεγέα, ή μεταξύ τους. Για παράδειγμα, από τον οικισμό της Γλυπίας ξεκινούσαν οι παρακάτω δρόμοι:

α) Γλυπία-Άγ. Βασίλειος-Στραβόραχη-Άγ. Θεόδωροι-Φονεμένοι-Δραγούνι-Τεγέα⁶⁷⁶. β) Γλυπία-Άγ. Βασίλειος-Χιόνη πηγάδι-Πραστός-Άγιος Παντελεήμων (Φούσκα)-Πεδιάδα Θυρεάτιδος-Άργος. γ) Γλυπία-Αγριάνοι-Χρύσαφα-Σπάρτη. Υπήρχαν ακόμη και άλλοι δρόμοι που συνέδεαν περιοχές μικρότερης σημασίας με τους κύριους δρόμους.

Μερικοί από τους βασικούς δρόμους φαίνεται ότι ήταν αμαξιτοί⁶⁷⁷, όπως εκείνος που

676. Το δρόμο αυτό πρέπει να ακολούθησαν οι Μεσσήνιοι το 218 π.Χ., όταν ήλθαν από την Τεγέα στη Γλυπία με σκοπό να συναντήσουν και να βοηθήσουν τον Φίλιππο Ε', που βρισκόταν στη Λακωνία (Πολύβιος V.20.1-10). Βλ. και Κ.Α. Ρωμαίος, Άρχαιολογία σχετική με τό Παλιόχωρι, Χρονικά Παλαιοχωρίου Κυνουρίας, Αθήνα 1949, σ. 10, και αναδημοσίευση στα ΜΜ, σ. 154.

677. Για αρχαίους αμαξιτούς δρόμους βλ. α) Θ.Π. Δεσποτόπουλος, Η όδοποιία εν Ελλάδι από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα. β) Αρχαία Ελλάς, Τεχνικά Χρονικά 17(1940), σ. 329-338. Για αμαξιτούς δρόμους βλ. επίσης τη μελέτη του Γ. Πίκουλα, που αφορά το οδικό δίκτυο της δυτικής ακτής της χερσονήσου του Μαλέα (Γιάνης Πίκου-

συνέδεε τη Σπάρτη με τη Θυρεάτιδα ή την Τεγέα με τη Θυρεάτιδα. Επίσης οι δρόμοι που οδηγούσαν στη Σπάρτη, όπως εκείνος από την πεδιάδα της Θυρεάτιδος-Ελληνικού (Θυρέα)⁶⁷⁸-Σαββανόραχη-Μελιγγαριάς-Κακοσκάλι-χάνι Παινέση-Κρυάβρυση Άγιου Πέτρου-Φονεμένοι-Καρυές-Σπάρτη. Όμως και άλλοι δρόμοι, ή και διακλαδώσεις των παραπάνω, ήταν αμαξιτοί. Σ' αυτό συνηγορούν τα ίχνη των αρματοροχίων που επισημάνθηκαν, η καλή βατότητα σε μεγάλα τμήματά τους, και ίχνη από έργα οδοποιίας. Βέβαια η εγκατάλειψη, η μεγάλη διάβρωση από τα νερά και η βλάστηση δεν κάνουν εύκολα φανερή σήμερα την ύπαρξη των αρχαίων αμαξιτών δρόμων. Παρ' όλες τις δυσκολίες της επισημάνσεως, διαπιστώνει κανείς την ύπαρξη ενός σπουδαίου οδικού δικτύου που πραγματοποιήθηκε με τη σοφή εκμετάλλευση όλων των δυνατοτήτων του εδάφους. Άγνωστη παραμένει η εποχή κατά την οποία έγινε η διάνοιξη των αμαξιτών δρόμων και η διάρκεια της χρήσης τους.

Αρματοροχιές⁶⁷⁹, οι λεγόμενες ροδιές, υπάρχουν ή υπήρχαν μέχρι τα τελευταία χρόνια, σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων των αντίστοιχων περιοχών, στα παρακάτω σημεία:

1. Λίγο πιο πάνω από το Κουρμέκι, πηγαίνοντας προς τον Τσιόροβο, και σε περισσότερα σημεία από ένα. 2. Στους Αγίους Δέκα, δυτικά της Αγίας Σοφίας. 3. Στο Μακρυπλάγι, ΒΑ. από τους Αγίους Δέκα. 4. Πάνω από το μοναστήρι της Μαλεβής. 5. Στη θέση Καταραμένη του Πάρνωνα, ανατολικά από τους Αγίους Θεοδώρους. 6. Στη θέση Περδίκια της Σαββανόραχης. 7. Πάνω από το Μαριόρεμα στον Έλατο, στο σημερινό μούλαρόδρομο που οδηγεί στα Ψυχρά και στα Πελετά, σε μήκος 50 μ. περίπου, και χαμηλά, στον Άγιο-Λια, σύμφωνα με πληροφορίες του Νικ. Θωμόπουλου. 8. Πάνω απ' τα χάνια του Κούβλη, στις Παπαδιάς τη βρύση. 9. Στα Λακκώματα και στου Μπατσιώτη, ΝΑ. του Αγίου Πέτρου. 10. Βόρεια από το Ελληνικό (Θυρέα), στη θέση Γούπατα. 11. Στη θέση Πλατάνες Ελληνικού, ΒΔ. από το Τειχίο. 12. Στη Βατερή και στην Κοκκινιά Άνω Δολιανών. 13. Αμέσως νότια από την ακρόπολη της Γλυππίας, δίπλα στο μύλο του Ζάβαλη (σώζεται μόνο μία αυλακία). 14. Στη θέση Κούρος του Πάρνωνα, ΝΔ. της Καστάνιτσας. 15. Νότια από τον Κοσμά, προς το Γεράκι (Γερόνθραι), στη θέση Καμαράκια και στη χούνη του Στάθη⁶⁸⁰, και βόρεια, στον Πάνω Πουρνάρο, στη θέση Κουτσοπέτρου.

Με προσωπική αυτοψία διαπίστωσα την ύπαρξη αμαξοτροχιών στις εξής θέσεις:

1. Στο Παλιόχανο, πάνω απ' το Δραγούνι⁶⁸¹. Το άνοιγμα μεταξύ των αυλακώσεων είναι 1,40 μ. Τα ίχνη παρακολουθούνται με διακοπές σε μήκος 17 μ. 2. Κοντά στον Παλιό Άγιο-Λιά Καστρίου και συγκεκριμένα στα ΒΔ. του, στον πλακίωνα⁶⁸². 3. Στην Κρυάβρυση Αγίου Πέτρου⁶⁸³. 4. Στην Πλακούλα ή Κακοσκάλι, στη νότια πλαγιά του Σαραντάψυχου, προτού

λας, 'Η Tabula Peutingeriana καί ἡ χερσόνησος τοῦ Μαλέα, *ΗΟΡΟΣ* 2(1984), σ. 175-188). Περισσότερα για τους αμαξιτούς δρόμους της Κυνουρίας βλ. Π. Β. Φάκλαρης, *Οι αμαξιτοί δρόμοι της αρχαίας Κυνουρίας*, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα 8-15/9/1985, Πελοποννησιακά, Παράρτημα 13, τ. II, σ. 155-159, Πίν. ΚΑ'-ΚΒ'.

678. Ο αμαξιτός δρόμος από την πεδιάδα της Θυρεάτιδος μέχρι το Ελληνικό πρέπει να ακολουθούσε τη διαδρομή Λουκού-Περιστεριά-Γούπατα-Ανεμόμυλος-Ελληνικό.

679. Ησύχιος: *ἀρματοροχιαί· αἱ τῶν τροχῶν ἐν τῇ γῇ ἀποχαράξεις.*

680. Ίχνη αρματοροχιῶν στη χούνη του Στάθη, στου Γαλή το καλύβι και στο Παλιορροπάτι αναφέρει ο Θ. Βαγενάς (βλ. Χρονικά τοῦ Κοσμά, Ἀθῆναι 1971, σ. 13).

681. Η θέση όπου το Παλιόχανο (ή χάνι Μπακαλοβασίλη) ανήκει στην ευρύτερη περιοχή που ονομάζεται Ζυγός και εκτείνεται κατά μήκος, νότια απ' το Παλιόχανο, μέχρι τους Φονεμένους και τους Αγίους Θεοδώρους.

682. Βλ. και Κ. Α. Ρωμαίος, *Τά Δολιανά κατά την ἀρχαιότητα*, Χρονικά τοῦ Μοριᾶ I(1952), σ. 21-22, και αναδημοσίευση στα ΜΜ, σ. 159. Ο Ρωμαίος αναφέρει ίχνη από ροδιές στην Ψηλή Ράχη, πάνω από τα Καστριά, που πρέπει να ταυτισθούν με αυτές του Παλιού Αγιο-Λιά. Επίσης αναφέρει ροδιές πάνω από το Δραγούνι, που πρέπει να ταυτισθούν με αυτές στο Παλιόχανο, και άλλες πάνω από τον Άγιο Πέτρο στα Βαενάικα.

683. Κ. Α. Ρωμαίος, *Δρόμοι αμαξιτοί τῆς αρχαίας Λακεδαιμόνος*, Μαλεβός 5 (1925), σ. 422-423, και αναδημοσίευση στα ΜΜ, σ. 183-185. Ο Ρωμαίος αναφέρει την ύπαρξη αρματοροχιῶν κοντά στους Φονεμένους, έχοντας υπόψη προφανώς την Κρυάβρυση, αναφέρει όμως κι άλλα ίχνη στη θέση Μάρμαρα πριν από τα Βέρια.

να βγει ο δρόμος στο ρέμα της Λεπίδας. Τα ίχνη παρατηρούνται σε αρκετά σημεία της διαδρομής με διακοπές, σε συνολικό μήκος 150 μ. 5. Κοντά στη νότια πύλη του τείχους του Ελληνικού (Θυρέας). 6. Μέσα στον αρχαίο οικισμό της Ανθήνης, στην Παραλία του Αγίου Ανδρέα (Πί ν. 106α). 7. Στου Ρήγα το ανάσκειλο, ΝΔ. του Κοσμά, σε μήκος 1 χλμ. περίπου. Οι αμαξοτροχιές συνεχίζονται νότια, προς τα Μαρουντέικα πηγάδια, με κατεύθυνση προς Βελωτά-Γεράκι.

Ασφαλώς και σε άλλες θέσεις θα διατηρούνται ίχνη αμαξοτροχιών, αλλά δεν έτυχε να επισημανθούν μέχρι τώρα.

Στο Κακοσκάλι ή Πλακούλα, λίγο πριν βγούμε στο Ξεροκάμπι, εκτός από τα ίχνη αμαξοτροχιών παρατήρησα σε αρκετό μήκος, προχωρώντας προς τα ανατολικά, ότι έχει γίνει διάνοιξη του αρχαίου δρόμου, πλάτους 2,5 μ., με αφαίρεση χωμάτων και λίθων, προκειμένου να αποφύγουν την ανάβαση. Παρόμοιο έργο οδοποιίας έχει γίνει και πάνω από το Δραγούνι, 500 μ. περίπου πριν από το Παλιόχανο, και κάτω από το Ελληνικό (Θυρέα), μετά το ιερό του Απόλλωνα (;), στη θέση Χέρρωμα. Εδώ έχει γίνει αφαίρεση και εξομάλυνση των βράχων σε μήκος 6 μ., με πλάτος μέχρι 1,10 μ., προκειμένου να αυξηθεί το πλάτος του δρόμου στο σημείο εκείνο κατά την ισοϋψή του εδάφους. Το ύψος του λαξευμένου τοιχώματος του βράχου φθάνει μέχρι 0,60 μ. Από εδώ, ακολουθώντας την ισοϋψή στην πλαγιά, περνούσε στα Γούπατα, συνέχιζε στην Περιστεριά κι έβγαινε πάνω από τη Λουκού (Εύα). Αφαίρεση και εξομάλυνση των βράχων παρατήρησα και στη θέση Πλατάνες Ελληνικού.

Έργα για τη βελτίωση της βατότητας πρέπει να είχαν γίνει και στο δρόμο που ερχόταν από το Άργος στη Θυρεάτιδα και περνούσε από τη βόρεια πλευρά της Ζάβιτσας. Κατά την κατασκευή των αμαξιτών δρόμων φαίνεται ότι αφαιρούσαν χώμα ή μικρούς όγκους βράχων, όπου ήταν απαραίτητο, ενώ σε άλλες περιπτώσεις, όπου το έδαφος ήταν βραχώδες, στενό και απότομο, πρόσθεταν χώμα με κλαδιά και πέτρες. Ο δεύτερος τρόπος βελιώνεται στις περιπτώσεις που διασώθηκε μόνο η μία απ' τις αυλακώσεις των τροχών. Στου Ρήγα το ανάσκειλο, ΝΔ. του Κοσμά, παρατήρησα ότι σε μερικά σημεία του αμαξιτού δρόμου, και στη δυτική του πλευρά, υπάρχει χαμηλός αναλημματικός τοίχος, για να συγκρατεί τα χώματα.

Εκτός από τους στρατιωτικούς σκοπούς που θα εξυπηρετούσε το αξιόλογο αυτό οδικό δίκτυο που αναφέραμε, σε μερικές περιοχές σημαντικός λόγος για την κατασκευή του πρέπει να ήταν η μεταφορά των διαφόρων προϊόντων. Έτσι αμαξιτοί δρόμοι που περνούσαν μέσα από τα δασωμένα φαράγγια του Πάρνωνα θα είχαν κύριο προορισμό τη μεταφορά ξυλείας, καυσόξυλων, ασβέστη, κάρβουνων και μαρμάρων. Λόγω της φύσεως του εδάφους της Κυνουρίας, μερικοί από τους δρόμους, αμαξιτοί ή μουλαρόδρομοι, δεν θα ήταν σε χρήση το χειμώνα. Την περίοδο αυτή θα χρησιμοποιούσαν άλλους παραπλήσιους, διανύοντας μεγαλύτερες αποστάσεις, αλλά πιο βατούς και ασφαλείς.

Ανακεφαλαιώνοντας σημειώνουμε ότι η αρχαία Κυνουρία συνδεόταν με το Άργος με δύο δρόμους, απ' τους οποίους ο ένας συμπίπτει με το σημερινό μοναδικό αυτοκινητόδρομο. Με την Τεγέα συνδεόταν επίσης με δύο δρόμους που συμπίπτουν, τουλάχιστον κατά την έξοδό τους, με τους δύο σημερινούς αυτοκινητόδρομους. Η σύνδεση με τη Σπάρτη γινόταν με τρεις δρόμους: α) Φονεμένοι-Καρυές-Σπάρτη. β) Καστάνιτσα-Βέρια-Σπάρτη. γ) Γλυμποχώρια-Αγριάνοι-Σπάρτη. Οι δύο τελευταίοι δρόμοι, μαζί με εκείνον απ' τον Κοσμά-Ζαραφώνα-Σπάρτη, ήταν δύσκολοι, γιατί περνούσαν την κορυφογραμμή του Πάρνωνα, αλλά παράλληλα σημαντικοί, γιατί συντόμευαν κατά πολύ την απόσταση για τη Σπάρτη.

Ο πιο σημαντικός δρόμος της Θυρεάτιδος ήταν αυτός που ερχόταν από την Αργολίδα, ακολουθώντας τη βόρεια πλαγιά της Ζάβιτσας, κι έβγαινε στον Ξυλόπυργο και τον Τσιόροβο, για να συνεχίσει ως αμαξιτός μέχρι τη Σπάρτη ή την Τεγέα. Πάνω στη διαδρομή αυτής της σημαντικής αρτηρίας βρίσκονταν πέντε οικισμοί (Τσιόροβος, Κουρμέκι, Λουκού, Ελληνικό, Λεπίδα) δύο τουλάχιστον πύργοι-παρατηρητήρια (Ξυλόπυργος, Σπαθοκομμένο) και ένα παρόδιο ιερό (Ερμές). Ο δρόμος αυτός είναι πιθανό να συνεχιζόταν ως αμαξιτός προς

την Αργολίδα και μετά τον Τσιόροβο, όμως η μέχρι τώρα έρευνα δεν έχει δώσει θετικά στοιχεία γι' αυτό.

Ένας σύντομος, αλλά και βατός στο μεγαλύτερό του τμήμα, δρόμος, ήταν εκείνος που μετά τους Φονεμένους⁶⁸⁴ προχωρούσε σε Δραγούνι-Αγία Σοφία-Αρμακά-Ανεμόμυλο-Ξυλόπυργο-Σπηλιωτάκη-Λέρνη⁶⁸⁵. Ήταν πιο σύντομος κι από τους άλλους δρόμους που περνούσαν απ' το Παρθένι και συνέδεαν τη Σπάρτη με το Άργος και την Αθήνα.

Η επιλογή για τη χάραξη των δρόμων, εκτός από την καταλληλότητα του εδάφους, επηρεαζόταν κι από την ύπαρξη ή μη πηγών κατά μήκος της διαδρομής. Στους δρόμους που αναφέραμε υπάρχουν σταθερές πηγές στα παρακάτω σημεία: Στην Πλατάνα, στο Δραγούνι, στον Προυσσό, στο Ξεροκάμπι (στη Λεπίδα, όπου το χάνι του Παινέση, στου Ταρμίρη, στη Γαριζά κ.α.), στη Λουκού, στην Κρυάβρυση, στο Κεφαλονέρι, στην Εφτακαρβελού, στο Λιαβούρκο, στο Σαββανά, στην Καστάνιτσα, στη Σίτενα, στον Άγιο Βασίλειο, στο Πλατανάκι, στον Κοσμά και σε άλλες θέσεις. Σε μερικές θέσεις που δεν υπήρχαν πηγές, είχαν κατασκευασθεί δεξαμενές (Παλιόχωρα, Ξεροπήγαδο, Στέρνα Αγίας Σοφίας και μία άλλη στο βόρειο άκρο της Αγίας Σοφίας, πάνω στο δρόμο για το Δραγούνι), ή υπήρχαν πηγάδια (στου Χιόνη, στην Παλιόχωρα, στο Ξεροπήγαδο⁶⁸⁶ κ.α.).

684. Ο W. Loring, *Some Ancient Routes in the Peloponnese*, JHS 15(1895), σ. 55, τονίζει ότι ο κύριος δρόμος που συνέδεε τη Σπάρτη με το Άργος περνούσε από τους Φονεμένους.

685. Ο δρόμος αυτός ακολουθούσε, από τους Φονεμένους μέχρι το Δραγούνι, την οροθετική γραμμή Θυρεάτιδος-Τεγέας, και από τον Αρμακά μέχρι τον Ξυλόπυργο την οροθετική γραμμή Θυρεάτιδος-Αργολίδος.

686. Το πηγάδι, που έδωσε και το όνομά του στο νεότερο οικισμό, το αναφέρει και ο Leake (*Morea II*, σ. 479). Αυτό το πηγάδι ήταν το μοναδικό σημείο όπου μπορούσε να βρει κανείς νερό σε ολόκληρη τη διαδρομή (μήκους 10 χλμ.) απ' το Κιβέρι μέχρι την πεδιάδα της Θυρεάτιδος. Ο Leake γράφει ότι δεν ήταν ξερό, όπως δηλώνεται από το όνομά του, αλλά είχε νερό. Στην πραγματικότητα όμως είναι ξεροπήγαδο, γιατί το καλοκαίρι «στιβεί». Ο Leake είχε περάσει στις 19 Μαρτίου. Είναι σε χρήση μέχρι σήμερα και βρίσκεται μέσα στο σπίτι του Βαγγέλη Μουτζούρη, όπου παλιότερα το χάνι του Μουτζουρόγιαννη. Δίπλα από το πηγάδι υπήρχε και δεξαμενή νερού, που την αναφέρει ο Leake και ο Boblaye (*Recherches*, σ. 67), τώρα χωμένη από το σύγχρονο αυτοκινητόδρομο. Μια παλιότερη δεξαμενή υπήρχε, 100 μ. περίπου βόρεια από το πηγάδι, στη θέση Καίσαρη. Σύμφωνα με πληροφορίες του Αριστ. Μουτζούρη, σώζονταν λείψανα αυτής της δεξαμενής μέχρι το 1950.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα πρώτα ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας στην Κυνουρία διαπιστώνονται με βεβαιότητα, τουλάχιστον από τα νεολιθικά χρόνια, ενώ υπάρχουν ενδείξεις που οδηγούν στην Παλαιολιθική εποχή⁶⁸⁷. Οι πρώτοι κάτοικοι ανήκουν στα προελληνικά φύλα, ενώ στη Θυρεάτιδα σημειώνεται, επιπλέον, και η παρουσία των Δαναών. Στη συνέχεια εγκαθίστανται στην Κυνουρία οι Ίωνες. Η θέση για ιωνική καταγωγή των Κυνουρίων ενισχύεται, εκτός από την πληροφορία του Ηρόδοτου (VIII.73), κι από το γεγονός ότι γενάρχης-οικιστής των Κυνουρίων ήταν ο Κύνουρος, ο γιός του Περσέα (Παυσανίας III.2.2.). Παρ' όλα αυτά, για την ιωνική καταγωγή των Κυνουρίων υπάρχει κάποιο πρόβλημα, κι αυτό φαίνεται και στη μαρτυρία του Ηροδότη, κατά την οποία χαρακτηρίζονται ταυτόχρονα ως αυτόχθονες και ως Ίωνες⁶⁸⁸. Επιπλέον κατά την οποία, φαίνεται ότι έχουμε και παρουσία Μινύων σε μερικά σημεία της Κυνουρίας, όπως προκύπτει από τις λατρείες του Αχιλλέα και της Ινούς. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι το προελληνικό στοιχείο παρέμεινε ισχυρό —σ' αυτό θα έπαιξε πρωταρχικό ρόλο η διαμόρφωση του εδάφους— και μετά την εμφάνιση των Ιώνων ή ακόμη και των Μινύων. Έτσι, μπορεί να γίνει κατανοητός ο ισχυρισμός των κατοίκων ότι ήσαν αυτόχθονες, αλλά και Ίωνες. Σύμφωνα με ανθρωπολογικές έρευνες που έγιναν στην περιοχή, η ανάλυση των ανθρωπολογικών γνωρισμάτων των σύγχρονων κατοίκων της κεντρικής Κυνουρίας, δηλαδή των Τσακώνων, έδειξε ότι αποτελούσαν πληθυσμιακή ομάδα πολύ παλαιότερη της εποχής των Δωριέων⁶⁸⁹.

Μετά τον 8ο αι. π.Χ., όταν η περιοχή κατακτήθηκε από τους Δωριείς, άρχισε ο εκδωρισμός των κατοίκων. Ο εκδωρισμός δεν θα οφειλόταν μόνο στη δωρική εξάρτηση της περιοχής αλλά, ενδεχομένως, και στον αποικισμό με δωρικό πληθυσμό που θα πραγματοποιήσαν οι Αργείοι. Η εγκατάσταση δωρικού πληθυσμού στην Κυνουρία θα ήταν φυσικό να ακολουθήσει μετά την κατάκτηση της περιοχής, αφού, επιπλέον, ένα μέρος του ντόπιου πληθυσμού (οι ενήλικοι άνδρες) είχε διωχθεί ήδη από πολύ νωρίς (Παυσανίας III.2.2.). Στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. οι Σπαρτιάτες εγκατέστησαν στη Θυρεάτιδα ένα μεγάλο μέρος από τους πρόσφυγες Αιγινήτες.

Η Θυρεάτις στα βόρεια και οι Πρασιές στα νότια ήταν οι δύο μεγάλες γεωγραφικές ενότη-

687. Τουλάχιστον σε μερικά από τα λίθινα εργαλεία, τα οποία προέρχονται από τις θέσεις Μαρμαράλωνα, Κουτρί Άνω Μελιγούς, Άγιος Γεώργιος Κάτω Μελιγούς και Νησί Παραλίου Άστρους (Σ χ έ δ. 56,5, 9, 67,5, 68α₂₋₃, 48,2, 16,1), είναι έντονη η παρουσία της παλαιολιθικής τεχνολογίας. Τα εργαλεία αυτά, αν δεν ανήκουν στη Νεότερη Παλαιολιθική εποχή, θα ανήκουν οπωσδήποτε στη Νεολιθική. Είναι πιθανό, δηλαδή, να έχουμε στην περίπτωση αυτή διατήρηση των παλαιολιθικών όρων διαβίωσης στους κατοίκους των παραπάνω θέσεων, οι οποίοι θα ήταν συλλέκτες, κυνηγοί και κτηνοτρόφοι. Για τους τύπους των εργαλείων βλ. M.N. Brézillon, *La Dénomination des objets de Pierre Taillée*, Paris 1968. Τις παρατηρήσεις για τα παραπάνω λίθινα εργαλεία και την υπόδειξη της βιβλιογραφίας οφείλω στον καθηγητή Γιώργο Χουρμουζιάδη.

688. Για το πρόβλημα αυτό βλ. W.W.How - J.Wells, *A Commentary on Herodotus*, Oxford 1975⁹ II, σ. 260.

689. Θ. Κ. Πίτσιος, Άνθρωπολογική μελέτη του πληθυσμού της Πελοποννήσου, Άθήνα 1978, σ. 225.

τες που αποτελούσαν την Κυνουρία. Η Θυρεάτις ονομαζόταν και Θυρέα, από τον κύριο οικισμό της περιοχής· το ίδιο συνέβαινε και με τις Πρασιές, δηλαδή η ευρύτερη περιοχή είχε πάρει το όνομα από τον κύριο οικισμό⁶⁹⁰. Οι δύο αυτές γεωγραφικές ενότητες δεν πρέπει να είχαν στενή σύνδεση μεταξύ τους εξαιτίας της διαμόρφωσης του εδάφους. Η Θυρεάτις είχε περισσότερους δεσμούς με την Αργολίδα, και ήταν φυσικό αυτό, αφού γεωγραφικά βρίσκονταν σε άμεση σχέση μαζί της, ενώ οι Πρασιές συνδέονταν περισσότερο με τη Σπάρτη, μια και βρίσκονταν γεωγραφικά σε άμεση σχέση με τη Λακωνία. Έτσι παρατηρούμε ότι οι Πρασιές βρίσκονται κάτω από την εξουσία των Σπαρτιατών για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα απ' ό,τι η Θυρεάτις, η οποία, αντίθετα, βρίσκεται για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα κάτω από την εξουσία των Αργείων.

Από τα τέλη του ΙΙου αι. π.Χ. μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια η Κυνουρία αποτέλεσε περιζήτητη λεία για την ικανοποίηση των στρατηγικών και των οικονομικών συμφερόντων των δύο μεγάλων πόλεων της Πελοποννήσου, της Σπάρτης και του Άργους. Μέχρι τον 7ο αι. π.Χ., όπως προκύπτει κι από τη συμμετοχή των Πρασιών στην Αμφικτυονία της Καλαυρίας, φαίνεται ότι η Κυνουρία διατήρησε την αυτονομία της, παρ' όλες τις προσπάθειες που έκαναν το Άργος και η Σπάρτη να την προσαρτήσουν. Οι προσπάθειες αυτές δεν περιορίζονταν μόνο σε επιθέσεις εναντίον των Κυνουρίων, αλλά και σε συγκρούσεις μεταξύ τους. Μέχρι την εποχή αυτή η περιοχή των Πρασιών πρέπει να σχετιζόταν περισσότερο με τη Λακωνία παρά με την Αργολίδα (ύπαρξη γεωμετρικής κεραμικής λακωνικών εργαστηρίων), ενώ το αντίθετο πρέπει να συνέβαινε στην περιοχή της Θυρεάτιδος. Στις αρχές του 7ου αι.π.Χ. οι Αργείοι θα προωθήθηκαν αρχικά στη Θυρεάτιδα και στη συνέχεια στην υπόλοιπη Κυνουρία.

Τα στρατηγικά συμφέροντα για τις δύο ισχυρές επικράτειες είναι φανερά, αφού η περιοχή βρισκόταν ανάμεσά τους, διέθετε λιμάνια, έλεγχε περάσματα προς το εσωτερικό και προς τη θάλασσα —π.χ. όποιος κατείχε την Κυνουρία μπορούσε να απαγορεύει την έξοδο των Τεγεατών στον Αργολικό— κτλ. Τα οικονομικά συμφέροντα είχαν αντικείμενο, κυρίως, τις μεγάλες ποσότητες γεωργικών προϊόντων (λάδι, κρασί κτλ.)⁶⁹¹, το δασικό πλούτο (άφθονη ξυλεία, έλατα, κυρίως για την κατασκευή καταρτιών και κουπιών για τα πλοία, ξυλάνθρακες και καυσόξυλα), τα κτηνοτροφικά προϊόντα και τα αλιεύματα, τον ασβέστη και τα μάρμαρα⁶⁹². Απήχηση της οικονομικής ευρωστίας του Άργους, εξαιτίας της ανάκτησής της το 338 π.Χ., αποτελεί, ίσως, η κοπή σειράς νομισμάτων που φέρουν στην πίσω όψη το γράμμα Θ (= Θυρέα). Είναι χαρακτηριστικό ότι από τα δεκατέσσερα νομίσματα του Άργους, που είναι γνωστά μέχρι τώρα απ' την Κυνουρία, τα έξι ανήκουν σ' αυτό τον τύπο (πρβλ. και υποσημ. 259).

Οι κυριότεροι οικισμοί της Κυνουρίας, με εξαίρεση τη Θυρέα, αναπτύχθηκαν κατά μήκος της παραλίας (Άστρον, Ανθήνη, Τύρος, Πρασιαι, Πολίχνη), οχυρώθηκαν στα ιστορικά χρόνια, και μερικοί από αυτούς διέθεταν λιμάνια⁶⁹³. Στα μεσόγεια υπήρχαν τρεις οχυρωμένοι

690. Τη θέση των δύο μεγαλύτερων οικισμών της αρχαίας Κυνουρίας, των Πρασιών και της Θυρέας, έχουν πάρει στις μέρες μας το Λεωνίδιο και το Άστρος αντίστοιχα. Οι δύο αυτοί οικισμοί είναι οι πολυπληθέστεροι της Κυνουρίας και οικονομικά οι πιο εύρωστοι.

691. Η λεία η οποία προήλθε από τη ληστρική επιδρομή των Αργείων στη Θυρεάτιδα το 414 π.Χ., όταν πουλήθηκε, ξεπέρασε τα 25 τάλαντα· αυτό εξηγείται εύκολα, αν σκεφθούμε ότι θα προερχόταν, κυρίως, από τις μεγάλες ποσότητες λαδιού που θα πήραν. Στη σκέψη αυτή συνηγορεί το ότι η επιδρομή έγινε την άνοιξη, δηλαδή λίγο καιρό μετά το τέλειωμα της συγκομιδής και την αποθήκευση του λαδιού.

692. Εκτός απ' το γνωστό λατομείο μαρμάρου στα Άνω Δολιανά, στη θέση Κολόνες (Πί ν. 106β), καλό μάρμαρο (λευκό, γκριζογάλανο και μελανωπό) υπάρχει πάνω στον Πάρωνα, στην περιοχή του Αγίου Πέτρου.

693. Η ενίσχυση και η οχύρωση των παραθαλάσσιων οικισμών είναι πιθανό να οφείλεται σε τακτική των Σπαρτιατών, γιατί, στη συγκεκριμένη περίπτωση, με τον τρόπο αυτό θωράκιζαν την άμυνά τους από τα ανατολικά. Ένα ανάλογο παράδειγμα, για διαφορετικό όμως λόγο, έχουμε από την Κρήτη (Παυσανίας ΙΙΙ, 2.7), όπου οι Σπαρτιάτες

οικισμοί, της Θυρέας, εκείνος στον Τσιόροβο Δολιανών και της Γλυπτίας. Η οχύρωση της Γλυπτίας και του Τσιόροβου έγινε εξαιτίας της σπουδαίας στρατηγικής θέσης την οποία κατείχαν. Η θέση του Τσιόροβου πρέπει να οχυρώθηκε από τους Σπαρτιάτες, στον 5ο αι. π.Χ., γιατί αποτελούσε την πιο προχωρημένη θέση τους προς την Αργολίδα, ενώ η Γλυπτία θα οχυρώθηκε από τους Αργείους για τον ίδιο ακριβώς λόγο, επειδή ήταν ο πλησιέστερος οικισμός προς τη Λακωνία. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι οι δύο αυτοί οικισμοί αποτελούσαν την «αιχμή του δόρατος» για το Άργος και τη Σπάρτη.

Τουλάχιστον ένα μέρος από το σύνολο των ορεινών οικισμών θα εγκαταλείπονταν το χειμώνα, γιατί οι νομάδες κάτοικοί τους θα κατέβαιναν στα χειμαδιά, στην παραλιακή λωρίδα της Κυνουρίας ή ακόμη και στη Λακωνία. Δε γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν υπήρχαν στα χειμαδιά αντίστοιχοι οικισμοί, το πιο πιθανό όμως είναι το μεγαλύτερο μέρος από τους νομάδες κατοίκους να διασκορπιζόταν σε διάφορα σημεία⁶⁹⁴. Μερικοί θα έμεναν κοντά σε μόνιμους παραλιακούς οικισμούς, ενώ άλλοι, κατά ομάδες ή μεμονωμένοι, σε βοσκοτόπους, στα ριζώματα των βουνών, σε σπήλαια κτλ.

Η Κυνουρία, εξαιτίας της θέσης της, ήταν ανέκαθεν προσιτή από τη θάλασσα και είχε επαφές με τις Κυκλάδες, την Κρήτη και άλλα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Ανατολής. Η οικονομία της θα στηριζόταν στους κλάδους του πρωτογενή παράγοντα, την κτηνοτροφία, τη γεωργία και την αλιεία. Θα υπήρχε και ο δευτερογενής παράγοντας με τους δημιουργούς — αυτούς που ασχολούνταν με τις χειρωνακτικές τέχνες, π.χ. χαλκουργούς, κεραμείς — και ο τριτογενής, ανταλλακτικό εμπόριο και πειρατεία. Η μοναδική μαρτυρία που έχουμε από την αρχαιότητα (Παυσανίας II.38.5) για τον αγροτικό χαρακτήρα της περιοχής αφορά την πεδιάδα της Θυρεάτιδος, στην οποία επικρατούσε και τότε η δενδροκαλλιέργεια, κυρίως της ελιάς.

Η βιοτεχνία που υπήρχε θα κάλυπτε κυρίως τις ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού⁶⁹⁵. Εμπορικές συναλλαγές, μαρτυρημένες από τα αρχαιολογικά ευρήματα, υπήρχαν με την Κρήτη και τις Κυκλάδες στα προϊστορικά χρόνια, και στις περιόδους που ακολούθησαν με την Κόρινθο, τη Σπάρτη, το Άργος και την Αθήνα. Προϊόντα κορινθιακών εργαστηρίων πουλιούνται στην Κυνουρία στον 7ο και στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ., ενώ τα λακωνικά κυριαρχούν στα αρχαϊκά κυρίως χρόνια. Από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. μέχρι τα υστερορωμαϊκά χρόνια, τα προϊόντα των εργαστηρίων του Άργους έχουν κυριαρχήσει σε ολόκληρη την Κυνουρία. Η διακίνηση των προϊόντων θα γινόταν κυρίως από τη θάλασσα, υπήρχε όμως και στο εσωτερικό ένα αρκετά ανεπτυγμένο οδικό δίκτυο, σε πολλά σημεία κατάλληλο και για άμαξες.

Σε διάφορες επίκαιρες θέσεις, είτε πάνω στην οροθετική γραμμή είτε στο εσωτερικό, υπήρχαν οχυροί πύργοι-φυλακεία. Στους πύργους αυτούς έμενε μικρή φρουρά, με αποστολή να παρατηρεί από τη θέση αυτή την περιοχή και παράλληλα να ελέγχει την ύπαιθρο χώρα και τους δρόμους. Μερικοί από αυτούς κτίστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν από τους Σπαρτιά-

με τον Χαρμίδα έπεισαν τους Κρήτες να εγκαταλείψουν τους αδύνατους οικισμούς, οι οποίοι βρίσκονταν στα μεσόγεια, για να εγκατασταθούν σ' αυτούς που βρίσκονταν στην παραλία.

694. Αναφέρω ενδεικτικά ότι κατά μήκος της παραλιακής λωρίδας της Θυρεάτιδος και σε απόσταση 2-5 χλμ. από τη θάλασσα, από την Κάτω Βέρβена μέχρι τον Άγιο Ανδρέα, βρίσκονται μέσα στα χωράφια λεπίδες και άλλα θραύσματα οψιανών. Η παρουσία των οψιανών δικαιολογείται, αν δεχθούμε ότι στα παραπάνω σημεία είχαμε εποχιακή εγκατάσταση των νομάδων κατοίκων της Κυνουρίας. Βέβαια, ένα μέρος από τους οψιανούς δεν αποκλείεται να προέρχεται από τη φθορά των γεωργικών εργαλείων (δρεπάνια, πριόνια κτλ.), η οποία θα προήλθε από τη χρησιμοποίησή τους.

695. Με βάση τα αρχαιολογικά λείψανα που βρέθηκαν είχαμε εργαστήρια κεραμικής (Θυρέα, Μαρμαράλων Αγίου Πέτρου, Εύα) και εργαστήρια για την κατασκευή χάλκινων και σιδερένιων αντικειμένων (ιερό Τυρίτα). Εδώ πρέπει να αναφερθούν τα ελαιουργεία και οι μύλοι, όπου γινόταν η μεταποίηση των φυσικών προϊόντων σε τρόφιμα.

τες (του Ξεροπήγαδου, του Ξυλόπυργου και του Ανεμόμυλου) και άλλοι από τους Αργείους (ο μικρός στο Ξεροπήγαδο, του Χάραδρου και του Τσέρφου, ίσως και του Σπαθοκομμένου).

Στην Κυνουρία λατρεύονταν ο Μαλεάτας, ο Τυρίτας, ο Ασκληπιός, οι Κυνηγέτες, ο Διόνυσος, ο Αχιλλέας, η Ινώ, η Αθηνά, οι Διόσκουροι κι ο Ερμής. Η λατρεία του Μαλεάτα και του Τυρίτα (ιερά στον Κοσμά και τον Τυρό) συνδεόταν με τα προδωρικά στρώματα του πληθυσμού. Όταν επικράτησε το επίσημο Δωδεκάθεο, ο Τυρίτας ταυτίσθηκε με τον Απόλλωνα και κράτησε το αρχικό του όνομα ως επίθετο. Ο Μαλεάτας φαίνεται ότι κράτησε το αρχικό του όνομα, όπως βεβαιώνουν οι δύο ενεπίγραφες μαρτυρίες που έχουμε, στο ιερό του όμως, όπως και στου Τυρίτα, λατρευόταν και ο Απόλλων Πυθαιεύς.

Η λατρεία του Ασκληπιού (ιερό στην Εύα και στις Πρασιές) ήταν διαδεδομένη στην Κυνουρία, ιδιαίτερα στην Εύα, όπου υπήρχε ένα σημαντικό Ασκληπιείο του Πολεμοκράτη. Οι Κυνηγέτες (ανάγλυφο στην Εύα) ήταν ιδεατές θεραπευτικές οντότητες που σχετίζονταν με τον Ασκληπιό και τον Μαλεάτα.

Ο Διόνυσος λατρευόταν στις Πρασιές, στις οποίες υπήρχε και μία τοπική παράδοση, σύμφωνα με την οποία τη Σεμέλη με το μικρό Διόνυσο, που βρίσκονταν κλεισμένοι σε μία λάρνακα, τους έβγαλαν τα κύματα στην ακτή των Πρασιών. Σε μία σπηλιά των Πρασιών η Ινώ ανάθρεψε τον Διόνυσο. Την πεδιάδα με τα αμπέλια που υπήρχε στις Πρασιές την ονόμαζαν *Διονύσου κήπον*.

Παλαιές ήταν και οι λατρείες του Αχιλλέα (ιερό και ετήσια γιορτή στις Πρασιές) και της Ινούς (ιερό άντρο στις Πρασιές).

Η παρουσία των μικρών χάλκινων (ύψους 0,30 μ.) αγαλμάτων της Αθηνάς και των Διοσκούρων στη φυσική προβλήτα του λιμανιού των Πρασιών δείχνουν ότι θα είχαμε και αντίστοιχη λατρεία. Τα μικρά αυτά αγάλματα πρέπει να τα φαντασθούμε στημένα σε κάποιο ψηλό πεσσό. Ένα καθιστό μαρμάρινο άγαλμα της Αθηνάς που βρέθηκε στην Εύα δεν αποκλείεται να ήταν λατρευτικό και να είχαμε κι εκεί σχετική λατρεία.

Η λατρεία του Ερμή μαρτυρείται από το παρόδιο ιερό, τους λιθοσωρούς στους Φονεμένους, και από το μικρό χάλκινο άγαλμα του Αρκάδα θεού, το οποίο πρέπει να ήταν στημένο, μαζί με των Διοσκούρων και της Αθηνάς, στο λιμάνι των Πρασιών.

Τελειώνοντας, διαπιστώνουμε ότι, τουλάχιστον, από τα αρχαϊκά και μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια η Κυνουρία ακολουθεί ιστορικά και πολιτιστικά το Άργος και τη Σπάρτη, ανάλογα κάθε φορά με την εξάρτησή της από τις παραπάνω πόλεις, διατηρεί όμως μερικές ιδιαιτερότητες στον τρόπο ζωής, τις λατρείες και τα έθιμα, τις οποίες υπαγόρευε κυρίως η διαμόρφωση του εδάφους. Ο παράγοντας έδαφος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση της ταυτότητας της περιοχής και στα μετέπειτα χρόνια, γεγονός που αποδεικνύεται από τη διατήρηση παρεφθαρμένης της δωρικής διαλέκτου μέχρι τις μέρες μας σε ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της Κυνουρίας, την Τσακωνιά.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΥΝΟΥΡΙΑ

Πολιτική γεωγραφία

Η έκταση την οποία καταλαμβάνει η σημερινή Κυνουρία είναι λίγο μεγαλύτερη από εκείνη της αρχαίας. Η Κυνουρία είναι σήμερα μία από τις τέσσερις επαρχίες της Αρκαδίας και έχει πρωτεύουσα το Λεωνίδιο.

Ένα μέρος από τους οικισμούς της σημερινής Κυνουρίας αποτελούσε κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας την επαρχία Αγίου Πέτρου, ενώ οι υπόλοιποι υπάγονταν στην επαρχία Μονεμβασιάς και στην επαρχία Μυστρά. Το 1819 δημιουργήθηκε και η επαρχία Πραστού, την οποία αποτελούσαν τα χωριά της Τσακωνιάς (Πραστός, Λεωνίδιο, Καλύβια Αγίου Ανδρέα, Τυρός και Μέλανα).

Μετά την Επανάσταση του 1821, όταν έγινε η διοικητική διαίρεση της χώρας, δημιουργήθηκε η «Διοίκησης Κυνουρίας» η οποία είχε, σύμφωνα με το ΦΕΚ, αριθ. 80 (Παράρτημα) της 28-12-1936, τους δήμους:

1) Πάρνωνος (Άγιος Πέτρος, Βούρβουρα). 2) Τανίας (Καστρί)⁶⁹⁶. 3) Θυρέας (Άστρος, Άγιος Ιωάννης, Μελιγού). 4) Δολιανών (Δολιανά). 5) Βερβένων (Βέρβена, Κούτρουφα, Πηγαδάκι). 6) Πλατανούντος (Πλάτανος). 7) Σιτένης (Καστάνιτσα, Σίτενα). 8) Λιμναίου (Λεωνίδιο, Τυρός, Μέλανα). 9) Βρασιών (Άγιος Ανδρέας, Πραστός, Καρακοβούνι). 10) Γλυππίας (Άγιος Βασίλειος, Παλιοχώρι, Πλατανάκι). 11) Σελινούντος (Κοσμάς, Άγιος Γεώργιος). 12) Μαριού (Κουνουπιά, Νεοχώρι, Πούλιθρα, Μαρί, Γκιότσαλι, Καρίτσα, Αλεποχώρι).

Το 1840, με το Β.Δ. 27-11(9-12)-1840 «Περί συγχωνεύσεως δήμων» (ΦΕΚ 5/8-3-1841), οι δώδεκα δήμοι της Κυνουρίας συγχωνεύθηκαν σε οκτώ, αργότερα όμως έγιναν δέκα.

Ο πληθυσμός των δήμων, από το 1848 μέχρι το 1907, δίνεται στον Πίνακα Ι⁶⁹⁷.

Με τη διοικητική διάρθρωση η οποία έγινε το 1912 με το νόμο ΔΝΖ' της 10-2-1912, Περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων, δημιουργήθηκαν τριάντα έξι κοινότητες. Από τότε μέχρι σήμερα προστέθηκαν άλλες εννέα⁶⁹⁸. Το 1947, η Κοινότητα Λεωνιδίου έγινε Δήμος (Β.Δ. 13-7-1947, ΦΕΚ Α 157/1947). Το 1986 έγινε Δήμος και η Κοινότητα Άστρος.

696. Δεν πρόκειται μόνο για το σημερινό Καστρί (Άγιος Νικόλαος), αλλά για όλα τα Καστριτοχώρια (Καράτουλα, Ρούβαλη κτλ.).

697. Μιχ. Χουλιάρáκης, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις τῆς Ἑλλάδος, 1821-1971, Ἀθήναι 1974, τ. Α Π.

698. Πρόκειται για τις κοινότητες: Αγίας Σοφίας (Β.Δ. 18-2-1913, ΦΕΚ Α 260/1913), Αγίου Γεωργίου (Δ. 4-11-1927, ΦΕΚ Α 296/1927), Καράτουλα (Δ. 19-11-1928, ΦΕΚ Α 244/1928), Χαράδρου (Δ. 12-4-1930, ΦΕΚ Α 119/1930),

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι						
Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΤΗΣ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ από το 1848-1907						
ΔΗΜΟΙ	1848	1856	1879	1889	1896	1907
1. Λιμναίου	5214	5712	6482	4911	5644	5137
2. Βερβένων	2025	2224	1477	1218	2085	1986
3. Βρασιών	2873	2974	2807	2407	2609	2526
4. Γλυππίας	1939	2140	2251	2058	2492	1944
5. Δολιανών	1305	1421	1682	1577	1649	1627
6. Θυρέας	2354	2440	2708	3251	2984	3339
7. Μαρτιού					2603	2562
8. Πάρνωνος	3048	3507	4357	4067	4557	3306
9. Σελινούντος	2999	3290	4525	3514	2673	2790
10. Τανίας	3644	4060	5185	5532	6103	5838
ΣΥΝΟΛΟ	25401	27768	31474	28535	33399	31055

Η κίνηση του πληθυσμού των οικισμών της Κυνουρίας, από το 1829/30 μέχρι το 1982, δίνεται στους Πίνακες II και III⁶⁹⁹.

Η έκταση της Κυνουρίας είναι 1.218 τ. χλμ., με πληθυσμό, στις 5 Απριλίου 1981, 25.300 κατοίκους. Η κατανομή της έκτασης, υπολογιζόμενη σε στρέμματα και κατά βασικές κατηγορίες χρήσης⁷⁰⁰, είναι: Βοσκότοποι 487,9 χιλ., δάση 403,9 χιλ., καλλιεργούμενες εκτάσεις 241 χιλ., εκτάσεις που καλύπτονται από νερά 54,3 χιλ., και άλλες εκτάσεις 9,8 χιλ.

Η Κυνουρία έχει 81 οικισμούς, οι οποίοι υπάγονται διοικητικά σε 2 δήμους και σε 43 κοινότητες. Από το σύνολο των κοινοτήτων, μαζί με τους δήμους, οι 2 είναι πεδινές, οι 9 ημιορεινές και οι 34 ορεινές. Πολλοί από τους οικισμούς είναι διπλοί, γιατί ο πληθυσμός τους είναι διπλοκάτοικος. Δηλαδή, οι ίδιοι κάτοικοι υπολογίζονται και για τα Άνω και για τα Κάτω Δολιανά ή για την Άνω και την Κάτω Μελιγού κτλ. Οι κάτοικοι μερικών ορεινών οικισμών, οι οποίοι δεν έχουν ξεχωριστούς δικούς τους οικισμούς στην παραλιακή ζώνη, διασκορπίζο-

Έλατου (Δ. 23-9-1930, ΦΕΚ Α 328/1930), Μαρτιού (Δ. 8-7-1931, ΦΕΚ Α 213/1931), Πλατάνας (Β.Δ. 22-10-1937, ΦΕΚ Α 424/1937), Κουτρούφων (Β.Δ. 19-3-1948, ΦΕΚ Α 79/1948) και Ξεροπηγάδου (Β.Δ. 3-11-1950, ΦΕΚ Α 271/1950).

699. Μιχ. Χουλιάρκης (ό.π.), Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος, Στοιχεία συστάσεως και εξέλιξης τών Δήμων καί Κοινοτήτων, 3: Νομός Άρκαδίας, Άθήναι 1961, σ. 174-263. Τα στοιχεία για τον πληθυσμό του 1829/30 βασίζονται στην πληθυσμιακή έρευνα που έκανε η επιστημονική γαλλική αποστολή, η οποία ακολουθούσε το στράτευμα του Μαιζώνος (Expédition Scientifique de la Morée, Paris 1834, II, σ. 64 κ.ε.). Βλ. και Χουλιάρκης (ό.π.) τ. Α Ι, σ. 35, 39, 42. Τα ονόματα των οικισμών γράφονται στον πίνακα, όπως ακούγονται από τους κατοίκους τους (π.χ. Μαρί, όχι Μάριον, Καρακοβούνι, όχι Κορακοβούνι κτλ.) κι όχι όπως όρισε επίσημα το Υπουργείο Εσωτερικών. Για τους οικισμούς στους οποίους έγινε μετονομασία αναγράφεται δίπλα στο νέο όνομα και το παλιό. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι απογραφές της Στατιστικής Υπηρεσίας που έγιναν κατά τη χειμερινή περίοδο ή την άνοιξη δε δίνουν την πραγματική εικόνα για τον πληθυσμό του κάθε οικισμού, γιατί οι κάτοικοι πολλών κοινοτήτων ήταν διασκορπισμένοι σε άλλες κοινότητες ή, ακόμη, βρίσκονταν εκτός Κυνουρίας (Λακωνία και Αργολίδα).

700. (Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος), Κατανομή της έκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίας χρήσεως, Άθήναι 1975, σ. 23, πίν. 3.

ΠΙΝΑΚΑΣ II Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ από το 1829/30-1907								
ΟΙΚΙΣΜΟΙ		ΟΙΚΟΓΕ- ΝΕΙΕΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ					
	ΠΑΛΑΙΟ ΟΝΟΜΑ	1829/30	1829/30	1856	1879	1889	1896	1907
1. Λεωνίδιο		800		4580	4867	3426	3683	3037
2. Αγ. Σοφία							195	225
3. Άγ. Ανδρέας		60		544	608	601	426	455
4. Άγ. Βασίλειος		150		683	807	681	856	649
5. Άγ. Πέτρος		294	1404	3070	3675	3347	3805	2601
6. Άστρος	Αγιαννίτικα					1350	585	943
Άγ. Ιωάννης		197	711	1299	1478	491	839	719
7. Βέρβενα		215	1003	1930	1005	834	1602	1501
8. Βλησιδιά	Νεοχώρι	20			201	215	253	265
9. Βούρβουρα					671	708	752	705
10. Δολιανά		162	676	1421	1682	1577	1649	1627
11. Ελαιοχώρι	Μάσκληνα					466	278	756
12. Έλατος	Δραγαλεβός				419	376	434	315
13. Καρακοβούνι		136	478		572	482	546	581
14. Καράτουλα					612	609	529	431
15. Καστάνιτσα		118	508		536	480	572	584
16. Καστρί	Άγ. Νικόλαος				2127	1878	2335	1811
17. Κοσμάς		300		1652	1964	1090	2187	2358
18. Κουνουπιά		80			358	330	608	235
19. Κούτρουφα					146	147	142	177
20. Μαρί		15			180	228	262	242
21. Μέλανα	Πέρα Μέλανα	40			297	339	383	382
22. Μελιγού		80	290		397	513	412	447
23. Μεσορράχι					685	730	658	588
24. Νέα Χώρα	Ρούβαλη				474	688	528	291
25. Ξεροπήγαδο							170	158
26. Παλιοχώρι		200			1140	1094	1301	1027
27. Παρ. Άστρος	Άστρος	60			334	305	391	499
28. Πελετά					820	514	547	424
29. Περδικόβρυση	Τσερβάσι					287	329	308
30. Πηγαδάκι					326	237	341	308
31. Πηγάδι						330	281	308
32. Πλατανάκι					304	283	335	268
33. Πλατάνα								85
34. Πλάτανος		105	350			375	425	393
35. Πούλιθρα					447	415	186	409
36. Πραγματευτή	Μέλανα	35			420	353	500	381
37. Πραστός		250			524	472	645	638
38. Σαπουνάκεια					257	265	341	411
39. Σίτενα		81	326		555	335	407	247
40. Στόλος							256	256
41. Σιτάλια					337	314	384	422
42. Τυρός		40			611	528	712	667
43. Χάραδρος	Τρεστενά					192	123	162
44. Ωριά	Μπερνορή				439	489	551	509

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ
Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ από το 1920-1981

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ							
ΕΔΡΑ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ	ΠΑΛΑΙΟ ΟΝΟΜΑ	1920	1928	1940	1951	1971	1981
1. Λεωνίδιο (δήμος)		3186	3207	3252	3356	3184	3557
2. Αγ. Σοφία		274	255	273	228	130	132
3. Άγ. Ανδρέας		1260	762	649	1057	1299	1096
4. Άγ. Βασίλειος		248	750	835	482	109	150
5. Άγ. Γεώργιος			273	270	335	141	112
6. Άγ. Πέτρος		1322	2217	1919	1422	1051	1620
7. Άστρος	Αγιαννίτικα	3052	2078	1953	2614	2675	2568
8. Βέρβена		299	1601	1735	351	218	675
9. Βλησιδιά	Νεοχώρι	167	242	213	161	92	85
10. Βούρβουρα		373	692	814	630	500	448
11. Δολιανά		1849	1672	1680	1650	1404	1338
12. Ελαιοχώρι	Μάσκενα	1026	938	836	977	668	641
13. Έλατος	Δραγαλεβός			269	262	179	178
14. Καρακοβούνι		1113	616	645	820	987	803
15. Καράτουλα				306	278	126	100
16. Καστάνιτσα		620	858	795	656	465	484
17. Καστρί	Άγ. Νικόλαος	752	1600	1868	1396	868	785
18. Κοσμάς		738	2039	1492	1147	632	594
19. Κουνουπιά		309	580	400	275	88	196
20. Κούτρουφα					298	—	166
21. Μαρί				255	227	109	120
22. Μέλανα	Πέρα Μέλανα	422	425	486	473	393	393
23. Μελιγού		846	437	422	652	748	780
24. Μεσορράχι		231	476	537	383	189	203
25. Νέα Χώρα	Ρούβαλη	154	231	243	189	132	117
26. Ξεροπήγαδο					363	301	359
27. Παλιοχώρι		412	732	689	466	224	298
28. Παρ. Άστρος	Άστρος	718	658	659	751	640	897
29. Πελετά		583	600	945	518	256	434
30. Περδικόβρυση	Τσερβάσι	531	380	428	404	232	229
31. Πηγαδάκι		179	317	426	298	197	191
32. Πηγάδι		464	497	575	558	410	460
33. Πλατανάκι		26	202	273	61	10	140
34. Πλατάνα			86	99	155	82	81
35. Πλάτανος		411	596	475	454	343	412
36. Πούλιθρα		665	524	128	600	602	430
37. Πραγματευτή	Μέλανα	388	408	458	480	340	408
38. Πραστός		809	704	926	659	343	724
39. Σαπουνακείκα		442	491	621	672	596	602
40. Σίτενα		194	243	243	272	168	184
41. Στόλος		690	322	414	469	311	205
42. Τσιτάλια		454	465	508	477	293	363
43. Τυρός		709	815	956	923	943	1052
44. Χάραδρος	Τρεστενά			251	350	159	178
45. Ωριά	Μπερνορή	723	1004	515	362	255	312
ΣΥΝΟΛΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ		26639	30993	31936	29611	23092	25300

νται κατά τη χειμερινή περίοδο σε άλλα χωριά της Κυνουρίας⁷⁰¹. Μερικοί από τους ορεινούς οικισμούς εγκαταλείπονται εντελώς από τους κατοίκους τους κατά τη χειμερινή περίοδο (Βέρβενα, Δολιανά, Ορεινό Καρακοβούνι, Άγιος Ιωάννης κτλ.), ενώ άλλοι εγκαταλείπονται εν μέρει (Άγιος Πέτρος, Βούρβουρα, Καστάνιτσα, Κοσμάς κτλ.).

Δικαστικά η Κυνουρία υπάγεται στα Ειρηνοδικεία Άστρους (έδρα το Παράλιο Άστρος) και Σπάρτης, και στα Πρωτοδικεία Ναυπλίου και Σπάρτης. Ως προς τη Δημόσια Τάξη, υπάγεται στην Υποδιοίκηση Χωροφυλακής Άστρους (έδρα το Παράλιο Άστρος). Οικονομικά εξυπηρετείται από τα Δημόσια Ταμεία Άστρους (έδρα το Παράλιο Άστρος) και Λεωνιδίου (έδρα το Λεωνίδιο) και από τις Οικονομικές Εφορίες Άστρους (έδρα το Παράλιο Άστρος) και Λεωνιδίου (έδρα το Λεωνίδιο).

Η Στοιχειώδης Εκπαίδευση υπάγεται στην αντίστοιχη Εκπαιδευτική Περιφέρεια Κυνουρίας (έδρα το Άστρος) και η Μέση Εκπαίδευση στην Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μέσης Εκπαίδευσης Αρκαδίας (έδρα η Τρίπολη). Η «Ίερά Μητρόπολις Μαντινείας και Κυνουρίας» είναι η αρμόδια εκκλησιαστική αρχή για την επαρχία Κυνουρίας.

Δασικά η περιοχή ανήκει στο Δασαρχείο Κυνουρίας (έδρα το Άστρος) και στο Δασαρχείο της Σπάρτης. Οι αρχαιότητες και τα μνημεία υπάγονται στην Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (έδρα η Σπάρτη) και στην 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Σπάρτης.

Δασική παραγωγή

Στον Πίνακα IV του Δασαρχείου Κυνουρίας (31 Μαΐου 1978) που ακολουθεί, εμφανίζεται η κατανομή της έκτασης του Δασαρχείου Κυνουρίας κατά τις μορφές εδαφοπονικής εκμετάλλευσης⁷⁰².

Γεωργική παραγωγή

Η περιοχή της Κυνουρίας αποτελεί μία τυπική γεωργοκτηνοτροφική περιφέρεια, με εξαίρεση τη βιομηχανική μονάδα «Αιγαίον» στο Άστρος. Οι γεωργικές μονάδες αποτελούνται, κυρίως, από μικρούς και πολυτεμαχισμένους κλήρους, και πολλές κτηνοτροφικές μονάδες δεν ξεπερνούν τα 30-60 μικρά παραγωγικά ζώα.

Τα παραπάνω δεδομένα είχαν ως αποτέλεσμα μικρά εισοδήματα, ενώ προσφέρονταν μικρές δυνατότητες για τη βελτίωσή τους, με άμεση συνέπεια τη φυγή του πληθυσμού, από παλαιά μέχρι σήμερα, στο εξωτερικό ή στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας. Μεγάλες γεωργικές εκτάσεις έμειναν χέρσες και χωρίς μέτρα προστασίας, με αποτέλεσμα να διαβρωθεί ακόμη περισσότερο το έδαφος και να υποβαθμισθεί γεωργικά.

701. Οι κάτοικοι των οικισμών της νοτιοδυτικής Κυνουρίας (Άγιος Βασίλειος, Πλατανάκι, Κοσμάς, Παλιοχώρι κτλ.) το χειμώνα κατεβαίνουν στη Λακωνία (κυρίως στην περιοχή Βλαχιώτη), ενώ ένα μέρος από τους κατοίκους των Βερβένων κατεβαίνει στην Αργολίδα (Κιβέρι, Μύλοι, Σκαφιδάκι κτλ.). Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, κυρίως, ο πληθυσμός των ορεινών οικισμών άρχισε να εγκαθίσταται μόνιμα στους χειμερινούς, με άμεσο αποτέλεσμα τη σταθερή αύξηση των οικισμών της παραλιακής ζώνης, ιδιαίτερα εκείνων που δέχθηκαν πληθυσμό και από άλλα ορεινά χωριά (π.χ. Άστρος). Παράλληλα ένα τμήμα από τον πληθυσμό της Κυνουρίας που παραχείμαζε στη Λακωνία και την Αργολίδα εγκαταστάθηκε μόνιμα εκεί.

702. Το μεγαλύτερο τμήμα των δασών της Κυνουρίας ανήκει σήμερα στο Δασαρχείο Σπάρτης, γι' αυτό στον παραπάνω πίνακα δε συμπεριλαμβάνεται η συνολική έκταση των δασών.

ΠΙΝΑΚΑΣ IV ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΕΚΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΔΑΣΑΡΧΕΙΟΥ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΜΟΡΦΕΣ ΕΔΑΦΟΠΟΝΙΚΗΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗΣ					
ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	ΕΚΤΑΣΕΙΣ ΣΕ ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ				
	Συνολικές εκτάσεις	Δημόσιες	Μοναστηριακές	Ιδιωτικές	Διακατε-χόμενες
Δάση Κωνοφόρα Ελάτη Πεύκη Χαλέπιος		17.000 240			
Σύνολο	17.240	17.240			
Πλατύφυλλα Δρυς Καστανιά Διάφορα φυλλοβόλα Αείφυλλα Πλατύφυλλα	30 2.300 30	30 30			
Σύνολο	2.360	60			
Μερικώς δασοσκεπείς εκτάσεις	559.695	541.128	5.667	10.000	2.900
Έλη - Λίμνες κτλ.	5.000	5.000			
Άγονες εκτάσεις κτλ.	170.000	168.000		2.000	
Γεωργικές εκτάσεις	237.120			237.120	

Τα δεδομένα της γεωργικής παραγωγής είναι, σύμφωνα με τη γεωργική στατιστική έρευνα του έτους 1982, τα παρακάτω (Πίνακας V)⁷⁰³:

Κτηνοτροφικό κεφάλαιο

Στον Πίνακα VII δίνονται οι αριθμοί των ζώων που υπήρχαν στην Κυνουρία κατά το έτος 1982⁷⁰⁴. Τα τελευταία χρόνια δημιουργήθηκαν αρκετές πτηνοτροφικές μονάδες και δύο χοιροτροφικές (η μία στον Άγιο Ανδρέα-Πραστό και η άλλη στα Άνω Δολιανά).

Η ποσότητα των αλιευμάτων στα παράλια της Κυνουρίας, σύμφωνα με τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας για το έτος 1982, ήταν η εξής (Πίνακας VI):

703. Η παραγωγή των ελαιοδένδρων υπολογίζεται, στην αντίστοιχη στήλη, σε λάδι κι όχι σε ελιές. Το μεγαλύτερο ποσοστό των λαχανικών προέρχεται από τον κάμπο του Λεωνιδίου (π.χ. ντομάτες 5.000 τόνοι, μελιτζάνες 10.000 τόνοι και μαρούλια 11.200 τόνοι).

704. Τα στοιχεία για τον αριθμό των ζώων και για τα αλιεύματα τα πήρα από τους καταλόγους της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (Παράρτημα Αρκαδίας), που πρόθυμα μου παραχώρησε ο προϊστάμενός της Αρτ. Λιτσαρδάκης.

ΠΙΝΑΚΑΣ V Η ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ το 1982		
ΕΙΔΟΣ	ΕΚΤΑΣΕΙΣ ΣΕ ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ	ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΕ ΤΟΝΝΟΥΣ
Σίτος	36.336	3.205
Αραβόσιτος	896	208
Λαχανικά και Μποστανικά	3.167	28.143
Ετήσιες καλλιέργειες	38.250	
ΑΜΠΕΛΙΑ	4.903	2.331
ΔΕΝΔΡΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΕΝΔΡΩΝ	
Ελιές	925.436	25.070
Πορτοκαλιές	75.661	2.960
Λεμονιές	18.896	1.389
Λοιπά εσπεριδοειδή	7.730	697
Μηλιές	30.628	666
Αχλαδιές	30.910	245
Κερασιές	25.955	271
Συκιές	18.050	35
Καρυδιές	73.000	366
Μυγδαλιές	41.935	53
Καστανιές	202.530	983
Χαρουπιές	162.575	249

ΠΙΝΑΚΑΣ VI Η ΠΟΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΛΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ το 1982	
ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΠΟΣΟΤΗΤΕΣ ΣΕ ΚΙΛΑ
1. Άγ. Ανδρέας	1.000
2. Λεωνίδιο	5.000
3. Ξεροπήγαδο	2.000
4. Παρ. Άστρος	25.000
5. Πούλιθρα	6.000
6. Πραγματευτή	1.200
7. Σαπουνακείκα	200.000
8. Τυρός	7.000
ΣΥΝΟΛΟ	. 247.200

ΠΙΝΑΚΑΣ VII
ΥΠΑΡΧΟΝΤΑ ΖΩΑ ΣΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1982

ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	Ίπποι	Ημίονοι	Όνοι	Βοοειδή	Πρόβατα		Αίγες		Χοίροι		Όρνιθες		Κόνικλοι	Μέλισσες (κυψέλες)
					κοπαδιάρικα	οικόσιτα	κοπαδ.	οικόσ.	αναπαρ.	κρεοπαρ.	ορνιθοτρ.	άλλες όρν.		
1. Αγ. Σοφία		18	21		40	15	700	20				250	210	200
2. Άγ. Ανδρέας	11	64	67	15	1320	110	510	300			15000	1500	50	110
3. Άγ. Βασίλειος		12	4	1	20		20	40				300	60	40
4. Άγ. Γεώργιος	14	30	6		350	100	800	100				1000	1000	20
5. Άγ. Πέτρος	12	152	15		6500	300	800	500			12000	2500	150	760
6. Άστρος	26	180	68	2	2000	900	3320	590			120000	1900	250	550
7. Βέρβена	29	114	72		4340	245	676	386			13000	2670	870	71
8. Βλησιδιά	22	6			140	10	250	30				450	40	60
9. Βούρβουρα	14	62	15			3		220				750	100	600
10. Δολιανά	30	175	160	110	1070	110	1200	800	140	1320	2900	3000	1480	80
11. Ελαιοχώρι	18	120	150	1	40	40	1020	320			10000	1100	350	70
12. Έλατος		10	11			25		50				100	100	5
13. Καρακοβούνι	12	151	30		2600	6		20			2600	700	3000	300
14. Καράτουλα		10			110	8	45	80				600	200	
15. Καστάνιτσα	4	40	8		80	60	600	26				800		100
16. Καστρί	33	92	55	30		80		175		3		2200	700	342
17. Κοσμάς	1	1	9		1130		2296	80		3		76		130
18. Κουνουπιά	20	30	6		200	33	1400	73				400		58
19. Κούτρουφα		30	11			40		120				600	200	15
20. Λεωνίδιο (δήμος)	13	150	125		3650	220	7802	610	7	50	1600	150	150	590
21. Μαρί	11	19	7		120	32	650	60					400	60
22. Μέλανα	9	89	91		120	150	1000	250				1300	300	300
23. Μελιγού	24	45	30		2200	400	4500	560		3	60000	1500	100	300

ΠΙΝΑΚΑΣ VII ΥΠΑΡΧΟΝΤΑ ΖΩΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΡΧΙΑ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1982 (Συνέχεια)														
ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	Ίπποι	Ημίονοι	Όνοι	Βοοειδή	Πρόβατα		Αίγες		Χοίροι		Όρνιθες		Κόκκοι	Μέλισσες (κυψέλες)
					κοπαδιάρικα	οικόσιτα	κοπαδ.	οικόσ.	αναπαρ.	κρεοπαρ.	ορνιθοτρ.	άλλες όρν.		
24. Μεσορράχι	4	34	15			60	600	150				600	700	
25. Νέα Χώρα		22	4			40		150				600	800	20
26. Ξεροπήγαδο		46	31		400	141	1410	72			1700	690	140	22
27. Παλιοχώρι	5	21	12		1377	30	2390	20				250	30	110
28. Παρ. Άστρος	3	2	3		370	28		12			20000	550	50	40
29. Πελετά	53	113	8		400	145	1250	400			2900			300
30. Περδικόβρυση		63	18		90	240	70	200				1200	1000	
31. Πηγαδάκι	6	14	26		450	12		60				700	100	23
32. Πηγάδι		147	18		60	25	1000	290				1500		285
33. Πλατανάκι	4		30		1600	500	600	120			300			120
34. Πλατάνα	1	17	3			4		37			670		900	70
35. Πλάτανος	3	40	27		160	110	1600	160				500	400	250
36. Πούλιθρα	14	20	11			80	1200	400				3000		550
37. Πραγματευτή	5	24	61		110	30	950	30				1200	100	140
38. Πραστός	8	365	40		4600	150	4336	260	702	4881	30000	4000		730
39. Σαπουνακείκα	17	120	74		380	9	700	900		10		4000	250	670
40. Σίτενα		37	5		130	36	350	60				550	200	21
41. Στόλος	3	60	21		65	60	80	130		20	2000	2000	1000	290
42. Τσιτάλια	18	108	20		130	40	1450	180				700	30	20
43. Τυρός	27	119	95		550	112	1560	232			2000	1150	70	218
44. Χάραδρος	3	34	13		18	7	100	55				360	50	83
45. Ωριά		30	9		110	40		60				1200	150	25
ΣΥΝΟΛΟ	477	3036	1505	159	37030	4786	47235	9388	849	6290	296670	48596	15680	8748

HUMAN ACTIVITY AND ENVIRONMENT

INTRODUCTION

The region of ancient Cynuria coincides for the most part with the modern eparchy of Kynouria, which belongs to the Nomos of Arkadia (F i g. 1). In trying to define the borders of ancient Cynuria with greater accuracy, account has been taken of the natural boundaries, especially the dividing lines of the rivers, in addition to the ancient literary evidence.

Cynuria is dominated by the Parnon mountain range (alt. 1934 m), which runs in a NW-SE direction. Like a great wall, it closes off Cynuria along the whole of its western side and acts as a barrier between the region of Cynuria and the neighbouring states of Sparta and Tegea. On the north the ridges of Mt Parthenion, commanded by the Zavitsa spur (alt. 974 m), separate Cynuria from the states of Argos and Tegea. The eastern side of Cynuria is washed by the waters of the Argolic gulf. Most of the coastline is made up of numerous bays and headlands. The bay of Thyrea can be identified as the modern bay of Astros. The geographical formation makes it possible to divide the district into two large units: the northern, comprising the districts of Astros, Ay. Andreas, Ay. Petros, Kastri, etc., corresponding to Thyreatis in ancient times, and the southern, including the districts of Tsakonia, Kounoupia, Kosmas, etc., corresponding to the region around Prasiai or Brasiai.

Three mountain torrents have their origins on the slopes of Parnon and run down to the Argolic gulf. They are the Tanos in the north, the Vrsiatis further south, and the Daphnon to the south in the district of Leonidion. The Tanos is identified with the river of the same name mentioned by Pausanias. Most of the year these riverbeds contain no water, but at times they become raging torrents and flood the plains below, depositing a layer of silt that enriches the soil and makes it fertile (F i g. 2).

The whole of Cynuria is mountainous, and it has just two small plains, those of Astros - Ay. Andreas and Leonidion. The first is divided into two parts and is identified with the plain of Thyreatis (P l s. 1-2α-β). Inland are the plateaux of Paliochora (alt. 764 m), Xerokampi (alt. 800 m) and Peleta (alt. 662 m). The principal feature of the agricultural coastal zone is arboriculture, with olive cultivation predominating. Pausanias mentions that the plain of Thyreatis was suitable for the cultivation of trees, especially olive trees. The basis of farming in the hinter land is cereal cultivation combined with stock-breeding.

There are few freshwater springs in the coastal belt, that of Loukous being the most important, but there are abundant springs and forest lands in the mountains. In the coastal districts and the uplands of Paliochora there are many wells, which are used both for supplying water and for irrigation. The most important lake is that of Moustos, between Astros and Ay. Andreas.

Because of its geographical formation the climate of Cynuria is varied. The coastal area is

sunny and dry, while the mountains inland have a harsh climate with low temperatures. There are marked differences in rainfall, as we proceed from the coast to the mountainous region inland.

Parnon has a rich flora, including rare medicinal plants, and the fauna, too, is generally abundant. Sheep and goats thrive on the mountain slopes in summer and in the warm winter pastures, and there would thus have been numerous flocks and herds everywhere in Cynuria.

THE FIRST INHABITANTS. HISTORICAL BACKGROUND

It is not known exactly when the first inhabitants of Cynuria appeared, but certainly pre-Greek tribes must have been living there from the Neolithic period. There are indications of this in place names like Anthene, Gonasos, Misonasos, Koilasos and Pregasos. Archaeological finds of stone tools of palaeolithic type indicate that men probably lived on Parnon in the Late Palaeolithic period.

Mythological tradition has it that the Danaans appeared in the region of Thyreatis towards the end of the Early Helladic period, in about 2100 BC. Plutarch relates how Danaus landed at Pyramia in Thyreatis and subsequently made his way to Argos. The name of the river Tanos may be an indication that the Danaans had been present in the area.

The Cynurians, who were probably an Ionian people, settled in the region during the Middle Helladic period, from 1900 BC onwards; this seems likely from the cult evidence (worship of Achilles and Ino) and the presence of Minyans in the southern part of Cynuria. Herodotus describes the Cynurians as autochthonous but also as Ionians. It might be supposed that the pre-Hellenic element also remained strong after the appearance of the Ionians or even the Minyans, which would be why the Cynurians maintained that they were autochthonous. This is supported by the anthropological evidence, according to which an analysis of the physical characteristics of the modern inhabitants of central Cynuria, or in other words the Tsakonians, has shown that they constitute a population group going back long before the period of the Dorians. After the Dorian invasion the Cynurians merged with the Dorians of Argos and Laconia and lived as *perioikoi*.

In the Mycenaean period Cynuria probably formed part of the state of Mycenae. Because of its geographical position, after the Dorians settled in the Peloponnese, it formed a frontier region between the two most powerful states, Argos and Sparta, and became the apple of discord between them for about one thousand years. Very early the Argives and the Laconians tried to bring Cynuria under their sway. In the 7th c. BC the Argives controlled all of Cynuria, but after the middle of the 6th c., when the battle of the Six Hundred Champions took place (546 BC), the whole of Cynuria passed into the hands of the Spartans and remained under them until 338 BC. The inhabitants acquired the status of *perioikoi* with a certain degree of autonomy. The settlements in Cynuria must have comprised two large groups that were subject to two centre, (*πόλεις*), which together formed the political seat of the central administration. These *poleis* were Prasiai in the south and Thyrea in the north.

In 494 BC Cleomenes I used Thyreatis as a base for his campaign against the Argolid. In 431 the Laconians settled the Aiginetans, exiled by the Athenians, in Thyreatis. During the course of the Peloponnesian War Cynuria was subject to strong attacks by the Athenians and their allies. In 430 a squadron of 100 Athenian triremes carrying 4000 hoplites and 300 cavalry under the command of Pericles arrived at Prasiai, laid waste to the land and then captured and plundered the town. In the summer of 424 the Athenian fleet under Nicias appeared off the coast of Thyreatis. The Athenians landed and marched inland to besiege Thyrea, which was inhabited by the Aiginetans. The Spartan garrison abandoned the town, which the Athenians captured, plundered and fired, taking the surviving Argives as prisoners back to Athens. In the

spring of 414 the Argives raided and sacked Thyreatis, and in the summer of the same year the Athenians, together with the Argives, plundered the district of Prasiai.

In 338 BC after the Battle of Chaironeia and under the mediation of Philip II the territory of Cynuria, long disputed by the Spartans and Argives, passed into the hands of the Argives. In 195 Prasiai along with 23 other Laconian cities seems to have joined the Koinon ton Lakedaimonion. Perhaps in the time of Augustus the Koinon ton Lakedaimonion was reorganized and renamed the Koinon ton Eleutherolakonon. Pausanias, writing about the region in the mid-2nd c. AD, mentions that the Koinon ton Eleutherolakonon had 18 cities, Prasiai being the most northerly. At this time the district of Thyreatis belonged to the Argives.

SETTLEMENTS

Thyreatis in the north and Prasiai in the south formed the two large geographical units that constituted Cynuria. Thyreatis was also known as Thyrea, after the principal town in the region; similarly the region around Prasiai took its name from the principal town, Prasiai.

24 settlements and habitations have so far been located in the region of Thyreatis, representing every period from the prehistoric to late antiquity. The most important settlements, whose names are known from the literature, were Thyrea, Anthene, Eua, Neris and Astron (Fig. 3). Although the epigraphic evidence is wanting and opinions among scholars have hitherto been widely divergent, we can identify four of the above settlements with known sites in the area on the basis of the archaeological evidence and the ancient references.

Thyrea (Figs. 36-41; Pls. 19-26γ)

This can be identified with the important remains at Elliniko Astrous. The site is in a conspicuous place on the smooth crest of a foothill of Parnon at an altitude of 635 m and a distance of some 8 km from Astros. The locality occupied by the ancient town is known as Teichio, meaning the place within the fortification wall; the term Elliniko refers to the district around Teichio, which contains the cemeteries of the settlement, etc.

The archaeological finds reveal the long duration of the town's existence, which began at least in Mycenaean times and continued without a break until the 3rd c. AD. In addition to the carefully built wall, which belongs to the 5th or 4th c. BC, the foundations are of buildings, well-shaped water cisterns, graves outside of Teichio and the remains of a temple in the locality of Anemomylos are visible. The finds from the last quarter of the 4th c. and from the 3rd c. BC, particularly the pottery, show the close connection of the town with Argos, thus confirming the literary evidence that in 338 BC the region passed under the control of that city.

The large area occupied by the ruins, the carefully built fortifications and the geographical position of the town, together with the archaeological finds, enable us to identify this site as Thyrea (Thucydides' "upper city"), the most important town in Thyreatis. From its position Thyrea was able to control the hinterland and exploit the plain of Thyreatis, which it dominated. The main road linking Thyrea with Sparta and Tegea, which was usable by wheeled vehicles, also passed through here.

In Roman times the gradual abandonment of Thyrea began. The inhabitants must have moved down to the plain and settled in different places (Sykia, Kastraki, etc.). The old town was not completely deserted, however, and part of the population remained there until the 3rd c. AD.

Anthene (Figs. 4-14; Pls. 3-9)

On Cherronisi, a small rocky hill beside the sea, 4 km from Ay. Andreas, are the remains

of a prehistoric settlement that existed from the Early Helladic to the Geometric period. We can with great probability locate the prehistoric site of Anthene here. The toponym indicates the existence of a pre-Hellenic tribe, whose presence on Cherronisi may be assumed on the basis of the archaeological finds. The antiquity of the site is also indicated by tradition, according to which Anthene was one of the oldest villages in Cynuria inherited by Elatus from his father, the mythical Arcadas. When the settlement was abandoned, the toponym survived in the area and has been preserved in the village that grew up in historical times 1.5 km to the south at Nisi, Ay. Andreas.

The remains of the historical town are on the hill of Nisi on the coast at Ay. Andreas, at the southern end of the Thyreatic plain. The town had strong fortification walls. There was a second wall on the north side, and on the summit, where the chapel of Ay. Andreas stands, was the acropolis. In the Early Byzantine period the north wall was extended further to the north. The fortifications of the town must have been built in the 2nd half of the 5th c. and the 4th c. BC.

Within the walls the remains can be seen of building foundations, retaining walls, water cisterns and the wheel ruts of a wagon road. The surviving architectural remains together with the archaeological finds to date suggest that there was an important town on Nisi at least from the 5th c. BC, and that it continued in existence until the Early Byzantine period. There must also have been a harbour in about the same position as the present one. Anthene together with Thyrea formed the most important urban group in Thyreatis, with a long existence. The carefully constructed fortifications safeguarded it from enemy attacks and pirates.

Eua (F i g. 45; P l s. 29-35)

In the area of Moni Loukous, 4 km NW of Astros, are numerous remains of an ancient village that may be identified as Eua. There are springs with abundant water a short distance to the SW. There was a temple of Asclepius Polemocrates at Eua and at different times votive sculptures from it have been found. Eua flourished in the Roman period and in the 2nd c. AD was the most important settlement in Thyreatis. Its prosperity must have been largely due to Herodus Atticus, who built one of his most luxurious villas there and adorned the village with aqueducts, baths, parks, etc. Herodus Atticus' activities at Eua are confirmed by the rich archaeological finds. The life of the village continued at least into the 7th c. AD.

Astron (F i g s. 15-35; P l s. 10-18)

Astron was a small town with a harbour in Roman times on the peninsula of the modern Paralio Astros at Nisi. Its development was connected with the prosperity of Eua in this same period and with the trade in local produce, particularly oil and wine, from its harbour. The name of the town survived in the Middle Ages and is preserved today in the close toponym, Astra.

At Nisi at Paralio Astros there are remains of habitation in the Early Helladic period. Very probably this is where the Pyramia and Apobathmoi associated with the Danaans were located, if in fact there is any historical truth in the mythical tradition. The settlement here was also occupied in the Middle Helladic period, flourished in the Mycenaean period and continued into geometric times. Its existence was interrupted at the end of the Geometric period, perhaps as a result of an incursion by the Argives. In the same period something similar had befallen the pre-Dorian towns at Asine and Nafplion on the opposite shore of the Gulf of Argos.

Along the west side of the peninsula the remains can be seen for a distance of 500 m of a 5th c. BC wall. This must have been the "sea wall" of the Aiginetans mentioned by Thucydides, which was never completed.

Neris

The site of Neris cannot be identified with certainty. It was probably in the locality of Kourmeki at Kato Doliana, where there are remains of a settlement of the Late Hellenistic and Roman period. The settlement at Kourmeki continued into the 7th c. AD and perhaps later. There is, however, another site in the area of Alonaki Grias, near modern Astros, that could claim to be the ancient Neris.

Unidentified settlements

On the southern flank of Zavitsa, in the locality of Tsiorovos at Kato Doliana, are the ruins of a fortified classical settlement that continued in existence during the Hellenistic, Roman and Early Christian periods. The fortifications may have been built during the Peloponnesian War. The settlement occupied an important strategic position for Thyreatis, for it was near the Zavitsa pass on the boundary between Argos and Sparta and controlled one of the two roads leading from Argos to Thyreatis. In Roman times the settlement was apparently gradually abandoned and its inhabitants moved lower down towards the plain.

There are remains on the hill of Kastraki, close to Kato Meligou, of a small Hellenistic establishment which continued into the Roman and Early Christian periods (P l. 36β). There are also traces there of human habitation dating back to the Bronze Age.

There was a stock-raising station at Kato Vervena on the smooth south slope of Zavitsa (P l. 37γ). The remains that have been found (stone tools, pottery) belong to the Early Helladic, Middle Helladic, Mycenaean and Classical periods. The situation of Kato Vervena with its warm climate (lush grazing grounds and abundant water during the winter period) would have made it a seasonal station for pasturing animals.

At a number of places in the regions of Astros and Kato Meligou (Ay. Stephanos, Alonaki Grias, Bostanochorapha, Ay. Anastasia, Sykia, Ay. Yeoryios) there are remains of establishments chiefly of the Roman and Early Christian periods (F i g. 3). These establishments must have grown up after the decline and abandonment of the most important town in the region, Thyrea, when the sociopolitical circumstances had changed.

In the interior of Thyreatis, in the area of Xerokampi, there are remains of settlements and stations of every period (F i g. 55; P l s. 39γ, 41α). There are springs in different places, the most important being those of Lepis and Tarmiris. The region is an ideal grazing land from spring to autumn.

On a smooth hill (alt. 868 m) in the locality of Marmaralona at the eastern edge of Xerokampi, there was an important Late Neolithic seasonal settlement which continued to exist right into the Classical period. From the surface finds to date the settlement appears to have flourished chiefly in the Early Helladic and Mycenaean periods.

In the locality of Lepis near the spring of that name, and particularly at Armakades, are the remains of a Classical settlement (P l. 41β). The surface pottery collected comes from a provincial workshop, perhaps in the vicinity. The settlement was abandoned after the middle of the 4th c. BC.

At Tarmiri, Gariza, Atzineika, Kato Lepis and Ayios Nikolaos remains of small establishments of the Classical, Roman and Early Christian periods have been found.

According to the finds to date, Xerokampi seems to have been inhabited from the Neolithic period until the Middle Ages and again from the time of the Turkish domination until the present. The nature and formation of the terrain and the type of vegetation suggest that all these settlements and stations were solely connected with stockraising. At the beginning of winter the inhabitants abandoned the area and descended to the winter pastures.

At the locality of Koutri, Ano Meligou, there was a settlement in the Chalcolithic and later

in the Archaic and Classical periods (P l. 43α). The inhabitants must have been stock-farmers and lived in stone-built huts. The Meligou head, well-known to scholars, was found at this site in the last century.

The southern part of Cynuria constituted the second geographical unit, in which the central town was Prasiai or Brasiai. Ancient literary sources mention, in addition to Prasiai, the towns of Polichne, Tyros and Glyppia. The inhabitants of part of the hinterland belonged to a peripheral settlement of Prasiai known by the general name of Oreiatai. Altogether 13 settlements and stations have so far been located in the region of Prasiai. This is a smaller number of sites than in Thyreatis, but it is only an indication and chiefly due to the lack of extensive surveying in the Prasiai area.

Prasaii (F i g s. 174-77; P l s. 47-54)

On the coast at Leonidion, and more particularly in the localities of Plaka and Evria, are the remains of a considerable fortified habitation that has been identified as the most important town in southern Cynuria, Prasiai. The town had a long life, starting in the Bronze Age and continuing into the Early Christian period; in Byzantine times it moved higher up to the top of the hill of Ay. Athanasios.

Because of its geographical position and the fertile plain it exploited Prasiai was prosperous in nearly every period. Sea communications offered great opportunities for commercial trade between Prasiai and the towns on the Argolic and Saronic gulfs as well as with more distant regions. Its participation in the Amphictyony of Kalaureia is an indication of the prosperity and importance of the town. Prasiai was fortified in the 5th c. BC, and in 430 and 414 suffered destruction by the Athenians and Argives.

Polichne (F i g. 80; P l s. 59-60)

4 km south of Prasiai on the hill of Vigla, rising above the sea, was a fortified settlement that has been identified as Polichne. It existed in the Classical and Hellenistic periods.

Tyros (F i g s. 81-82; P l s. 61-63α)

On the hill of Kastro, above the Tyros-Sapounakeika coast, are the remains of a fortified habitation of the Hellenistic and Roman periods that can be identified as the small town of Tyros. The name of the ancient village has survived in the modern village of Tyros. The existence of the sanctuary of Tyritas on Prophitis Ilias, not far from Kastro, supports the identification of the remains on Kastro as those of the ancient town.

Glyppia (F i g. 89)

Between the villages of Ay. Basileios and Platanaki, in the locality of Kastro, are the remains of a town of the Hellenistic and Roman periods that has been identified as Glyppia. The geographical position of Glyppia had great strategic importance for Argos, for it was close to the Laconian border and controlled the natural pass over Parnon from Cynuria to Sparta. From 338 BC until the Roman conquest of Greece Glyppia was a garrison outpost of Argos on the Spartan border. The Argives must have fortified the hill at the beginning of the 3rd c. BC. In Byzantine times there was a settlement on the hill.

Unidentified settlements

In the interior of Prasiai remains have been found of settlements of the Prehistoric and Historical periods. Their names are unknown, but they were certainly inhabited by stock-farmers

who abandoned them during the winter months. There was one at Sovala Prastou (F i g. 79; P l s. 57-58) belonging to the Bronze Age. A mound some 20 m in diameter and 1-2 m high was the cemetery of the settlement. The dwellings were scattered over the sides of the mound and it is interesting that some of them occupied the same sites as the huts and sheepfolds of the modern herdsmen of the region.

At Paliochori, in the locality of Kotroni, there must also have been a Bronze Age settlement. In the locality of Little Tourla, as well as at other places, Mycenaean tombs with important vases have been found (F i g s. 83-88; P l s. 63β-67).

At the locality of Kornitsa at Vaskina there are remains of a small Bronze Age establishment. Above Kornitsa, in the locality of Kotroni, Mycenaean tombs containing notable vases have been found in the past (P l. 55).

At Pigadi Kosma, on the hill of Viglitsa, there was an Early Helladic settlement (P l. 69α-β).

CAVES

The terrain and rock types of Cynuria were conducive to the formation of caves. Some were used as refuges or habitations in antiquity; two large ones were in use over a long period of time and three other smaller ones for shorter periods. A large number of small caves were used in antiquity by herdsmen as habitations and for penning their flocks, particularly in the winter pastures on the coastal belt of Cynuria.

Cave of Sintza, Leonidion (F i g s. 90-97; P l s. 70-72)

This is near the monastery of Ay. Nikolaos Sintzas and was used at times as a refuge and habitation from the Neolithic to the Byzantine periods. There is a massive retaining wall of large stones at the mouth of the cave, which creates a flat terrace leading to the entrance.

The cave is 90 m long and the width varies from 6 to 19 m; at the point where the central chamber joins a large hall the width reaches 30 m. The total area is 740 m². The whole central chamber is generally accessible and slopes gently down some 3 m from the entrance; over a large part of it there are fine stalactites and stalagmites. Pottery coated with a stalagmitic deposit is scattered along most of the length of the cave.

The difficult approach and the existence of other caves in the neighbourhood made it an ideal refuge for the inhabitants of Prasiai. Pausanias writes that at Prasiai he was shown the cave where according to tradition Ino nurtured Dionysus. The archaeological finds have not so far produced any positive evidence for the identification of the cave of Sintza as the cult cave mentioned by Pausanias, which perhaps should be sought for at some other point in the Sintza ravine.

Cave of Asoula (F i g s. 98-99; P l s. 73-74)

The cave of Asoula is near the village of Charadros. At its mouth there is a retaining wall, as at the cave of Sintza, which holds back the earth and forms a level terrace 10.50 m long and 1-2 m wide in front of the entrance. The cave is at least 52 m long and the width is 2.10-3 m wide. 5.40 m from the entrance is a square water cistern with sides 2.36 m long belonging to the Roman or Early Christian period. From the pottery that has so far been found, the cave was apparently used at intervals as a refuge or habitation from the Neolithic to the Early Christian period.

Cave of Prosilia

Near the village of Prosilia, Kato Doliana, is a small cave called the Trypa tou Karzi. From

the few examples of pottery found there it seems to have been used in the Late Roman period by the inhabitants of the small settlement that existed at the locality of Leveti.

Cave of Karakovouni

There are two shallow caves at the locality of Skylochori of Karakovouni. The little pottery found in them indicates that it was used in antiquity chiefly as a habitation by herdsmen with their flocks.

CULTS AND SANCTUARIES

In Cynuria we know that there existed cults of Maleatas, Tyritas, Asclepius Polemocrates, the Cynegetes, Dionysus, Athena, Achilles, Ino, the Dioscuri, Poseidon and Hermes. These deities had sanctuaries, some of which have been located. The cults of Maleatas and Tyritas (sanctuaries at Kosmas and Tyros) were connected with the pre-Dorian strata of the population. When the official cult of the Twelve Gods prevailed, Maleatas and Tyritas were identified with Apollo and retained their original names as epithets. A sanctuary dedicated to the pre-Dorian god Parparo, who was also identified in historical times with Apollo, was found at Xerokampi.

The cult of Asclepius (sanctuary at Eua and Prasiai) was widespread in Cynuria, particularly at Eua, where there was the important Asclepieion of Polemocrates. The Cynegetes (cult at Eua) were visionary beings connected with Asclepius and Maleatas.

Dionysus was worshipped at Prasiai, where according to a local tradition he was cast up by the waves with his mother Semele. Dionysus was nurtured in a cave at Prasiai by Ino. The plain with the vines at Prasiai was known as the "garden of Dionysus".

The cults of Achilles (sanctuary and annual festival at Prasiai) and Ino (cave sanctuary at Prasiai) were also ancient. The Dioscuri were worshipped at Prasiai, and Athena must also have been worshipped there and perhaps even at Eua, where a seated, probably cult statue of the goddess has been found (P l. 31β).

Poseidon was worshipped at Genethlion, while at Dine, a fresh-water spring in the sea, the Argives sacrificed horses wearing bridles (P l. 100). At the locality of Phonemeni there were three stone piles, roadside shrines of Hermes (P l. 99β).

In the district of Elliniko Astrous at the locality of Anemomylos, some 400 m from Teichio, are preserved the crepis and orthostat of a temple of the 2nd half of the 4th c. BC belonging to a deity whose identity is at present unknown (P l s. 94-95). From this temple comes a tile with a stamp, perhaps Late Hellenistic in date, bearing the words *EYATAN ΔΑΜΟΣΙΟΙ*, meaning public tiles from Eua (F i g. 111). This inscription has caused some confusion among scholars, because they identified the settlement at Teichio as Eua, on the basis of misleading information given by the first person to study the inscription, who mentioned Teichio as the place where it was found.

WATCHTOWERS AND ISOLATED FORTIFICATION WORKS

Watchtowers have been found at six places in Cynuria to date. They were fortified towers whose purpose was to control the passes and signal messages by beacon fires. Some of them are on the Cynurian border, others in the interior. The garrisons used these towers as living quarters or as refuges in times of need, and were thus able to control the surrounding countryside and even to exact dues from whoever came over the passes they controlled.

The towers so far located are square or round and date to the 5th and 4th c. or the beginning

of the 3rd c. BC. Some must have been built by the Spartans (Xeropigado 1, Xylopyrgos, Anemomylos), and others by the Argives (Xeropigado 2, Elliniko Charadrou, Tserpho). The guardpost at Spathokommeno was also probably built by the Argives (P l s. 101-104).

Near Elaiochori is a wall of unworked stones, 1.80 m wide, running some 500 m to the slopes of the height of Roina at Parthenion. This wall seems in antiquity to have acted as a convenient but stable demarcation wall marking the boundary between the states of Argos and Tegea (P l. 105α-β).

Remains of a similar wall, 50 m long, also exist in the locality of Panitsa at Ay. Andreas. This wall might have been a boundary wall between Thyreatis and Prasiai in those times, when Thyreatis and Prasiai belonged to different states.

ROAD NETWORK

Ancient Cynuria had easy sea communications with the coast of the Gulf of Argolid, the Cyclades and the other islands of the Aegean. Its shores were accessible to the Minoans and Phoenicians. In the interior as well, in spite of the many mountains with deep narrow gorges, there was a well developed road network that was in many cases suitable for carts.

Cynuria was linked to Argos by two roads, one of which, along the coast, coincided for the most part with the present motorway. It was also connected with Tegea by two roads coincided, at least where they came out, with the two modern motorways. There were three roads to Sparta (F i g. 114).

In addition to the muletracks there were also wagon roads, the most important of which came from Tsiorovo and followed the route: Kourmeki - Loukou (Eua) - Elliniko Astrous (Thyrea) - Xerokampi - Moni Malevis - Phonemeni (Ermai) - Karyes - Sparta. From Tsiorovo the road continued on to Argos as a muletrack, according to present evidence. A road forking off at Phonemeni followed the Zygo and ended at Tegea. The cart roads can be traced chiefly from the wheel ruts, which were called *ἄρματροχιαί* or *ἄμαξοτροχιαί* (P l. 106α).

The choice of routes for the road network was influenced as much by the existence of springs of water along the way as by the suitability of the terrain. We found that there were plenty of springs along the ancient roads, and that where they were lacking, the need of water was met by wells or even rainwater cisterns.

GENERAL CONCLUSIONS

In conclusion, we found that the principal settlements in Cynuria, with the exception of Thyrea, grew up along the coast (Astron, Anthene, Tyros, Prasiai, Polichne) and were fortified in historical times, and that some of them had harbours. There were three fortified places in the interior: Thyrea, Tsiorovos on Zavitsa and Glyppia. The fortification of Glyppia and the station at Tsiorovo must have been due to the important strategic positions they occupied. The settlement at Tsiorovo was fortified by the Spartans in the 5th c. BC, because it was the most advanced outpost on the Argolid side, and Glyppia was fortified later by the Argives for the same reason.

At least some of the mountain settlements and stations were abandoned in the winter, when their nomadic inhabitants went down to the winter pastures on the coastal belt of Cynuria and even Laconia. We do not know for certain whether there were similar stations on the winter pastures, but most probably the greater part of the nomadic population scattered to different places. Some would have remained close to the permanent coastal settlements, while others separately or in groups moved to the pastures on the lower slopes of the mountains, and to caves, etc.

The economy was based on the different primary sectors of production: stock-rearing, agriculture and fishing. In the secondary sector there was also craft production (bronze-smiths, potters, etc.), and in the tertiary there were commercial trade and piracy. Such manufacturing as there was satisfied the needs of the local population. From the archaeological finds we know that there were pottery workshops at Eua, Thyrea and Marmaralona at Ay. Petros, and a workshop for making bronze and iron artifacts in the sanctuary of Tyritas. The olive presses and flour mills processed the natural products into food. There is archaeological evidence for commercial trade with Crete and the Cyclades in prehistoric times, and in subsequent periods with Corinth, Sparta, Argos, Athens and Cnidus in Asia Minor.

Until the 7th c. Cynuria was apparently autonomous, but from the Archaic to the Roman period it followed either Argos or Sparta culturally and politically, depending on which of these two cities it was subject to at the time. Nevertheless it retained certain individual peculiarities in its way of life, cults and customs, due to the nature of its terrain. This factor also played a decisive role in the preservation of the identity of the region in later times, as can be seen in the survival of a corrupt form of the Dorian dialect in Tsakonia, the central part of Cynuria, up to the present day.

Translation: William Phelps

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΟΠΩΝ

- Αγία Αναστασιά 54, 88, 105 κ.ε.
 Αγία Σοφία 213 κ.ε.
 Αγία Τριάδα 88, 104, 106, 126
 Άγιοι Ανάργυροι 213 κ.ε.
 Άγιοι Θεόδωροι 212 κ.ε.
 Αγιαννίτικα Καλύβια υποσημ. 220
 Αγιο-Λιάς Ξεροπήγαδου 18
 Αγιο-Νικόλας στο Ξεροκάμπι 120
 Αγιοπετρίτικο ρέμα 20
 Άγιος Αθανάσιος Λεωνιδίου 129 κ.ε.
 Άγιος Ανδρέας 18, 22, 23, 24, 25, 40, 47, 50, 207, 208, 213, υποσημ. 694
 Παραλία 21, 50, 54, 136, 212 κ.ε., υποσημ. 1
 Άγιος Ασώματος 126
 Άγιος Βασίλειος 153, 213
 Άγιος Γεώργιος Κάτω Μελιγούς 106 κ.ε.
 Άγιος Ιωάννης 99, 110 κ.ε., 206, 213, υποσημ. 153
 Άγιος Παντελεήμων Βέρβενας· βλ. Παντελεήμονας
 Άγιος Παντελεήμων Ξεροπήγαδου 18
 Άγιος Παντελεήμων (Φούσκα) 22, 213 κ.ε.
 Άγιος Πέτρος 18, 20, 22 κ.ε., 79, 110, 127, 193
 Άγιος Σάββας Άστρους 80
 Άγιος Στέφανος Άστρους 107 κ.ε.
 Άγιος Χριστόφορος Άστρους 80
 Άγιος Χριστόφορος Τυρού 213
 Αγλαντινίτσα 139
 Αγριάνοι Λακωνίας 213 κ.ε.
 Αετοράχη 159
 Αετοχώρι 122
 Αητού ρέμα 139
 Αθήναι 37, 137, 219
 Αιγαίο Πέλαγος 21, 31
 Αίγινα 137
 Αίγιο 24
 Ακρωτήρια: Άστρος 20
 Λυγαριάς 20
 Μακρονήσι 20
 Μαλέας 24, 32, 33, 34, 38, υποσημ. 147
 Μπουρνιάς 20
 Πουρνό 18, 20, 201
 Σαμπατικής 20
 Σερεμπέκλι 20
 Τρίκερι 20
 Φωκιανού 20
 Αλεξάνδρεια Αιγύπτου υποσημ. 23
 Αλιείς υποσημ. 82, 212, 412, 444
 Αλίφηρα 32
 Αμοργός υποσημ. 183
 Αμύκλαι 34, υποσημ. 572
 Ανάβολος Άστρους· βλ. Μάτι Λιλείκο
 Ανάβολος Καρυάς 140
 Ανάβολος Κιβερίου 198, υποσημ. 635
 Ανάβολος Ξεροπήγαδου· βλ. Μάτι Λιλείκο
 Αναγανιές Αγ. Πέτρου 24
 Ανάληψη 212
 Ανεμόμυλος Δολιανών 18, 205, 212 κ.ε.
 Ανεμόμυλος Ελληνικού 79, 185 κ.ε., υποσημ. 247
 Ανεμόμυλος Ξεροπήγαδου 201 κ.ε.
 Ανεμόμυλος Παραλίου Άστρους 57
 Ανθήνη 18, 31, 46, 47 κ.ε., 79, 90, 106, 213 κ.ε., 218, υποσημ. 268
 Ανιγραία 211, υποσημ. 21, 56, 217
 Άνω Κορομηλιά Λεωνιδίου 20
 Απόβαθμοι 31, 77, υποσημ. 666, 667, 668
 Αραιθυρέα 32
 Αργολίδα 27, 31 κ.ε., 79, 89, 94, 96, υποσημ. 46
 Αργολικός κόλπος 18, 20, 22, 24, 32, 78, 89, 132, 179, υποσημ. 153
 Άργος 20, 24, 31 κ.ε., 37, 48, 77, 87, 89, 91, 93, 94, 96, 106, 111, 137, 155, 203, 207, 209, 219, υποσημ. 132, 297
 Αργοσαρωνικός 137, 209, υποσημ. 65
 Αρκαδία 18, 29, 32, 33
 Αρμακάδες 118
 Αρμακάς 18, 207, 212 κ.ε.
 Αρτσίνα· βλ. Προσήλια
 Ασίνη 78, 80, υποσημ. 113
 Ασπίδα Άργους 80
 Ασπρόχωμα 110
 Άστρα 78
 Άστρον 18, 56 κ.ε., 78, 109, 218
 Άστρος Μεσόγειο· βλ. Μεσόγειο Άστρος
 Άστρος 18, 20, 21, 23 κ.ε., 54, 56, 79, 96, 107 κ.ε., υποσημ. 690
 Άστρος Παράλιο· βλ. Παράλιο Άστρος
 Αττική 26, 89
 Ατζινέικα 111, 118 κ.ε.
 Ατσιγγανος υποσημ. 213
 Αχίλλειος λιμήν υποσημ. 620
 Αχυρώνα 129
 Βαγιόρεμα 207
 Βάρη υποσημ. 134
 Βασαράς Λακωνίας 213
 Βασιλοπούλας κοτρώνι 195
 Βασκίνα 129, 138 κ.ε., 213, υποσημ. 240
 Βάσσεσ υποσημ. 547, 562, 565
 Βατερή 214
 Βέρβена 18, 23, 200
 Βέρβена Κάτω 26, 30, 109 κ.ε., υποσημ. 694
 Βεργίνα υποσημ. 617
 Βέρια 213 κ.ε.
 Βίγλα Δραγουνιού 18
 Βίγλα Ζαχαριά 212
 Βίγλα Πουλίθρων 141 κ.ε.

Βιγλίτσα Κοσμά 158
Βλαχιώτη υποσημ. 374
Βλησιδιά 24
Βορεινή πλευρά υποσημ. 42
Βουκολόπυργος υποσημ. 29
Βούρβουρα 18, 212
Βούρλο Ελληνικού υποσημ. 257
Βρασιαί· βλ. Πρασιαί
Βρασιάτης ποταμός 20, 21, 25, υποσημ. 1, 144

Γαϊτανόραχη 18, 21
Γαράτης ποταμός 212
Γαρίζα 111, 120, 216
Γελαδοκοπριά υποσημ. 37
Γεγέθλιον Ποσειδώνος 197 κ.ε., 211
Γενέσιον Ποσειδώνος 197 κ.ε., 211
Γεράκι 154, 213 κ.ε., υποσημ. 68
Γερόνθραι 34
Γιαννή βρύση 95
Γίδα χάνια 212
Γλυμπείς· βλ. Γλυππία
Γλυμποχώρια 212 κ.ε., υποσημ. 489
Γλυππία 20, 38, 153 κ.ε., 212 κ.ε., 219
Γόνασος 31
Γόρτυς 32
Γουβιά 99
Γούπατα 214, υποσημ. 678
Γριάς αλωνάκι 108
Γρουσπάκια 18

Δαφνών ποταμός 20, 21, 25
Δειράς υποσημ. 178, 195
Δελφοί υποσημ. 89, 93
Δέρσιο υποσημ. 26
Διάσελα 213
Δίνη 197 κ.ε., υποσημ. 27· βλ. και Μάτι Λιλέικο
Δολιανιά Άνω 18, υποσημ. 15, 692
Δολιανιά Κάτω 20, 90 κ.ε., υποσημ. 321
Δολιανίτικο ποτάμι 212
Δραγούνι 212 κ.ε.
Δράκου μνήμα 155

Ελαιούς 212, υποσημ. 209, 665· βλ. και Σπηλιω-
τάκη
Ελαιοχώρι (Μάσκληνα) 18, 207 κ.ε.
Έλατος 213 κ.ε.
Ελαφίτσα 93
Ελληνικά Κάτω Δολιανών υποσημ. 280
Ελληνικά λιθάρια 213
Ελληνικό Άστρους 17, 18, 54, 78 κ.ε., 104, 107,
212 κ.ε., υποσημ. 299, 410, 417
Ελληνικό Λεωνιδίου 129
Ελληνικό Χάραδρου 205 κ.ε., 213
Έλος 213
Επίδαυρος 32, 137, 182, υποσημ. 15, 82, 451
Επίδαυρος Λιμηρά υποσημ. 61
Ερασίνος ποταμός 199
Ερμαί 193 κ.ε., 200

Ερμιόνη 135, 137, υποσημ. 82, 212
Εύα 18, 78, 88, 90, 94, 96 κ.ε., 108, 127, 128, 191
κ.ε., 203 220, υποσημ. 145
Εύα Αρκαδίας 103
Εύα Μεσσηνίας 103
Εύας λόφος 103
Ευναία 104
Ευριάς 129 κ.ε.
Εφτακαρβελού 212 κ.ε.

Ζάβιτσα 20, 35, 54, 90, 94, 109, 110, 203, 209 κ.ε.,
υποσημ. 46
Ζάραξ 38, υποσημ. 61
Ζαραφώνα (Καλλιθέα) 213
Ζαρμπάνιτσα 206
Ζαχαριά λίμνη 26
Ζυγός 193, υποσημ. 681

Θαλάμες Λακωνικής 197
Θεισόα Λυκαίου 32
Θολοϊτικό Ελληνικού 81
Θόρναξ 570
Θυρέα 18, 32, 36, 54, 55, 78 κ.ε., 93, 94, 99, 105,
106, 191, 219, υποσημ. 46, 61, 120, 121, 259,
334, 336
Θυρέαι υποσημ. 1, 61
Θυρεάτης κόλπος 20, 32, 40
Θυρεάτις 18, 24, 25, 31 κ.ε., 40 κ.ε., 94, 96, 105,
120, 199, 217 κ.ε., υποσημ. 1, 35

Ιθώμη 103
Ίναχος ποταμός 78
Ισιώματα 212

Καβείριο Βοιωτίας υποσημ. 579
Καίσαρη υποσημ. 686
Κακοσκάλι 214 κ.ε.
Καλαυρία υποσημ. 71
Καλόγριας ρέμα 98, 99
Καμαράκια 214
Καμίνι 110
Κάμπος Καρυάς 139 κ.ε.
Κάνι υποσημ. 9
Καρακατσάνη 213
Καρακοβούνι 172
Καρακοβούνι Ορεινό 20
Καριούλα υποσημ. 675
Καρυές Λακωνίας 213 κ.ε.
Καστάνιτσα 22, 25, 26, 27, 213 κ.ε.
Καστράκι Μελιγούς 88, 89, 104 κ.ε., υποσημ.
228
Καστρί 18, 20, 21, 213 κ.ε.
Κάστρο Γλυππίας 153 κ.ε.
Κάστρο Τυρού 136, 142 κ.ε.
Καταραμένη 214
Κατσίγκρι Αργολίδος 80
Κάτω Καρυά Κοσμά υποσημ. 575
Κάτω Λεπίδα 118

- Κάτω Πουρναρός 213
 Καψαλέικα Ελληνικού 81, υποσημ. 257
 Κεφαλάρι Αργολίδος υποσημ. 227
 Κεφαλονέρι 213 κ.ε.
 Κιβέρι 198, 211
 Κνίδος 72
 Κοίλασος 31
 Κοκκινιά 214
 Κοκορέτσα 'Ανω Μελιγούς' βλ. Κουτρί
 Κοκορετσιάς 212
 Κολαριές 109
 Κολόνες 'Ανω Δολιανών υποσημ. 692
 Κολόνες Λουκούς 98, 100 κ.ε., υποσημ. 321
 Κόρινθος 102, 219 υποσημ. 131
 Κόρνιτσα 138 κ.ε.
 Κορομνηλιά 18
 Κορομνηλιάς ρέμα 127
 Κοσμάς 18, 22 κ.ε., 32, 35, 153, 154, 178 κ.ε., 213 κ.ε.
 Κότρωνας Παραλίου 'Αστρους 57 κ.ε., 68, 70 κ.ε.
 Κοτρώνι Βασκίνας 138 κ.ε., υποσημ. 240
 Κοτρώνι Κούμπα 18, 212
 Κοτρώνι Παλαιοχωρίου 152 κ.ε.
 Κούβλη 212 κ.ε.
 Κούκουρας Κοσμά 29
 Κουμπία 20
 Κουνουπιά 18, 26, υποσημ. 453
 Κουρμέκι 18, 94 κ.ε., 108, 212 κ.ε.
 Κούρος 214
 Κουτρί 'Ανω Μελιγούς 121 κ.ε., 213
 Κούτρουφας 140
 Κουτσοπέτρου 214
 Κουτσοβέρια 18
 Κουφογή υποσημ. 296
 Κρεμαστή 153
 Κρήτη 153, 209, 219, υποσημ. 183, 436
 Κρυάβρυση Αγ. Πέτρου 214 κ.ε.
 Κρυονέρι Τυρού 213
 Κύθηρα 24, 33 κ.ε.
 Κυκλάδες 70, 209, 219, υποσημ. 110
 Κυνόςουρα 32
 Κυράς Βρύση 121
 Κύφαντα 137
 Κωνσταντινούπολη 28, υποσημ. 23

 Λαγοβούνι 47
 Λακκάκια 118
 Λάκκες 124
 Λακκώματα Αγ. Πέτρου 214
 Λακωνία 29, 32, 102, 120, 155, 179
 Λεβέτι 126 κ.ε., 171
 Λεκάνι 212
 Λεπίδα 35, 111, 118, 215
 Λέρνα 209, υποσημ. 153, 170, 216
 Λεύκες Λακωνικής 137
 Λεωνίδιο 20 κ.ε., 32, 129 κ.ε., 181, 196, 213, υποσημ. 690
 Λιαβούρκος 121, 216

 Λιλέικα Ξεροπήγαδου 18, 26, 198 κ.ε., 201 κ.ε., 211
 Λίμνες Πραγματευτής 157, 213
 Λίμνη Μουστου' βλ. Μουστός
 Λογγάρι υποσημ. 500
 Λουκού 18, 25, 29, 30, 32, 88, 96 κ.ε., 212 κ.ε., υποσημ. 192' βλ. και Εύα ποτάμι Λουκούς 21
 Λούτσα Κάτω Δολιανών 18, υποσημ. 381
 Λύκαιο 32
 Λυκόα Αρκαδίας 32
 Λυκόραχα 18
 Λυκοτρύπι 109
 Λύμπια 154 κ.ε.
 Λυμπιάδα 153 κ.ε.
 Λυμποχώρια 154 κ.ε.

 Μαδάρα 18, υποσημ. 61
 Μαδαρή 18, 21
 Μαζαράκι 18
 Μάκρος 130, 132
 Μακρυπλάγι 214
 Μαλέα Αρκαδίας υποσημ. 574
 Μαλεαίος δρυμός υποσημ. 389
 Μαλέας' βλ. ακρωτήρια
 Μαλεβός' βλ. Πάρνων
 Μάνα Λουκούς 98, 99, 212, υποσημ. 24
 Μάνα Μελιγούς 107
 Μαντικέικα 122
 Μαντίνηια 32, 47
 Μαραθών 102
 Μαρί 18, 38, 153, 200, 213
 Μαριόρεμα 214
 Μαριός 200
 Μάρμαρα 213 κ.ε.
 Μαρμαράλωνα 111 κ.ε., 183
 Μαρμαράλων Αγ. Πέτρου 17, 127 κ.ε.
 Μαρουντέικα πηγάδια 215
 Μάσκλενα' βλ. Ελαιοχώρι
 Μάτι γεράνιο υποσημ. 640
 Μάτι Λιλέικο 26, 197 κ.ε., υποσημ. 27, 217
 Μαυραγάνη 18
 Μαυρίκι 200
 Μέγαρο 87
 Μέγα ρέμα υποσημ. 490
 Μέθανα υποσημ. 147
 Μέλανα 213
 Μελιγαριάς 21, 214
 Μελιγού 'Ανω 28, 54, 121 κ.ε., 206, 213 κ.ε.
 Μελιγού Κάτω 88, 89, 106 κ.ε., υποσημ. 228
 Μεσόγειο 'Αστρος υποσημ. 220' βλ. και 'Αστρος
 Μεσσήνη 48
 Μισώναςος 31
 Μνήματα 91
 Μονεμβασιά 21, υποσημ. 22
 Μονή Αγίας Τριάδος 126' βλ. και Αγία Τριάδα
 Μονή 'Ελωνας 213
 Μονή Καρυάς 139

- Μονή Λουκού 29, 193· βλ. και Λουκού
Μονή Μαλεβής 213, 214
Μονή Ορθοκωστές 22, υποσημ. 275, 334
Μονή Παλιοπαναγιάς 107
Μονή Παλιοπαναγιάς Γλυπτίας 154
Μονή Σίντζας 159, 196
Μονοδέντρι 18
Μουστός 24, 26, 30, 40, υποσημ. 46
Μπαλασινίτσα 20
Μπαρμπίτσα 213
Μπατσιώτη 129, 214
Μποστανοχώραφα 108
Μυκήναι 33, υποσημ. 153, 250
Μυστράς 28
- Ναυπλία 78, 80, 137, υποσημ. 8, 153
Ναύπλιο 24
Νεμέα 24
Νεστάνη (Τσιπιανά) υποσημ. 635
Νηρίς 18, 79, 88, 96 κ.ε., 108
Νησί Αγ. Ανδρέα 18, 21, 47 κ.ε., 88, 106
Νησί Λεωνιδίου 132
Νησί Παραλίου Άστρους 18, 56 κ.ε., 89, 109
Νταρντί 142
Ντουσκιάς 213
- Ξεροκάμπι 24 κ.ε., 35 κ.ε., 110 κ.ε., 183 κ.ε., 212 κ.ε., υποσημ. 299
Ξεροπήγαδο 18, 201 κ.ε., 205, 211, υποσημ. 216
Ξυλογέφυρο 106
Ξυλόπυργος 18, 203 κ.ε., 212 κ.ε.
- Οβορός υποσημ. 37
Ολυμποχώρια 154
Όλυνθος υποσημ. 402
Ορειάται 129, 138 κ.ε.
Ορειοί υποσημ. 436
Όρμοι: Άστρους 20, 21
 Ζαρίτσι 20
 Κρυονέρι 20
 Λιβαδιού 20
 Λυγαριάς 20
 Ορθολίθι 20
 Πουλίθρων 20
 Σαμπατικής 20
 Σούριζα 18
 Τυρού 20
 Φυλακής 20
 Φωκιανού 20, 213, υποσημ. 22, 61
Ορνεαί 32
Ορχομενός Αρκαδίας 32
Ορχομενός Μινύειος 137
Ουμαλιά 213
- Παινέση νταμάρι υποσημ. 15
Παινέση χάνι 214
Παλαιόκαστρο 47
Παλαμήδι Ναυπλίου 47
- Παλιαηλιάς Καστριού 18, 214
Παλιόπυργος Ξεροπήγαδου υποσημ. 651
Παλιορροπάτι 158, υποσημ. 680
Παλιόχανο Δραγουνίου 212 κ.ε.
Παλιόχανο Κ. Βέρβενας 211, υποσημ. 109, 640
Παλιόστολος 126
Παλιόχωρα 24, 25, 129, 139 κ.ε., 213, 216
Παλιόχωρα Γλυπτίας 155, υποσημ. 490
Παλιοχώρι 23, 145 κ.ε., 154, υποσημ. 37
Πάνιτσα 18, 208
Παντελεήμονας Βέρβενας 200
Πάνω Πουρναρός 214
Πάος Αρκαδίας 185
Παπαδιάς βρύση 214
Παράγκα 81
Παράλιο Άστρος 20, 21, 56 κ.ε., 80, 93, 109
Πελετά 24, 25, 214, υποσημ. 26
Πελλάνα Λακωνικής 197
Περδίκια 214
Περιστεριά υποσημ. 678
Περπερηνή Μυσίας 185
Πετροβούνι 18
Πέφνος Λακωνικής 197
Πηγάδι υποσημ. 500
Πηγάδι Κοσμά 158 κ.ε.
Πηγαδάκι 18
Πλάκα Λεωνιδίου 21, 129 κ.ε., 197, 213
Πλακούλα· βλ. Κακοσκάλι
Πλατάνα 126, 216
Πλατανάκι 153 κ.ε., 216
Πλατάνες Ελληνικού 81, 214 κ.ε.
Πλάτανος 22, 23 υποσημ. 25
Πολίχνη 20, 38, 137, 141 κ.ε., 153, 218
Πούλιθρα 20, 24, 141 κ.ε., 213· βλ. και Πολίχνη
Πούντες 211
Πουρνό· βλ. ακρωτήρια
Πραγματευτή 157
Πρασάτζα υποσημ. 429
Πρασιά υποσημ. 429
Πρασιαί 20, 31, 36, 38, 39, 55, 78, 129 κ.ε., 143, 153, 169, 178, 195 κ.ε., 217 κ.ε., υποσημ. 61, 71, 118, 212, 147
Πράσος ή Βράσος Ρόδου 136, 197
Πραστός 140, 213 κ.ε., υποσημ. 429
Πρέγασος 31
Προσήλια (Αρτσίνα) 126, 171, 205, 212
Προυσσός 213, 216
Προφ. Ηλίας Ζάβιτσας 126
Προφ. Ηλίας Κοσμά 18, 178 κ.ε.
Προφ. Ηλίας Κουνουπιάς 18
Προφ. Ηλίας Μελάνων 17, 143, 173 κ.ε.
Πυράμια 31, 77
Πύραμος ποταμός Κιλικίας υποσημ. 216
Πυργάκι Κ. Βέρβενας 110
Πυργάκι Χάραδρου 169
Πύργος Ζάβιτσας· βλ. Ξυλόπυργος
Πύργος Ξεροπήγαδου 201 κ.ε.
- Ραγκαβάς 20

- Ραχούλα Ἄστρους 108
 Ρήγα ανάσκελο 213 κ.ε.
 Ροϊνά 207
- Σαββανάς 28, 81, 213 κ.ε.
 Σαββανόραχη 214
 Σάλιαγκος υποσημ. 116, 171, 174
 Σαραντάψυχο 214, υποσημ. 582
 Σαραντόραχη 122
 Σεβετίλα 20
 Σιδοβίστρα 213
 Σικυών 135
 Σίνας 18
 Σίντζα 159 κ.ε.
 Σίτενα 21, 22, 213 κ.ε.
 Σκάλα του Λιλή 211
 Σκυλοχώρι 172
 Σμύρνη υποσημ. 23
 Σοβάλα Πραστού 140 κ.ε.
 Σοπωτό 172
 Σούδα υποσημ. 42
 Σοχά Παλιόχωρας 139, 213 κ.ε.
 Σπαθοκομμένο 206 κ.ε., 213
 Σπάρτη 20, 32, 33, 38, 80, 93 κ.ε., 111, 137, 207, 212 κ.ε.
 Σπαρτινό 91
 Σπέτσες υποσημ. 153
 Σπήλαιο Ἄσουλα 169 κ.ε.
 Σπήλαια Καρακοβουνίου 172
 Σπήλαιο Προσήλιων 171
 Σπήλαιο Σίντζας 159 κ.ε., 178
 Σπηλιωτάκη 212, υποσημ. 663
 Στάθη χούνη 214
 Στέρνα Αγ. Σοφίας 212 κ.ε., υποσημ. 663
 Στέρνα Κοσμά 158
 Στέρνα Κ. Βέρβενας 110
 Στόλος 126
 Στραβόραχη 212 κ.ε.
 Συκιά Ἄστρους 89, 107
 Συκιές Λιλείκες 199, 211
 Σωτήρα Ζάβιτσας 126
- Τάνος 20 κ.ε., 31, 94, 98, 107, 127, υποσημ. 60, 215, 299
 Ταρμίρη 111, 117 κ.ε., 216
 Τεγέα 20, 80, 111, 193, 207, 212 κ.ε., υποσημ. 15
 Τειχιό 79 κ.ε.: βλ. και Ελληνικό Ἄστρους
 Τερζέικα 118
 Τημένιο Βέρβενας: βλ. Κ. Βέρβενας
- Τολομύτης 24
 Τούρλα Παλαιοχωρίου 145 κ.ε.
 Τούρλα Πάρνωνα 18, 20, 21
 Τρεστενά: βλ. Χάραδρος
 Τροία 70
 Τριπόταμα Σίτενας 21
 Τρύπα Καρζή 171
 Τρύπα Πελετών υποσημ. 26
 Τσακωνιά 18, 27, 220, υποσημ. 47
 Τσερένι: βλ. Κ. Βέρβενας
 Τσέρφο 157, 206, 213
 Τσιμούρη χάνι 212 κ.ε.
 Τσιόροβος Δολιανών 54, 90 κ.ε., 94, 95, 203, 214 κ.ε., 219, υποσημ. 268
 Τσιτζίνα (Πολύδροσο) υποσημ. 489
 Τσουγκάνα 18
 Τσούκα 23
 Τσούχλου 52
 Τυρός 20, 23, 26 κ.ε., 142 κ.ε., 173, 213 κ.ε., υποσημ. 22, 42
 Τύρος 20, 142 κ.ε., 218, υποσημ. 93
- Υσιαί 35
 Ὑδρα 24
- Φάρις 34
 Φοινίκη 209
 Φολόη υποσημ. 221
 Φονεμένοι Αγ. Πέτρου 17, 18, 193 κ.ε., 212 κ.ε., υποσημ. 389
 Φούσκα: βλ. Ἀγ. Παντελεήμων
 Φράγχθη υποσημ. 12, 106
 Φωκιανός 213
 Χάραδρος (Τρεστενά) 126, 169 κ.ε.
 Χάραδρος ποταμός 96
 Χασαπόγιαννη λίμνη 26
 Χερρονήσι 18, 40 κ.ε., 47, 54
 Χέρρωμα 215
 Χιόνη πηγάδι 213 κ.ε.
 Χούνη Πελετών 213, υποσημ. 500
 Χουρίο 213 κ.ε.
 Χρύσαφα Λακωνίας 213 κ.ε.
 Χωνευτήρι 126
- Ψαρή 18, 21
 Ψυχρά 214
- Ωριάς κάστρο 120, υποσημ. 299, 368

ΟΝΟΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΑ

- Αγαμέμνων 33
Αδαμογιάννης υποσημ. 368
Ἄδης 32
Αθανασιάδης Ν. υποσημ. 32
Αθηνά 98, 136, 197, 220
Αθηναίοι 36, 37, 76, 89, 137, υποσημ. 272
Αιγινήτες 36, 37, 56, 57, 76, 89, 94, 217
Αίγισθος 33
Αἴλιος Βέρος 99, 103
Αλκήνωρ υποσημ. 72
αμαξοτροχιές (αρματροχιές) 48, 53, 80, 214 κ.ε.
Αμφικτυονία Καλαυρίας 137, 218
Αμυμώνη 97
Ανδρόνικος Μ. υποσημ. 402
Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος υποσημ. 34
Αντίνοος 101, 103
Απαλοδήμας Α.Α., υποσημ. 503
Απόλλων 185, 192, 220
Απόλλων Επικούριος Βασσών υποσημ. 547, 562, 565
 Μαλεάτας· βλ. Μαλεάτας
 Πυθαιεύς 181 κ.ε., 220, υποσημ. 532
 Τυρίτας 29, 143, 145, 173 κ.ε., 220
Αρβανίτης Ι. 206
Αρβανιτοπούλου Θ. 181 κ.ε.
Αργείοι 32 κ.ε., 78, 155, 178, 195, 199, 217 κ.ε., υποσημ. 212
Αρκάδες 32, υποσημ. 59
αρματροχιές· βλ. αμαξοτροχιές
Αρποκράτης 189
Ἄρτεμις 177, 200
Αρχαιολογικές Συλλογές: Ἀγ. Ανδρέας 139, 141
 Ἄστρους 98· βλ. και Μουσείο Ἄστρους
 Βουρβούρων 169
 Λεωνιδίου 139, υποσημ. 538
Ασημακοπούλου-Ατζακά Π. υποσημ. 347
Ασκληπιείο 99, 104, 127, 191, 195 κ.ε.
Ασκληπιός 32, 136, 189, 192 κ.ε., 195, 220
Αυγερινός Κ. υποσημ. 493
Αχαιοί υποσημ. 68
Αχιλλεύς 136, 195 κ.ε., 217, 220

Βαγενάς Θ. υποσημ. 65, 387, 406, 571
Βέης Ν. υποσημ. 220
Βελή πασάς 97
Βοζίκης υποσημ., 108, 448, 656
Βολιώτης Δ. υποσημ. 32

Γάιος Σουλπίκιος Γάλλος 39
Γαλανόπουλος Α. υποσημ. 18
Γούνης Α. υποσημ. 219, 257
Γριτσόπουλος Τ. υποσημ. 38

Δαμώνων υποσημ. 582
Δαναΐδες 31
Δαναοί 31, 77, 217
Δαναός 31
δεξαμενές 53, 80, 132, 142, 158, 170, 203
Δερξίας Λάμπωνος υποσημ. 389
Δεσπίνης Γ. υποσημ. 322
Δέφνερ Μ. υποσημ. 31, 464· βλ. και Deffner
Διόνυσος 136, 169, 196, 220
Διόσκουροι 136, 197, 220
Δρεπανιάς Μ. 178, 180, υποσημ. 566
Δωριείς 32, 33, 169

ελαιοτριβεία 48, 94, 108
Ἐλατος Αρκάδος 32, 46
Ενετοί 47
Ενυμακρατίδας υποσημ. 582
Επιδαύριοι 38, 89
Ερμής 194 κ.ε., 197, 220
Ερμιονείς 89, 137
Ευστρατίου Ν. υποσημ. 112
Εχέστρατος Ἄγιδος 33, 169

Ζαρβάνος Μ. Κ. υποσημ. 408
Ζαφειρόπουλοι (Ιωάννης-Κωνσταντίνος-Παναγιώτης) υποσημ. 153, 208
Ζήσιος Κ. υποσημ. 34

Ηλείοι 37
Ηρακλής 175
Ηρώδης Αττικός· βλ. Τιβέριος Κλαύδιος Αττικός Ηρώδης

Θεόπομπος Νικάνδρου 34
Θυραῖος Λυκάονος 32
Θυρεατικοί στέφανοι υποσημ. 545

Ιακωβίδης Σπ. υποσημ. 181
Ινώ 169, 196 κ.ε., 217, 220
Ιωάννου Ι. υποσημ. 505
Ἴωνες 217, υποσημ. 52, 57

Κακαβούλιας Ι. 54, 81, 88, υποσημ. 35, 75, 375
Κακριδής Ι. υποσημ. 616, 618
Καλίτσης Κ. 54, 88, 90, 91, υποσημ. 74, 217, 299, 307, 596
Καλλικράτης 39
Καλλούτσης Κ. υποσημ. 23, 43, 76, 501
Καλογεροπούλου Α. υποσημ. 263, 330
Καποδίστριας Ι. υποσημ. 310
Καραγεωργίου Ε. υποσημ. 635
Καράγιωργα Θ. 18, 40, 41, 48, 50, υποσημ. 139, 409
Καρούζος Χρ. υποσημ. 575
Καστριώτης Π. υποσημ. 469
Κισκύρας Δ. υποσημ. 10, 11, 16, 18
Κλεομένης Α' 36, 199
κλίβανοι κεραμικοί 87, 129, υποσημ. 331, 695
Κλυταιμνήστρα 33

- Κοινό Ελευθερολακκώνων 137
 Κοινό Λακεδαιμονίων 137
 Κόμοδος 100
 Κοντορεβιθιανοί 179
 Κοράλλης Κωνστάντιος 97
 Κορίνθιοι 38, 137
 Κορύβαντες 136, 197
 Κουμανούδης Στ. υποσημ. 568
 Κουνουπιώτης Πέτρος υποσημ. 65
 Κουρίνου-Πίκουλα Ε. υποσημ. 569
 Κουρουνιώτης Κ. υποσημ. 547
 Κουσκούνας Ι. 88, 91, υποσημ. 75, 241, 267
 Κουτούζος Ι. υποσημ. 345
 Κυνηγέτες 32, 193, 220
 Κυνοσουρείς 32
 Κυνούριοι 31, 32, 104
 Κύνουρος 32, 217, υποσημ. 60
 Κυριακίδης Ι. υποσημ. 493
 Κυρκιντάνος Χρ. Γ. υποσημ. 379
 Κύων 32
 Κωστάκης Θ. υποσημ. 31, 396, 407
- Λαβώτας Εχεστράτου 34
 λατομείο λίθου 52 (Αγ. Ανδρέας), υποσημ. 189
 (Παραλίου Άστρους)
 παρολίθου υποσημ. 296 (Λουκού)
 μαρμάρου υποσημ. 15, 692 (Αγ. Πέτρος
 και Άνω Δολιανά)
 Λακεδαιμόνιοι 33, 36, 77, υποσημ. 68, 71
 Λεκός Μ.Α. υποσημ. 408
 Λέσβιοι 36
 Λευκοθέα βλ. Ινώ
 Λητώ 177
 Λυκούργος 137, 155
- Μαλεάτας 32, 178 κ.ε., 193, 220
 Μαντινείς 37
 Μαραγκουδάκης Ν. υποσημ. 13
 Μαράτος Γ. υποσημ. 17
 Μαριολόπουλος Η. υποσημ. 29
 Μαυραϊδής Μ. υποσημ. 136
 Μέμνων, τρόφιμος του Ηρώδη Αττικού 97, υποσημ. 319
 Μενέλαος Ατρέως 97
 Μεσσήνιοι 34, 157
 Μηλιαράκης Σ. υποσημ. 32
 Μικρογιαννάκης Ε. υποσημ. 436
 Μινύες 196, 197, 217
 Μιτσός Μ. υποσημ. 615
 Μόμμιος Λεύκιος 81
 Μουσειά: Άστρους 79, 82, 83, 92, 99, 101, 108, 126, 142, υποσημ. 285, 343, 345, 377
 Βερολίνου 69, 97, υποσημ. 532
 Εθνικό Αρχαιολογικό 97, 132, 133, 146, 192, υποσημ. 322, 537, 543, 567, 575
 Κοπεγχάγης Γλυπτοθήκη 121
 Μπενάκη 175
 Ναυπλίου 57, 184
- Σπάρτης 134 κ.ε., 138, υποσημ. 399, 538
 Τεγέας υποσημ. 379, 390
 Τρίπολης 95, 102, υποσημ. 576
 Μουτζούρης Α. υποσημ. 671
 Μυλωνάς Κ. υποσημ. 568
- Νάβις 38
 Ναυπλιείς υποσημ. 71
 νεκροταφεία και τάφοι 48, 56, 57, 71, 79, 80, 108, 110, 120, 121, 126, 130, 132, 138, 139, 140, 141, 142, 145 κ.ε., 155, 157, υποσημ. 259, 417, 424, 500, 594
 Νίκανδρος Χαρίλλου 34
 Νικίας Νικηράτου 36, 76, 89
 Ντάτσουλη-Σταυρίδη Α. 102, υποσημ. 328, 329
- Οθρυάδης υποσημ. 72
 ονόματα από επιγραφές της Κυνουρίας:
 Αντιοχίς 102
 Γέλλιος Κάρπος υποσημ. 275, 334
 Δαμόστρατος 154
 Δωριεύς 175
 Εισιάς 107
 Έριφος 118
 Ελικίς 184 κ.ε.
 Ευγειονίδας 175
 Ίππαρχος 100
 Κλευδάμας 82
 Λυσιδώ 82
 Μέλας 181
 Ναύπλιος Ευίτας 194
 Πάρπαρος 184 κ.ε.
 Περδικιάς 174
 Πόλλις 175
 Πολυκράτης 154
 Τιβέριος Κλαύδιος Ευρώτας 136
 Υγίνος 99
 Φορτουνάτος 102
 Χάριλλος 181
- Παπαθεοδώρου Α. υποσημ. 631
 Παπάκης Ν.Ι. υποσημ. 633, 634
 Παπαχατζής Ν. 54, 57, 79, 88, 155, υποσημ. 125, 149, 299, 332, 403, 535, 601, 613, 630, 631
 Παρπάριος 185
 Πάρπαρος 183 κ.ε.
 Παρπαρώνια 185
 Πασπάριος 185
 Πάτροκλος 97
 Πελασγοί υποσημ. 57
 Πελεκίδης Χ. υποσημ. 263
 Πελληνείς 38
 Πέππα-Παπαϊωάννου Ειρ. υποσημ. 593
 Περικλής Ξανθίππου 36, 137
 Περσέας 32
 Πίκουλας Γ. υποσημ. 677
 Πιτσινός Δ. 27, υποσημ. 371, 632
 Πίτσιος Θ. υποσημ. 689

- πλοία ιππαγωγά 36
 Πολεμοκράτης Μαχάονος 102, 127, 192 κ.ε., υποσημ. 324
 Πολυδεύκης, τρόφιμος του Ηρώδη Αττικού, 99, 101
 Ποσειδών 197 κ.ε., υποσημ. 555
 Πραίοι υποσημ. 56
 Πράσιοι υποσημ. 56
 Πρύτανις Ευρυπώντος 34
 Πρωτονοταρίου-Δειλάκη Ε. 184

 Ρωμαίος Κ.Α. 17, 29, 32, 54, 88, 91, 97, 99, 126, 128, 139, 141, 143, 144, 146, 153, 154, 155, 169, 173, 182, 194, 195, 197, υποσημ. 47, 324, 375, 392, 405, 413, 424, 464, 538, 539, 556, 566, 575, 603, 604, 642, 643, 675, 682, 683

 Σακελλάριος Α. 127
 Σαμσάρης Δ. υποσημ. 389
 Σβορώνος Ι. υποσημ. 599, 600
 Σεμέλη 196, 220
 σιδεροκούνουπα 463
 Σικυώνιοι 137
 Σκαγιάς Σ.Δ. υποσημ. 24, 25, 28, 622
 Σκιάς Α. υποσημ. 617
 Σκοτίτας Ζευς 127
 Σπαρτιάτες 34 κ.ε., 89, 94, 178, 185, 193, 203, 205, 217 κ.ε.
 Σπετσιώτες 106
 Σπυρόπουλος Θ. 18, υποσημ. 76· βλ. και Spygroulos
 Σταϊνχάουερ Γ. 18, υποσημ. 325
 Σταμίρης Γ.Α. υποσημ. 379
 Συριόπουλος Κ. υποσημ. 220, 363, 464

 Τάνταλος Περικλέους 37
 Τάταρης Α. υποσημ. 13
 τάφοι· βλ. νεκροταφεία
 Τήλεκλος Αρχελάου 34
 Τιβέριος Κλαύδιος Αττικός Ηρώδης 78, 97, 99, 101 κ.ε., 108, 193
 Τουλουμάκος Ι. υποσημ. 97
 Τρανός Μ. 180, υποσημ. 559
 Τροιζήνιοι 89
 Τσάκωνες 217
 Τσακώνης Α. υποσημ. 65
 Τσίμπανης Ε. υποσημ. 39
 Τσολομήτης Δ. υποσημ. 489, 558
 Τσούχλου-Φρέρη Λ. υποσημ. 504
 Υγεία 193
 υδραγωγεία 91, 95, 98, 101, 154, υποσημ. 323

 Φάκλαρης Π. Β. υποσημ. 40, 77, 167, 192, 311, 508, 578, 585, 677
 Φιλιππίδης Δ. υποσημ. 153
 Φίλιππος Β' 38, 89
 Φλαμινίνος Τίτος 38
 Φλειάσιοι 38, 137
 Φλούδας Ν. υποσημ. 375

 Χάριλλος Πολυδέκτου 34
 Χασαπογιάννης Κ. 79, 88, υποσημ. 75, 241, 313
 Χατζηδάκης Μ. υποσημ. 540
 Χίοι 36
 Χουλιαράκης Μ. υποσημ. 697, 699
 Χρήστου Χρ. 18, 173, 179, υποσημ. 366

 ψηφιδωτά δάπεδα 99, 101, 107

ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Αθήναιος υποσημ. 545
Ανθολογία Παλατίνη υποσημ. 73
Αριστοφάνης 136, υποσημ. 82
Αρποκρατίων 55
Αρριανός υποσημ. 641

Διόδωρος ο Σικελιώτης υποσημ. 18, 86
Διονύσιος ο Περιηγητής υποσημ. 56, 61, 117, 266

Ευριπίδης 33, υποσημ. 6
Ευσέβιος υποσημ. 69

Ηρόδοτος υποσημ. 1, 52, 57, 59, 61, 71, 80, 637
ΗΣύχιος υποσημ. 582
Ηρωδιανός υποσημ. 242

Θουκυδίδης 37, 55, 79, 88, 136, υποσημ. 61, 81-90, 209, 268, 270, 431, 432

Ισοκράτης υποσημ. 73

Λουκιανός 17, υποσημ. 73

Ξενοφών 136, υποσημ. 91, 433

Όμηρος υποσημ. 637, 641

Παυσανίας 25, 31, 34, 35, 55, 77, 90, 96, 102, 103, 136, 149, 153, 192, 194, 196, 197, 198, 209, 211, 212, 217, 219, υποσημ. 2, 4, 6, 21, 27, 53-55, 57, 64, 66-68, 70, 73, 81, 89, 92, 96-99, 217, 266, 271, 392, 435, 570, 619, 637, 644, 693
Plinius 55, 90, υποσημ. 582
Πλούταρχος 31, 77, υποσημ. 86, 667
Πολύβιος 136, 142, 153, 154, 155, υποσημ. 92-94, 97, 434
Πτολεμαίος Κλαύδιος 56, 78, 136, υποσημ. 221

Σκύλαξ 54, 136, υποσημ. 147

Statius 79, 96, 97

Στέφανος Βυζάντιος 55, 103, 136, 144, 178, υποσημ. 339

Στοβαίος υποσημ. 73

Στράβων 136, 137, 207, υποσημ. 1, 3, 71, 73, 98, 430

Χοιροβοσκός υποσημ. 73, 582

ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Abadie C. 88, υποσημ. 232, 259
Aldenhoven F. 94
Ameling W. υποσημ. 319, 324, 333
Arias P.E. υποσημ. 555

Baedeker K. 47, 54, 88
Baladié R. υποσημ. 6
Beattie A. υποσημ. 47
Besques S. υποσημ. 255, 591
Blouet A. 97
Bintliff J.L. υποσημ. 12
Boblaye M. 17, 47, 54, 56, 79, 88, 90, 94, 97, 106, 127, 136, 142, 153, υποσημ. 8, 282, 299, 663, 665, 673, 686
Bölte F. 153, 185, υποσημ. 61, 93, 147, 631
Bousquet J. υποσημ. 462
Bovon A. υποσημ. 253, 254, 297, 425
Branigan K. υποσημ. 183
Brézillon M.N. υποσημ. 687
Brommer Fr. υποσημ. 100, 101
Brunn H. υποσημ. 375
Bursian C. 17, 47, 54, 56, 79, 88, 89, 97, 129, 143, 153, υποσημ. 216, 299, 326, 631

Cachn H.A. υποσημ. 537
Carapanos C. υποσημ. 546
Cartledge P. 88, 92, 106, υποσημ. 1, 95, 185, 307
Chadwick J. υποσημ. 47
Christien J. 54, 88, 90, 105, 155, 179, 206, υποσημ. 147, 299, 307, 596
Coch H. υποσημ. 534
Collart P. υποσημ. 334
Cook R.M. υποσημ. 391
Cousin G. υποσημ. 630
Curtius E. 17, 47, 54, 56, 79, 81, 90, 97, 106, 127, 136, 143, 153, υποσημ. 299, 309, 317, 631, 652

Deffner M. 27, 146 κ.ε., υποσημ. 408, 465
Demangel R. υποσημ. 496
Dengate C. υποσημ. 412, 444
Dickinson O. υποσημ. 164

Farnell L.R. 196
Fraas C. 27
Frazer J. 47, 54, 56, 88, 153, υποσημ. 147, 216, 326, 652, 665
Furtwängler A. 187, 189, υποσημ. 375, 605
Furumark A. 147, υποσημ. 181

Gargiullo S. υποσημ. 44
Goester Y.C. 17, 57, 79, υποσημ. 652
Graindor P. υποσημ. 319, 333, 592
Greifenhagen A. υποσημ. 185

Hasluck F.W. 129, 141, 153, υποσημ. 556

Healy J.F. υποσημ. 548
Heberdey R. 88
Heldreich Th. υποσημ. 32
Hellmann M.C. υποσημ. 199
Hill G.F. υποσημ. 259, 338
Higgins R. υποσημ. 185
Hirmer M. υποσημ. 555
Hitzig H. υποσημ. 630
Hobling M.B. υποσημ. 594
Horn D.V. υποσημ. 111
How W.W. υποσημ. 57, 73, 688
Huxley G.L. υποσημ. 71, 78

Jacobsen Th.W. υποσημ. 12
Jacobsthal P. υποσημ. 184
Jeffery L.H. υποσημ. 532, 536, 567, 570
Joanne 47, 56, 94, υποσημ. 652
Jochmus A. 127, 206
Jolly J.B. υποσημ. 12
Julius L. υποσημ. 568

Kahrstedt U. 54, 88, υποσημ. 147, 155, 226, 335
Karusu S. υποσημ. 311, 409, 599, 607
Kelly Th. υποσημ. 62
Kiepert H. 88, 106
Kirchner J. υποσημ. 369
Kjellberg L. υποσημ. 546
Koch H. υποσημ. 534
Kohlmann P. υποσημ. 73
Kritzas Ch. 91, 92, 185, υποσημ. 570
Krüger K. υποσημ. 85

Lamb W. υποσημ. 537, 567
Lambrinudakis W. υποσημ. 573
Lane E.A. υποσημ. 415
Langlotz E. υποσημ. 409, 567,
Leake W.M. 17, 47, 54, 79, 88, 96, 97, 99, 101, 136, 139, 142, 153, υποσημ. 7, 8, 9, 19, 153, 154, 155, 213, 216, 220, 272, 313, 393, 404, 624, 630, 631, 686
Lianos N. υποσημ. 12
Lolling G. 88, υποσημ. 299
Lord L.E. υποσημ. 227, 645, 653
Loring W. υποσημ. 684

Martitz H. υποσημ. 412
Mattingly H. υποσημ. 321
Meyer H. υποσημ. 328
Millet G. υποσημ. 34
Möbius H. υποσημ. 100, 248
Moretti L. υποσημ. 73

Neugebauer K. υποσημ. 532
Nilsson M.P. υποσημ. 616, 626

Pallat L. υποσημ. 312
Pape W. υποσημ. 244, 348, 369
Perdrizet P. υποσημ. 334

- Philippson A. 17, υποσημ. 13, 15, 19, 631
 Pierart M. υποσημ. 333
 Pritchett W.K. 54, 88, 90, 91, 105, υποσημ. 74, 166, 299, 307, 596, 630, 632, 635, 645, 653, 665, 666
 Poralla P. υποσημ. 63, 524
 Pouilloux J. υποσημ. 89
 Pouqueville F. υποσημ. 46

 Renfrew C. υποσημ. 186
 Rhomaïos K.A. υποσημ. 391
 Ridder A de υποσημ. 409, 412
 Robert J. υποσημ. 334, 570
 Robert L. 334, 539, 570
 Robinson D.M. υποσημ. 199
 Roebuck C.A. υποσημ. 92
 Roehl H. υποσημ. 436
 Roscher W.H. 196, υποσημ. 619
 Ross L. 17, 49, 54, 56, 79, 88, 90, 97, 99, 106, 136, 143, υποσημ. 9, 299, 313, 326, 652, 654
 Roux G. υποσημ. 89
 Rutledge H. υποσημ. 333

 Scharchermeyer F. υποσημ. 638
 Schefold K. υποσημ. 409
 Schilbach J. υποσημ. 451, 461, 655
 Schmid W.P. υποσημ. 49
 Scranton R.L. 71, 80, υποσημ. 137, 236, 237, 283
 Seltman Ch. υποσημ. 289
 Siebert G. υποσημ. 252
 Simpson R.H. 129, 143, 146 κ.ε., 154, υποσημ. 164, 220, 439, 464
 Snodgrass A. υποσημ. 196, 197
 Spyropoulos Th. 54, 88, 90, 105, 206, υποσημ. 147, 232, 259, 299, 307, 596

 Stemmer Kl. υποσημ. 491
 Stibbe C.M. υποσημ. 416
 Sydenham E. υποσημ. 321

 Thöngues-Stringaris R.N. υποσημ. 602
 Tillyard H. υποσημ. 582
 Tomlinson R.A. υποσημ. 61, 69
 Toynbee A. υποσημ. 61, 68, 79, 95, 98, 267

 Usener H. 195

 Valmin N.M. υποσημ. 355, 363
 Vermeule E. υποσημ. 48
 Vollgraff G. υποσημ. 608

 Wace A.J.B. 129, 141, 153, υποσημ. 556
 Walbank F.W. υποσημ. 92, 97
 Walker I. 17, 47, 57, 88, 105, 154, υποσημ. 220 233, 239, 241, 344, 346, 652
 Waterhouse H. 17, 40, 129, 143, 146 κ.ε., 154, υποσημ. 220 439, 464
 Wells J. υποσημ. 57, 73, 688
 Wide S. υποσημ. 546
 Winter F.E. υποσημ. 235
 Wrede W. 17, 40, 47, 56, 79, 113, 118, υποσημ. 220, 235, 358
 Wüst E. υποσημ. 630

 Young J.H. υποσημ. 645

 Zahn R. υποσημ. 185
 Ziehen L. 185
 Züchner W. υποσημ. 256

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Λίθινα

Αγγεία 12
Αιχμές βελών από οψιανό 58, 113, 117
Αξίνες 40, 41, 44, 45, 58, 83, 109, 113, 118, 120, 129, 139, 152, 153
Μυλόλιθοι 95, 124, 139
Οψιανοί 40, 41, 42, 48, 54, 57, 58, 83, 93, 104, 107, 109, 113, 117, 118, 120, 121, 126, 127, 129, 130, 140, 142, 158, 205
Πελέκεις 40, 41
Πεσσοί σφενδόνης 45, 54
Πυριτόλιθοι 42, 58, 107, 113, 143, 158
Σταθμά 110
Σφονδύλια 58, 113
Σφύρες 41, 42, 45, 58
Τριπτήρες 95, 109, 113, 138, 139, 144, 158
Ύπεροι 110
Χάνδρες 42

Κεραμική

Νεολιθική 164, 170 κ.ε.
Πρωτοελλαδική 40, 41, 45, 57, 60, 61, 105, 109, 112, 113, 140, 141, 143, 152, 155, 158, 164, 170 κ.ε.
Μεσοελλαδική 40, 41, 57, 61, 64, 87, 105, 110, 112, 113, 141, 152, 164
Υστεροελλαδική 40, 56, 57, 64, 87, 110, 112, 113, 115, 126, 129, 138, 140, 141, 146, 147 κ.ε., 155, 161 κ.ε., 170
αλάβαστρα 151 κ.ε.
αλαβαστροειδή 152 κ.ε.
κύαθοι 138, 147, 148
κύλικες 110, 115, 126, 130, υποσημ. 359
πρόχοι 138, 140, 149-151, 155
σκύφοι 110, 140, 162, 164, 165
ψευδόστομοι αμφορείς 138, 169
Γεωμετρική 40, 41, 45, 64, 68, 112, 113, 116, 162 κ.ε., 166, υποσημ. 168
Αρχαϊκή 41, 83, 84, 112, 116, 134, 164, 166, 177, 180, 183
αλάβαστρα 177
αρύβαλλοι 83, 84, 134, 166, 177, 180, 183
κοτύλες 177
κύλικες 41, 134, 166
λάκαινες 177
μικκύλα αγγεία 84, 134, 135, 177
Κλασική και Ελληνιστική 49, 53, 57, 68, 72, 84, 92, 94, 95, 105, 107, 108, 112, 116, 118, 121, 133, 134, 135, 139, 142, 144, 164, 166, 170 κ.ε., 103, 205
ερυθρόμορφα όστρακα 49, 53, 87, 92, 118, 171
μελαμβαφή αγγεία ή όστρακα 48, 53, 68, 72, 87, 93, 95, 118, 126, 128, 142, 143, 144, 154, 155, 172, 184, 204
μελαμβαφή σταμπωτά όστρακα 49, 68, 72, 87
οξυπύθμενοι αμφορείς 48, 190

Ρωμαϊκή 49, 57, 68, 87, 92, 95, 104, 105, 107, 108, 118, 120, 139, 155, 157, 158, 164, 166, 170 κ.ε., 172, υποσημ. 168
Υστερορωμαϊκή-Παλαιοχριστιανική 92-95, 99, 104 κ.ε., 120, 124, 126, 127, 139, 157, 164, 166, 170 κ.ε.
Βυζαντινή 57, 68, 105, 120, 164, υποσημ. 168

Μετάλλινα

αγαλμάτια χάλκινα 174, 175, 181, 184, υποσημ. 575
ελάσματα: χάλκινα 57, 118, 176, 180
μολύβδινα 75
κοσμήματα και είδη καλλωπισμού: χάλκινα 86, 87, 132, 133, 135, 175, 176 (κάτοπτρα), 153 (πόρπη), 176, 178 (δακτύλιοι), 108 (μηλωτρίς), 69 (περόνη), 176 (ψέλια)
χρυσά 69 κ.ε.
νομίσματα 48, 49, 74, 75, 87, 92, 103, 107, 108, 135, 143, 203, υποσημ. 408
όπλα: μολύβδινα 180 (αιχμή), 74 (μολυβδίσ) σιδερένια 179 (αιχμές βελών), 179, 183 (αιχμές ακοντίων), 176, 179, 182 (αιχμές δοράτων), 179, 183 (αιχμές μικρές αναθηματικές), 182 (εγχειρίδια), 183 (ξίφη), 180 (πελέκεις), 176 (τρίαινα)
χάλκινα 135 (αιχμή ακοντίου), 73, 87, 178 (αιχμές βελών), 69 (εγχειρίδιο), 178, 183 (πελέκεις), 176 (τόξο), 176 (ασπίδα), 174, 183 (ξίφη)
διάφορα: μολύβδινα 176 (στέφανοι)
σιδερένια 176 (δίσκος), 75 (εφηλίδες), 118 (καρφιά), 118 (κλειδί), 176 (οβελοί)
χάλκινα 176 (εφηλίδες), 75 (καρφή), 181 (δισκάριο), 176 (κρίκοι), 133 (στλεγγίδα), 183 (υνί), 176 (φιάλες)

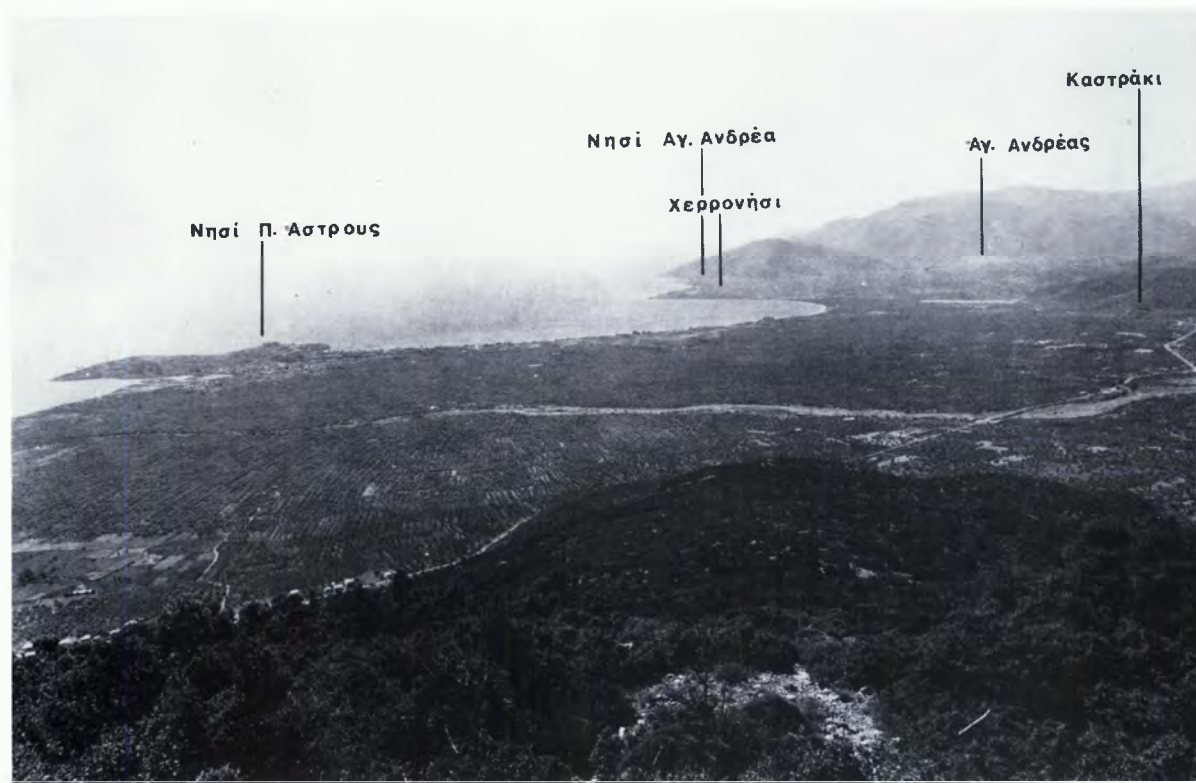
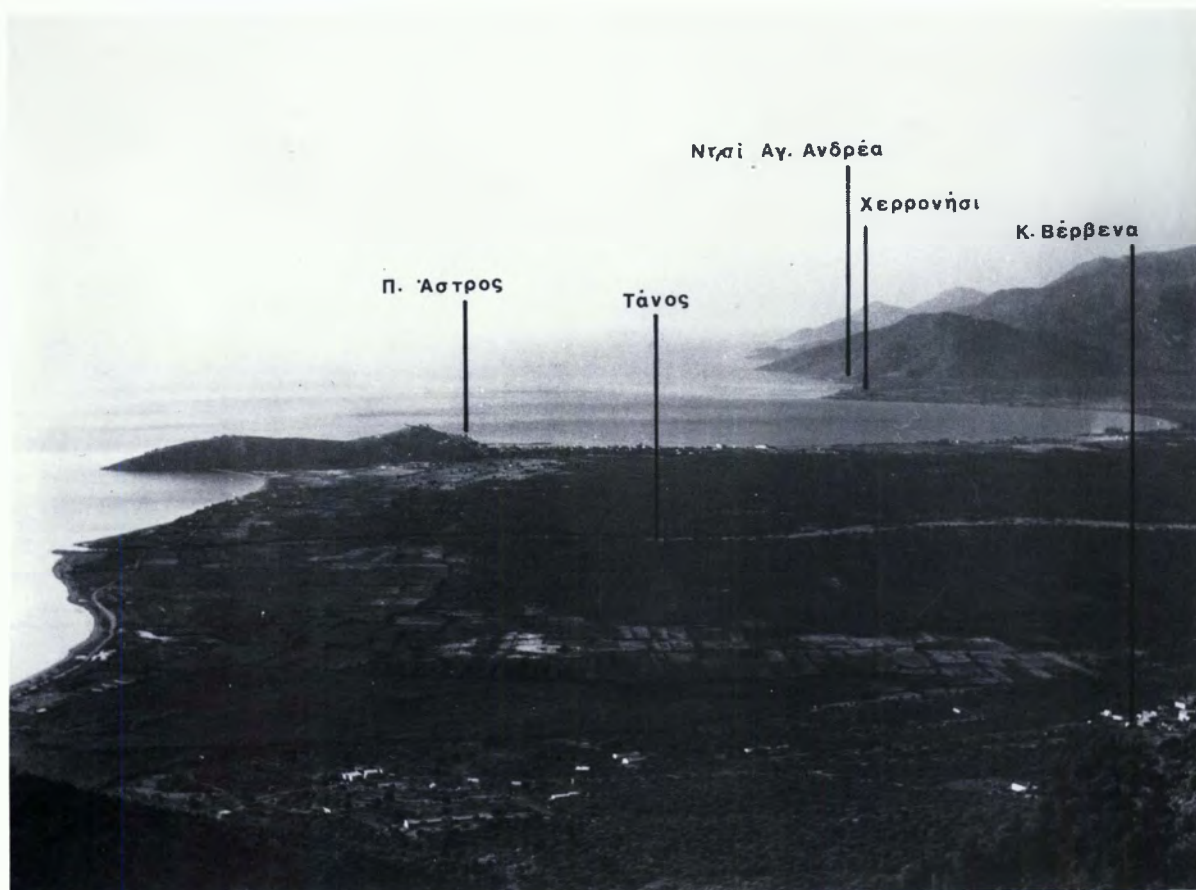
Διάφορα

αγνύθες 49, 57, 87, 93, 95, 118, 144
αρχιτεκτονικά μέλη: 97, 98, 104-106 (κίονες), 97, 98, 100, 104, 173 (κιονόκρανα), 81, 92 (κατώφλια), 93, 173, 187 (σίμες πήλινες), 173 (ακρωτήρια πήλινα), 173, 187 (ακροκέραμοι)
γυάλινα αγγεία 75, 87, 94, 95, 108, 135
ειδώλια πήλινα 49, 68, 86, 113, 116, 134, 177, 189, 194
κοσμήματα 70 (βραχιόλι από σπόνδυλο), 177 (δακτύλιος οστέινος), 177 (περίαπτο οστέινο), 116, 135, 177 (χάνδρες περιδεραίου)
λύχνοι 75, 79, 85, 87, 95, 102, 105, 108, 135, 139, 157, 171
όστρεα 40, 48, 54, 70, 76, 94, 203, υποσημ. 168
πηγία πήλινα 118
πλαστική: ανάγλυφα 83, 97, 100, 101, 135, 192 κ.ε.
αγάλματα 95, 97-99, 101, 121, 154, 173, 187, 189, 192
σφραγίδα οστέινη 177

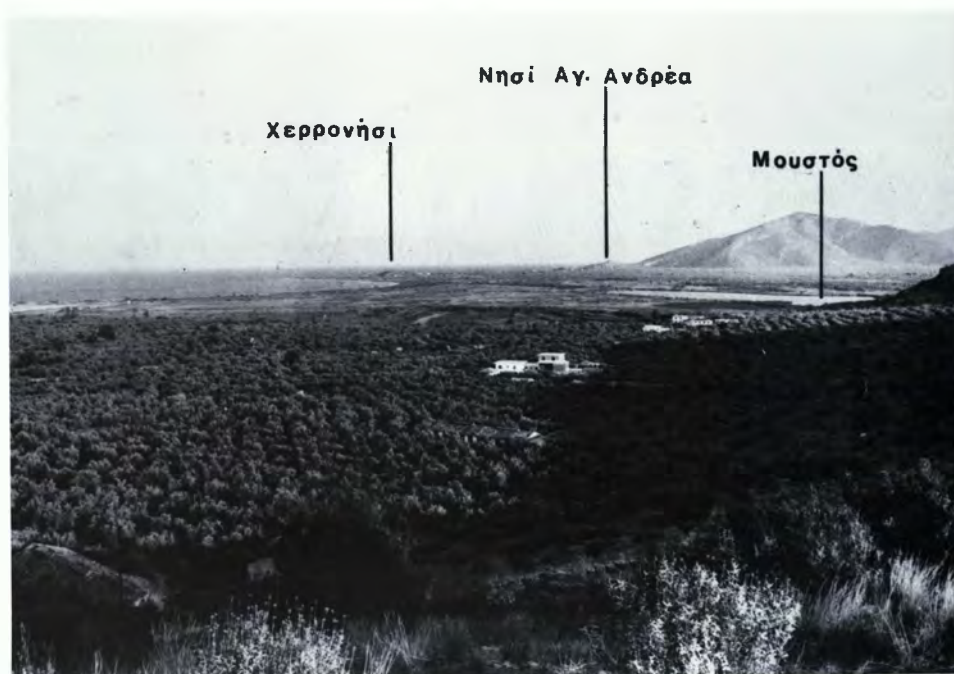
ΠΙΝΑΚΕΣ

Η περιοχή Άστρους, Παραλίου Άστρους και Κ. Βέρβενας (αεροφωτογραφία της ΓΥΣ).

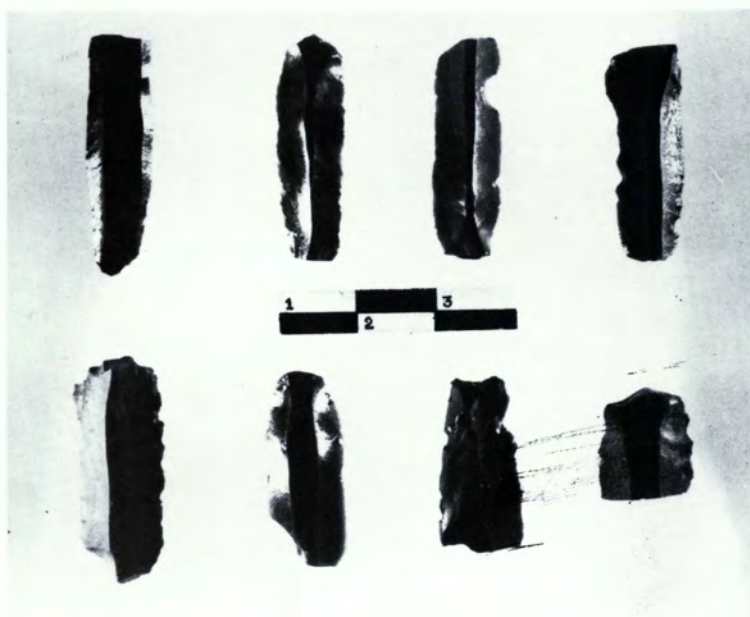
Η πεδιάδα της Θυρεάτιδος: α-β) Μερική και γενική άποψη από τη Ζάβιτσα, αντίστοιχα.

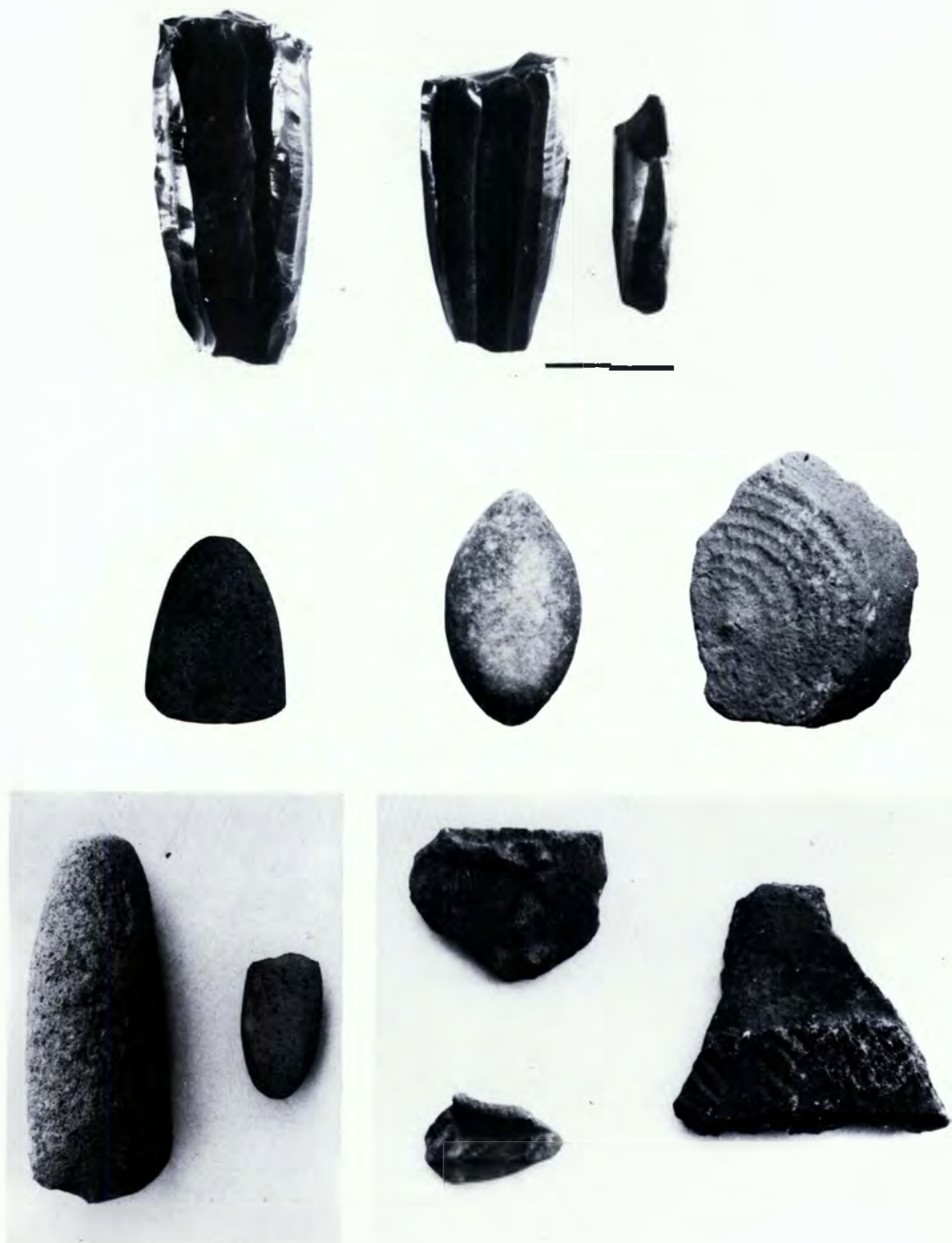
α-β) Χερρονήσι. Λίθινες αξίνες, γ) Χερρονήσι. Τμήμα από μαρμάρινο αγγείο, δ) Η πεδιάδα της Θυρεάτιδος. Μερική άποψη από το Καστράκι Μελιγούς.

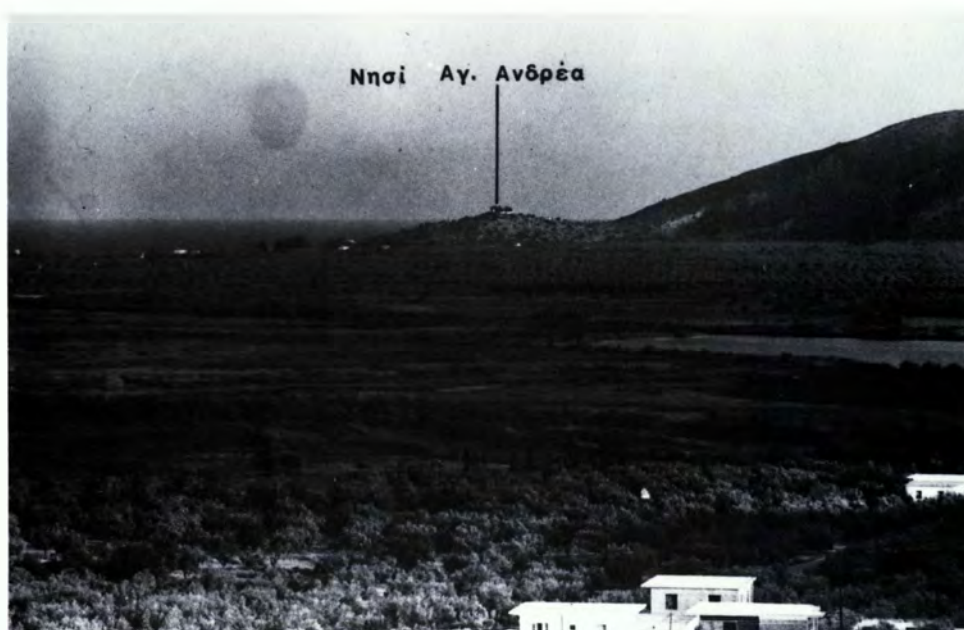
Χερρονήσι. Γενική άποψη από το Νησί του Αγίου Ανδρέα.

Χερρονήσι: α-β) Οψιανοί.

Χερρονήσι: α-β) Οψιανοί και πυρήνες από οψιανό, γ-δ) Λίθινη αξίνα και λίθινος πεσσός σφενδόνης, ε) Βάση ΠΕ αγγείου, στ) Λίθινη σφύρα και λίθινη αξίνα, ζ) Όστρακα ΠΕ αγγείων.

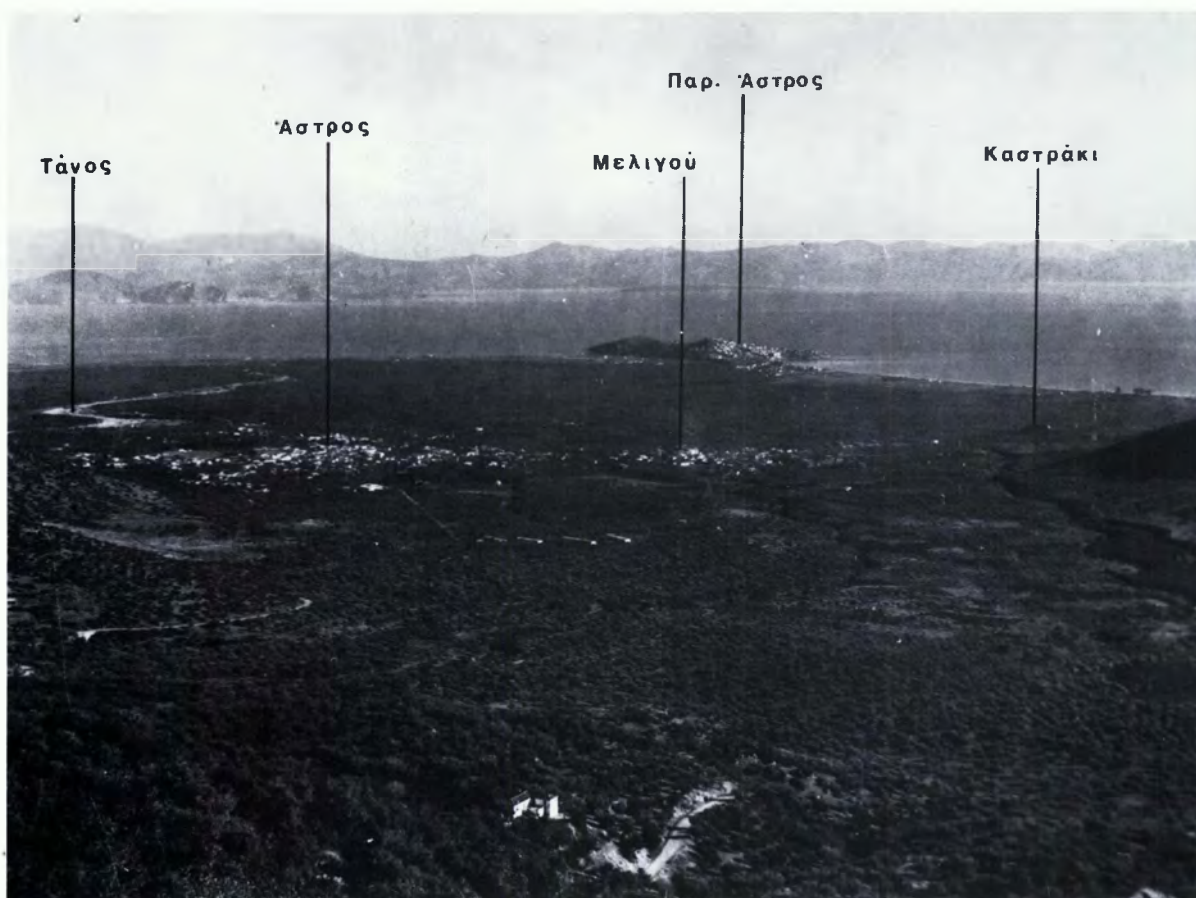
Νησί Αγίου Ανδρέα: α) Θραύσμα ερυθρόμορφου κρατήρα, β) Τμήμα τείχους στον περίβολο της ακρόπολης, γ) Γενική άποψη από το Καστράκι Μελιγούς.

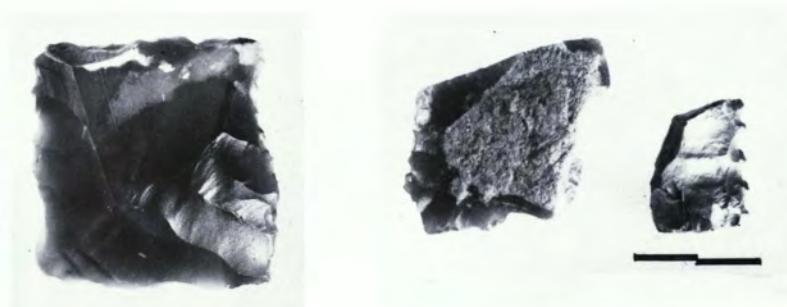
Νησί Αγίου Ανδρέα: α-β) Τμήμα τείχους από τον εξωτερικό περίβολο, δίπλα στη θάλασσα και στο δρόμο Αγίου Ανδρέα-Παραλίας, αντίστοιχα.

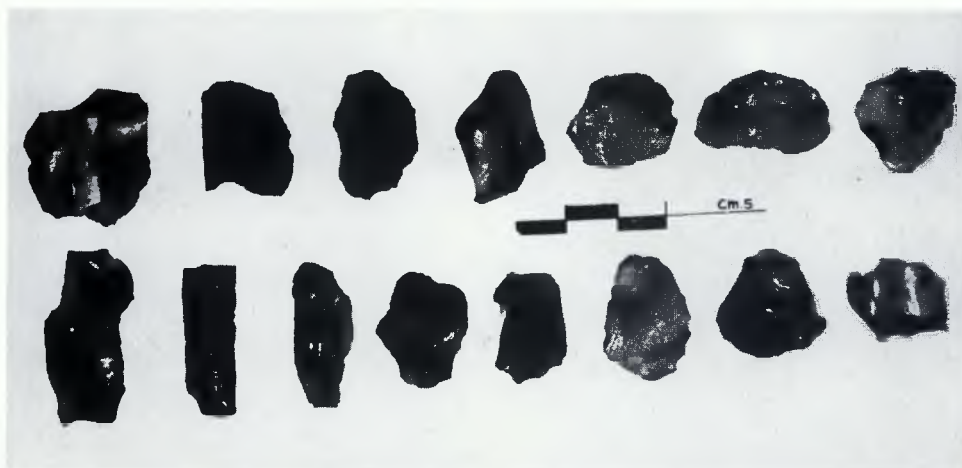
Νησί Αγίου Ανδρέα: α) Θραύσμα ερυθρόμορφου κρατήρα, β) Πύργος στη δυτική πλευρά του περιβόλου.

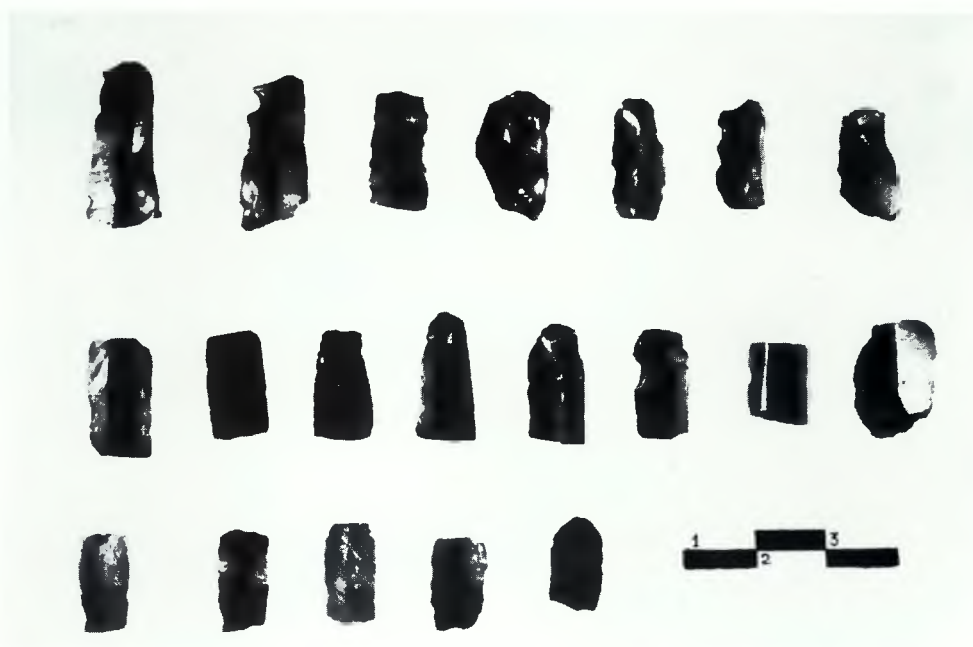
α) Η πεδιάδα της Θυρεάτιδος. Γενική άποψη από το Ελληνικό Άστρος, β) Νησί Άστρος, Γενική άποψη από τη Ζάβιτσα.

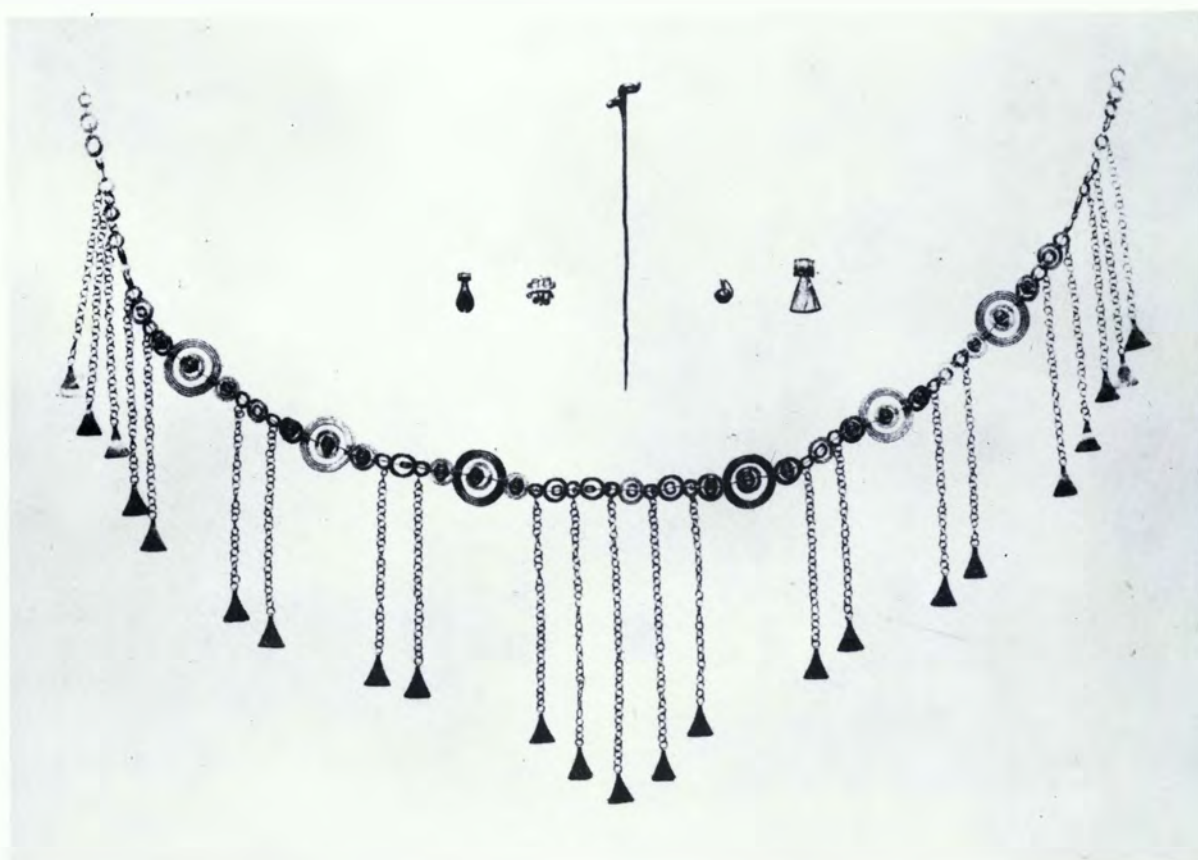
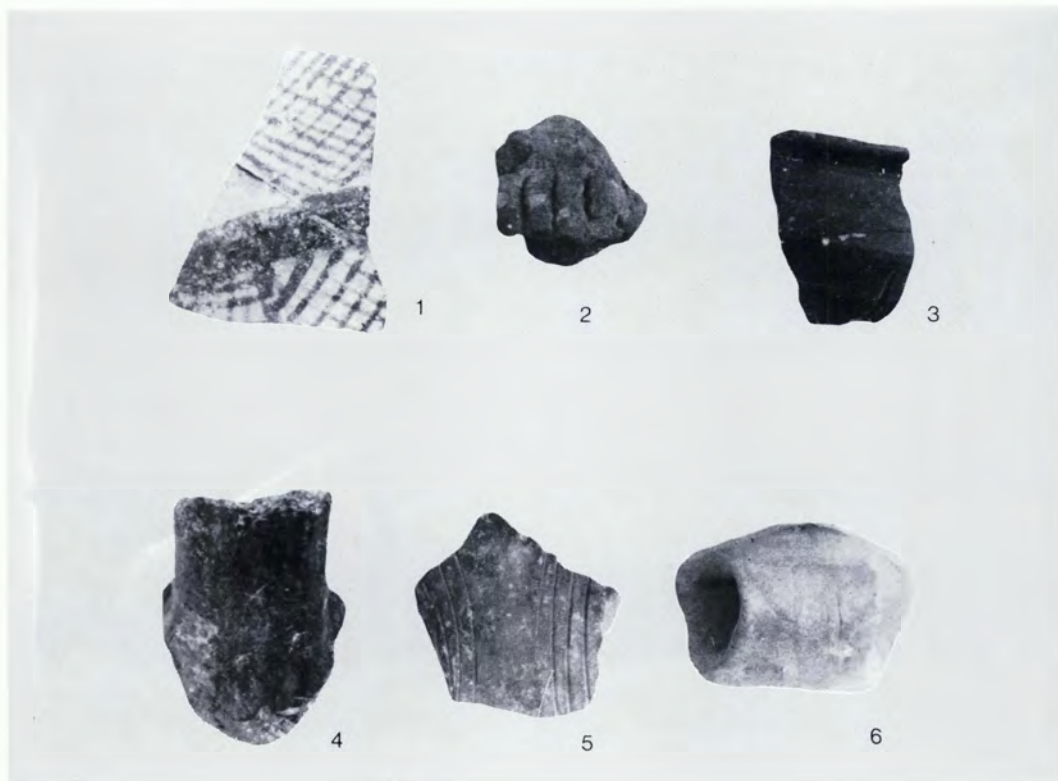
Νησί Παραλίου Άστρους: α-β) Εργαλεία από πυριτόλιθο, γ) Λίθινες αξίνες.

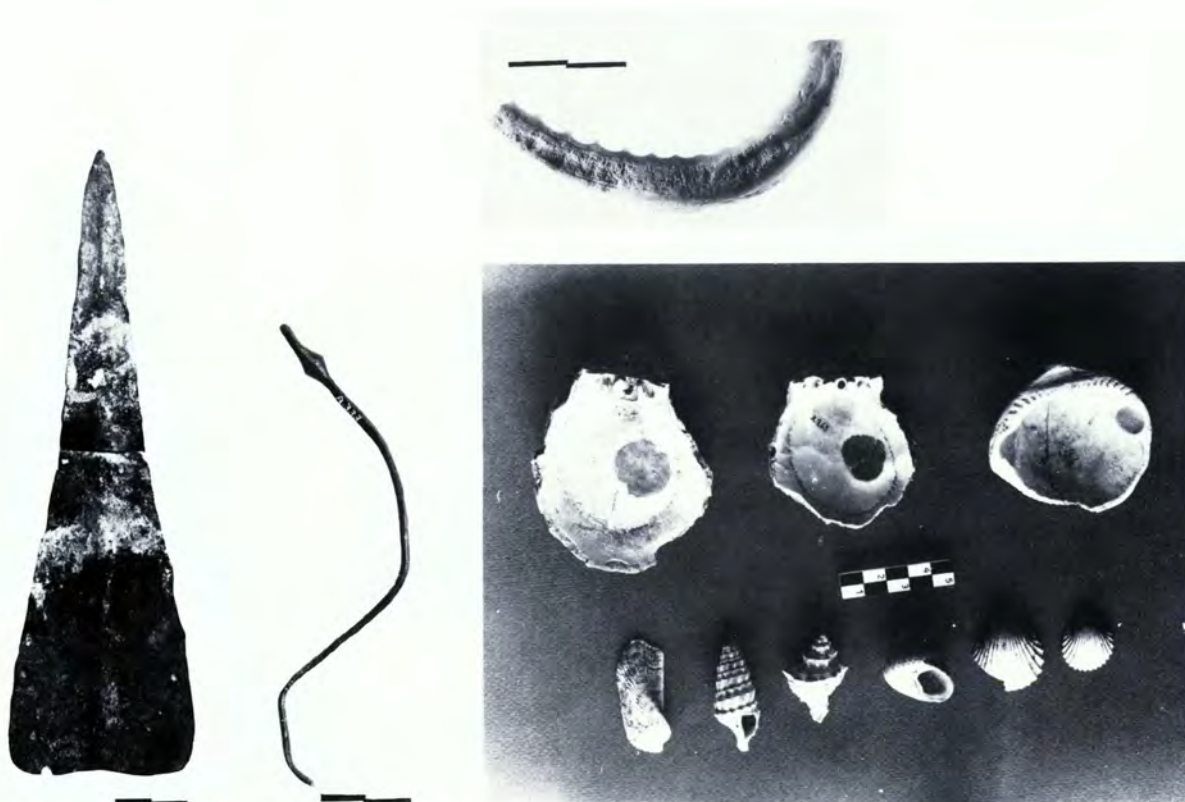
Νησί Παραλίου Άστρους: α-γ) Οψιανοί.

Νησί Παραλίου *Αστρους: α-β) Μυκηναϊκό ειδώλιο τύπου Φ (συμπληρωμένο), γ) Οψιανοί.

Νησί Παραλίου Άστρους: α) Όστρακα ΠΕ και ΜΕ χρόνων, β) Χρυσά κοσμήματα (R. Higgins, *Minoan and Mycenaean Art*, εικ. 78).

Κότρωνας

Νησί Παραλίου Άστρους: α) Χάλκινο εγχειρίδιο, β) Χάλκινη περόνη, γ) Βραχιόλι από σπόνδυλο, δ) Όστρεα, ε) Γενική άποψη του τείχους από δυτικά.

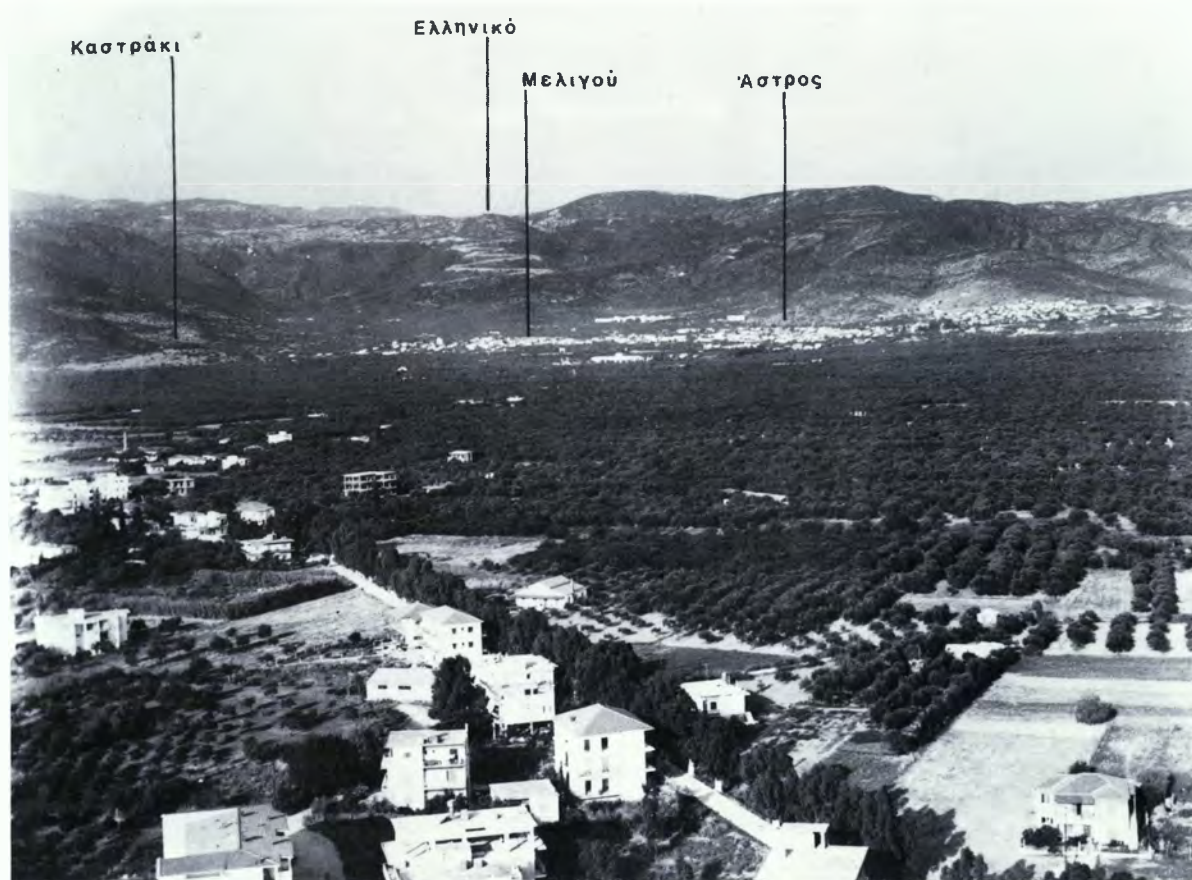
Νησί Παραλίου Άστρους (Κότρωνας): α) Η είσοδος στον Κότρωνα, β) Γενική άποψη του τείχους από Ν.ΝΔ.

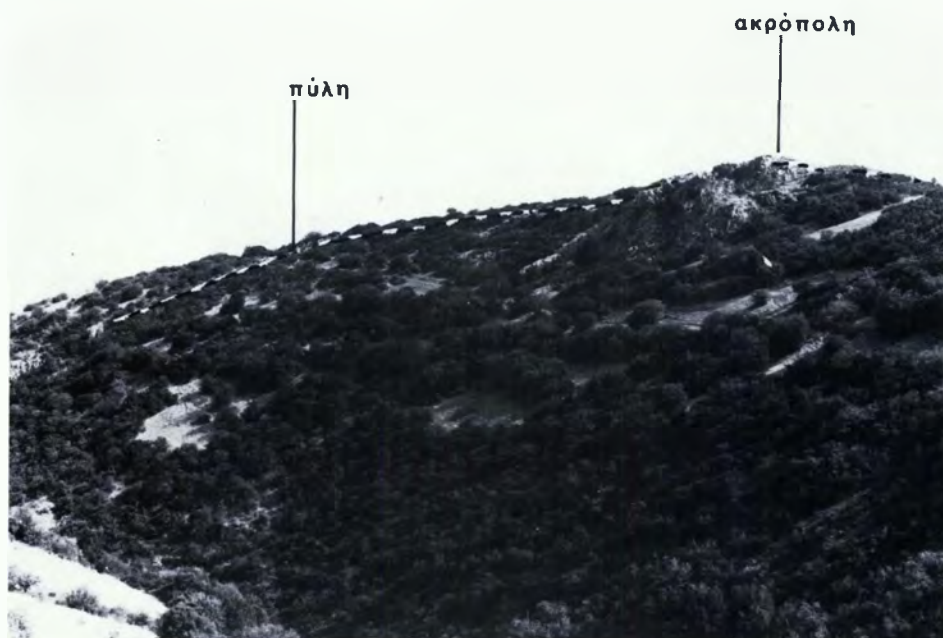
Νησί Παραλίου Άστρους: α-β) Τμήματα του τείχους.

Νησί Παραλίου Άστρους (Κότρωνας): α-β) Χάλκινο νόμισμα Άργους, γ) Όστρακο ελληνιστικών χρόνων, δ) Μολύβδινος πεσσός σφενδόνης, ε) Χάλκινες αιχμές βελών, στ) Όστρακα ελληνιστικών χρόνων.

α) Γενική άποψη του Ελληνικού Άστρους, της κορυφής του Πάρνωννα κτλ. από τη Ζάβιτσα, β) Η πεδιάδα της Θυρεάτιδος. Μερική άποψη από το Νησί Παραλίου Άστρους.

Ελληνικό Άστρονς: α) Το Τειχίο από νότια (με διακεκομμένη γραμμή σημειώνεται η θέση του τείχους),
β) Το Τειχίο από δυτικά.

Ελληνικό Άστρος: α) Τμήμα τείχους στη βόρεια πλευρά του περιβόλου, β) Τετράγωνος πύργος στην ανατολική πλευρά του περιβόλου, γ) Λεπτομέρεια της βόρειας πλευράς του περιβόλου.

Ελληνικό Άστρος: α) Η δυτική πύλη από δυτικά, β) Γενική άποψη της ακρόπολης από ΝΔ., γ) Ο τριγωνικός πύργος της ακρόπολης (λεπτομέρεια της τοιχοδομίας).

Ελληνικό Άστρους: α) Τμήμα τείχους έξω από τη νότια πλευρά του περιβόλου, β) Τμήμα κτιρίου.

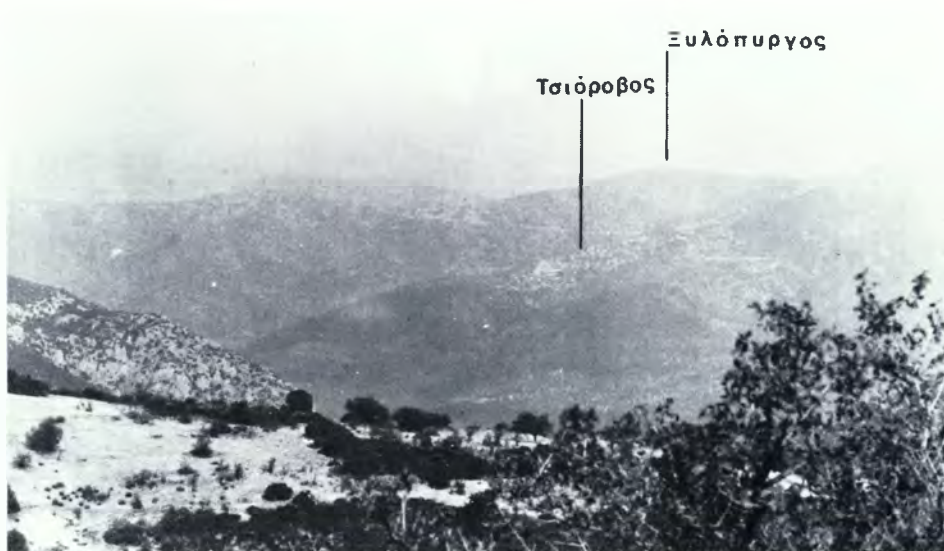
Ελληνικό Άστρους: α) Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη, β) Τμήμα επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης, γ) Λίθινη αξίνα, δ-ε) Λίθινοι τριπτήρες, στ-η) Λίθινες αξίνες.

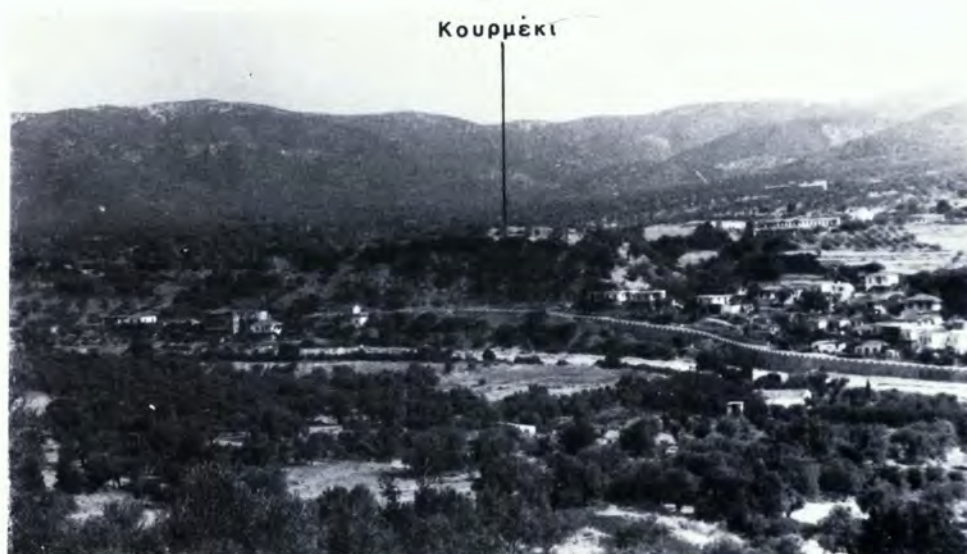
Ελληνικό Άστρους: α) Πήλινοι λύχνοι, β-γ) Δίσκος από χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο, δ) Ανάγλυφη επιτύμβια στήλη.

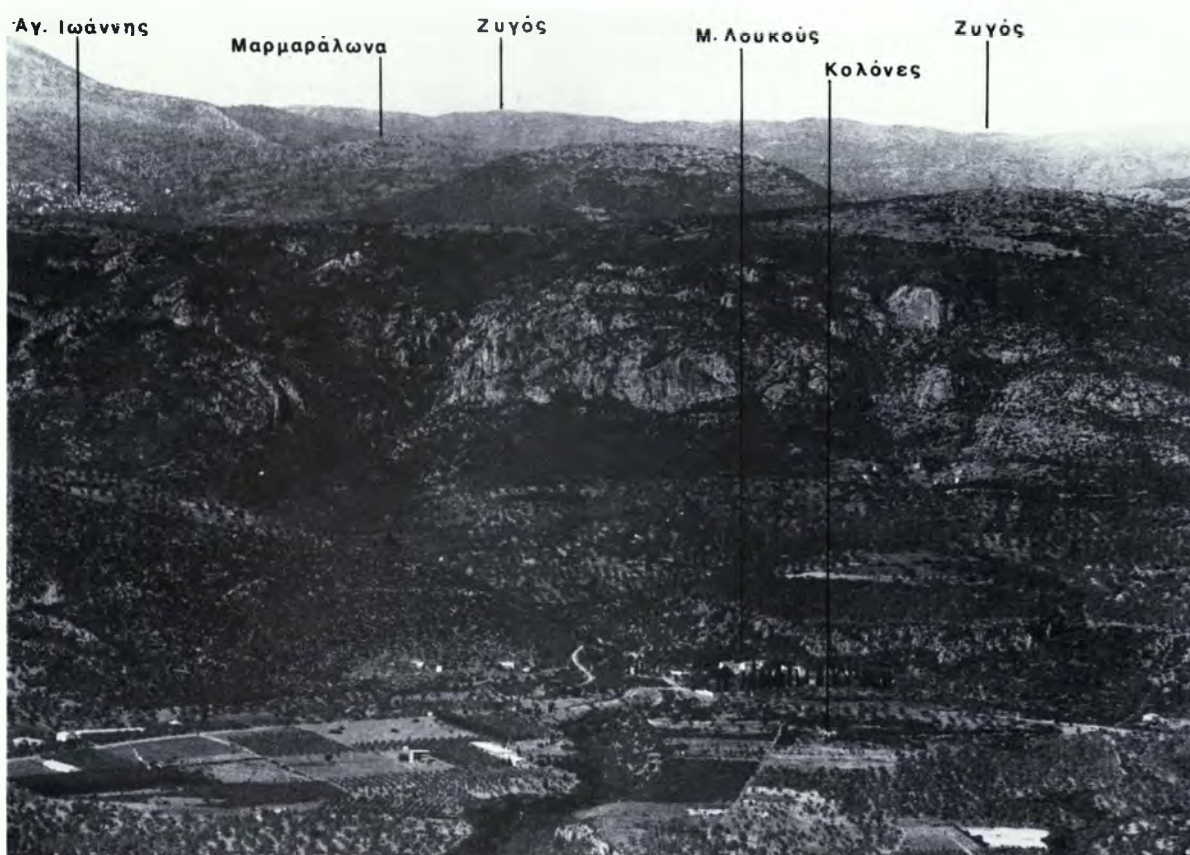
Ελληνικό Άστρος: α) Θραύσμα από βάση «μεγαρικού» σκύφου, β-γ) Κεφάλια από πήλινα ειδώλια, δ) Όστρακα «μεγαρικών» σκύφων, ε-στ) Δίσκος από χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο, ζ) Αρύβαλλος, η) Λάγυνος, θ) Χάλκινη αιχμή βέλους, ι-ια) Χάλκινο νόμισμα Άργους και σχεδιαστική απεικόνιση.

Τσιόροβος Δολιανών: α) Γενική άποψη από το Ελληνικό Άστρος, β-γ) Τμήμα τείχους και η βόρεια πλευρά του πύργου στη δυτική πλευρά του περιβόλου.

Κουρμέκι Δολιανών: α) Τμήμα από δίδυμο μαρμάρινο θωράκιο, β) Θραύσμα λύχνου, γ) Άβαφη πρόχους, δ) Γενική άποψη από ΝΑ.

Λουκού: α) Άγαλμα ακέφαλης σφίγγας (φωτ. ΕΜ), β) Γενική άποψη από τη Ζάβιτσα.

Λουκού: α) Τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, β) Το ανάγλυφο της τελετής (φωτ. ΕΜ), γ) Μαρμάρινη ανδρική κεφαλή, δ) Μαρμάρινος κορμός εφήβου.

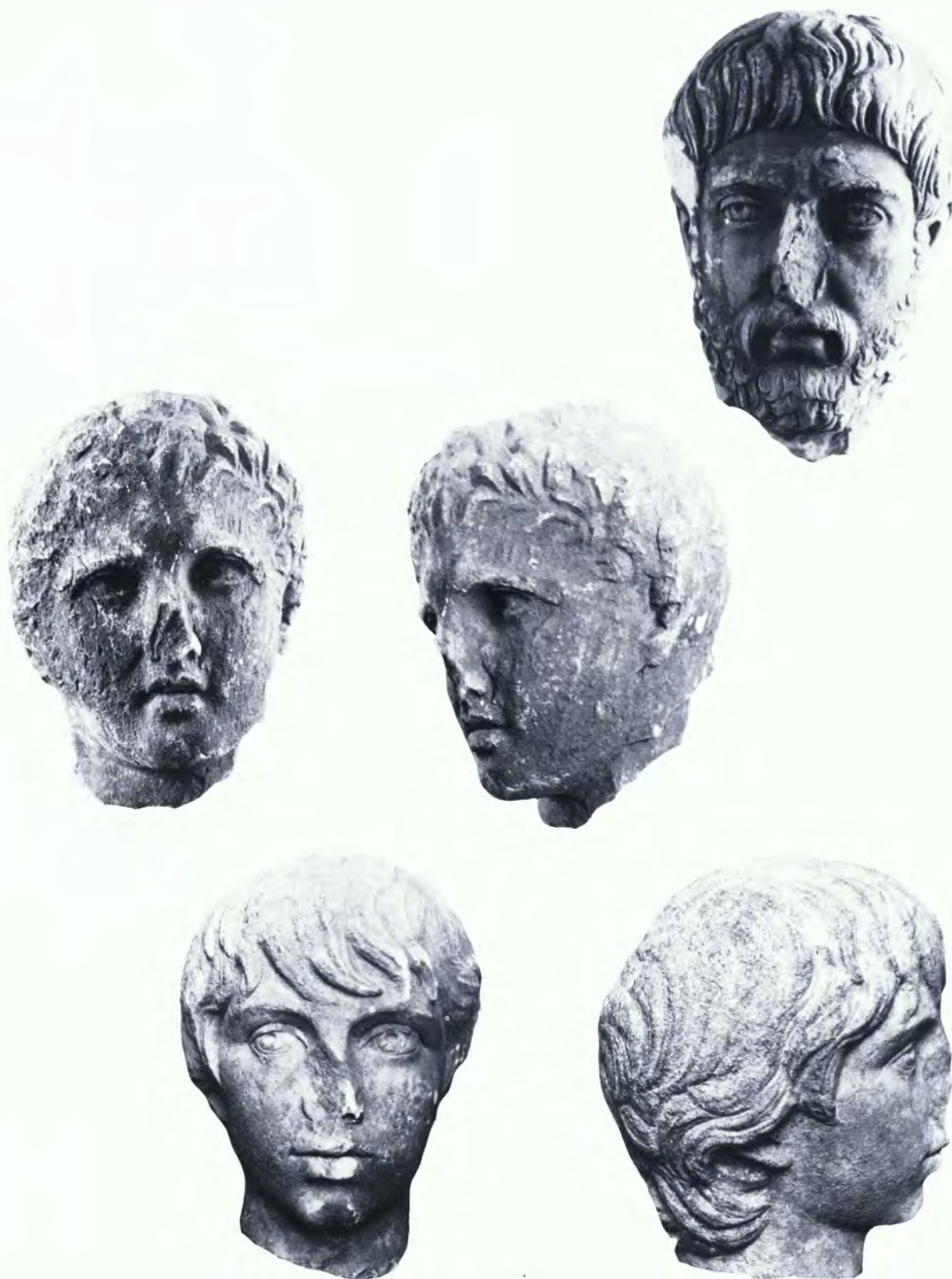
Λουκού: α) Ἄγαλμα Αμυμώνης (φωτ. ΕΜ), β) Ἄγαλμα ἐνθρονης Αθηνάς.

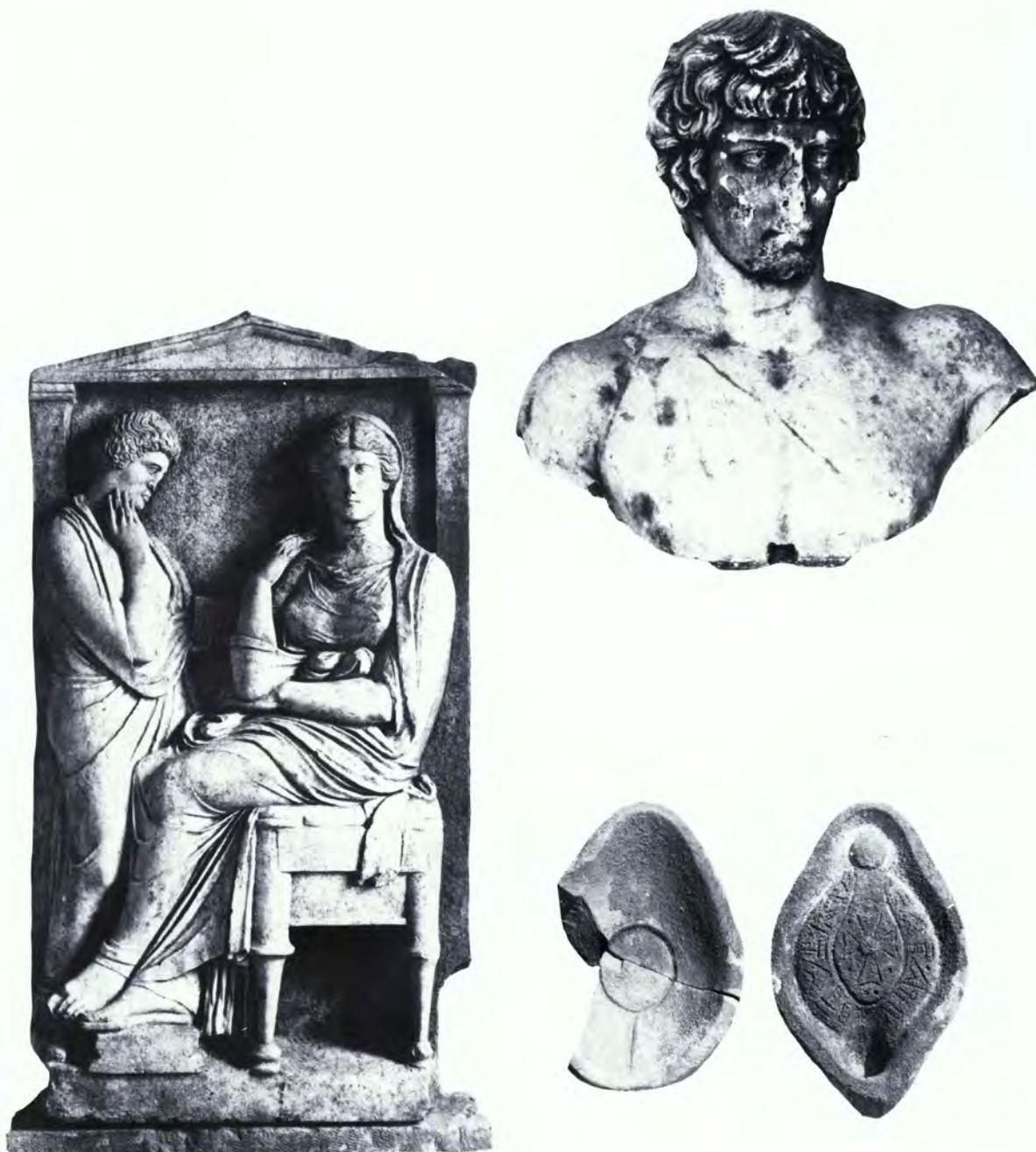
Λουκού: α) Μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή, β) Μαρμάρινη κεφαλή του Αίλιου Βέρου, γ-δ) Μαρμάρινη κεφαλή από ακρόλιθο άγαλμα του Κόμμοδου, ε) Δίτοξο υδραγωγείο.

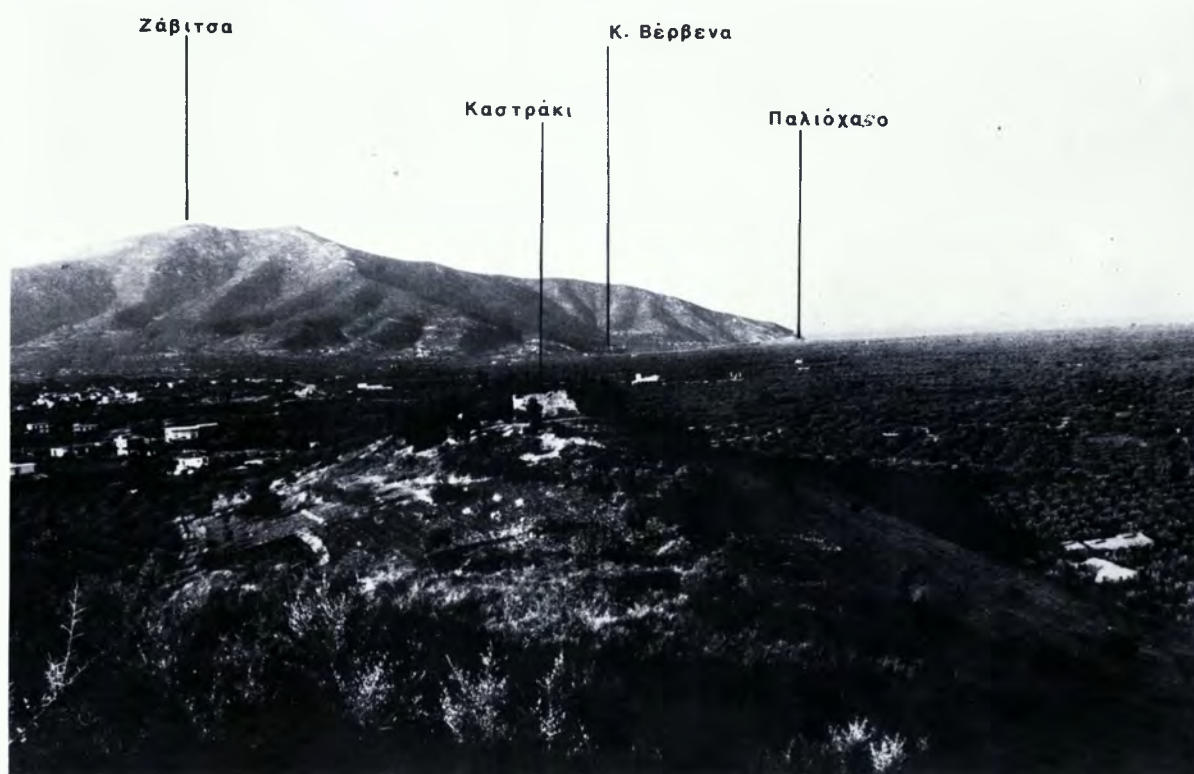
Λουκού: α) Ερευνητική ανασκαφική τομή στη θέση Κολόνες, β) Μερική άποψη του κτιριακού συγκροτήματος της έπαυλης του Ηρώδη του Αττικού.

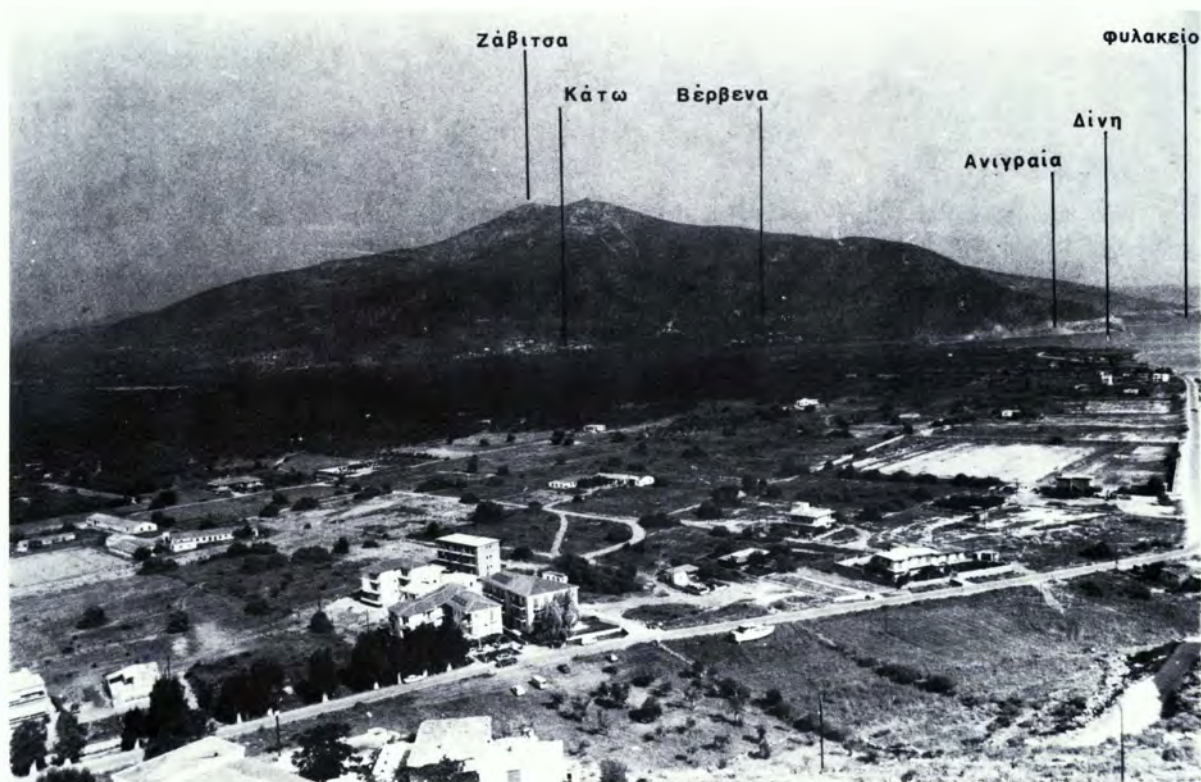
Λουκού: α) Μαρμάρινη εικονιστική ανδρική κεφαλή, β-γ) Μαρμάρινη κεφαλή εφήβου, δ-ε) Μαρμάρινη κεφαλή του Πολυδεύκη.

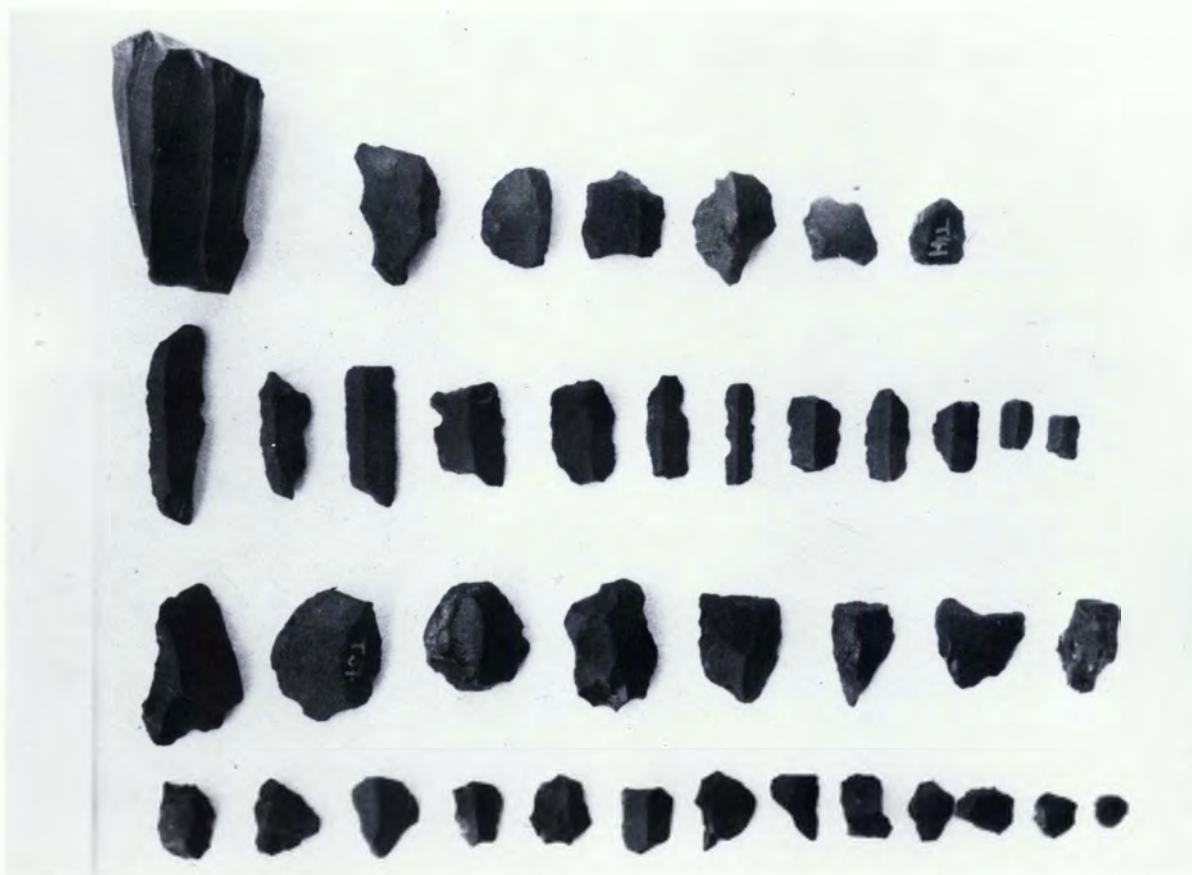
Λουκού: α) Επιτύμβιο ανάγλυφο, β) Μαρμάρινη προτομή του Αντίνοου, γ) Μήτρες λύχνου.

α) Άγιος Γεώργιος Μελιγούς. Πυριτόλιθοι, β) Η πεδιάδα της Θυρεάτιδος. Μερική άποψη από ΝΔ.

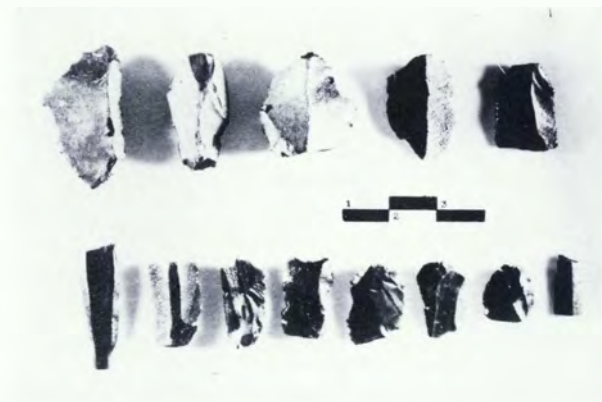
α) Άγιος Στέφανος Άστρους. Τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, β) Ραχούλα Άστρους. Άβαφη οينوχόη, γ) Η πεδιάδα της Θυρεάτιδος και η Ζάβιτσα, από το Νησί του Παραλίου Άστρους.

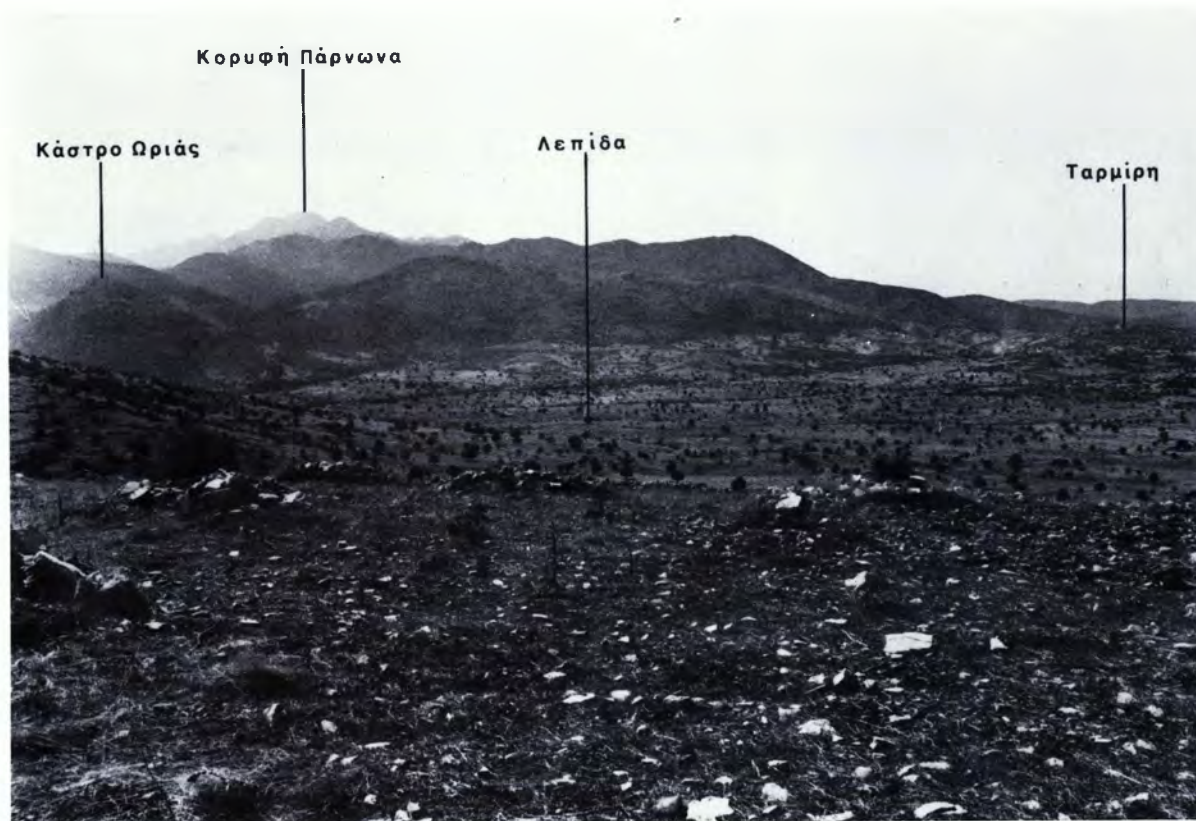
Κάτω Βέρβена: α) Όστρακα μυκηναϊκών χρόνων και θραύσματα λίθινων εργαλείων, β) Οψιανοί.

Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα): α) Λίθινα εργαλεία, β) Λίθινο σφονδύλι, γ) Γενική άποψη από του Ταρμίρη.

Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα): α) Οψιανοί, β) Όστρακα ΠΕ και ΜΕ χρόνων, γ) Όστρακα ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ χρόνων.

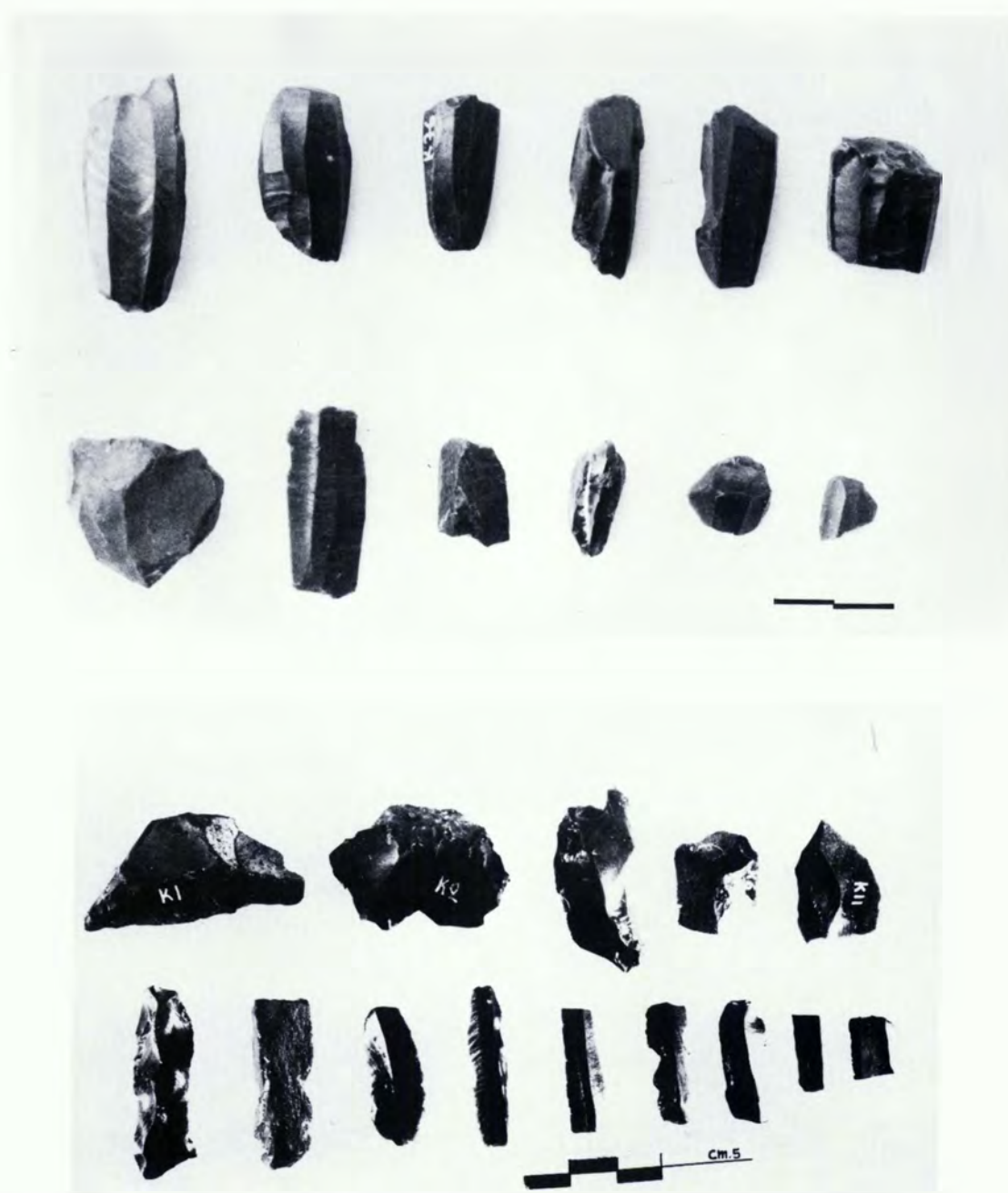
Ξεροκάμπι: α) Γενική άποψη του λόφου Ταρμύρη από τα Μαρμαράλωνα, β) Ξεροκάμπι (Λεπίδα). Οι αρμακάδες.

α) Ξεροκάμπι (Μαρμαράλωνα). Θραύσμα λακωνικού πιθαμφορέα, β) Ξεροκάμπι (Λεπίδα). Σιδερένιο κλειδί λακωνικού τύπου, γ-δ, στ) Ξεροκάμπι (Ταρμύρη). Θραύσμα από πήλινο ηθμό, μελαμβαφές όστρακο και πήλινο πηνίο, αντίστοιχα, ε) Ξεροκάμπι (κάστρο της Ωριάς). Λίθινη αξίνα, ζ) Ξεροκάμπι (Λεπίδα). Όστρακα κλασικών χρόνων.

Κουτρί Άνω Μελιγούς: α) Το κεφαλάκι της Μελιγούς (φωτ. εκμαγείου), β) Γενική άποψη από ΝΑ.

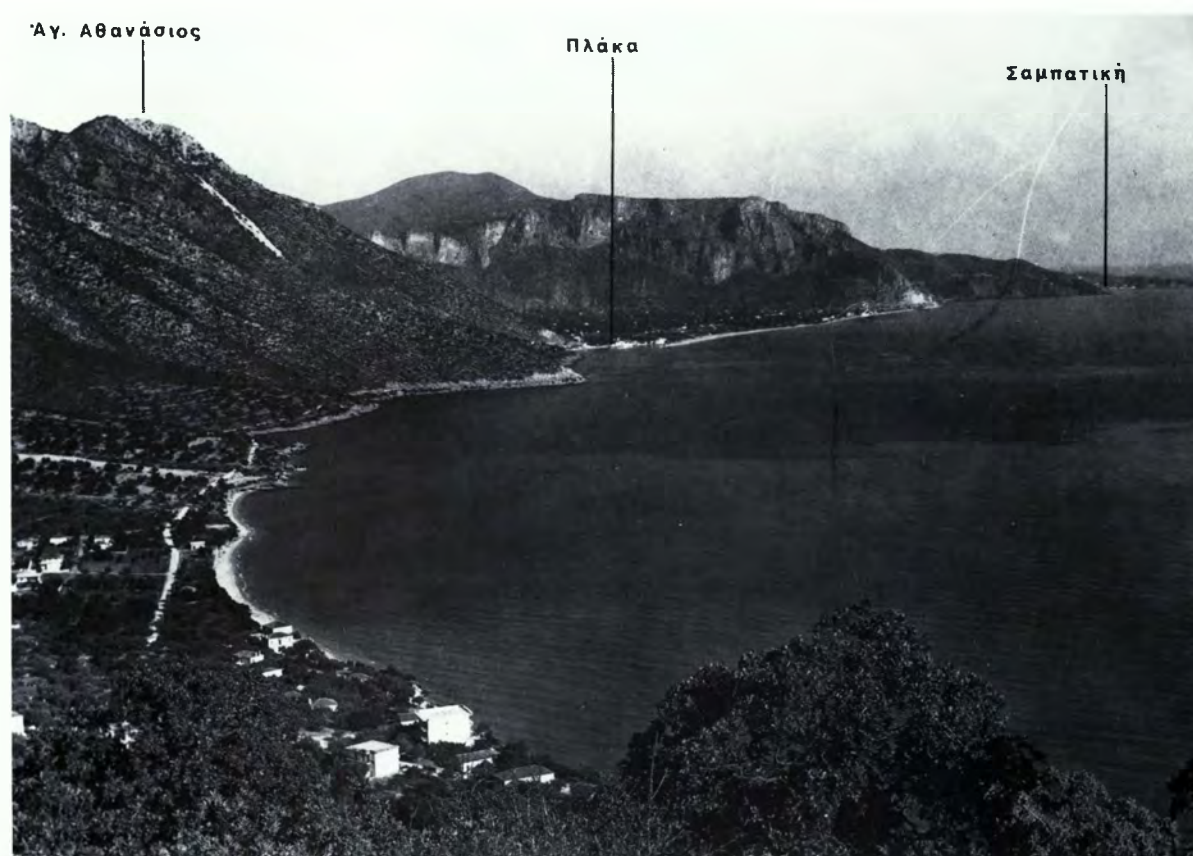
Κουτρί Άνω Μελιγρούς: α) Πυρήνες οψιανών, β) Οψιανοί.

Κουτρί Άνω Μελιγούζ. Οψιανοί.

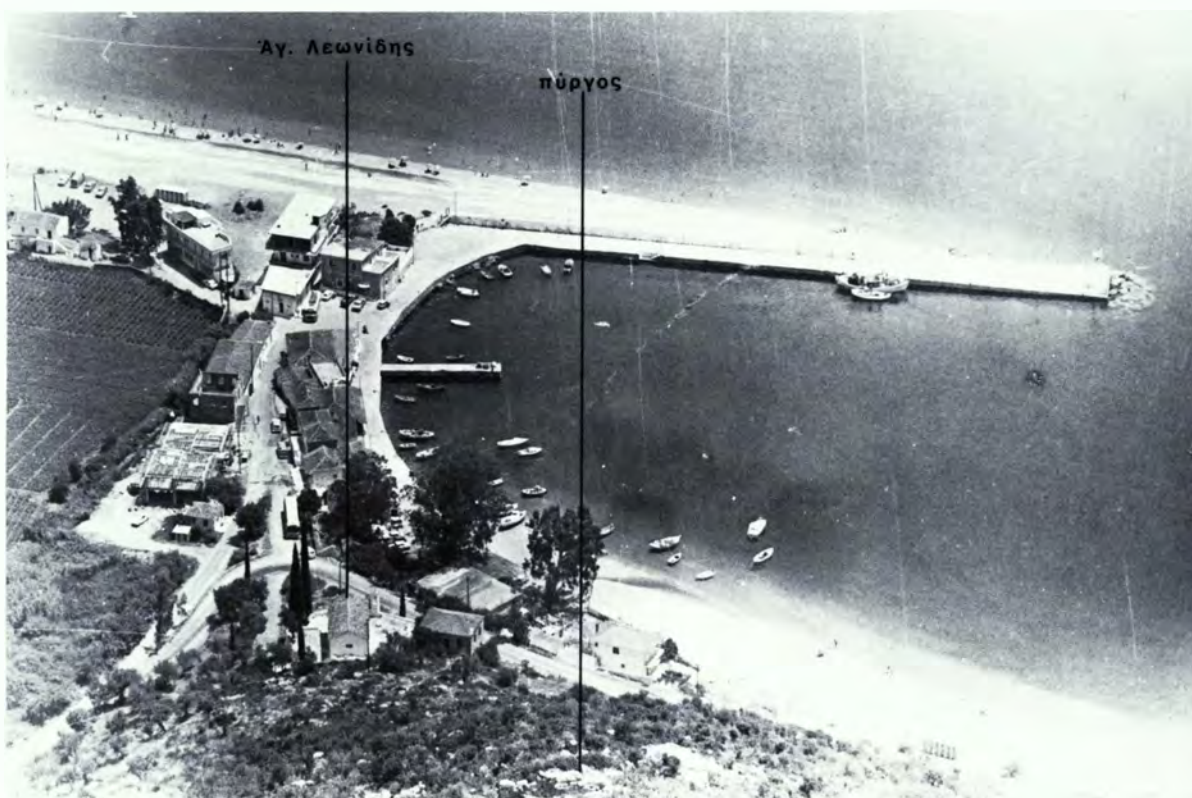
α) Μαντικέικα. Λίθινη αξίνα, β) Παλιόστολος. Επιτύμβια επιγραφή παλαιοχριστιανικών χρόνων, γ) Μάρμαράλωνο Αγίου Πέτρου. Γενική άποψη από δυτικά.

Πρασιαί: α) Γενική άποψη από βόρεια, β) Γενική άποψη από νότια.

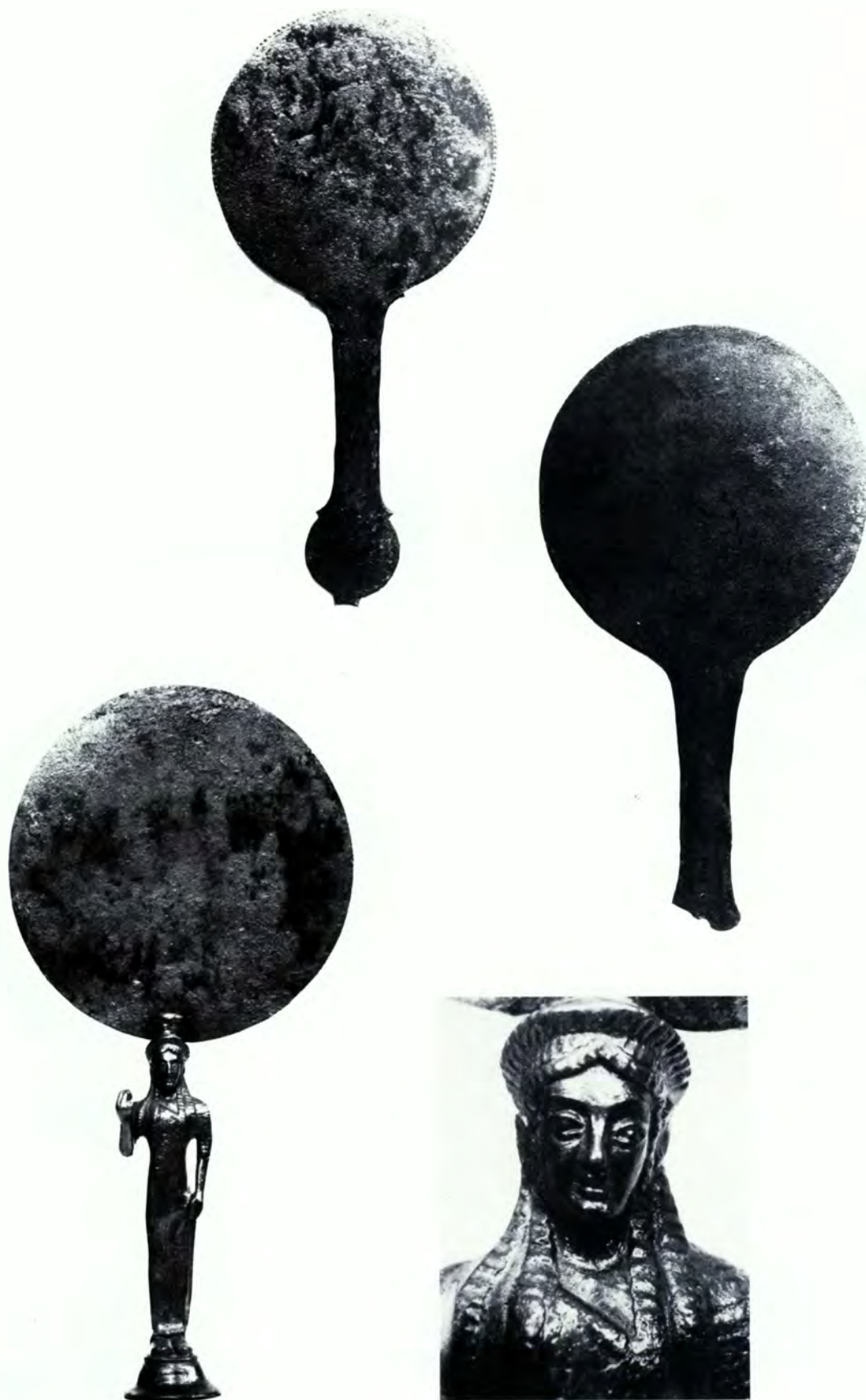
Πρασιαί: α) Λίθινη αξίνα, β) Οψιανοί, γ) Θολωτός μυκηναϊκός τάφος.

Πρασιαί: α) Μερική άποψη της βόρειας πλαγιάς του οχυρωμένου λόφου, β) Γενική άποψη του οχυρωμένου λόφου από την κορυφή του Αγίου Αθανασίου.

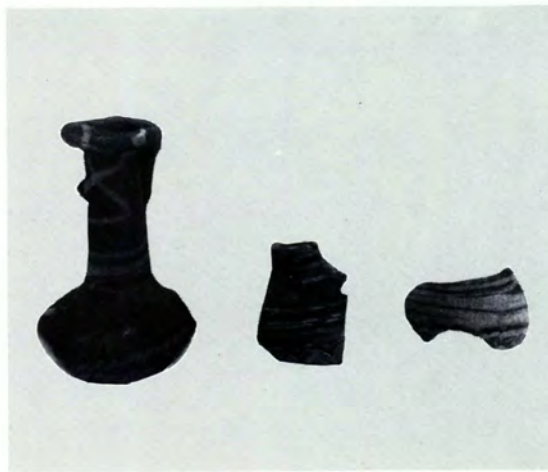
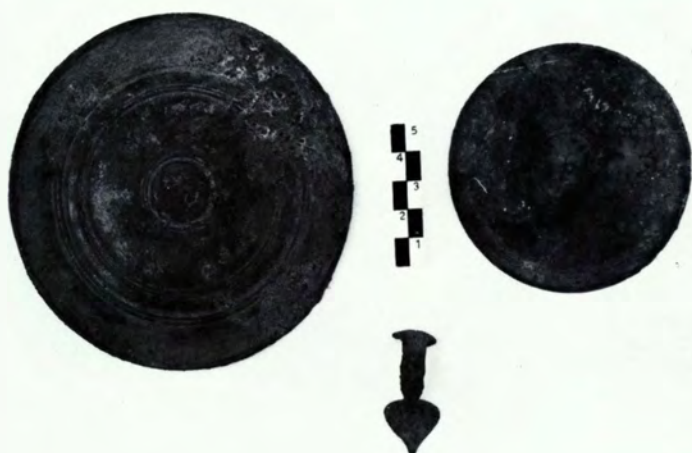
Πρασιαί: α) Η δυτική πλευρά του οχυρωτικού περιβόλου, β) Τμήμα πύργου της δυτικής πλευράς του περιβόλου, γ) Τμήμα της ανατολικής πλευράς του πύργου στην κορυφή του περιβόλου, δ) Η δυτική πλευρά του πύργου.

Πρασιαί: α) Χάλκινο κάτοπτρο (ΕΜ 17321), β) Χάλκινο κάτοπτρο (ΕΜ 17322), γ-δ) Χάλκινο κάτοπτρο και λεπτομέρεια (ΕΜ 7465).

Πρασιαί: α-β) Πλαστικό αγγείο με ηθμό, σε μορφή θήλαστρου, γ) Χάλκινη σπλεγίδα (ΕΜ 7527), δ) Θραύσμα από κορινθιακό αρύβαλλο, ε-ζ) Λακωνικοί αρύβαλλοι, η-θ) Πυξίδα και μικκύλος κρατήρας, ι-ια) Άωτο σκυφίδιο και μικκύλο «πινάκιο».

Πρασιαί: α) «Μεγαρικός» σκύφος, β) Χάλκινη αιχμή ακοντιου, γ) Δίσκοι από χάλκινα πτυκτά κάτοπτρα, δ-ε) Πήλινα μυροδοχεία, στ) Θραύσματα από γυάλινα «φοινικικά» αγγεία.

Πρασιαι: α) Πήλινος λύχνος, β) Τμήμα από επιτύμβιο ανάγλυφο, γ-δ) Τέσσερα ασημένια τριώβολα Σικυώνος και ένα χάλκινο νόμισμα Ερμιόνης, ε) Επιτύμβια επιγραφή.

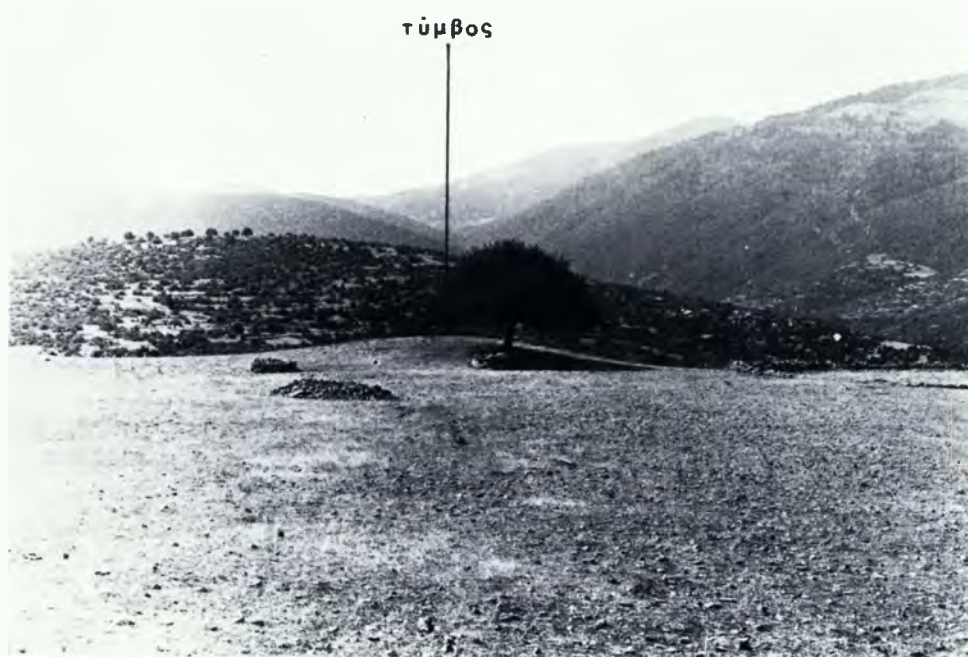
Βασκίνα: α) Υψίποδη μυκηναϊκή κύλικα, β) Ψευδόστομος μυκηναϊκός αμφορέας, γ) Πρόχους μυκηναϊκών χρόνων.

Παλιόχωρα: α) Μελαμβαφής κύλικα, β) Μερική άποψη από βόρεια.

Σοβάλα Πραστού: α) Μυκηναϊκή πρόχους από ταφή του τύμβου, β) Γενική άποψη από ΝΔ.

Σοβάλα Πραστού: α) Κεραμική ΠΕ χρόνων, β) Ο τύμβος από Β.ΒΔ.

Πούλιθρα: α-β) Πήλινα μυροδοχεία, γ) Πρόχους, δ) Γενική άποψη της Βίγλας από την Πλάκα Λεωνιδίου.

Πούλιθρα: α) Τμήμα τείχους στη δυτική πλευρά του περιβολου, β) Τμήμα τείχους στη νότια πλευρά του περιβολου.

Τυρός: α) Γενική άποψη του Κάστρου από Β.ΒΔ., β) Τμήμα της βόρειας πλευράς του οχυρωτικού περιβόλου.

Τυρός: α) Γενική άποψη του Κάστρου από νότια, β) Τμήμα τείχους στη βόρεια πλευρά του περιβολου.

α) Τυρός. Όστρακα και μία πήλινη αγνύθα, β) Παλιοχώρι. Θολωτός μυκηναϊκός τάφος.

Παλιοχώρι: α) Κύαθος (ΕΜ 6272), β) Κύαθος (ΕΜ 6271), γ) Κύαθος (ΕΜ 6275), δ-ε Κύαθοι (ΕΜ 6269, 6270), στ-ζ) Κύαθοι (ΕΜ 6277, 6276).

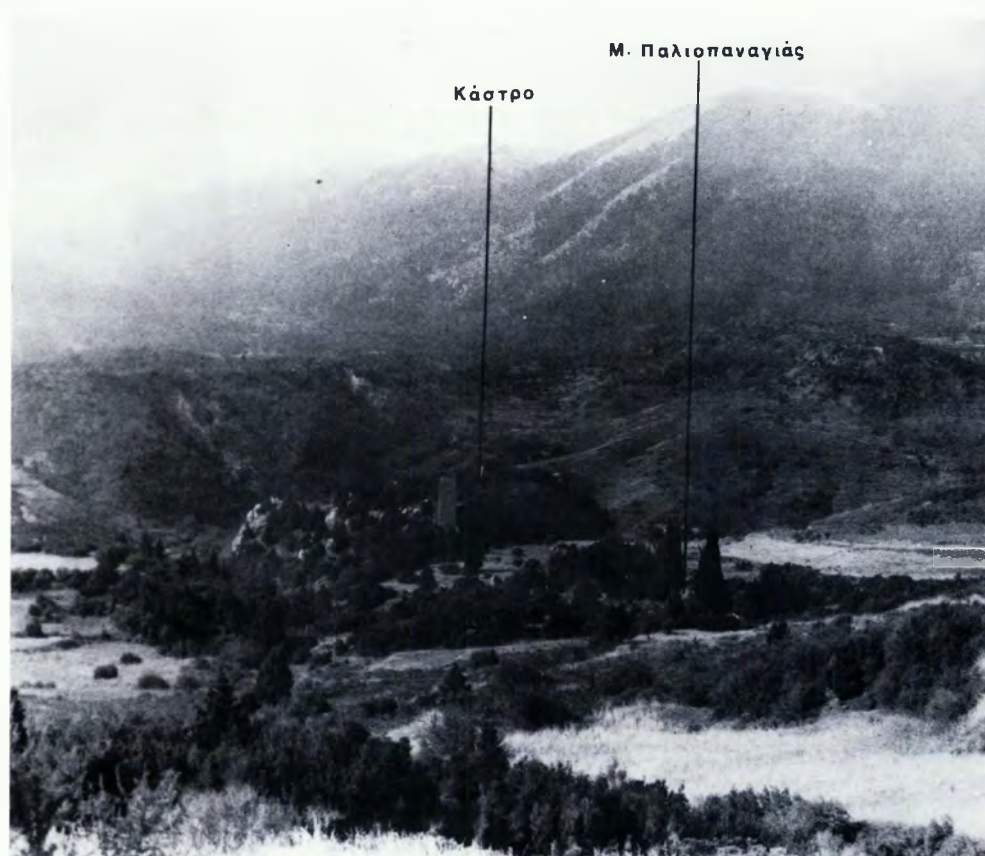
Παλιοχώρι: α) Μόνωτη κύλικα (ΕΜ 320/1938), β) Πρόχους (ΕΜ 6273), γ) Πρόχους (ΕΜ 6274), δ-ε) Πρόχοι (ΕΜ 6282, 6270), στ-ζ) Πρόχοι (ΕΜ 6278, 6283), η) Αρτόσχημο αλάβαστρο (ΕΜ 6263).

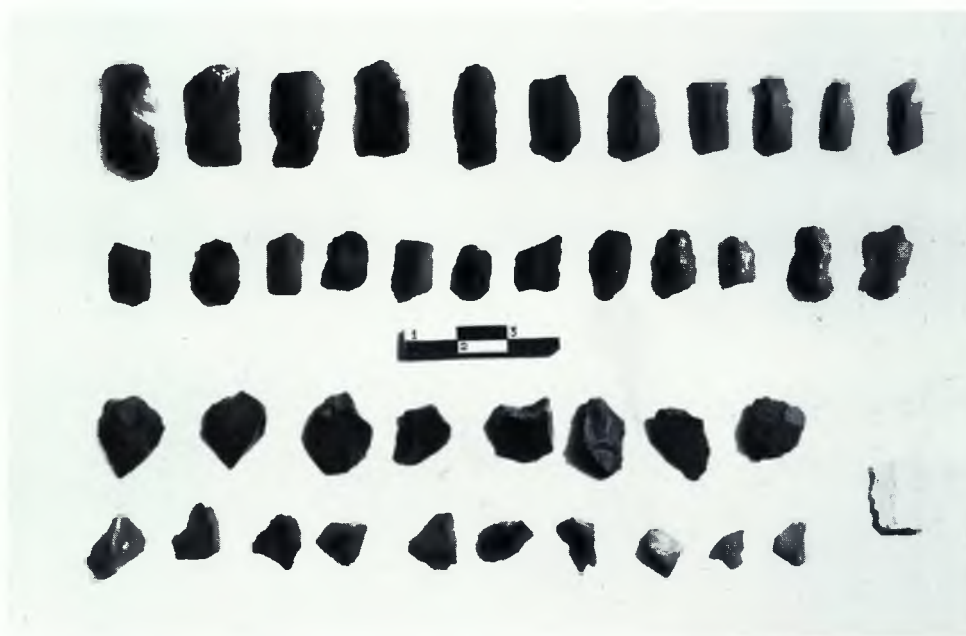
Παλιοχώρι: α) Λίθινες αξίνες (ΕΜ 6283α), β) Ο λόφος Κοτρώνι από νότια.

Παλιοχώρι: α) Αρτόσχημο αλάβαστρο (ΕΜ 6280), β-γ) Αρτόσχημα αλάβαστρα (ΕΜ 6265, 6266),
 δ-ε) Αρτόσχημα αλάβαστρα (ΕΜ 6262, 6264), στ) Τρίωτο αλαβαστροειδές (ΕΜ 6267),
 ζ) Άωτο αλαβαστροειδές (ΕΜ 6268).

Γλυπία: α) Τμήμα τείχους στη βόρεια πλευρά του λόφου, β) Γενική άποψη από Β.ΒΔ.

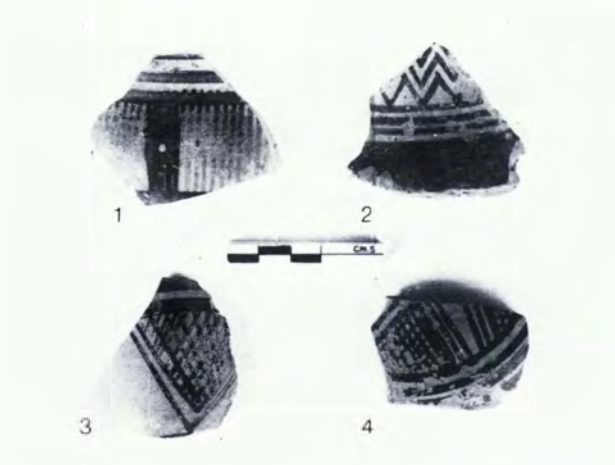
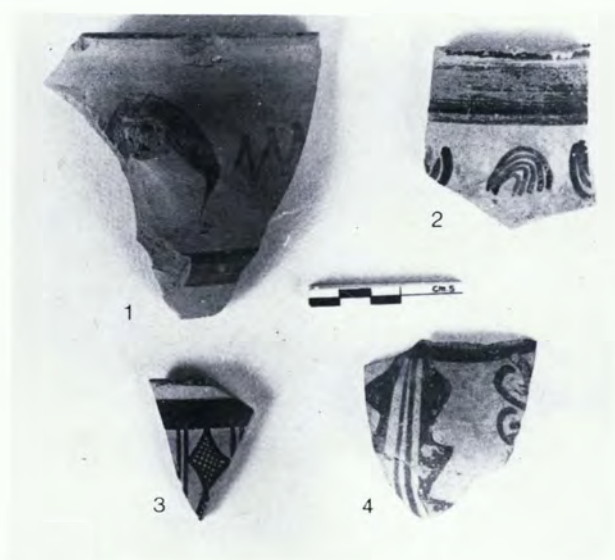
Πηγάδι Κοσμά: α) Οψιανοί, β) Γενική άποψη από Ν.ΝΔ.

Σπήλαιο Σίντζας: α) Μερική άποψη από το εσωτερικό του σπηλαίου, β) Γενική άποψη από ανατολικά.

Σπήλαιο Σίντζας: α) Σιδερένια εγχειρίδια, β) Μόνωτο μυκηναϊκό ποτήρι, γ) Μυκηναϊκό όστρακο, δ) Θραύσμα από εφυραϊκό κύπελλο, ε-στ) Μυκηναϊκά όστρακα, ζ) Όστρακο γεωμετρικών χρόνων.

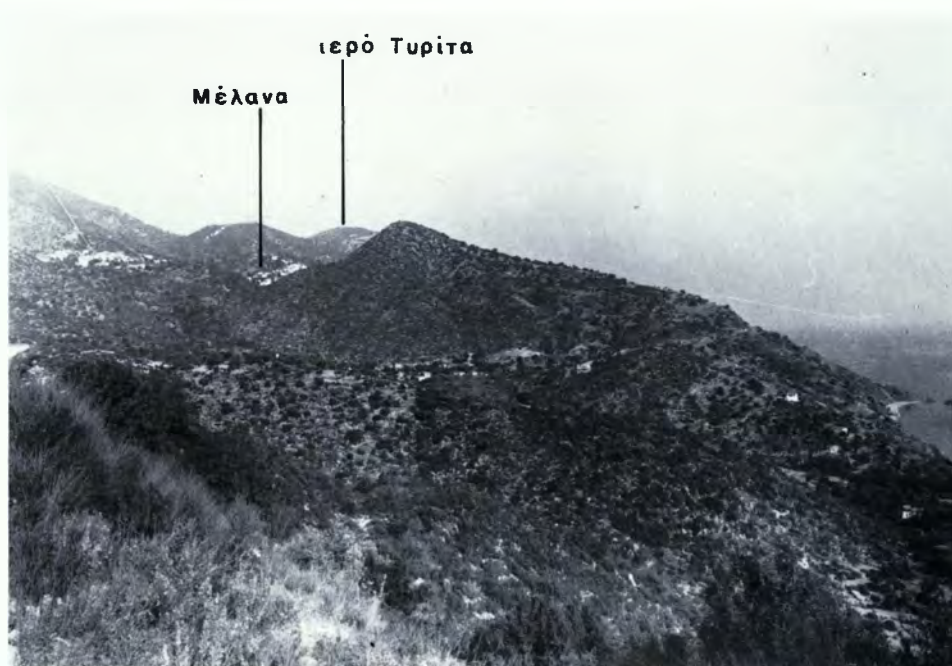
Σπήλαιο Σίντζας: α) Μυκηναϊκά όστρακα, β) Θραύσματα από υψίποδο μόνωτο κύπελλο και νεολιθικό αγγείο, γ-δ) Όστρακα πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών αγγείων.

Σπήλαιο Άσουλα: α) Η είσοδος του σπηλαίου, β) Γενική άποψη από ΝΑ.

Σπήλαιο Άσουλα: α) Μυκηναϊκά όστρακα, β) Θραύσμα ψευδόστομου μυκηναϊκού αμφορέα, γ) Θραύσματα λύχνων και θραύσμα από αγγείο παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α) Τμήμα από πήλινο δισκοειδές ακρωτήριο, β) Τμήμα από πήλινη σίμη, γ) Γενική άποψη του λόφου του Προφήτη Ηλία από ΝΑ.

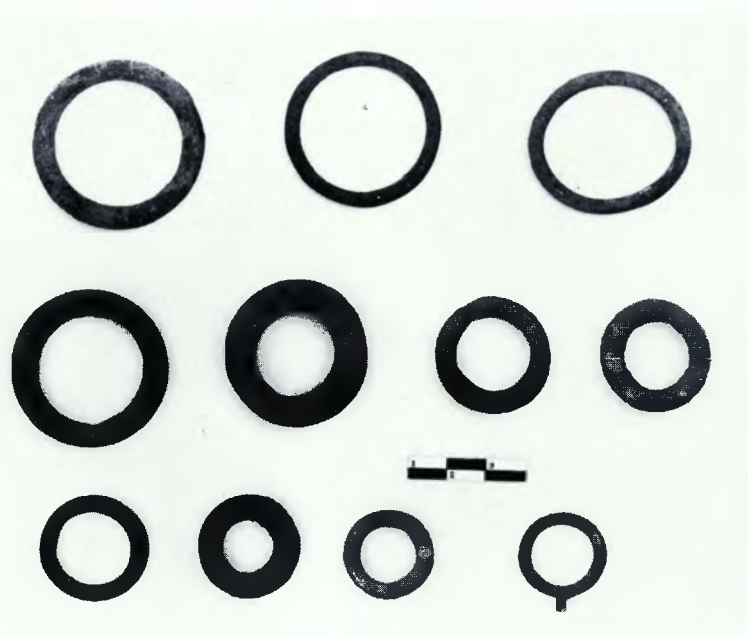
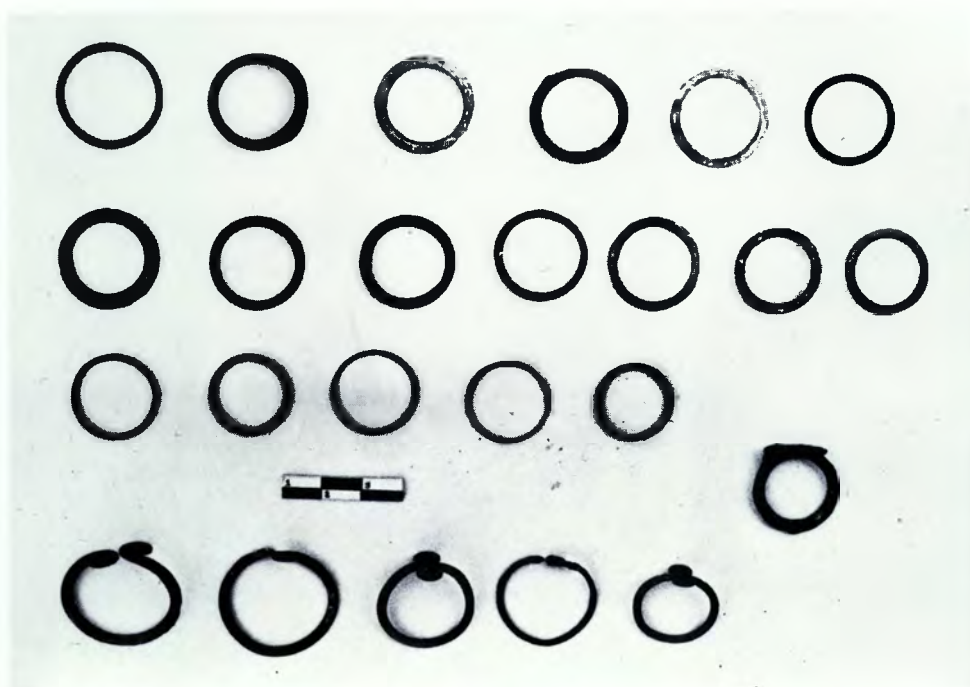
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α-β) Χάλκινο ανδρικό αγαλμάτιο (Μουσείο Μπενάκη αριθ. 8057), γ) Χάλκινη λεοντόσχημη πόρπη (ΕΜ 18810).

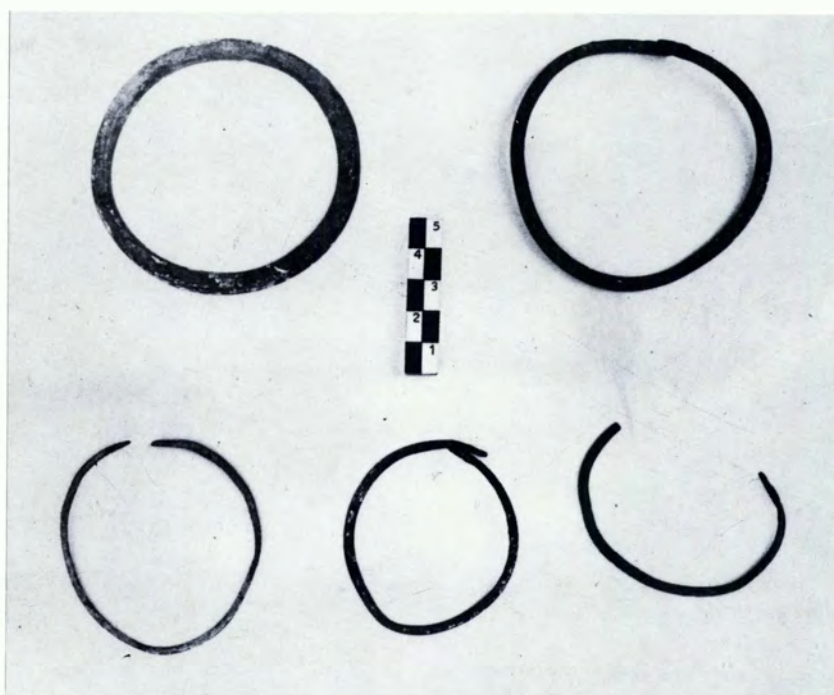
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α) Η εσωτερική όψη λακωνικής ενεπίγραφης κύλικας, β-γ) Μελαμβαφείς ενεπίγραφοι πρόχοι, δ) Χάλκινο πλαστικό αγγείο με μορφή αλόγου (ΕΜ 18808), ε) Θραύσμα από ενεπίγραφη πρόχου.

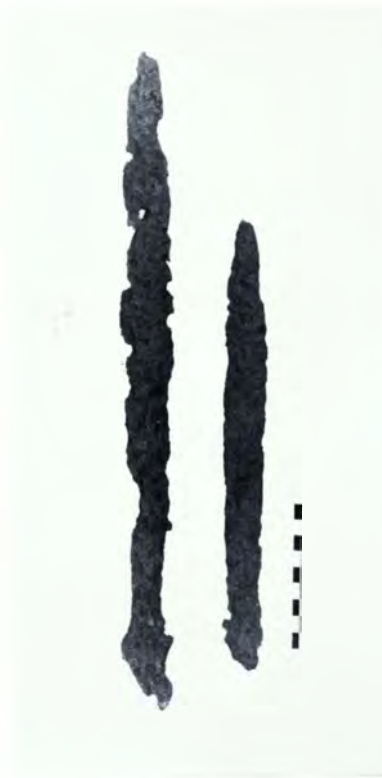
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α) Χάλκινο αγαλμάτιο Ηρακλή (ΕΜ 18809), β) Χάλκινο αγαλμάτιο Τυρίτα (;) (ΕΜ 18807), γ-δ) Χάλκινο πλαστικό αγγείο με μορφή σειρήνας (ΕΜ 18805), ε) Λαβή από χάλκινο κάτοπτρο (ΕΜ 18806).

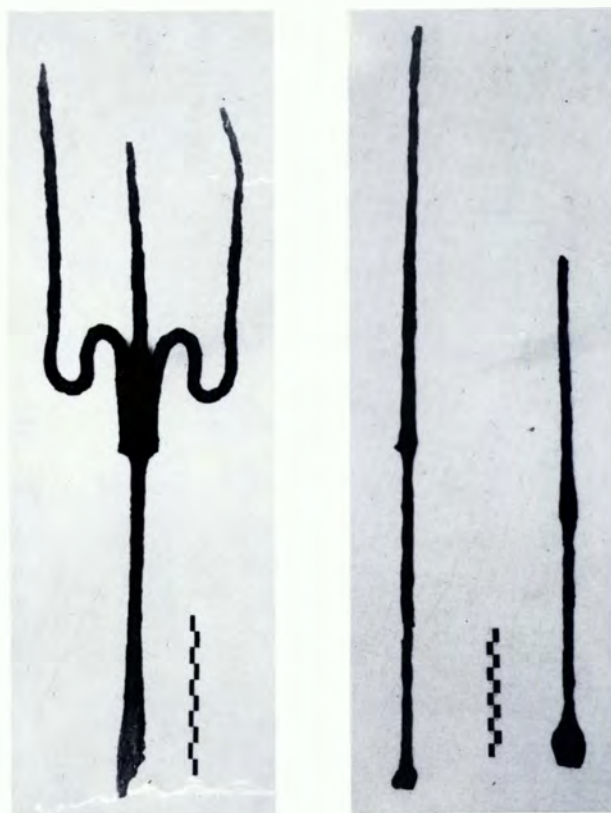
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α) Χάλκινοι δακτύλιοι και κρίκοι, β) Χάλκινοι κρίκοι, γ) Μολύβδινοι στέφανοι.

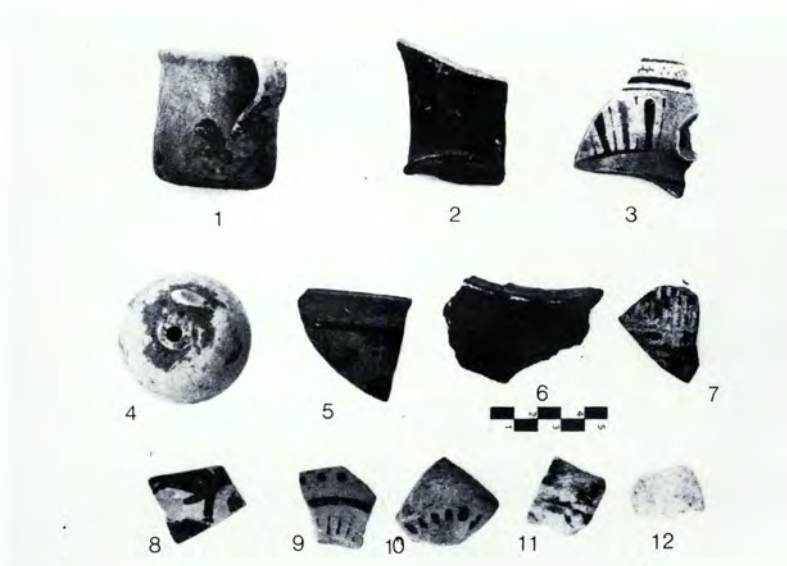
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α) Χάλκινα ψέλια, β) Χάλκινες εφηλίδες και βάσεις από χάλκινα αγγεία.

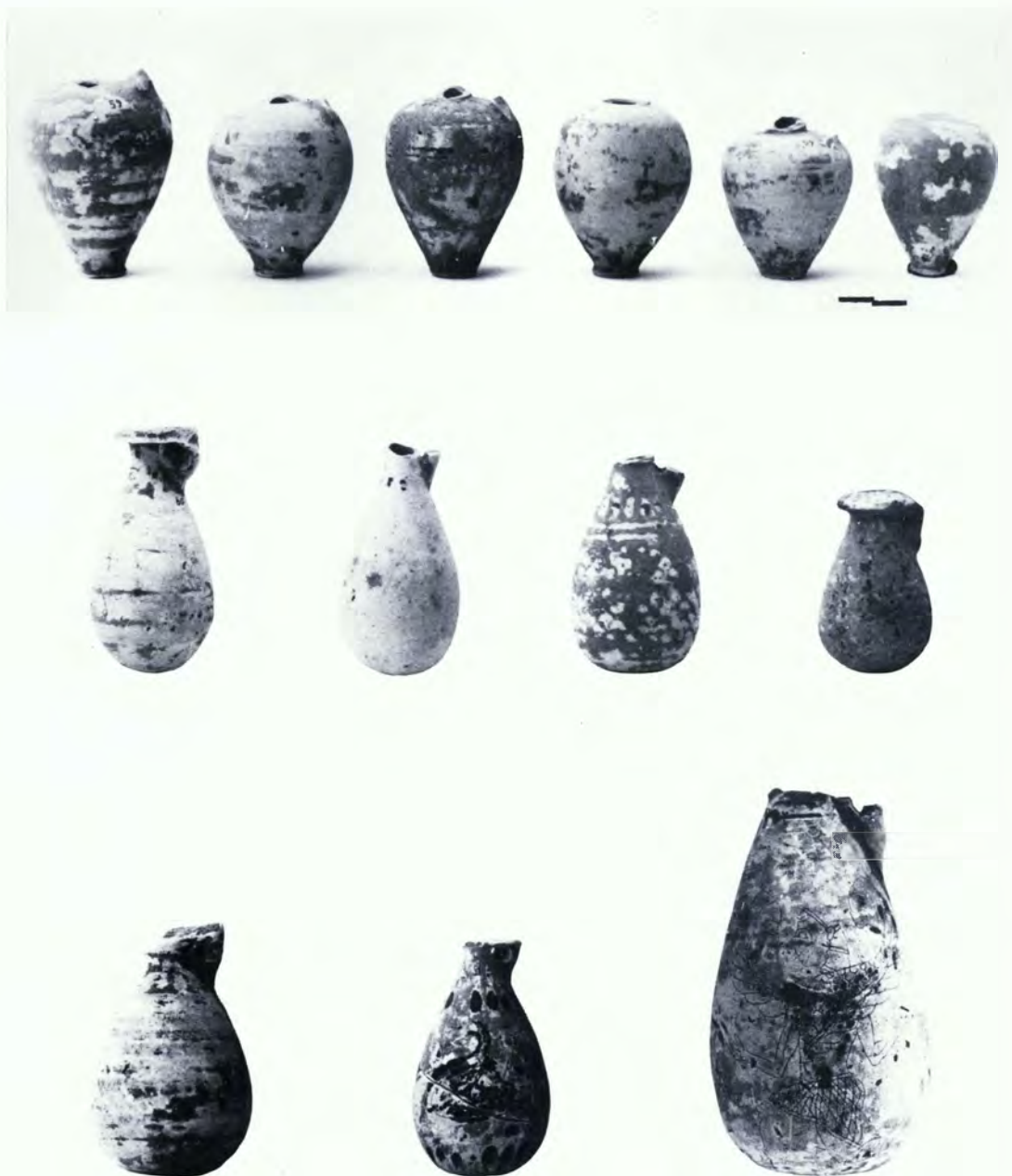
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α) Σιδερένιες αιχμές δοράτων, β, δ) Σιδερένια ξίφη, γ) Σιδερένιοι οβελοί.

Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α) Σιδερένια τρίαινα, β) Σιδερένιοι οβελοί, γ) Χάλκινα ελάσματα.

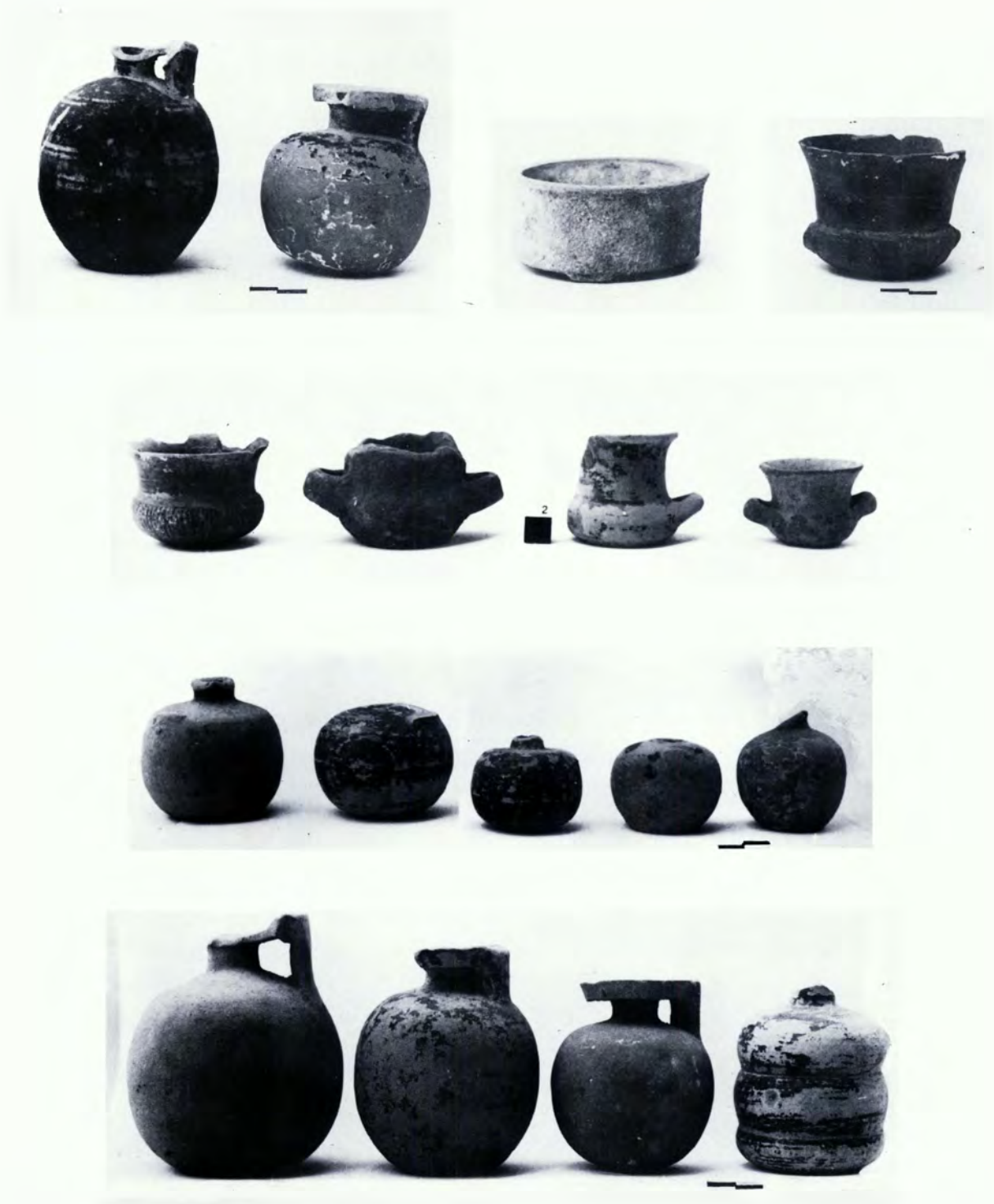
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α) Αποκόμματα από χάλκινα ελάσματα, β) Κομμάτια χαλκού, γ) Όστρακα.

Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α) Απίσχημοι κορινθιακοί αρύβαλλοι, β-η) Κορινθιακά αλάβαστρα.

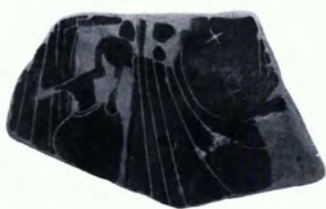
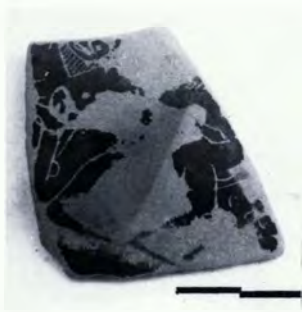
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α, γ) Σφαιρικοί κορινθιακοί αρύβαλλοι, β) Κορινθιακή κοτύλη, δ) Κορινθιακές πυξίδες και κοτύλη.

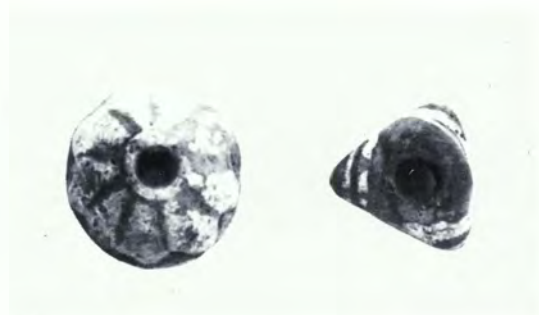
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α, ε-στ) Λακωνικοί αρύβαλλοι, β) Πώμα πυξίδας, γ-δ) Λάκαινες.

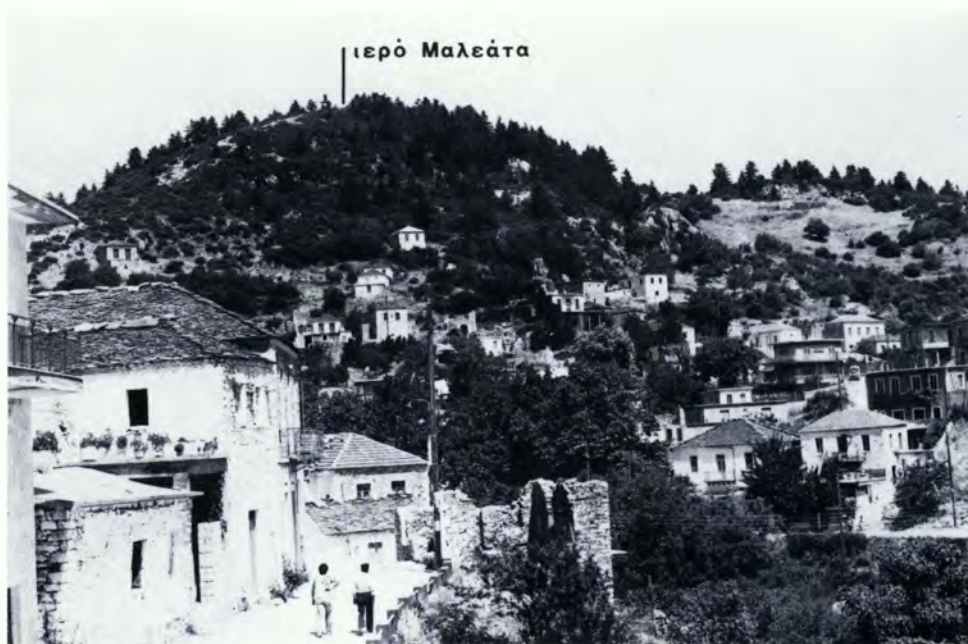
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α-β) Ἀποδες κύλικες, γ) Τριφυλλόστομη οἰνοχόη, δ) Μικκύλοι ἀρύβαλλοι.

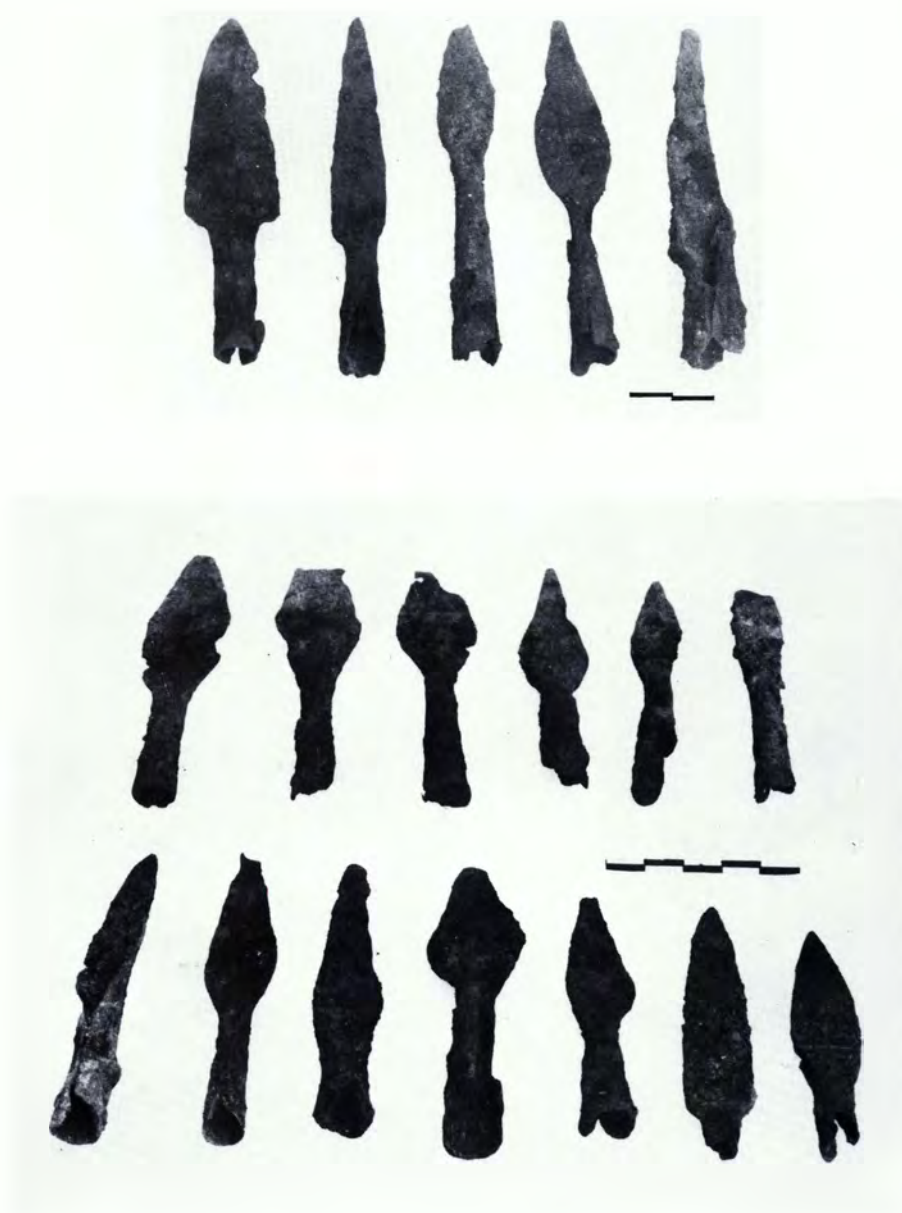
Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α-ε) Θραύσματα από μικρογραφικές κύλικες.

Ιερό Απόλλωνα Τυρίτα: α) Οστέινη σφραγίδα σε μορφή κύβου και οστέινος δακτύλιος, β) Χάνδρες περιδεραΐου, γ) Οστέινο περίαπτο και δόντια αγριόχοιρου, δ) Πήλινα ειδώλια.

Ιερό Μαλεάτα: α) Σιδερένιες αιχμές δοράτων, β) Γενική άποψη του λόφου του Προφήτη Ηλία από ΝΑ.

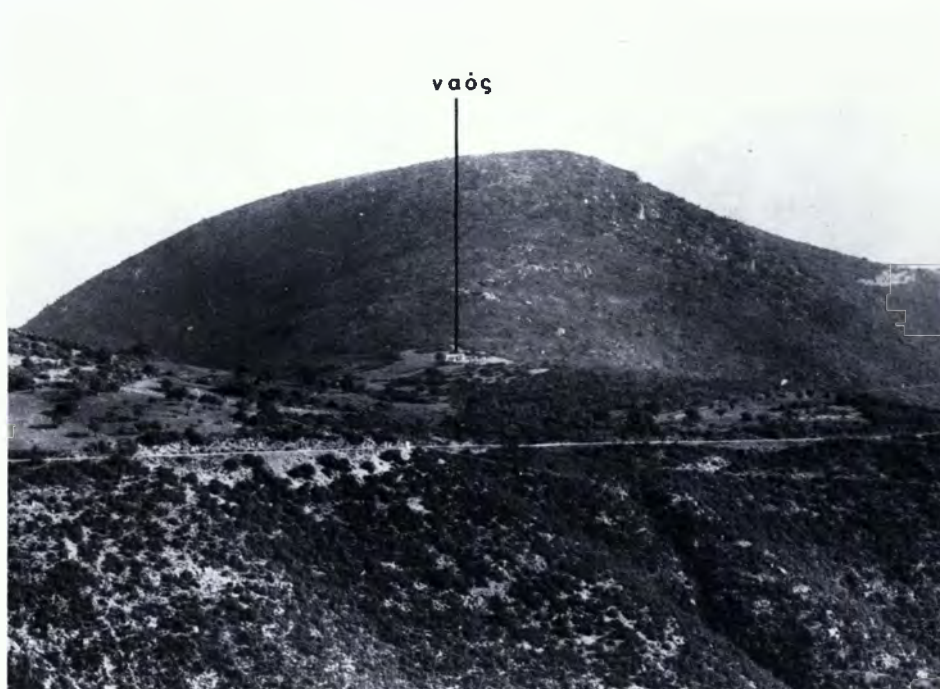
Ιερό Μαλεάτα: α-β) Σιδερένιες αιχμές.

Ιερό Μαλεάτα: α) Χάλκινο μικκύλο αναθηματικό δόρυ, β) Μολύβδινη αναθηματική αιχμή, σιδερένιος διπλός πέλεκυς και τρεις μικρές σιδερένιες αναθηματικές αιχμές, γ) Μικρές σιδερένιες αναθηματικές αιχμές.

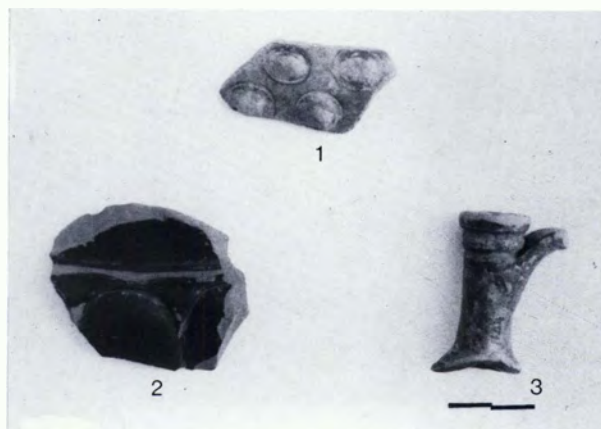
α) Ιερό Μαλεάτα. Χάλκινο αγαλμάτιο τράγου (ΕΜ 7666), β) Ιερό Παρπάρου. Χάλκινο αγαλμάτιο ταύρου (ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, Πίν. 70β), γ-δ) Ιερό Μαλεάτα. Χάλκινο αγαλμάτιο πολεμιστή (ΕΜ 7598).

Ιερό Απόλλωνα (;): Η νότια πλευρά του ναού, β) Γενική άποψη από νότια

Ιερό Απόλλωνα (;): α) Τμήμα από πήλινη σίμη, β) Μαρμάρινος κορμός εφήβου, γ) Η ανατολική και η βόρεια πλευρά του ναού.

Ιερό Απόλλωνα (;): α) Μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή, β) Μαρμάρινο αγαλμάτιο Ασκληπιού, γ) Πήλινο ειδώλιο φαλλικού δαίμονα, δ) Πήλινο πλακίδιο με ανάγλυφες μορφές, ε) Θραύσμα κρατήρα με ανάγλυφη πᾶράσταση, στ) Κεραμική ελληνιστικών χρόνων.

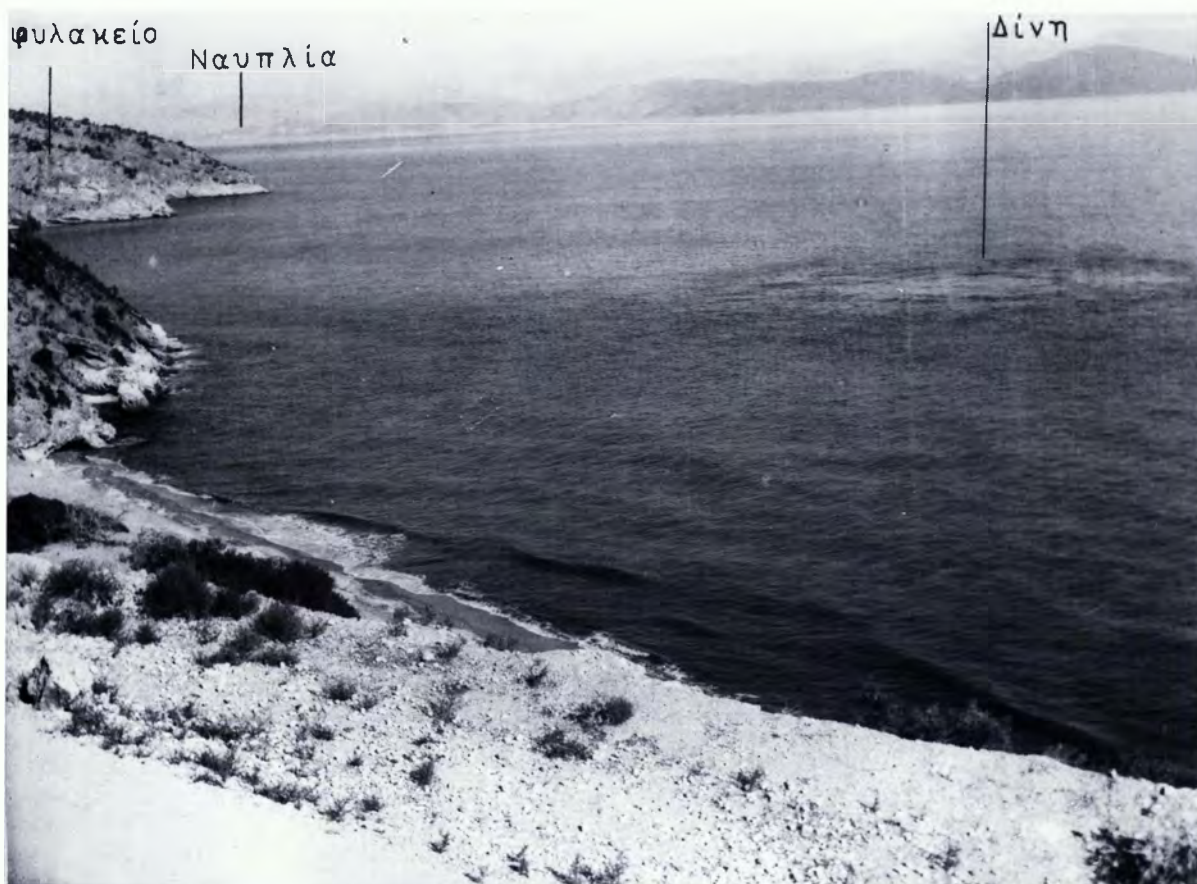
Ιερό Πολεμοκράτη: α) Ανάγλυφο του τύπου των νεκροδείπνων, β) Λεοπτομέρεια απο το ανάγλυφο των Ασκληπιαδών (ΕΜ 1402), γ) Τμήμα αναγλύφου (ΕΜ 1429α).

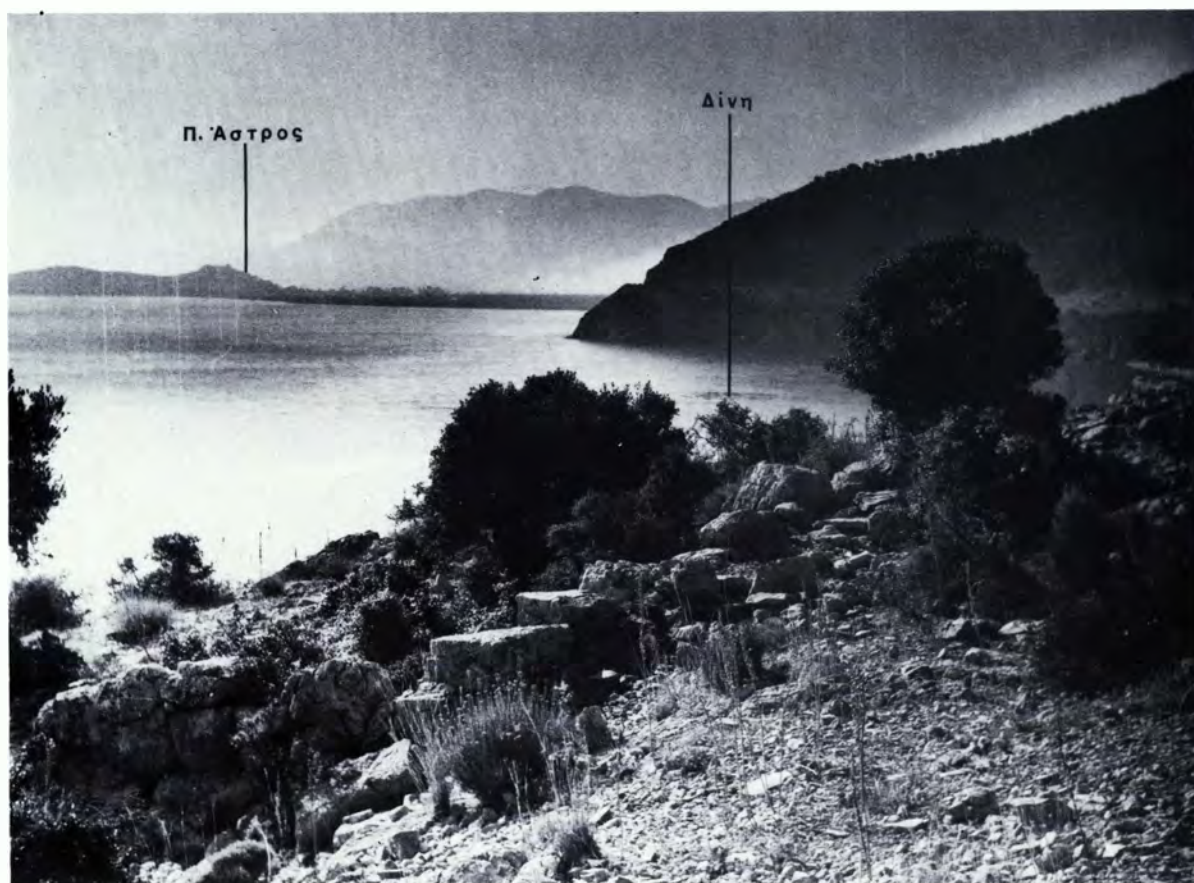
Ιερό Πολεμοκράτη: α-β) Ανάγλυφα του τύπου των νεκροδείπνων, γ) Τμήμα αναγλύφου.

Ερμαί: α) Ενεπίγραφη πλακα, β) Ένας αρμακάς.

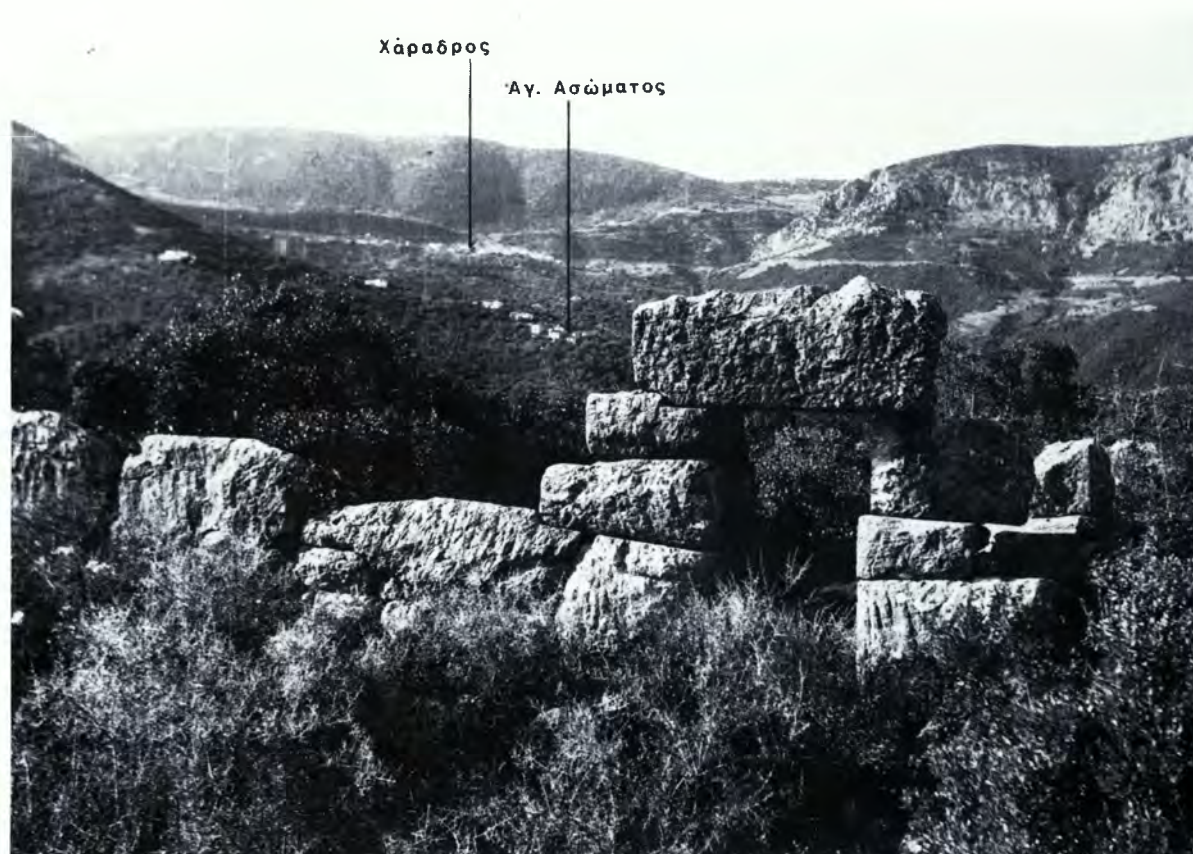
Η Δίνη (σήμερα Λιλέικο Μάτι) από ΝΔ.

Φυλακείο Ξεροπήγαδου: α) Όστρεα, β) Μερική άποψη από βόρεια.

Φυλακείο Ξυλόπυργου: α) Λεκάνη-γουδί λαξευμένη στο βράχο, β) Γενική άποψη από ΝΔ.

α) Φυλακείο Τσέρφου. Γενική άποψη από ΒΑ., β) Φυλακείο Χάραδρου. Η νότια πλευρά με την είσοδο.

α) Φυλακείο Χάραδρου. Λεπτομέρεια της τοιχοδομίας, β) Φυλακείο Ανεμόμυλου. Γενική άποψη από ΝΔ.,
γ) Φυλακείο Σπαθοκομμένου. Τμήμα του νοτιοδυτικού τείχους.

α-β) Ελαιοχώρι. Μερική άποψη του τοιχιά και λεπτομέρεια.

α) Νησί Αγίου Ανδρέα. Ίχνη αμαξοτροχιών, β) Άνω Δολιανά. Λατομείο μαρμάρου στη θέση Κολόνες (λεπτομέρεια με τις οπές για τις σφήνες).

